

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

@ Εκδόσεις ΠΑΡΟΥΣΙΑ, Β. Χατζηιακώβου & ΣΙΑ Ο.Ε.
Λ.Γ. Μπενάκης, Σίνα 58, 106 72 Άθήνα

ISBN 960-7956-68-0

Βιβλιοπωλεία ΠΑΡΟΥΣΙΑ

Σόλωνος 94, 106 80 Άθήνα, τηλ. 3615147 - Fax 3614531

Άγ. Κωνίνου 5, 185 31 Πειραιάς, τηλ. 4223389

Κ. Καρτάλη 85, 382 21 Βόλος, τηλ. 0421-26206

Άγίας Ζώνης 22Α, Λεμεσός, τηλ. 003575-340262

ΛΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
17^{ΟΣ} - 19^{ΟΣ} ΑΙΩΝΑΣ

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΑΘΗΝΑ 2001

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ μορφή τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ἀκολουθεῖ τὴν ἐπιτυχημένη πρακτικὴ τῶν ἐγκυριῶν *Variorum Reprints* τοῦ Λονδίνου (50 τουλάχιστον τόμοι σὲ κυκλοφορία ἀπὸ τὸ 1982 στὴν περιοχὴ τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 35 γιὰ τὴν Ρώμη καὶ τὸν Ὑστερο Ἑλληνισμό, 35 γιὰ τὶς Μεσαιωνικὲς Σπουδές καὶ 45 γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας) καθὼς καὶ Συλλογῶν ἄρθρων ὅπως τῶν ἀειμνήστων H. Hunger (*Editio Maris*, München 1989), L.G. Westerink (*A.M. Hakkerf, Las Palmas* 1980) κ.ἄ., δηλαδὴ φωτογραφικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν πρώτη δημοσίευση σὲ Περιοδικά, Πρακτικὰ Συνεδρίων, Τιμητικούς Τόμους κλπ., μὲ μικρὲς συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις ἐνίοτε. Ἡ μέθοδος αὐτὴ καθιστᾶ προσσιπὴ, στοὺς νεώτερους κυρίως, τὴν κατεσπαρμένη σὲ ποικίλα ὄργανα ἐπιστημονικῆς ἐνημέρωσης - ὄχι μάλιστα εὐκόλα πάντα προσπελάσιμα - ἐρευνητικὴ ὕλη, ὕλη ποὺ διατηρεῖ τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀξία τῆς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναζήτησή τῆς, συχνὰ μὲ καταφυγὴ στὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα, ποὺ κι αὐτὸς ἔχει ἐξαντλήσει πρὸ πολλοῦ καὶ τὰ τελευταῖα Ἀνάτυπα τῶν δημοσιευμάτων του.

Στὶς ἀναδημοσιευόμενες μελέτες μου στὴν περιοχὴ τῆς Μεταβυζαντινῆς Φιλοσοφίας, δηλαδὴ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῶν αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κυρίως τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐπιρροῆς στὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ γενικότερα ζωὴ τοῦ σημαντικότερου ὄλων, τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Θεοφίλου Κορυθαλέως, ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ λαμπροῦ πανεπιστημιακοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας στὴν Κέρκυρα, κυρίαρχο στοιχεῖο - ὄχι ὅμως καὶ μοναδικό - εἶναι ἀναμφισβήτητα ἡ παρουσία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὴ σκέψη καὶ στὸ ἔργο τῶν ἄξιων ἐκπροσώπων τῆς Φιλοσοφίας στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο τῆς ἐποχῆς. Ἀντικείμενο τῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν μου σ τ ῖ ς π η γ ἔ ς ἦταν καὶ εἶναι ὁ πραγματικὸς χαρακτήρας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, στὴν πρώτη κυρίως φάση του, ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τῆς ἐξάρτησός του ἀπὸ τὸν Νεοαριστοτελισμὸ τῆς Padova ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πιὸ ἄμεση ἑλλη-

νική-βυζαντινή (πέρα από την ύστεροελληνική-αλεξανδρινή) παράδοση, καθώς και ο πραγματικός και πάλι χαρακτήρας της αντίδρασης στην μονοκρατορία της αριστοτελικής διδασκαλίας και της στροφής προς την νεώτερη επιστήμη και φιλοσοφία από τον 18ο αιώνα, με την έντονη παρουσία της στο έργο των εκπροσώπων του λεγόμενου νεωτερικού πνεύματος. Και αυτό στο πλαίσιο πάντοτε και στο κλίμα του κυρίαρχου σε όλη την τουρκοκρατία Χριστιανικού 'Ανθρωπισμού (άκόμη λοιπόν και την εποχή της εμφάνισης του λεγόμενου Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όρθότερα της Νεοελληνικής 'Αναγέννησης). Οι συμπερασματικές θέσεις μου (προκαταρκτικές αλλά μάλλον ασφαλείς), με βάση την μελέτη για πρώτη φορά τώρα του πρωτογενούς υλικού, είναι διατυπωμένες στην περιεκτική 'Ανακοίνωσή μου στο «Παγκόσμιο Συνέδριο για τον 'Αριστοτέλη» (Θεσσαλονίκη 1978) : έδω στις σελίδες 73-78.

Την πιο γνήσια ικανοποίηση για τον πρωτοπόρο έρευνητή προσφέρει βέβαια ή έπαληθευση πορισμάτων του από νεώτερες εξειδικευμένες εργασίες, και αναφέρομαι ειδικά έδω - γιατί δεν είναι τεχνικά δυνατόν να γίνει αυτό στην οικεία θέση - στην υπό έγκριση Διδακτορική Διατριβή (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης) του κ. Χ. Χρόνη, *Τα Μετά τα Φυσικά και ή Μεταφυσική του 'Αριστοτέλη στο έργο του Θεοφίλου Κορυδαλέως. Η συμβολή του Κορυδαλέως στην έρμηνεία του 'Αριστοτέλη.*

Για την παρούσα έκδοση, που καλύπτει βέβαια εύρύτερο φάσμα φιλοσοφικής προβληματικής στον Μεταβυζαντινό Έλληνικό χώρο, έπισημαίνεται τέλος ή συμπλήρωσή της με τα προδήλως αναγκαιότατα στην σύγχρονη έρευνα Ε ύ ρ ε τ ή ρ ι α όνομάτων, τα όποια καταβλήθηκε προσπάθεια να είναι έξαντλητικά, κατανεμημένα πάντως στις απαραίτητες κατηγορίες συγγραφέων, παραγόντων της εποχής και έρευνητών.

Άθήνα, Ιούνιος 2001

Λίνος Γ. Μπενάκης

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Ἡ ἐπιστημονικὴ διαμάχη Γεωργίου Κορεσσίου - Galileo Galilei τοῦ 1612 καὶ μία ἄγνωστη πτυχὴ τῆς (1998) 9
2. Βιβλιοκρισία τοῦ Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Thessalonique (Institute for Balkan Studies), 1967², 441 σελ.+ 28 πίν. (1970) 15
3. Βιβλιοκρισία τοῦ *Théophile Corydalée, Introduction à la Logique - Προοίμιον εἰς Λογικὴν*. Texte grec établi par A. Papadopoulos, précédé par une étude de Cl. Tsourkas, traduit et présenté par C. Noica, Bucarest (Association Intern. d'études du Sud-Est Européen, Comité National Roumain, Oeuvres philosophiques de Théophile Corydalée, t. I), 1970, XXXVIII+273 σελ. (1971) 21
4. Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατία (1996) .. 25
5. Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ Φιλοσόφου στὸν 18ο αἰώνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος (1977) 33
6. Νεωτερικὴ κριτικὴ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν 18ο αἰώνα (1981) 73
7. Ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Νικολάου Ζερζούλη (1706-1773). Μία πρώτη συγκρούση μὲ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο σὲ θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Παράρτημα : Ἀνανίας Ἀντιπάριος πρὸς Ζερζούλην περὶ τῆς λογικῆς ψυχῆς (1978) 79
8. Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστὴς τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Christian Wolff (1995) 89
9. Ἡ διδασκαλία τῆς Φυσικῆς τοῦ Νεύτωνος κατὰ Musschenbroek ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ζερζούλη στὴν « Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία ». Ἀνέκδοτο χειρόγραφο τοῦ 1760 (1996) 101

10. Ὁ ἄλλοτε Κώδιξ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16 (Θεοφίλου Κορυδαλέως, *Εἴσοδος Φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην*) καὶ ὁ Ἰωάννης Ἱερεὺς καὶ Οἰκονόμος Τραπεζοῦντος (1967) 115
11. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν Σχολίων στὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη τοῦ Νικολάου Κούρσουλα καὶ Γερασίμου Βλάχου. Ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κώδικα ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (1986) 129
12. Ἐνα ἀνέκδοτο ἑλληνοαραβικὸ λεξιλόγιό ἀριστοτελικῆς λογικῆς ὁρολογίας τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ, 1670 (1994) 155
13. Ἡ νεότερη ἔρευνα γιὰ τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο (1985) 167
14. Νικόλαος Πίγκολος (1792-1865), ὁ πρῶτος Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία καὶ μεταφραστὴς τοῦ Descartes (1824). Ἡ πολυτάραχη δρᾶση καὶ τὸ πλούσιο ἔργο του (1999) .. 183
15. Ἀνδρέας Μαυρομάτης (1822-1855), Καθηγητὴς τῆς Ὑψηλοτέρας Μαθηματικῆς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, δεινὸς φιλόλογος καὶ πνευματικὸς ἀγωνιστὴς (1984) 203
16. Λήμματα Φιλοσόφων τῆς Τουρκοκρατίας στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν (1983-1988)
- Γεώργιος Κορέσσιος (1563-1661) 5/1986, 29 221
- Θεόφιλος Κορυδαλέως (1570-1646) 5/1986, 40-41 223
- Νικόλαος Κούρσουλας († 1652) 5/1986, 75-76 225
- Ἀθανάσιος Ρήτωρ (1571-1663) 1/1983, 74 226
- Βησσαρίων Μακρῆς (1635-1669) 5/1986, 389 227
- Ἰωάννης Λειχοῦδης (1635-1717) 5/1986, 207-8 καὶ
- Σωφρόνιος Λειχοῦδης (1652-1720) 5/1986, 207-8 228
- Νικόλαος Καλλιᾶκης (1644-1707) 4/1985, 221 230
- Γεώργιος Σουγδουρῆς († 1725) 9A/1988, 326 231
- Μεθόδιος Ἀνθρακίτης (1660-1749) 1/1983, 275-6 232
- Νικόλαος Ζερζούλης (1706-1772) 4/1985, 11 233

Εὔρετῆρια Ὀνομάτων

- Ἀρχαῖοι καὶ Βυζαντινοί, Λατίνοι, Ἀραβες συγγραφεῖς 235
- Μεταβυζαντινοὶ συγγραφεῖς, Διδάσκαλοι, ἀντιγραφεῖς, κτήτορες, λόγιοι κληρικοί, ἀξιωματοῦχοι 236
- Ξένοι συγγραφεῖς, λόγιοι, ἀξιωματοῦχοι 241
- Νεώτεροι καὶ σύγχρονοι συγγραφεῖς καὶ ἐρευνητὲς 243

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΡΕΣΣΙΟΥ - GALILEO GALILEI ΤΟΥ 1612
ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΠΤΥΧΗ ΤΗΣ

Στήν έγκυρη *Storia del pensiero filosofico e scientifico* του Ludovico Geymonat και συνεργατών, Milano 1970, Β' τόμος, κεφ. 11: Galileo Galilei (1564-1642), ή μόνη άναφορά στους έπιστήμονες αντιπάλους του κατά τήν πρώιμη δημιουργική έρευνητικά περίοδο του Γαλιλαίου από τό 1609 ώς τό 1615 στήν Πάδοδα και στήν Πίζα γίνεται μέ τήν φράση *in polemica con gli aristotelici*.

Ποιοί είναι αύτοί οί άριστοτελικοί; Δέν άναφέρεται κανένα όνομα. Ήμεϊς όμως γνωρίζουμε τούς σημαντικότερους. Είναι ο Cesare Cremonini (1550-1631), ο σπουδαίος άρχηγέτης του Νεοαριστοτελισμού τής Πάδοδας (1613: *Disputatio de coelo*), είναι ο προικισμένος Έλληνας μαθητής του και κορυφαίος φιλόσοφος τής Τουρκοκρατίας Θεόφιλος Κορυδαλεύς (1570-1646), είναι ο Lodovico Delle Colombe και ο Χιώτης Ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Κορέσιος (1563 ή 1567-1661), που είχε σπουδάσει στήν Πάδοδα και δίδασκε έλληνική γλώσσα και φιλολογία στήν Πίζα από τό 1609 ώς τό 1614.

Ο Γαλιλαίος τελείωσε τό 1611 τό *Discorso intorno alle cose che stano in su l'acqua, o che in quella si muovono*, που δημοσιεύθηκε τό 1612 (76 σελίδες). Τήν ίδια κιόλας χρονιά δημοσιεύεται στήν Φλωρεντία ο πρώτος αντίλογος στο έργο αυτό του Γαλιλαίου από τον Delle Colombe: *Discorso apologetico d' intorno al discorso di Galileo Galilei circa le cose che stano su l'acqua, o che in quella si muovono*, ένω τον ίδιο και πάλι χρόνο (1612), στήν Φλωρεντία επίσης, τυπώνεται ή πυκνή μελέτη (56 σελίδες) - κριτική των θεωρημάτων του Γαλιλαίου (που κατέληγαν στήν άπόρριψη άριστοτελικών διδασκαλιών) από τον δικό μας Γεώργιο Κορέσιο: *Operetta intorno al galleggiare de corpi solidi... di Giorgio Coressio, Lettore della Lingua Greca nel famosissimo Studio di Pisa*. Μόνο στήν 3η σελίδα - μετά τήν άφιέρωση στον προστάτη του Πρίγγιπα Francesco Medici - ο Κορέσιος δίνει τον πλήρη και ούσιαστικό τίτλο του έργου του: *Dichiarazione dell' opinione d' Aristotile intorno al galleggiare della figura... contro l' opposizione del Signor Galileo Galilei*. Όπως φαίνεται από τούς τίτλους αυτούς, πρόκειται για τό πρόβλημα τής συμπεριφοράς των στερεών σωμάτων στο νερό, που ήταν στο κέντρο του ενδιαφέροντος και των πειραμάτων του όχι και πολύ γνωστού άκόμη τότε συναδέλφου - και φίλου - του Κορεσίου Γαλιλαίου, καθηγητού των Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο τής Πίζας.

Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών Ε.Ι.Ε., 'Η έπιστημονική σκέψη στον έλληνικό χώρο. Προσλήψεις, ρήξεις, ένσωματώσεις. Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου 'Ιστορίας των Έπιστημών (Αθήνα 19-21.6.1997), Αθήνα 1998, 81-86.

Δέν είναι δυνατόν – και λόγω της γλώσσας, πού είναι τά Ιταλικά του 17ου αιώνα – νά αξιολογήσω συστηματικά και νά αναλύσω τό έντυπωσιακό αυτό έργο του Κορρυσίου, στό όποιο όπωσδήποτε εμφανίζεται πολύ καλός γνώστης τών άριστοτελικών συγγραμμάτων (αναφέρονται πολλά, συμπεριλαμβανομένων και τών ζωολογικών) αλλά και τών έργων τών μεγάλων Σχολιαστών, κυρίως τών *Φυσικών*, στό πνεύμα άλλωστε του Νεο-αριστοτελισμού του Cremonini, πού κήρυξε τήν επιστροφή στους άθθεντικότερους άρχαίους, τούς Νεοπλατωνικούς κυρίως, έρμηνευτές του Σταγειρίτη - ό Κορρυσίος όμως χρησιμοποιεί και τούς Βυζαντινούς Θεόδωρο Μετοχίτη και Λέοντα Μαγεντινό. Αναφέρονται άκόμη Πλατωνικοί διάλογοι (κυρίως ό *Τίμαιος*), πολλοί άλλοι συγγραφείς, ό Γαληνός, ό Μακρόβιος και δεδαιότατα ό *Αρχιμήδης*.

Πρίν έλθω στό βασικό θέμα *Αριστοτέλης - Αρχιμήδης - Γαλιλαίος*, επισημαίνω άκόμη ότι στό έργο του Κορρυσίου εμφανίζεται σέ έκταση και τό θέμα *Αριστοτέλης-Δημόκριτος*, σέ σχέση δέβαια πάντα μέ τήν κριτική του Γαλιλαίου στόν *Αριστοτέλη* (παραπέμπω έδω στήν μεταγενέστερη αλλά πολύ χαρακτηριστική διαμάχη στόν έλληνικό χώρο τών «Νεωτελικών» και τών «Περιπατητικών» μέ τήν υπεράσπιση του Δημοκρίτου και του *Αριστοτέλη* αντίστοιχα· βλ. τήν μελέτη μου: *Φιλοσοφία* 7/1977, στήν όποία παραπέμπω παρακάτω. *Υπάρχει* άκόμη στό ίδιο έργο ένα κεφάλαιο για τά «μαθηματικά σχήματα» (*figure matematiche*), αξιολογούνται στα έλληνικά όροι όπως *έντελέχεια*, *άπλως κλπ.*, αναφέρονται οι σύγχρονοι του Κορρυσίου καθηγητές της Φιλοσοφίας και τών επιστημών Mazzoni και Buonamico καθώς και τά πειράματα στόν «κεκλιμένο πύργο» της Πίζας (*Campanile del Duomo di Pisa*).

Στό ειδικό τώρα θέμα του προβληθέντος, παλαιότερα τουλάχιστον, αντιαριστοτελισμού του Γαλιλαίου περιορίζομαι νά παραπέμπω σέ δύο ειδικά δημοσιεύματα, πού τοποθετούν τό ζήτημα στίς πραγματικές διαστάσεις του. Πρόκειται για τό παλαιότερο (1953) μελέτημα του πρωτοπόρου Έλληνα ιστορικού της επιστήμης Μιχαήλ Στεφανίδη «*Αριστοτέλης - Αρχιμήδης - Γαλιλαίος*» (*Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 28, 254-63), όπου ξεκαθαρίζεται μέ πολλή γνώση του θέματος, ότι ό *Αριστοτέλης* μελέτησε κυρίως τά φαινόμενα της *Αεροστατικής*, ό *Αρχιμήδης* της *Υδροστατικής*, ενώ ό Γαλιλαίος τά φαινόμενα της βαρύτητας έξω του άέρος και του ύδατος. («Και όμως είπον, ότι ό *Αριστοτέλης* άπεδείχθη υπό του Γαλιλαίου πλανώμενος, δέν λέγουν όμως τό αυτό και διά τον *Αρχιμήδη*, ενώ εκ του άριστοτελικού *οίκειου τόπου* κατάγεται ή θεμελιώδης ύδροστατική άρχή του *Αρχιμήδους*...»). Πολύ σημαντικά είναι επίσης όσα ό Στεφανίδης εκθέτει για τό *φυσικώς θεωρείν* του *Αριστοτέλους*, πού διαφοροποιεί βασικά τήν επιστημονική μέθοδο της αρχαιότητας από εκείνη τών νεώτερων χρόνων.

Έξ άλλου στό νεώτατο πολύ διαφωτιστικό μελέτημα του Παναγιώτη Πανταζάκου «*Γαλιλαίος μεταξύ Πλάτωνος και Αριστοτέλους*», στόν τόμο *Γαλι-*

λαῖος Γαλιλέι - Αίρετικές φωνές, Ἀθήνα, Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν - Ἑλληνικά Γράμματα 1995, 124-143 (Ἀνακοίνωση στό ὁμότιτλο Διεθνές Συμπόσιο τῶν Ἀθηνῶν, 17-20.9.1994), ἐκτίθενται μερικές καιρίες ἀλήθειες στό εἰδικό θέμα μας. Μία ἀπό αὐτές: «Ὁ Γαλιλαῖος δέν ἦταν ἓνας ἀκραιφνῆς ἀντιαριστοτελιστής, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἀπέρριπτε συλλήβδην τήν ἀριστοτελική φιλοσοφία, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐστίαζε τήν κριτική του σέ ὀρισμένα μόνο σημεῖα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας του κατά τέτοιο τρόπο, πού θά μπορούσε κάλλιστα νά προκαλέσει μία νέα ἀριστοτελική ἐρμηνεία τῆς ἐπιστήμης του (σελ. 122). – Καί ὁ Γαλιλαῖος στήν ἀρχή τῆς σταδιοδρομίας του διερεύνησε τήν κίνηση μέσω τοῦ αἰτιακοῦ συλλογισμοῦ, σκοπός δηλαδή τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας ἦταν καί γι' αὐτόν ἡ διερεύνηση τῶν αἰτίων... – Σέ σύγκριση μέ τήν ἀριστοτελική φυσική φιλοσοφία ἡ Φυσική τοῦ Γαλιλαίου διατήρησε πάντοτε ἓναν ἀποσπασματικό χαρακτήρα... – Μέ τήν ἔμμονή του στήν μαθηματική ὀργάνωση τῆς ὑπάρχουσας γνώσης καί μέ τόν πειραματισμό ὁ Γαλιλαῖος κατέληξε στή διατύπωση πορισμάτων (ἰδιαίτερα γιά τήν ταχύτητα τῆς πτώσης τῶν σωμάτων), τά ὅποια κατέρριψαν πραγματικά ἀνάλογες διατυπώσεις τοῦ Ἀριστοτέλη, δέν ἔδωσαν ὅμως στή θέση τους καμμία ἐναλλακτική λύση σέ θεωρητικό ἐπίπεδο. – Θά ἦταν βαριά παρανόηση τοῦ πνεύματος τοῦ Γαλιλαίου νά δεχθοῦμε, ὅτι ἡ κριτική του ξέφευγε ἀπό συγκεκριμένα θέματα καί γινόταν ἀντιπάθεια ἢ ἐχθρότητα πρὸς τόν Ἀριστοτέλη, ὅπως ἤθελαν οἱ «Περιπατητικοί» τῆς ἐποχῆς του. Ἀπό τά πρῶτα κιόλας δῆματα τοῦ Γαλιλαίου στήν ἐπιστήμη διαπιστώνουμε τήν συμπάθεια του πρὸς τόν Σταγειρίτη, συμπάθεια πού δάθυνη μέ τόν καιρό καί ἐγινε στή δύση τοῦ δῖου του συμπιλίωση καί ἀναγνώριση τῆς ἀξεπέραστης ἀπό τόν χρόνο μεγαλοφυίας του...».

Τό 1638 σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν καθηγητή τῆς Φιλοσοφίας στήν Πάδοβα Φορτούνιο Λιτσέτι ὁ Γαλιλαῖος, θεωρώντας τόν ἑαυτό του καλύτερο ἀριστοτελιστή ἀπό ἐκείνους πού τόν κατηγοροῦσαν γιά ἄκριτο ἀντιαριστοτελισμό, γράφει: «Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν τέτοιος ἄνθρωπος, ὅπως τόν φαντάζονται ἐκεῖνοι, τότε θά πρέπει νά εἶχε ἀτίθασο νοῦ, πεισματικό πνεῦμα καί βάρβαρη ψυχή! Θά ἦταν κοντολογίς ἓνας ἄνθρωπος μέ τυραννική βούληση, πού θεωρώντας ὅλους τούς ἄλλους ἡλίθια πρόβατα ἐπιθυμοῦσε νά προτιμῶνται τά δικά του πορίσματα ἀπέναντι στίς αἰσθήσεις τῆς ἐμπειρίας καί τῆς ἴδιας τῆς φύσης. Ὅμως εἶναι οἱ ὁπαδοί τοῦ Ἀριστοτέλη, πού τόν ἔσπεσαν μέ αὐτήν τήν ἀπαίτηση τῆς αὐθεντίας, δέν εἶναι ὁ ἴδιος πού τήν διεκδίκησε. Ἀπορῶ συχνά, πῶς εἶναι δυνατόν αὐτοί οἱ ἀπόλυτοι ὑποστηρικτές κάθε λέξης τοῦ φιλοσόφου νά μή μποροῦν νά καταλάβουν πόσο μεγάλο ἐμπόδιο γιά τήν ἀξιολογία καί τήν φήμη του γίνονται αὐτοί οἱ ἴδιοι καί πῶς ὅσο περισσότερο ἐπιθυμοῦν νά αὐξήσουν τό κύρος του τόσο περισσότερο στήν πραγματικότητα τό μειώνουν! Γιατί, ὅταν βλέπω ὅτι ὑποστηρίζουν πεισματικά προτάσεις, πού γνωρίζω ὅτι εἶναι ἐμφανεστάτα ἐσφαλμένες, προσπαθώντας μάλιστα νά μέ πείσουν πῶς

ὅ,τι κάνουν είναι φιλοσοφικά ὀρθό και πώς θά τό ἔλεγε ἔτσι και ὁ ἴδιος ὁ Ἄριστοτέλης..., τόσο εἶμαι δέβαιος πώς, ἂν ὁ φιλόσοφος γύριζε σήμερα στή γῆ, ἐμένα μάλλον θά δεχόταν μεταξύ τῶν μαθητῶν του ἐξαιτίας τῶν λίγων ἀλλά ἀποφασιστικῶν ἀντιρρήσεων μου και ὄχι τούς πολλούς ἐκείνους, πού προκειμένου νά κρατήσουν ὅλα ὅσα ἔχει πει ὡς ἀληθινά ὑποκλέπτουν ἀπό τά κείμενά του θέσεις, πού ποτέ ἐκεῖνος δέν εἶχε στό κεφάλι του...» (Βλέπε και Stillman Drake, *Γαλιλαῖος* [1980], Μετάφραση Τ. Κυπριανίδη, Ἡράκλειο, Πανεπιστ. Ἐκδόσεις Κρήτης 1993, 127 ἑπ.).

Ἐκατό χρόνια περίπου ἀργότερα (1745) ὁ Νικόλαος Ζερζούλης, ὁ σπουδαῖος εἰσηγητής τῆς Νευτώνειας Φυσικῆς στήν Ἑλλάδα, στήν δεξυτάτη διαμάχη του μέ τούς «Περιπατητικούς» τῆς ἐποχῆς του (τόν Δωρόθεο Λέσβιο κυρίως) θά μνημονεύσει τόν «τῶ ὄντι φιλόσοφον, τόν ἀξιον τοῦ ὀνόματος ἡγεμόνα, τόν κατά Πλάτωνα τήν φιλοσοφίαν τῆ ἡγεμονία συνάναπτα» Νικόλαο Βοεδόδα Μαυροκορδάτο γιά τόν γενναῖο λόγο του στά *Φιλοθέου πάρεργα* (1715 περίπου), ὅτι ἂν ξαναζοῦσε ὁ Ἄριστοτέλης, θά γινόταν μέ μεγάλη προθυμία ὁ καλύτερος ἀκροατής και μαθητής τῶν νεώτερων φυσικῶν φιλοσόφων! (Βλέπε Λ.Γ. Μπενάκης, «Ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἄριστοτελισμοῦ στόν ἑλληνικό χώρο. Ἀμφισβήτηση και ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στόν 18ο αἰώνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7/1977, 416-454).

Ἡ διαμάχη Κορεσίου - Γαλιλαίου εἶχε τήν ἀκόλουθη ἐξέλιξη. Δύο χρόνια μετά τήν δημοσίευση τοῦ ἐναντίον τῶν θεωριῶν τοῦ Γαλιλαίου ἔργου του ὁ Γεώργιος Κορέσιος ἀναγκάστηκε τό 1614 νά ἐγκαταλείψει τήν Πίζα. Ἐπίσημη ἐξήγηση: δέν τοῦ ἐνέκριναν αὐξηση τοῦ μισθοῦ του. Κατέφυγε ἀρχικά στό Λιβόρνο, γιά λίγο στήν Μασσαλία και τελικά στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔζησε μερικά χρόνια και συνδέθηκε στενά μέ σπουδαίους λογίους τῆς ἐποχῆς (Θεόφιλο Κορυδαλέα, Μητροφάνη Κριτόπουλο, Γαβριήλ Σεδηρο κ.ἄ.) πρῖν καταλήξει στήν πατρίδα του Χίο (1618), ὅπου γιά πολλά χρόνια ἄσκησε τό ἱατρικό ἐπάγγελμα, ἀλλά διδάξε και θεολογία και φιλοσοφία μέ πλούσιο ἐπίσης και ἀξιόλογο συγγραφικό ἔργο.

Εἶπαν ὅτι τήν φυγή του ἀπό τήν Ἰταλία προκάλεσε ἡ ἀντιπαράθεσή του μέ τόν Γαλιλαῖο, ἀπό τήν ἐποχή πού τό κύρος και ἡ φήμη του ἦταν μοιραία γιά τούς «ἀντιπάλους» του. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Κορέσιος τήν ἴδια ἐποχή συγκρούστηκε δεξυτάτα και μέ τούς πανίσχυρους Ἰησοῦιτες θεολόγους σέ δογματικά και ἄλλα θέματα (προπαγάνδα γιά τόν προσηλυτισμό ὀρθοδόξων πληθυσμῶν), και ἡ ἐχθρότητα αὐτή ἐγινε γρήγορα και ἀπειλητική τῆς ζωῆς του. Τό τραγικό εἶναι ὅτι ἡ παράδοση θέλει τόν θάνατό του 57 χρόνια ἀργότερα (1661), ὅταν βρέθηκε γιά προσκύνημα στούς Ἁγίους Τόπους, ἀπό ἐγκληματική ἐνέργεια ἑτεροδόξων («φαρμακωθεῖς ὑπό τινος ἰησοῦιτου»!).

Ἔως πρὸς τήν ἀτασχόληση τοῦ Κορεσίου μέ τόν Ἄριστοτέλη και τήν σχέση

του μέ τον Γαλιλαίο στην μετά την έπιστροφή του στην Έλλάδα έποχή γνωρίζαμε ότι άνέκδοτα έμειναν Σχόλιά του στην *Φυσική* και στα *Μετεωρολογικά*, ένω πρόλαβε να δει τυπωμένα στην Βενετία (1660) τά Σχόλιά του στο *Περί ψυχής* (με είκοσασέλιδη άφιέρωση στον Λουδοβίκο 14ο της Γαλλίας, τον όποιο έκλιπαρεί να παρεμποδίσει τό έργο των Ιησουιτών μισσιοναρίων στον όρθόδοξο χώρο).

Νέο στοιχείο, σέ όσα γνωστά από την έλληνική βέβαια μόνο διδλιογραφία είχαμε, άποτελεί τό ότι τό άνέκδοτο έργο του στα *Μετεωρολογικά* (πλήρης τίτλος: *Μετεωρολογικά και διάφορα ζητήματα και λύσεις*) είναι άφιερωμένο τ ω έγκαρδί ω φίλ ω Γαλιλαί ω, κι' άκόμη ότι - κατά τον διογράφο του Κορεσσίου Δημήτριο Ροδοκανάκη (Άθήνα 1872) - στον Πρόλογο των Σχολίων αυτών περιέχεται δήλωση του Κορεσσίου, ότι όλες οι θεωρίες του μεγάλου φυσικού είναι τελικά όρθές. Κατά τον ίδιο Ροδοκανάκη στην άφιέρωση και στην δήλωση του Κορεσσίου ό Γαλιλαίος άντέδρασε μέ την φράση: «Meglio tardi che mai» («Κάλιο άργά παρά ποτέ»)!

Δέν είχα δυστυχώς την δυνατότητα, προετοιμάζοντας την ανακοίνωσή μου, να φθάσω σέ χειρόγραφο, πού διασώζει τά Σχόλια του Κορεσσίου στα *Μετεωρολογικά*. Η σχετική έρευνα πρέπει να γίνει κυρίως σέ ξένες Βιβλιοθήκες, γιατί στον έλληνικό χώρο ό,τι έντοπίσθηκε άνήκει στην κατηγορία των όριστικών άπωλειών (Εύαγγελικής Σχολής Σμύρνης, Μεγάλου Σπηλαίου Καλαδρύτων). Μία *Λογική* του Κορεσσίου (185 φ.) σώζεται στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Τυρνάδου.

Συμπερασματικά έπιθυμώ να έπισημάνω ότι τό θέμα και της ανακοίνωσης αυτής έντάσσεται κατ' έξοχήν στην περιοχή εκείνη της ιστορικής έρευνας του χώρου της Έπιστήμης και της Φιλοσοφίας, όπου έχει έφαρμογή τό σύγχρονο αίτημα για καλή μελέτη των πηγών. Στην περίπτωση του Γαλιλαίου και των άντιδράσεων στο έρευνητικό του έργο τό αίτημα αυτό ίσχύει ιδιαίτερα για την πρώιμη περίοδο της έντονης επιστημονικής του δραστηριότητας (1609-1613), δηλαδή πριν από την διαμάχη για τό ήλιοκεντρικό σύστημα και τά συναφή θέματα, πού ξεκίνησε τό 1615 μέ άποκορύφωση την λεγόμενη καταδίκη του τό 1633. Στην πρώιμη εκείνη περίοδο της δράσης του Γαλιλαίου τοποθετείται χρονικά τό έπεισόδιο μέ τον Έλληνα συνάδελφό του Γεώργιο Κορέσσιο, πού παρουσίασα εδώ, ένω πολύ άργότερα ή άγνωστη Άφιέρωση και ή δήλωση άναγνώρισης της όρθότητας των θεωρημάτων του.

Άναγκαία τέλος θεωρώ μερικά χαρακτηριστικά έπιλεγόμενα για τον πρωταγωνιστή της διαμάχης του 1612 στην Πίζα. Ο Γεώργιος Κορέσσιος ύπήρξε πολυγραφότατος. Δώδεκα είναι τά τυπωμένα έργα του και τουλάχιστον έξηντα τά άνέκδοτα, έκτός από τά έπιγράμματα και τίς έπιστολές του. Η φήμη

του για την επιστημοσύνη και την πολυμαθεία του αντικατοπτρίζεται στην δημόδη παροιμία, που έχει καταγραφεί στην Χίο: «'Αν άρέσει τοῦ Κορέσση, όλουνοῦ τοῦ κόσμ' άρέσει!»! "Όσο για τήν ἀπήχηση τῆς διατριβῆς του κατά τῶν θέσεων τοῦ Γαλιλαίου στήν Ὑδροστατική ἀξίζει νά καταγραφεῖ ἡ παρουσία ἑνός αὐτοσχέδιου ἀνώνυμου ἐπιγράμματος σέ ἀντίτυπο ἰδιωτικῆς συλλογῆς τῆς πολύ σπάνιας πιά ἔκδοσης τῆς *Operetta* του, πού ἀναφέρει ὁ E. Legrand στήν *Bibliographie Hellénique*, τ. XVII/1 (1894): «"Ὡς ποτε ῥωμαίων θεῖος Γαλιλαῖος ἀνακτα, / οὔτω ἐνίκησας φαῦλον, Γαλιλαῖε, Κορέσσην». Καί λατινικά: «Romanum divus Galilaeus princi-pem ut olim, / sic tu vicisti vanum, Galilaeae, Coressesm)!

Καί μία ἀκροτελεύτια παρατήρηση: Στόν Β' τόμο τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐπιστήμης τοῦ A.C. Crombie *Ἀπό τόν Ἀύγουστινο στόν Γαλιλαῖο*, Ἑλληνική μετάφραση Μ. Ἰατρίδου - Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης 1992, σελ. 152 διαβάζουμε: «Δύο ἄλλοι Ἴταλοί ἐπιστήμονες, ὁ Giorgio Coresio τό 1612 καί ὁ Vincenzio Renieri τό 1641, ἔκαναν πράγματι πειράματα ἀπό τόν Πύργο τῆς Πίζας καί βρῆκαν ὅτι, ἀκόμη καί ὅταν τά σώματα εἶναι ἀπό τό ἴδιο ὕλικό, τό βαρύτερο φτάνει πρῶτο στό ἔδαφος, ἀρκεῖ νά πέσουν ἀπό ἀρκετό ὕψος. Ὁ Coresio μάλιστα ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ ταχύτητα εἶναι ἀνάλογη πρός τό δάρος καί ἔτσι ἐπιβεβαίωσε τόν «νόμο» τοῦ Ἀριστοτέλη...». Ἀφιερώνω τό «μαργαριτάρι» αὐτό γιά τόν «Ἴταλό ἐπιστήμονα Giorgio Coresio» στούς κατά τά ἄλλα ἀξιους μεταφραστές-συνεργάτες τοῦ Μ.Ι./Ε.Τ.Ε., γιατί ἔπρεπε νά ἔχουν διορθώσει τόν καθόλου δικαιολογημένο Ὁξφορδιανό συγγραφέα, πού δέν πρόσεξε τόν τίτλο *Nobile Greco* ἢ *Nobile Bizantino*, ὁ ὁποῖος συνοδεύει μόνιμα τό ὄνομα τοῦ Ἑλληνα συγγραφέα στά Ἴταλικά ἔργα του.

C l é o b u l e T s o u r k a s, Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646). 2e édition révisée et complétée, Thessalonique 1967. Σελ. 441, 28 πίν. [Institute for Balkan Studies, 95].

Ἡ βιβλιοκρισία αὐτή πρέπει νά παραιτηθῆ ἀπὸ κάθε ἀπόπειρα γιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ σημαντικοῦ ἔργου τοῦ Κλεόβουλου Τσούρκα, ποῦ θὰ μείνῃ ἡ βάση γιὰ κάθε ἀπασχόληση μὲ τὸν σημαντικότερο φιλόσοφο τῆς Τουρκοκρατίας στὴ Βαλκανικὴ. Καί γιὰ τὸν συγγρ. καί γιὰ ὅποιον ἄλλον ἐνδιαφερόμενο, μεγαλύτερη ἀξία θὰ ἔχῃ ἡ συζήτηση ὀρισμένων θέσεων, ἡ ἐξειδικευμένη κριτικὴ στὸ πλούσιο καί γι' αὐτὸ γεμάτο προβλήματα ὕλικὸ καί στὸν τρόπο παρουσιάσεώς του, καθὼς καί ἡ συνεισφορὰ κάποιων συμπληρώσεων καί διορθώσεων στὸ ἐπίμοχθο ἔργο τοῦ συγγραφέα.

Γιὰ τὴ γενικότερη ἀξία τοῦ βιβλίου ἀρκεῖ νά ἐπισημανθοῦν οἱ καρποὶ του· γιὰτὶ ἀσφαλῶς ὁ δρόμος ὡς τὴν ἀπόφαση τοῦ Ρουμανικοῦ Τμήματος τῆς Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen νά ἐκδώσῃ ὀλόκληρο τὸ σχολιαστικὸ στὸν Ἀριστοτέλη ἔργο τοῦ Κορυθαλέως¹ περνάει ἀπὸ τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ κ. Τσούρκα (1^η ἔκδοση στὸ Βουκουρέστι 1948, μὲ τὴ γνωστὴ περιπέτεια βιβλίου καί δημιουργοῦ του στὰ χρόνια ἐκεῖνα).

---

1. Στὸ μεταξὺ ἐξεδόθη ὁ 1ος τόμος, τὸ «Προοίμιον εἰς Λογικὴν», Βουκουρέστι 1970. Βιβλιοκρισία γιὰ τὴν ἔκδοση αὐτὴ θὰ δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν ὑπογράφόμενον στὸ ἐρχόμενο τεῦχος τῶν «Ἑλληνικῶν».

Ἐπί παρουσιάσεις τοῦ βιβλίου βλέπε τις γνωστές μου: R.A., Ἐρανιστής 5 (1967) 176, Δ. ΚΟΥΤΣ., Πλάτων 20 (1968) 350, Γ.Δ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ, Ἐφημ. «Ἐλευθ. Κόσμος» 14 - 16 Νοεμ. 1968 (ἐκτενέστερη). Βλ. ἀκόμη C. NICASIS (NOICA), Archives de Philosophie 32 (1969) 476-84, καθὼς καὶ τὴ μὴ προσιτὴ μου τοῦ Α. CIORANESCU. Στὴν εὐρύτερη ἀπήχηση τοῦ ἔργου συντελεῖ πολὺ ἡ συγγραφή του στὴ γαλλικὴ γλῶσσα, πράγμα ποὺ δίνει καὶ στὸν Κ. εὐκολώτερα τὴ θέση ποὺ τοῦ ἀξίζει στὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Νὰ εἶναι ἡ ἴδια μοῖρα, ποὺ τοῦ χάρισε ὡς τώρα καὶ μία διδακτορικὴ διατριβὴ σὲ γερμανικὴ γλῶσσα; (O. JOCHIM, Giessen 1935).

Ἐπί τὴν Εἰσαγωγή, ἰδιαίτερα τις σελ. 27 κέ., ὁ μελετητὴς ἔχει καθαρὰ τὴ σκοπιὰ, ἀπ' ὅπου ἔχει συγγραφή τὸ ἔργο: ἡ σημασία τοῦ Θ. Κ. γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐξελέξεως τῶν ἰδεῶν στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου. «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θ. Κ.» ἔρχεται στὴ δευτέρη θέση. Ἡ σκοπιὰ αὐτὴ ἐξηγεῖ καὶ τὴν οἰκονομία καὶ τὴ διάρθρωση τοῦ ἔργου, γίνεται ἀκόμη ἀναπόφευκτα καὶ ἡ αἰτία γιὰ τις ἀδυναμίες του στὸ εἰδικὸ μέρος — τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Κ. —, ὅπου μιά σειρά ἀπὸ συζητήσιμες ἐρμηνείες καὶ μιά μόνιμη σύγχυση θὰ δείξουν ὅτι δὲν δικαιολογοῦνται οἱ κατηγορηματικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ συγγρ. γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ τοποθέτηση καὶ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐρμηνείας τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Κ. Ὅλο αὐτὸ τὸ μέρος αἰσθάνεται κανεὶς πὼς ἦταν πρόωρο νὰ γραφῆ, πρὶν γίνῃ ἡ ἐκδοσις καὶ μελέτη τῶν ἔργων σὲ βάθος, πρὸ πέρα ἀπὸ τὴ σημερινὴ δειγματοληπτικὴ καὶ πρὸ πολὺ ἀπὸ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα ἐκτίμησὴ του.

Ὡς πρὸς τὴ διάρθρωση τοῦ Μέρους I καὶ II παρατηροῦμε ὅτι ἡ πραγματικὴ θέση τοῦ νέου στὴ β' ἐκδοσις κεφαλαίου «Τὸ παιδαγωγικὸ ἔργο τοῦ Κ.» εἶναι στὸ Μέρος III, ὡς κεφ. 4, ἐνῶ τὸ 4ο κεφ. τοῦ Μέρους II (χφφ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας) θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνταχθῆ μετὰ τὴ σ. 106, ἀφοῦ ἀφορᾷ τὰ ἔργα τοῦ Κ. Τὸ κεφ. αὐτό, μαζὶ μὲ τὸ σχετικὸ πρὸς τὴ χρονολόγησι τῶν ἔργων, εἶναι τὸ πρὸ ἀδύνατο, γιὰτὶ καθὼς καλύπτει μερικὸ μόνον τμήμα τῶν χφφ τοῦ Κ., δημιουργεῖ μονομερεῖς ἐντυπώσεις, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὰ ἀρχαιότερα χφφ τῶν ἔργων¹.

Στὸ θέμα τῶν σχολίων τοῦ Κ. στὰ «Μετὰ τὰ Φυσικὰ» Α-Δ ἡ διαπραγμάτευσι στηρίζεται σὲ ἓνα χφ τοῦ 18ου αἰ. (ἴσως 17ου), ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ἀρκετὰ ἀκόμη ποὺ περιέχουν καὶ τὰ βυζαντινὰ σχόλια στὰ βιβλία Ε-Ν. Τὰ σχόλια αὐτὰ εἶναι πολὺ γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἐκδοσις τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου (C. A. G. I, Alexandri Aphrodisiensis in Metaphysica,

1. Σήμερα ἔχουμε σχεδὸν πλήρη καταλογογράφηση τῶν χφφ τῶν ἀριστοτελικῶν σχολίων στὸ Inventaire des Mas grecs d'Aristote et de ses commentateurs τοῦ A. WARTELLE, Παρίσι 1963, μὲ τις διορθώσεις καὶ προσθήκες τῶν D. HARLFINGER - J. WIESNER, Scriptorium 18 (1964) 238-257, καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ τῶν Gh. CRONT, Revue des Études Sud-Est Européennes 4 (1966) 446-55 καὶ S. VALERIU, στὴν ἴδια Ἐπιθεώρησις 5 (1967) 275-8. (Βλέπε σχετικὰ τις παρατηρήσεις μου στὴ βιβλιοκρισία τοῦ «Προομίου εἰς Λογικὴν»). Ἐδῶ εἰδικότερα ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ καταλογογράφηση τῶν χφφ τοῦ Βουκουρεστίου δὲν εἶναι πλήρης; (βλ. CRONT καὶ VALERIU), ὅτι δὲν βλέπουμε νὰ ἐρευνᾶται ἡ ὑπαρξὴ χφφ γραμμένων στὴ Ρουμανία, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ποῦ βρίσκονται σήμερα - καὶ ὑπάρχουν πολλὰ τέτοια. Ἀκόμη δὲν ξεκαθαρίζεται ποῖα χφφ περιέχουν ποῖο ἀπὸ τὰ τρία τουλάχιστον ἔργα τοῦ Κ. στὴ Λογικὴ (βλ. βιβλιοκρισία τοῦ «Προομίου»).

1891), όπου εκδίδονται μετά τὰ γνήσια τοῦ Ἀλεξάνδρου στὰ βιβλία Α-Δ ὡς Ψευδο-Ἀφροδισειῶς καὶ ἀποδίδονται εἴτε στὸν Μιχαὴλ Ἐφεσίω, κατὰ τὸν ἀρχαιότερο κώδ. Paris. gr. 1875, 13. αἰ., εἴτε σὲ ἄλλον βυζαντινὸ Σχολιαστὴ, ποὺ ἀντλεῖ ὅπωςδὴποτε ὅμως ἀπὸ τὸν Ἀφροδισειῶ. Χρῆ με συνδυασμὸ Ἀλεξάνδρου καὶ Ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαὴλ Ἐφεσίω) εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη τοῦ 13. - 15. αἰ. Ὁ συνδυασμὸς Κορυθαλέως καὶ Ψευδο-Ἀλεξάνδρου (Μιχαὴλ Ἐφεσίω) σὲ χρῆ τοῦ 17. - 18. αἰ. παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ δὲν ἔχει ἐρευνηθῆ, ὅσο γνωρίζω. Τέτοια χρῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κώδ. Βουκουρεστίου 89(404), εἶναι καὶ τὰ ἐξῆς: Ἰακίου VI-12 (17 αἰ.), Παναγ. Τάφου 247/248 (17.), Ἀθηνῶν 3091 (17. - 18.), Πάτιμου 352 (17. - 18.), Λαύρας K 88 (18.). Ἀλλὰ τὸ θέμα Κορυθαλέως - Ἀλέξανδρος Ἀφροδισειῶς καὶ Κορυθαλέως - Βυζαντινοὶ Σχολιασταὶ (σελ. 110 καὶ 269) δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιμεταπισθῆ χωρὶς ἰδιαίτερη ἐρευνα, ἀπαραίτητη ὅμως γιὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν ὀριστικὰ οἱ πηγές, οἱ ἐπιδράσεις καὶ ὁ βαθμὸς πρωτοτυπίας τοῦ Κ. στὸ σχολιαστικὸ ἔργο του.

Τὸ Μέρος II, σ. 117-175: «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπίδραση στὴ Ρουμανία ὡς τὸν 18ο αἰώνα» (νέο στὴ β' ἐκδόση κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος), εἶναι μιὰ οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ συγγρ., ποὺ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ καλὸς γνώστης τοῦ θέματος καὶ τῆς ρουμανικῆς βιβλιογραφίας. Τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρευνας προσφέρονται συνοπτικὰ καὶ μεθοδικὰ στὶς σ. 153 - 5. [Στὴ σ. 175 μιὰ διόρθωση: ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου τοῦ κώδ. Βουκουρ. 67 (707), ἔτ. 1750, εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης, υἱὸς πατρὸς Ἀναστασίου. Βλ. Κώδ. ἄλλοτε Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16 — τώρα στὴ Βιβλιοθήκη μου—, Ἐραριστῆς 5 (1967) 87. Ἄς προστεθῆ ἐπίσης στὸν ἴδιον κύκλο καὶ ὁ Γεώργιος Λαρισσαῖος, κώδ. Βουκουρ. 68(49), ἔτ. 1752].

Στὸ Μέρος III ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ πρῶτα τὴν ἀποτίμηση τῶν ἐπιδράσεων τῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας στὴ φιλοσοφία τοῦ Κ., ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του ἐκεῖ. Πολὺ σωστά, ἀφοῦ στὸ ἔργο του εἶναι ἔντονη ἡ σφραγίδα τοῦ Νεοαριστοτελισμοῦ τοῦ δασκάλου του Cesare Cremonini. Τὸ κεφάλαιο θὰ ἦταν ὅμως πρὸ ἐγκυρα γραμμένο, ἂν ὁ συγγρ. δὲν περιοριζόταν στὴν παλαιὰ βιβλιογραφία τῶν Renan (ἡ 9η ἐκδ. εἶναι τοῦ 1852), Mabillean (1881), Gilson (1922) καὶ Ruggiero (1925), ὅταν ὑπῆρχε ἡ νεώτερη: E. Troilo, Averroismo e Aristotelismo Padovano, Πάδοβα 1939, καὶ κυρίως: J. H. Randall, Aristotelismo Padovano e Filosofia Aristotelica, Φλωρεντία 1960, Τοῦ ἴδιου, The School of Padua and the Emergence of Modern Science, Πάδοβα 1961, καὶ P. O. Kristeller, La tradizione aristotelica nel Rinascimento, Πάδοβα 1962. Ὅπως εἶναι τώρα γραμμένο τὸ κεφάλαιο ἔχει μιὰ ἀπλοῦστευση καὶ μιὰ εὐκολία χαρακτηρισμῶν, ποὺ ἀδικοῦν τὸ θέμα.

Ἡ βασικὴ θέση τοῦ συγγρ. (στὸ κεφάλαιο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ Θ. Κ. πρὸδρομος τῆς ἐλευθέρως σκέψεως στὴν Ἀνατολή») εἶναι πὼς ὁ Κ. ἀντιπροσωπεύει ἕναν ὀρθόδοξο ἀριστοτελισμὸ, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα ἀντισχολαστικὸς καὶ ἀντιθεολογικὸς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ διαπραγμάτευση συνδυάζεται μετὰ τὴν κριτικὴ τῆς διατριβῆς τοῦ O. JOCHEM, Scholastisches, Christliches und Medizinisches aus dem Kommentar des Th. K. zu Aristoteles' Schrift von der Seele, Giessen 1935, κριτικὴ ποὺ σὲ ὀρισμένα μόνο σημεῖα εἶναι σωστὴ (π.χ. σ. 201), ἐνῶ σὲ πολλὰ (π.χ. σ. 198) ἀδικεῖ τὸν Jochem καὶ τὸ γενικὸ πνεῦμα του, ποὺ δὲν ἀπέχει ἀπὸ τὸ ὀρθό. Ἡ διαφορὰ ὀφείλεται στὴ μόνιμη, καὶ δυστυχῶς ἀδικαιολόγητη, ταύτιση τοῦ «ἀντισχολαστικοῦ» μετὰ τὸ «ἀντιθεολογικὸ» πνεῦμα, ποὺ ἀποδίδει ὁ συγγρ. στὸν Κ. Πρόκειται γιὰ

μιὰ καθαρὴ σύγχυση μεταξύ ἀντιθεολογικοῦ (στὴν ἔννοια ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα ἀντιθεολογικός) καὶ ἀντιθηρησκευτικοῦ πνεύματος.

Ὁ Κ. εἶναι πολέμιος τῆς αὐθαίρετης «θεολογικῆς» ἑρμηνείας τῶν Σχολαστικῶν καὶ γι' αὐτὸ ἀντισχολαστικός. Ὁ ἀγῶνας του, συνεχῆς καὶ ἐπίμονος, εἶναι νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐθεντικὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ αὐθεντικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη (ἀβερροϊστική, σχολαστική, καὶ βυζαντινὴ ἴσως) εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀρχαίων Σχολιαστῶν, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα (βλ. π.χ. εἰς τὸ «Περὶ οὐρανοῦ», φ. 291, 296). Ἡ αὐθεντικὴ ἑρμηνεία πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πίστη, ποὺ ἀσφαλῶς εἶναι ὑπέρτερη, ἀλλὰ δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴ γνώση καὶ κατανόηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ δευτὸ τοῦ χριστιανικοῦ δόγμα ἀποδέχεται ὀρισμένες θέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας (βλ. Φυσική, φ. 350, ὅπου — κατὰ Κ. — ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδέχεται τὸ ὅτι τὸ θεῖον εἶναι ἀπειροοῦσιον, ὡς τὰ θεῖα πιστοῦται Λόγια· βλ. ὁμοίως κυρίως «Φυσική», φ. 431, ὅπου ἀποκρούεται ἡ ἑρμηνεία τῶν Σχολαστικῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ὀρθὸν εἶναι καὶ Χριστιανοῖς πᾶσι δόγμα κοινόν).

Ἡ σύγχυση αὐτὴ ὀδηγεῖ τελικὰ τὸν κ. Τσοῦρκα στὸ νὰ ἐμφανίξῃ διαρκῶς τὸν Κ. ὡς ἀντιμεταφυσικόν, ὀφείλεται ὁμοίως καὶ σὲ μιὰν ἄλλη, ποὺ φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὸ Μέρος IV, στὴν ἀνάλυση δηλ. καθενὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κ. Πρόκειται γιὰ τὴν πολὺ συχνὴ ταύτιση ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας καὶ «πιστεύω» τοῦ Κ. (βλ. π.χ. σ. 203: «selon Corydalée, d'après C., pour C.» κλπ., ὅπου πρόκειται ὁμοίως γιὰ καθαρὰ ἀριστοτελικὴς θέσεις!) Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἐσφαλμένα συμπεράσματα, π.χ. σ. 204: «...le Dieu de C. est moins celui des Chrétiens que celui d'Aristote». Καὶ βέβαια, ἀφοῦ στὰ σχολαστικὰ ἔργα του ἀγωνίζεται νὰ δεῖξῃ τὴν αὐθεντικὴν (γενεῖαν) διδασκαλίαν τοῦ Σταγυρίτη. Ὑπάρχουν πολλὲς ἀποκαλυπτικὲς θέσεις τοῦ Κ. (π.χ. «Περὶ ψυχῆς» φ. 226 — Τσ. 204, ὑποσ. 1, καὶ πανηγυρικότερα «Περὶ οὐρανοῦ» φ. 298-9 — Τσ. 347, καὶ φ. 404 — Τσ. 289), ποὺ δὲν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν προσωπικὴν στάση του ἀπέναντι στὸ χριστιανικὸ δόγμα. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ διαφορὰ τοῦ Νεοχριστοτελισμοῦ, ὅτι στὴν (αὐθεντικὴν) ἑρμηνείαν τοῦ Ἀριστοτέλους διατηρεῖ τὴν ἀνεξαρτησίαν του ἀπέναντι στὸ δόγμα, πράγμα ἀκριβῶς ποὺ δὲν συναντᾷ ὁ Κ. στοὺς Σχολαστικούς. Εἶναι φυσικὸ ὅτι μὲ τέτοιες προϋποθέσεις οἱ γενικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ κ. Τσοῦρκα πρέπει νὰ γίνωνται δεκτοὶ μὲ ἐπιφυλάξεις καὶ ὁπωσδήποτε χωρὶς τὴν κατηγορηματικότητα τοῦ συγγραφέα.

Τις ἴδιες σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις καὶ συχνὰ βασικὰς ἀντιρρήσεις ἔχουμε καὶ στὸ Μέρος IV, ὅπου πρῶτα πρῶτα πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν ἔργων δὲν εἶναι συστηματικὴ, ἀλλὰ δειγματοληπτικὴ, ὕστερα ἡ σύγχυση μεταξὺ ἀριστοτελικοῦ σχολιασμοῦ καὶ προσωπικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κ. εἶναι σχεδὸν μόνιμη, παρὰ τὴ συνεχῆ διάψευση ὧσων ἀναπτύσσονται στὸ κείμενον ἀπὸ τὶς ὑποσημειώσεις, ὅπου ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. παραθέτει χωρὶα τοῦ Κ., ποὺ περιλαμβάνουν τὴν ἐπίμονον πρειδοποίησιν ἀκατὰ τὸν Φιλόσοφον, ἀπαρὰ τῶ Φιλοσόφῳ, ἀκατὰ τὴν γνώμην τοῦ Φιλοσόφου, ἀφησὶν ὁ Φιλόσοφος, ἐπαπορεῖ ὁ Φιλόσοφος». Ὑπάρχει ὁμοίως καὶ σειρά ὀλόκληρη ἀκόμη ἀπὸ περιπτώσεις, ποὺ διαψεύδουν πανηγυρικὰ τὴ θέση τοῦ συγγρ.: βλ. σ. 309, κυρίως 332, 335, 347 κ.ά. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι δὲν λείπουν καὶ περιπτώσεις, ὅπου ὁ κ. Τσοῦρκα βλέπει ὀρθὰ τὴ σχέση Κορυδαλέως - Ἀριστοτέλους, π.χ. στίς σ. 277 κ.έ.,

283, όπως και άλλες, όπου επισημαίνεται κάποια απομάκρυνση του Κ. από τον Σταγίριτη, π.χ. σ. 279.

Για να συνοψίσουμε, η διαφορά, ή αξία και ο τίτλος του Κ. ως σχολιαστού του 'Αριστοτέλους είναι ότι δεν αναζητεί στον φιλόσοφο την επαλήθευση χριστιανικών δογμάτων, ότι κύριος στόχος του είναι η υπεράσπιση της συνεπειάς στο αριστοτελικό σύστημα, και ότι, όπου χρειάζεται, επιδιώκει μια σαφή αντιδιαστολή προς τη χριστιανική αλήθεια, πράγμα που επισημαίνει σωστά ο Jochem, μιλώντας για τη λύση της «διπλής αλήθειας», που βγάζει τον φιλόσοφό μας από τη δύσκολη θέση του χριστιανού 'Αριστοτελικού (βλ. ιδιαίτερα σ. 289, 332, 335, 347).

'Από τη χρήσιμη κατά τα άλλα ανάλυση του περιεχομένου των σχολιαστικών έργων του Κ. στη «Λογική», τη «Φυσική», το «Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς», το «Περὶ οὐρανοῦ» καὶ το «Περὶ ψυχῆς» του 'Αριστοτέλους, σημειώνουμε και κάτι που λείπει και που πρέπει κάποτε να ερευνηθῆ ὑπεύθυνα: Σὲ ποῖο βαθμὸ μπορεί νὰ θεωρηθῆ με σημερινὰ ιστοριοφιλοσοφικὰ κριτήρια αὐθεντική, ἄρα καὶ σήμερα χρήσιμη, ἢ ἐρμηνεῖα τοῦ Κ. Κι ἀκόμη, θέμα που ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ποιὸς εἶναι οἱ κύριες πηγές τοῦ Κ., ποιὰ ἢ μορφή τῶν κειμένων που χρησιμοποιεῖ (ἐντυπη ἢ καὶ χειρόγραφη παράδοσή τους), πῶς χρησιμοποιεῖ τις πηγές του; Στὴν περίπτωση π.χ. τοῦ «Περὶ ψυχῆς», τὸ θέμα τοῦ αριστοτελικοῦ κειμένου, που χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Κ., ἔχει σημασία. Ὡς πρὸς τις πηγές του ἐδῶ ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐξακριβωθῆ ἂν ὁ Κ. μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ τις «Illustres contemplationes de anima» τοῦ Cremonini. Σχετικὰ μὲ βιβλιογραφικὴ συμπλήρωση: CH.-E. RUELLE, Un nouveau ms de Th. Corydalleus (Commentaire sur le Traité de l'âme d'Aristote), στὸ Annuaire de l'Assoc. enc. ét. grecques, 1881, 192-4.

'Απὸ τις πολλὲς δυνατὲς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις ἄς σημειωθοῦν οἱ ἀκόλουθες μόνο:

Στὴ σ. 107-111 συζητεῖται ἡ ἀληθινὴ ἔννοια τοῦ «οἱ νεώτεροι» στὰ κείμενα τοῦ Κ. Ὁ Jochem εἶχε ὑποστηρίξει πῶς πρόκειται ἄλλοτε γιὰ τοὺς Σχολαστικούς τῆς Δύσεως, ἄλλοτε γιὰ τοὺς συγχρόνους τοῦ Κ. φιλοσόφους γενικά. Ὁ συγγρ. πιστεύει πῶς ὁ Κ. ἔνοεῖ τοὺς Νεοαριστοτελικούς τῆς Ἰταλίας σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἀρχαίους, τοὺς βυζαντινοὺς καὶ προπάντων τοὺς Σχολαστικούς. Ἐπισημαίνο ἐδῶ τὴ διακρίνηση τοῦ ὅρου στὰ περιθώρια πολλῶν χφφ τῶν σχολίων στὴ «Φυσική», π.χ. Κωδ. ἀλλοτε Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16, φ. 521 (βλ. Ἐρανιστῆς 5 [1967] 90): νεωτέροις ἀκούων μὴ τοὺς νῦν ἀστρολόγους νοεῖ μοι, ἀλλὰ νεωτέροις τῶν Ἑλλήνων. Ἴσως πρόκειται ἡμῶς ἐδῶ γιὰ εἰδικὴ περίπτωση χρησιμοποίησεως τοῦ ὅρου.

Στοὺς Πίνακες ἐκτὸς κειμένου, που πλουτίζουν με ἀξιοζήλευτο τρόπο τὸ ἔργο, ἀξίζει νὰ προστεθῆ καὶ ἡ ὀλοσέλιδη χαλκότυπη εἰκόνα τοῦ Cesare Cremonini στὸν κώδ. Παναχ. Τάφου 193 (18. α.).: «Ζητήματα εἰς τὰ τρία πρῶτα βιβλία τῶν Φυσικῶν Ἀριστοτέλους» τοῦ Cremonini.

'Απὸ τὰ τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα ἀβλεπτήματα τὰ πῶ σοβαρὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: σ. 95 «Γενέσεως καὶ φθορᾶς πέρι» (ἔχι περί) - σ. 159 Ἡ χρονολόγησις τοῦ κώδ. Βουκ. 626 (562) νὰ γίνῃ τώρα 1644 (ἔχι 1788), βλ. τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Προοίμιον» - σ. 207 Στὸ χωρίο τοῦ Κ. ἔχουν γίνῃ πολλά τυπογραφικὰ λάθη - σ. 214 Σκουβαράς Βαγγέλης (ἔχι Basile), ἸΑθῆναι 1961 (ἔχι 1964) - σ. 375 κέ. Ἡ αὐτόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ Κ. πρὸς τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλη ἐκδίδεται δυστυχῶς με τὸσα λάθη καὶ κενὰ, που μόνο ἀναδημοσίευση χωρεῖ. Τὰ συ-

βαρότερα λάθη είναι: αὐτὸ ἀντὶ τό, μὲν ἀντὶ μή, εὐτυχοῦσι ἀντὶ ἐκτελοῦσιν, ᾧοικα (;) ἀντὶ θ' ἔνεκεν, ἡμεῖς ἀντὶ ἡμῶν, γινώσκειν ἀντὶ γινώσκω, γ' ἀντὶ ζ'. Τὰ κενά: εἰπεῖν τάχος, ἔφη, μεταβολήν, ἀσχάλλεις, ἐγώ, καί. Στὸ τέλος ἡ φράση: αὐτὸς δὲ μὴ ἀποκνήσης ἐπιμελέστερον ἐπισκήψασθαι καὶ εἰ μὴ τι ἐμποδῶν ἐκτελέσαι. - Ὁ Ἰούλιος Πάστζιος (sic) εἶναι βέβαια ὁ γνωστός μεταφραστὴς καὶ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοτέλους Julius Pacius (Φυσική, Φραγκοφούρη 1596 καὶ ἀνατύπωση 1964, Λογική, Φραγκοφούρη 1597) - σ. 381-3 Τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα ἔχουν καὶ ἐδῶ ἐκδοτικὰ λάθη - σ. 383 Κώδ. Βουκ. 493 (ὄχι 943) - σ. 395 κτ. Στὴ Βιβλιογραφία ὅλοι σχεδὸν οἱ γερμανικοὶ τίτλοι ἔχουν τυπογραφικὰ λάθη, δὲν μνημονεύονται οἱ νεώτερες ἐκδόσεις ὀρισμένων ἔργων οὔτε οἱ ἀνατυπώσεις περισσοτέρων (Fuchs, Τατάκη, Παπαδ. - Κεραμέως, Σάθα κ.α.).

Δίκαιο εἶναι, φυσικά, νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι σὲ ἓνα ὀγκῶδες ἔργο εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ σημειωθοῦν λάθη, ποὺ ἐπισημαίνονται γιὰ χάρη τοῦ ἐπιστήμονα - μελετητῆ. Ἄς ἐξαρθῇ τέλος ἡ παράθεση ἐνὸς πολὺ χρήσιμου Πίνακος Ὀνομάτων.

ΑἴΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Théophile Corydalée, Introduction à la Logique - Προοίμιον εις Λογικήν.
Texte grec établi par Athanase Papadopoulos, précédé par
une étude de Cléobule Tsourkas, traduit et présenté par
Constantin Noica. (Association Internationale d'études du Sud -
Est Européen, Comité National Roumain, Oeuvres philosophiques de
Théophile Corydalée, Tome I), Bucarest 1970. 8o, σσ. XXXVIII, 273.

Τρία χρόνια μετά τη 2η έκδοση του βασικού για τον Θεόφιλο Κορυδαλέα έργου του Κλ. Τσούρκα, πραγματοποιείται στο Βουκουρέστι με την πρώτη (κριτική) έκδοση του «Προοίμιου εις Λογικήν» το σχέδιο της εκδόσεως σέ έπτά τόμους ολόκληρου του σχολιαστικού στον 'Αριστοτέλη έργου του Κ. Το σχέδιο και η πραγματοποίησή του πρέπει να χαιρετισθούν θερμά — ευστοχοι και πειστικοί οι τρεις λόγοι που υπαγόρευσαν την απόφαση των εκδότων, όπως αναπτύσσονται στον Πρόλογο από τον κύριο συντελεστή της εκδόσεως Const. Noica. 'Επί μέρους παρατηρήσεις, κυρίως στα σχετικά με τη φιλοσοφική τοποθέτηση του Κορυδαλέα, βλ. στη βιβλιοκρισία μου για το έργο του Κλ. Τσούρκα. Καθώς πρόκειται όμως για το πρώτο βιβλίο ενός σοβαρού προγράμματος, είναι ανάγκη να επισημανθούν εδώ αναλυτικά βασικά θέματα αριστείας, που πρέπει να χαρακτηρίσει μια σύγχρονη κριτική έκδοση φιλοσοφικών κειμένων. Οι σοβαρές ατέλειες του πρώτου τόμου των έργων του Κ. είναι ανάγκη να προληφθούν στους επόμενους.

Και πρώτα στα θέματα του Προλόγου. Γιατί όρίσθηκε ως τίτλος της σειράς το «Oeuvres philosophiques de Th. C.», ενώ άρμοδιότερος — σύμφωνα και με την αναφορά, που σωστά γίνεται, στο Corpus των Commentaria in Aristotelem Graeca της 'Ακαδημίας του Βερολίνου — είναι ο τίτλος Th. C., Commentaires sur Aristote; 'Αποκλείσθηκε άλλωστε κάθε άλλο έργο, τὰ «Γεωγραφικά η περί κόσμου» π.χ. Ειδικότερα, γιατί προκρίθηκε για το εκδιδόμενο τώρα έργο ο επίτιτλος του «Προοίμιον εις Λογικήν» από τον κυρίως τίτλο του «'Εκθεσις κατ' έπιτομήν της λογικής πραγματείας», που ανταποκρίνεται άπόλυτα στο περιεχόμενο του έργου, ενώ από ένα «Προοίμιον» περιμένει κανείς, ό,τι θα λέγαμε σήμερα «Εισαγωγή» σέ μια φιλοσοφική μάθηση; Κι ακόμη, που το κριτήριο για την κατάταξη των έργων στην προγραμματισμένη σειρά; 'Η όρθόδοξη τάξη είναι: «Προοίμιον εις Λογικήν» - Σχόλια εις τὰ Λογικά συγγράμματα - εις τήν Φυσικήν άκρόασιν - εις τὸ Περὶ ούρανοῦ - εις τὸ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς - εις τὸ Περὶ ψυχῆς - εις τὰ Μετὰ τὰ φυσικά Α-Δ. Τὸ ὅτι τὸ 2ο, 3ο καὶ 5ο έργο έχουν γνωρίσει ήδη μία έκδοση (Βενετία 1729, 1779, 1780), δέν πρέπει να επηρεάσει την κατάταξη, γιατί κι έτσι μπορούν βέβαια να προηγηθούν στη δημοσίευση τὰ ανέκδοτα έργα.

Πολύ σοβαρότερα είναι τὰ θέματα της μορφής στην έκδοση που κρίνουμε και σύγχρονη κριτική έκδοση έργου σχολιαστικού στον 'Αριστοτέλη δέν μπορεί να θεωρηθῆ αυτή. Και όμως υπήρχε υπόδειγμα άρτιο και άζεπέραστο, παρά τὰ 60-80 χρόνια του, ένας όποιοσδήποτε από τους 23 τόμους των C.A.G. και ιδιαίτερα ο τ. IV: Πορφυρίου «Εισαγωγή» και σχόλια στις «Κατηγορίες» κλπ. Πολύ περισσότερο, που οι εκδότες, όπως λέγουν, φιλοδοξούν να προσφέρουν τὸ ύστατο περίπου εποχιακά (τὸ ενδιάμεσο θὰ τὸ ἀποταλοῦσαν οὐ ανέκδοτοι ακόμη από τους Βυζαντινούς) συμπλήρωμα της μεγάλης σειράς των 'Ελλήνων σχολιαστῶν, από τον 'Αλέξανδρο 'Αφροδισιέα ως τον Γεράσιμο Βλάχο και τὸν Βικέντιο Δαμοδά.

Οι κρίσεις μας θὰ αναπτυχθούν άμέσως παρακάτω. 'Εδῶ, και τούτο μό-

νο με γενικότερη σημασία: Πώς επιχειρείται κριτική έκδοση με βάση ένα μικρό μόνο μέρος από το μεγάλο πλήθος των κωδικίων του Κ., με βάση δηλ. αποκλειστικά τους κώδικες του Βουκουρεστίου; "Όσο κι αν στη συγκεκριμένη περίπτωση υπάρχει χφ του 1644, αφού αυτό ούτε αυτόγραφο είναι ούτε και άρτιο, όπως φαίνεται από τη σύγκριση με τον πολύ μεταγενέστερο (18ος αί.) κώδ. 84 (484), επιτρέπεται να αγνοηθούν έξι τουλάχιστον άλλοι κώδικες του 17ου αιώνα; Και τί σημαίνει η δικαιολόγηση του πράγματος στον Πρόλογο: «pour commencer»; Τέτοια έργα δεν γίνονται τόσο εύκολα, και μια νεώτερη έκδοση κλείνει πιά το δρόμο για οποιονδήποτε άλλον, που θα είχε την ίδια φιλοδοξία (παράδειγμα η έντελως αμέθοδη και για την ιστορία της Φιλοσοφίας σχεδόν άχρηστη έκδοση των *Oeuvres complètes* του Γεωργίου Σχολαρίου από τους Petit-Sideridès-Jugie, Παρίσι 1928-37). Και πώς θα γίνει κριτική έκδοση των άλλων έργων, όταν οι αρχαιότεροι κώδικες δεν είναι πάντα στο Βουκουρέστι;

Η γαλλική μετάφραση, έργο εδώ κι αυτή του C. Noica, αποτελεί χωρίς άλλο σημαντική προσφορά για μια ευρύτερη αξιοποίηση της έκδοσης. Την ποιότητά της δεν μπορούμε εύκολα να την κρίνουμε, αλλά η εξάρτησή της από έγκυρες γαλλικές μεταφράσεις του 'Οργάνου (αναφέρεται η μετάφραση Tricot) πρέπει να είναι μια έγγυση. Από τη γαλλική απόδοση του τίτλου, που προκρίθηκε, δεν προκύπτει πάλι ότι πρόκειται για έρμηνευτικό στον 'Αριστοτέλη έργο και όχι πρωτότυπο φιλοσοφικό έργο του Κ. Θα μπορούσε να είναι τουλάχιστον *Introduction à la Logique aristotélicienne*.

Μεγάλο και αξιόλογο μέρος των Εισαγωγικών στην έκδοση του «Προοίμιου» (σ. XIII-XXX) αποτελούν τα κεφάλαια για τη ζωή και το έργο του Κ., γραμμένα από τον καλύτερο γνώστη του θέματος, τον Κλεόβουλο Τσούρκα. Αξίζει να υπογραμμισθί εδώ μόνο ότι ο κ. Τσούρκα κατόρθωσε σε λιγότερες από 20 σελίδες να σχηματίσει τη σταδιοδρομία του μεγάλου διδασκάλου και να παρουσιάσει έξωτερικά και έσωτερικά το πλούσιο έργο του.

Μόνη παρατήρηση εδώ η έντελως ανεπαρκής παράγραφος για τα αρχαιότερα χφ των έργων του Κ.: Και αν δεν είναι άκριβης για τον κώδ. Charikov III (Σχόλια στο *Περὶ οὐρανοῦ*) η ένδειξη 16. αί., που δίνουν οι HARLFINGER και WISSNER, *Scriptorium* 18 (1964) 244, γνωρίζουμε 17 τουλάχιστον ακόμη χφ, χρονολογημένα μεταξύ 1644 και 1682, για να περιορισθούμε στα χρονικά όρια των 4 χφ που μνημονεύει ο κ. Τσούρκα. Του 17. αί. ξέρομε συνολικά περισσότερα από 80, από τα οποία 50 χωρίς αναφορά του έτους. Και δεν θα έπρεπε να συμπληρωθί η παράγραφος μετά τη διόρθωση της σ. XXXVII για τη χρονολόγηση του κώδ. Βουκ. 626 (562), «Προοίμιον», που γίνεται έτσι, μαζί με τον 'Ιεροσολυμητικό 530 (Σχόλια στα *Μετὰ τὰ φυσικά*) ο αρχαιότερος (1644), μετά τον κώδ. 15 Μονής Ξενοφώντος του 1638 («Γεωγραφία»);

Και τώρα στα κυρίως έκδοτικά ζητήματα του «Προοίμιου», σ. XXXI-XXXVIII. 'Υπέυθυνος και για το τμήμα αυτό ο C. Noica. Σωστά επισημαίνεται στην αρχή η σχέση, όπως και η ύπαρξη διαφορών μεταξύ του «Προοίμιου» και των κυρίως Σχολίων στα Λογικά έργα του 'Αριστοτέλους. Το «Προοίμιον» είναι έργο πολύ μεταγενέστερο, εύκαιριακό, γραμμένο το 1636 στη διάρκεια σύντομης παραμονής του Κ. στην 'Αθήνα και για χάρη των μα-

θητῶν του ἐκεῖ. Τὸ χαρακτηρίζει ἡ ξεχωριστὴ ἄνεση ἑνὸς ἐμπειροῦ ἐρμηνευτῆ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐχει ὅμως καὶ ἐλλείψεις, σκόπιμες ἢ ὄχι παραλείψεις. Θὰ ἔπρεπε κάπως νὰ δηλωθοῦν στὴν ἔκδοση π.χ. ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς «Εἰσαγωγῆς» τοῦ Πορφυρίου διακόπτεται στὴ σ. 15 Busse (C.A.G. τ. IV, 1). Ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχει ἐρμηνεία τῶν «Τοπικῶν» (λανθασμένα λοιπὸν ἀναφέρονται στὰ Περιεχόμενα τῆς σελ. VII). Οἱ διαφορὲς ποὺ διαβάζομε στὴς σ. XXXI-II δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία. Ἐξηγοῦνται πολὺ εὐκόλα ἀπὸ τὴ διαφορὰ ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς, χαρακτῆρος τῶν ἔργων καί, πιθανότατα, ἄλλων κἀθε φορὰ βοηθημάτων-προτύπων, π.χ. ὡς πρὸς τὰ παραδείγματα.

Μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ «Προοίμιου» θὰ γίνῃ ἀναμφισβήτητα εὐκολώτερο τὸ ξεκαθάρισμα τῶν χφφ ποὺ περιέχουν τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἔργο. Γιὰ τὴν ὥρα ἐπικρατεῖ σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς Καταλόγους καὶ τὸ Inventaire des Mss grecs d'Aristote et de ses commentateurs τοῦ A. WARTELLE, Παρίσι 1963, μεγάλη σύγχυση. Ἀπόλυτη σύγχυση ὑπάρχει σχετικὰ καὶ στὸ νεώτερο, πολὺ χρήσιμο, ἄρθρο τοῦ G. CRONT, L'Académie de Saint-Sava de Bucarest, RESEE 4 (1966) 446. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ κατάλογος τῶν 18 χφφ, πέραν τῶν δύο τοῦ Βουκουρεστίου, στὰ ὁποῖα βασίζεται ἡ ἔκδοση, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλῆς καὶ πολὺ περισσότερο πλήρης. Οἱ ἐκδότες ἀγνοοῦν ἄλλωστε τίς συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὸν Wartelle ἀπὸ τοὺς D. Harlfinger - J. Wiesner: κώδικες Ἀθηνῶν 1148, Brit. Mus. Addit. 7143 (17. αἰ.), Mosqu. Central'nyi gosud. Archiv... XXI καὶ Trabzon 45. Ἄς προστεθῇ τώρα καὶ ὁ κώδ. Σύμης 3 (ἔτ. 1803), φ. 196-203 (A. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, Κατάλογος χφφ προερχομένων ἐκ τῆς Σχολῆς Σύμης, Ἑλληνικὰ 23, 1970, 46, ὅπου νὰ διορθωθῇ τὸ Πορφυρίου τοῦ Τυρίου εἰς Θεοφίλου Κορυθαλέως. Τὸ «Προοίμιον» ἐδῶ δὲν εἶναι πλήρες). Πρέπει ἀκόμη νὰ ἐρευνηθοῦν οἱ κώδ. Ἀθηνῶν 1139, 1313, 1314 καὶ Μετοχ. Παναγ. Τάφου 562 (17. αἰ.). Οἱ δύο κώδικες Οὐψάλας, ποὺ ἀναφέρονται στὴ σ. XXXIV, θὰ εἶναι προφανῶς ὁ δίτομος κώδ. 39 (ἔτ. 1732), μὲ ἀγνωστο δυστυχῶς σὲ ποῦ ἀριστοτελικὸ ἔργο σχόλια (MARTIN, Notices sommaires, 1889, σελ. 62: Commentaire sur Aristote!).

Ἄνοιχτὸ μένει καὶ μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ «Προοίμιου» τὸ πρόβλημα τοῦ κειμένου ποὺ ἐμφανίζεται σὲ ὀρισμένα χφφ (π.χ. Hieros. St. Sabae 117, ἔτ. 1645) μὲ τὸν τίτλο «Ἐκθεσις συνοπτικὴ τῆς ὅλης συλλογιστικῆς πραγματείας» (Ἐξ.: «Ὅσα ἐνεκά του κινεῖται») καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ἄλλη μορφή Ἐπιτομῆς τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς. Δυστυχῶς τὸ θέμα αὐτὸ ἀγνοεῖται ἐντελῶς στὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα.

Δύο ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις τέλος στὸ τμήμα αὐτό: Ἡ ἀριθμηση τῶν κωδικῶν στὴ σ. XXXV-VI θὰ ἦταν χρησιμώτερο νὰ γίνῃ μὲ χρονολογικὰ καὶ ἔχι μὲ ἀλφαβητικὰ κριτήρια. Οἱ κώδικες Βουκουρεστίου ἐπικρατεῖ πιά, μὲ τοὺς καταλόγους τῶν Wartelle καὶ Harlfinger-Wiesner, νὰ ἀριθμοῦνται κατὰ Litzica, μὲ τὸν κυρίως ἀριθμὸ τους σὲ παρένθεση: ἐπομένως οἱ κώδικες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἐκδίδεται τὸ «Προοίμιον», εἶναι οἱ Βουκ. 626 (562), ἔτ. 1644, καὶ 84 (484), 18. αἰ. (Οἱ ἀριθμοὶ 329 καὶ 54, ποὺ δίνονται στὴ σ. XXXVII ὡς ἀριθμοὶ Litzica εἶναι βέβαια οἱ ἀριθμοὶ σελίδος τοῦ καταλόγου του). Τέλος γιατί στὸν ἀρχαιότερο καὶ ἀκριβέστερο κώδικα 626 (562) δόθηκε τὸ Siglum B, ἐνῶ στὸν μεταγενέστερο τὸ A;

Στὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος,

διδάκτωρ τῆς Σορβόνης, πρέπει νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἐξῆς σοβαρά:

α) Λείπει στ' χαρτίμηση κατὰ σελίδα, πράγμα ποῦ ἀποτελεῖ στοιχειώδη ὑποχρέωση σὲ κριτικὴ ἔκδοση.

β) Ἀνάλογα ἀπρόσφορη εἶναι καὶ ἡ μορφή τοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος.

γ) Λείπει τελείως τὸ Ὑπόμνημα πηγῶν (Πορφύριος, ἀριστοτελικά κείμενα, ἄλλοι σχολιαστές).

δ) Τὰ χωρία ἀπὸ τὸν Πορφύριο καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ἐνδεχομένως καὶ ἄλλους σχολιαστὲς (ἀπρῶτως, στὰ κυρίως τουλάχιστον σχόλια, ἀπὸ τὸν Δαυίδ) δὲν δηλώνονται στὸ κείμενο μὲ τὴν καθ' ἑρωμένη στίς κριτικὲς ἐκδόσεις ἀραίωση.

ε) Κανεὶς τίτλος συγγράμματος δὲν τυπώνεται σωστά: *Εἰσαγωγή, Περὶ ἔρμηνείας, Τοπικά* κλπ. (ὄχι *εἰσαγωγή, περὶ ἔρμηνείας, τοπικά*).

ς) Τὸ κείμενο ἔχει πολλὰ τυπογραφικὰ, πάμπολλα στίξεως καὶ πολλὰ καὶ σοβαρὰ λάθη μορφῆς: 25 τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τελευταῖα στίς πρῶτες 25 σελίδες κειμένου (ἐρμηνεία τῆς «Εἰσαγωγῆς»).

Παραθέτω τὰ σπουδαῖο: τερα7 ὑποσ. 2 ἀπόληψις: ὑπόληψις, 9,10 ὑποτελεῖ: ὑποτελῆ, 19,17 δηλοῦται: δηλοῦνται (αἱ φύσεις), 19,27 τὸ περὶ διαιρέσεως: τὰ περὶ δ., 19,34 ἐκτεθέντων: ἐκτεθεισῶν (φύσεων), 21,7 ἐκ (τοῦ) περιπάτου, 23,4 πάντες: πάντας, 25,21 προσεχῶς εἴρηται! 29,1 διαφορῶν κατηγοριῶν: διαφοραὶ κατηγοριῶν, 29,15 πῶς τὸ Α, πῶς αὐτὸ Β: πῶς σὲ τὸ, 35,9 ὑπάρχουσαι: ὑπάρχουσι, 41,38 κατὰ φύσιν alt.: omittendum (ὅπως ὁ Β), 53,7 ἀποδίδωσι: ἀποδίδω, 55,14 ἐπιγίνεται: ἀπογίνεται — Ἐξ ἄλλου ἢ φράση 11,38-40 Ἡ διδασκαλία — πραγματείας ἀνήκει προφανῶς σὲ σημείωση περιθωρίου (πρβ. 7 ὑποσ. 2). Τὰ χωρία 23,4, 29,8-10 καὶ 29, 12-13 πάσχον σοβαρά. Ὁ στ. 39,8 δὲν εἶναι στὴ θέση του (ποῦ ἀνήκει ἑμῶς). Μετὰ τὸν στ. 57,38 λείπει ἓνας ἢ περισσότεροι στίχοι.

ζ) Κακῶς προτιμήθηκε σὲ 12 τουλάχιστον (ἀπὸ τις 25) περιπτώσεις διαφορᾶς γραφῆς ἢ γραφῆ τοῦ κώδ. Α (18. αἰ.) ἀπὸ τὴν ὀρθότερη τοῦ κώδ. Β (ἔτ. 1644), ποῦ δίνεται στὸ «κριτικὸ ὑπόμνημα».

Μερικὰ παραδείγματα: 9 ὁ φιλόσοφος Β ἢ φιλοσοφία Α 11 εἰς κατηγορίαν Β εἰς κατηγορίας Α 21 παρόντος προομίον Β 23 πόθεν τοῦτο Β 29 πῶς σὲ τὸ (ὄχι αὐτὸ) Β 35 εἰς ἐρμηνείαν 43 non habet κατὰ φύσιν alt. Β 43 ἀλλ' οὐκ 51 περὶ τῆς τάξεως τοῦ ἴδιου 53 ὡσπερ γὰρ.

η) Σοβαρὴ τέλος εἶναι ἡ ἔλλειψη Πινάκων λέξεων (πραγμάτων) καὶ ὀνομάτων.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν νομίζομε ὅτι ὑπαγορεύονται ἀπὸ ὑπερβολικὴ ἀπαίτηση γιὰ ἓνα «τέλειον» κείμενο. Εἶναι πολὺ πιὸ στοιχειώδεις καὶ γίνονται γιὰ νὰ βοηθήσουν στὴν παρουσίαση τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Κ. μὲ ἀρτιότερες κριτικὲς ἐκδόσεις, ἱκανὲς δηλαδὴ νὰ βοηθήσουν καὶ τὸν ἱστορικὸ τῆς Φιλοσοφίας. Τὸ «Προομίον» καὶ ἔτσι ὅπως εἶναι ἀποτελεῖ ὅπωςδήποτε χρήσιμη προσφορά καὶ σὰν ἀπαρχὴ θὰ χαιρετισθῆ θερμὰ ἀπὸ ὅλους.

ΑΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ
Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΡΕΥΝΑ

Μιά συστηματική έκθεση του γνωστού ως σήμερα ύλικου στο θέμα "Αριστοτέλης στο Βυζάντιο" και της προσπάθειας για την σωστή αποτίμηση και ένταξη του στην γενική εικόνα, που επιδιώκουμε να σχηματίσουμε για την Βυζαντινή φιλοσοφία στα νεότερα χρόνια, δεν είναι εδῶ δυνατή. Περιοριζόμαστε ἔτσι στην επισκόπηση τῆς σύγχρονης ἔρευνας και στην υπόδειξη τῶν σχετικῶν βοηθημάτων για τὸν ἐνδιαφερόμενο μελετητή.

Πρώτη συνολική προσέγγιση στο θέμα ἔχουμε στο κείμενο τοῦ Β. Ν. Τατάκη "Πλατωνισμός και Ἀριστοτελισμός στο Βυζάντιο", βασισμένο στα μαθήματά του στο "Ἀθηναίον" τὸ 1950-51 και δημοσιευμένο στὸν τόμο *Θέματα χριστιανικῆς και βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1952, σελ. 147-194. Ὁ συγγραφέας, στὸν ὅποιο ὀφείλουμε τὴν πρώτη συστηματική ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας (*La philosophie byzantine*, Παρίσι 1949 και ἑλληνική μετάφραση Εὔας Καλπουρτζή με βιβλιογραφικές συμπληρώσεις Λ. Γ. Μπενάκη για τὴν περίοδο 1949-1976, Ἀθήνα 1977), προβαίνει και σὲ χρήσιμες μεθοδολογικές διερευνήσεις, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἀριστοτελισμὸ και πλατωνισμὸ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ και τῶν ἐκπροσώπων του, σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ διάκριση ἔμμεσης εἰσδοχῆς ἀριστοτελικῶν θέσεων στὴν χριστιανική σκέψη και ἄμεσης ἀπασχόλησης με τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Σταγειρίτη παρακολουθεῖ τὴν πορεία και τὴν μορφή που πήρε ἡ σπουδὴ τοῦ φιλοσόφου στο Βυζάντιο. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸν συγγραφέα δὲν εἶναι γνωστὸ στὴν πραγματική ἔκταση τὸ σχετικὸ ὑλικό, συναντοῦμε στὸν Τατάκη ὀρθές ἐπισημάνσεις και ἐκτιμήσεις. Μία ἀπὸ αὐτὲς π.χ. εἶναι ὅτι ἡ πολύμοχθη ἐργασία τῶν Βυζαντινῶν ὑπομνηματιστῶν παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον για τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας και για τὸν πρόσθετο λόγο, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ ἀπὸ ἄλλες ἐποχὲς και ἄλλους λαοὺς στὴν γλώσσα τῶν σπουδαίων προτύπων τους στὸν σχολιασμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, δηλαδὴ τῶν

Πρώτη δημοσίευση : Ἀριστοτέλης. Ἀφιέρωμα στὸν John P. Anton, Ἀθήνα, Τ. Πιτσιλός, 1996², 553-560. Ἐδῶ με συμπληρώσεις.

Αλεξανδρινῶν ὑπομνηματιστῶν του. Πολύ χρήσιμες εἶναι οἱ θέσεις τοῦ Τατάκη καὶ γιὰ τοὺς δρόμους ἐπαφῆς τῶν Βυζαντινῶν μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ τὸν "πλατωνισμό" καὶ τὸν "ἀριστοτελισμό" τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, γιὰ τὸν ἀριστοτελισμὸ τῶν τελευταίων Βυζαντινῶν κ.ἄ. Βλέπε καὶ τὸ μελέτημά μου "Ἡ σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Κριτικὴ ἐπισκόπηση 1949-1971", *Φιλοσοφία* 1 (1971), 390-433 καὶ ἰδιαίτ. 394-400, 405-414.

Σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο τὸ πρῶτο σχετικὸ μελέτημα εἶναι τοῦ Klaus Oehler, "Aristotle in Byzantium", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 5 (1964), 133-146, δημοσιευμένο καὶ γερμανικά ("Aristoteles in Byzanz") στὸν τόμο *Aristoteles in der neueren Forschung*, Darmstadt (WB) 1968, 381-399 καὶ στὸ βιβλίο του: *Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter*, Μόναχο 1969, 272-286. Ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ γνωστοῦ καθηγητῆ τῆς φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμβούργου καὶ ἐνός ἀπὸ τοὺς καλύτερους μελετητῆς τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς κυρίως¹ γεννήθηκε στὸ μεγάλο Κέντρο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Dumbarton Oaks τῶν Η.Π.Α. τὸ 1963 καὶ ἐντάσσεται στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Oehler γιὰ τὴν συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ στὴν χριστιανικὴ περίοδο τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας². Γι' αὐτὸ καὶ στὸ μελέτημά του αὐτὸ ὁ συγγραφέας ἐπιμένει κυρίως στὴν σχέση τῆς θεολογικῆς σκέψης μὲ τὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα, ἰδιαίτερα στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, μὲ σημαντικὲς ἀναλύσεις γιὰ τὴν χρῆση ἀριστοτελικῶν ὄρων καὶ τὴν σημασία τοῦ φαινομένου. Τὸ διάγραμμα ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα καὶ ἐξῆς χρειάζεται τώρα βέβαια πολλὲς διορθώσεις καὶ συμπληρώσεις. Σημαντικὴ εἶναι τέλος ἡ ἐπισήμανση γιὰ τὴν διαμόρφωση τριῶν ρευμάτων τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα γίνεται τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα στὴν Ἀναγέννηση. Ἀναλυτικότερα τὸ ἴδιο θέμα ἐπεξεργάζεται ὁ Oehler στὸ ἄρθρο του "Die Kontinuität in der Philosophie der Griechen bis zum Untergang des byzantinischen Reiches" (= Ἡ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς

¹ Τα νεότερα ἔργα τοῦ K. Oehler στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ μετάφραση καὶ ὁ ἀναλυτικὸς ἐρμηνευτικὸς σχολιασμὸς τῶν *Κατηγοριῶν* στὴν σειρὰ *Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung*, Berlin-Darmstadt 1984, 296 σελ. καὶ τὸ βιβλίο του γιὰ τὸ "κινεῖον ἀκίνητον" τοῦ Ἀριστοτέλη (*Der Unbewegte Bewegte des Aristoteles*, Frankfurt/M 1984, 130 σελ.).

² Στὸ βιβλίο του *Antike Philosophie und Byzantinisches Mittelalter* (Μόναχο 1969) συγκεντρώθηκαν 17 ἄρθρα τῶν ἐτῶν 1955-1969, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 6 ἀφοροῦν τὴν ἑλληνικὴ σκέψη στὸ Βυζάντιο. Μερικοὶ τίτλοι: "Ζαχαρίας Χαλκηδόνος περὶ χρόνου", "Ἡ Διαλεκτικὴ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ", "Ἀναγεννησιακὸς ἀνθρωπισμὸς καὶ βυζαντινὸς Μεσαίωνας".

φιλοσοφίας ως την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας), πρώτη δημοσίευση στον παραπάνω τόμο του συγγραφέα (Μόναχο 1969)³.

Το 1978 εκδόθηκε το δίτομο έργο του κορυφαίου αυστριακού Βυζαντινολόγου Herbert Hunger για την θύραθεν (μη εκκλησιαστική) γραμματεία των Βυζαντινών (*Die profane hochsprachliche Literatur der Byzantiner*, Μόναχο, 542+528 σελ.), στο όποιο το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην φιλοσοφία στο Βυζάντιο. Η δεύτερη από τις τρεις παραγράφους του κεφαλαίου αυτού καλύπτει το θέμα "Πλατωνισμός και 'Αριστοτελισμός στο Βυζάντιο" (σελ. 11-42), και αυτό μαρτυρεί την κεντρική σημασία, πού η σύγχρονη έρευνα δίνει στην έντονη παρουσία της φιλοσοφίας των δύο μεγάλων κλασικών στη σκέψη και στο έργο των Βυζαντινών. Το έργο του Hunger έχει την καλύτερη δυνατή ενημέρωση για γενικό έργο και προσφέρει πολύ περισσότερα από απλή πληροφόρηση. Η προσπάθεια του ιστορικού της βυζαντινής γραμματείας είναι να δείξει κυρίως τις έσωτερικές επιδράσεις, τις σχετικές "γέφυρες" (Νεοπλατωνικοί) και τους χώρους, στους οποίους ο 'Αριστοτέλης και το έργο του έχουν έντονη παρουσία (συστηματική διδασκαλία, κυρίως της Λογικής και της Φυσικής, στις ανώτερες σχολές του Βυζαντίου, ύπομνηματισμός, έμμεση είσοδοχή αριστοτελικής έννοιολογίας και συγκεκριμένων θέσεων καθώς και απόρριψη άλλων κ.τ.λ.). Το έργο του Hunger μεταφράστηκε στα έλληνικά και κυκλοφόρησε το 1987 (2η έκδοση διορθωμένη 1991) από το "Μορφωτικό Ίδρυμα" της Έθνικης Τραπεζής της Ελλάδος (μετάφραση του κερ. "Φιλοσοφία" και βιβλιογραφική ενημέρωση Λίνου Γ. Μπενάκη).

Τον Μάιο του 1984 ο συντάκτης του άρθρου αυτού δίδαξε Βυζαντινή Φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Princeton των Η.Π.Α. Τρία μαθήματα σε φροντιστηριακό επίπεδο, με την ακριβέστερη δυνατή συγκέντρωση στοιχείων, αφιερώθηκαν στο θέμα "Σχόλια και Σχολιαστές του 'Αριστοτέλη στο Βυζάντιο". Η κατάταξη του ύλικού είναι συστηματική, δηλαδή κατά κατηγορίες έργων (λογικά, φυσικά, ζωολογικά-βιολογικά, ήθικά, μεταφυσικά κ.τ.λ.) και διαδοχή εποχών και συγγραφέων από τον Φώτιο (9ος αί.) ως τον Σχολάριο (15ος αί.) μέσα από τους Μιχαήλ Ψελλό, Ίωάννη Ίταλό, Μιχαήλ Έφέσιο, Λέοντα Μαγεντινό, Ευστράτιο Νικαίας, Σοφονία, Θεόδωρο Μετοχίτη, Γεώργιο Παχυμέρη και πολλούς άλλους. Προηγούνται στοιχεΐα και τα γενικά χαρακτηριστικά των διαφόρων ειδών σχολίων, παραράσεων, συνόψεων, συλλογών και για την χειρόγραφη παράδοσή τους.

³ Βλέπε τώρα την έλληνική μετάφραση του άρθρου από την Π.-Μ. Παλαιολόγου στον τόμο *Μεσαιωνική Φιλοσοφία. Σύγχρονη έρευνα και προβληματισμοί*, Αθήνα, Παρουσία (Έλληνικό Βυζάντιο και Λατινική Δύση, Σειρά: Φιλοσοφία-Μελέτες 1), 2000, σελ. 45-73.

Τέλος, στο Β' τόμο του Τιμητικού 'Αφιερώματος στον Paul Moraux, που έτοιμαζόταν με την εύκαιρία της αποχώρησής του από την ενεργό διδασκαλία και από την διεύθυνση του Aristoteles-Archiv του 'Ελευθέρου Πανεπιστημίου του Βερολίνου αλλά εκδόθηκε το 1987 μετά τον άδοκητο θάνατό του (Σεπτ. 1985), η συμμετοχή μου καλύπτει το θέμα "Βασική βιβλιογραφία για την σπουδή του 'Αριστοτέλη στο Βυζάντιο" ("Grundbibliographie zum Aristoteles-Studium in Byzanz"⁴). Με συστηματική κατάταξη καταγράφονται οι τίτλοι των εκδόσεων και μεταφράσεων κάθε μορφής κειμένων για τον 'Αριστοτέλη και την φιλοσοφία του 26 βυζαντινών συγγραφέων (105 τίτλοι) καθώς και τα βασικότερα γενικά έργα, βοηθήματα, μονογραφίες και άρθρα στην ίδια θεματική από το 1790 ως το 1985 (125 τίτλοι).

Με βάση τα μαθήματά μου στο Princeton και με όλα τα νεότερα στοιχεία, βιβλιογραφία κ.τ.λ. δημοσίευσα τα επόμενα χρόνια δύο έρευνητικά άρθρα, στα όποια συγκέντρωσα συστηματικά όλο το γνωστό υλικό, που καλύπτει το θέμα "Σχόλια και Σχολιαστές του 'Αριστοτέλη στο Βυζάντιο: (α) "Commentaries and Commentators on the Logical Works of Aristotle in Byzantium" στο *Gedankenzeichen, Festschrift für Klaus Oehler*, Tübingen, Stauffenburg Verlag 1988, 3-12 και (β) "Commentaries and Commentators on the Works of Aristotle (except the Logical ones) in Byzantium" στο *Historia Philosophiae Medii Aevi, Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Festschrift für Kurt Flasch, Amsterdam/ Philadelphia, B.R. Grüner Publ. Co. 1991, Bd. I., 45-54.*

⁴ *Aristoteles. Werk und Wirkung, Paul Moraux gewidmet*, Bd. 2, (Kommentierung, Überlieferung Nachleben), Berlin/New York 1987, 693 σελ. Ο Paul Moraux είναι ο κατεξοχήν αριστοτελιστής (κλασικός φιλόλογος και ιστορικός της φιλοσοφίας) της εποχής μας με ογκωδέστατο πρωτότυπο έργο, από το όποιο ξεχωρίζουν τα πολύτιμα "Ιστορία του 'Αριστοτελισμού στους 'Ελληνες" (*Der Aristotelismus bei den Griechen*), τομ. 1. Από τον 'Ανδρόνικο τον Ρόδιο ως τον 'Αλέξανδρο 'Αφροδισιέα, Βερολίνο 1973, 535 σελ. και *Aristoteles Graecus* - Περιγραφικός κατάλογος όλων των χειρογράφων των έργων του Αριστοτέλη και των σχολιαστών του κατά Βιβλιοθηκές σε παγκόσμιο επίπεδο (με την συνεργασία των στελεχών του Aristoteles-Archiv του Βερολίνου). Από το 1970 εκδίδει την Σειρά *Peripatoi* με κείμενα αριστοτελικού αποκλειστικά ενδιαφέροντος (ο 1ος τόμος καλύπτει τα Πρακτικά του 5ου 'Αριστοτελικού Συμποσίου με θέμα τα *Ηθικά Εύδημια*, Βερολίνο 1970, 330 σελ.). - Είχε γραφεί το κείμενο αυτό, όταν έγινε γνωστός ο αίφνιδιος θάνατος του Paul Moraux σε ηλικία 66 ετών. Χάνουμε ένα σπουδαίο επιστήμονα στον χώρο των αριστοτελικών σπουδών κι έναν πραγματικό φιλέλληνα. Σε μία από τις συχνές επισκέψεις του στην Ελλάδα ο Paul Moraux είχε μιλήσει στο Ίνστιτούτο Γκαίτε 'Αθηνών με θέμα "Ο 'Αριστοτέλης, φιλόσοφος και επιστήμων. Παράδοση και πρωτοτυπία". Ελληνική μετάφραση της ομιλίας αυτής δημοσιεύθηκε στη *Νέα Έστια* της 15.7.1978.

Όπωςδήποτε στον χώρο αυτόν χρειάζεται ακόμα πολλή έρευνητική εργασία και κυρίως η έκδοση πολλών ανέκδοτων βυζαντινών σχολίων και άλλων έργων που αναφέρονται στον Άριστοτέλη.

Σοβαρή ώθηση θα δώσει, πιστεύω, η πραγματοποίηση της από καιρό προγραμματιζόμενης Σειράς "Commentaria in Aristotelem Byzantina", που θα αποτελέσει νέα έκδοτική Σειρά της 'Ακαδημίας Αθηνών, παράλληλη προς την επιτυχημένη Σειρά "Βυζαντινοί Φιλόσοφοι - Philosophi Byzantini" στα πλαίσια του μεγάλου κύρους "Corpus Philosophorum Medii Aevi" (CPhMA) της Διεθνούς 'Ακαδημαϊκής Ένώσεως. Για τη νέα Σειρά ετοιμάζονται ήδη νέες κριτικές εκδόσεις ανέκδοτων βυζαντινών Σχολίων στον Άριστοτέλη, που θα οδηγήσουν ασφαλώς σε ουσιαστική συμπλήρωση της ως σήμερα εικόνας και για την φιλοσοφική αυτή επίδοση των Βυζαντινών⁵.

Πληρέστερη βιβλιογραφική κάλυψη και στο ειδικό αυτό θέμα παρέχει η "Bibliographie Byzantine. IV. Philosophie" (Bibliographie Internationale sur la Philosophie Byzantine 1949-1990), par Linos Benakis στο Association Intern. des Études Byzantines/Comité Hellénique. *Bibliographie Byzantine, publié à l'occasion du XVIIIe Congrès Intern. d'Études Byzantines (Moscou 1991) Athènes 1991, 319-384*⁶.

***

⁵ Το 1994 έκυκλοφόρησε ο 1ος τόμος της νέας Σειράς : 'Αρέθα Καισαρείας *Σχόλια εις την Πορφυρίου Εισαγωγήν και τας Άριστοτέλους Κατηγορίας. A Critical Edition by Michael Share*, Άθήνα, Άκαδημία Άθηνων 1994, XVI+293 σελ. Στις σελ. VII-IX δημοσιεύεται από τον ύπογράφοντα «A Preface to the new Series Commentaria in Aristotelem Byzantina», όπου εκθέτω το ιστορικό της (μη) έκδόσεως των Βυζαντινών Σχολιαστών του Άριστοτέλους από την εποχή των Commentaria in Aristotelem Graeca και την σπουδαία προεργασία των σύγχρονων Γερμανων Άριστοτελικων καθώς και τις σημερινές προοπτικές του Προγράμματος.

⁶ Το 2001 θα κυκλοφορήσει ένοποιημένη σε ένα τόμο και ουσιαστικά συμπληρωμένη (και σε ηλεκτρονική συγχρόνως μορφή) η Βιβλιογραφία της Βυζαντινής Φιλοσοφίας 1949-2000 (Έκδόσεις Παρουσία).

Τὸ κεφάλαιο "Ὁ Ἀριστοτέλης στὴν Τουρκοκρατία" εἶναι πολὺ λιγότερο συστηματικὰ μελετημένο, καὶ δὲν ἔχουμε καμιὰ συνολικὴ θεώρηση⁷ με βάση τὴν καλὴ γνώση τῶν πηγῶν, δηλαδὴ τῶν ἰδίων τῶν κειμένων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο μέρος εἶναι ἀνέκδοτο.

Τὸ προσωπικὸ μου ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν θεματικὴ αὐτὴ ἐνισχύθηκε σημαντικὰ μετὰ τὴν προοπτικὴ νὰ ἀνακοινώσω στὸ Παγκόσμιο Συνέδριο γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Θεσσαλονίκη 1978) τὸ θέμα "Νεωτερικὴ κριτικὴ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν 18ο αἰώνα". (*Πρακτικὰ τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου Ἀριστοτέλης*, τόμος Β, Ἀθήνα 1981, 408-413). Πρόθεσή μας ὡς ὀργανωτῶν τοῦ Συνεδρίου στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἐκτὸς τῶν ἄλλων νὰ δεῖξουμε τὴν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς παρουσίας τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὴν μετακλασικὴ ἐποχὴ ὡς τὰ νεότερα χρόνια. Εἶχαν προηγηθεῖ τὸ ἄρθρο μου "Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰώνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος" (*Φιλοσοφία* 7/1977, 416-454) καὶ "Ἀνέκδοτο κείμενο Νικολάου Ζερζούλη (1706 - 1773). Μία πρώιμη σύγκρουση μετὰ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο σὲ θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης (μετὰ ἐπίκεντρο τὸν Ἀριστοτέλη)" (*Δευκαλίων*, τεύχ. 21/1978, 86-95).

Τὰ πορίσματα τῆς σχετικῆς ἐκτεταμένης ἔρευνας σὲ παντελῶς ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰ. φιλοδοξῶ πάντα νὰ ἐλπίζω ὅτι θὰ συγκροτήσουν μίαν μονογραφίαν μου γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση στὸν ἐλληνόφωνο χῶρο μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ ὡς τὴν ἐθνικὴ Ἀνεξαρτησία (διδασκαλία, σχολιασμός, ἀντίρροπα ρεύματα, ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου, κ.τ.λ.). Γιὰ τὴν ὥρα οἱ παραπάνω συμβολές, μαζὶ μετὰ τις πολλὲς ἄλλες τῶν τελευταίων χρόνων στὴν περιοχὴ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τις ὁποῖες μποροῦν ν' ἀντληθοῦν στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴν συγκεκριμένη θεματικὴ μας, ὑπηρετοῦν τὴν ἀνάγκη γιὰ ἀποτίμηση μετὰ ἀντικειμενικότητα καὶ πληρότητα τοῦ πλούσιου ὑλικοῦ τριῶν ἀκόμα αἰώνων

---

7. Δὲν ἔχουμε κἀν τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Πλάτωνος *Τύχαι*. Ἡ λόγια παράδοση στὴν Τουρκοκρατία τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου (Ἀθήνα 1963), ποὺ ἀποτελεῖ πρώτη χρήσιμη προσέγγιση στὸ δικό του θέμα, ἀλλὰ χρειάζεται κι αὐτὴ σήμερα συμπλήρωση καὶ ἀναθεώρηση, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

αδιάκοπης ελληνικής φιλοσοφικής παιδείας. Είναι όμως φανερό ότι περισσότερο από ό,τι για οποιαδήποτε άλλη περίοδο, χρειαζόμαστε εδώ έρευνα στις πηγές για να προσεγγίσουμε κάποτε την δυνατότητα συνθετικής εργασίας.

Σημαντικό κεφάλαιο στο μεταβυζαντινό χώρο - και μάλιστα αυτό που προηγείται χρονικά και σε σημασία - είναι η εμφάνιση, το έργο και η επίδραση σ' όλη την Τουρκοκρατία του Θεοφίλου Κορυθαλά, του κατεξοχήν σχολιαστή του Άριστοτέλη στα μεταβυζαντινά χρόνια. Για τον άνδρα, την δράση του και κυρίως για την επίδρασή του στην παιδεία των χωρών της Βαλκανικής έχουμε σήμερα το σύγγραμμα του Κλεόβουλου Τσούρκα *Les debut de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, 440 σελ.+28 πίν. Δυστυχώς το έργο της ζωής του Έλληνορουμάνου συγγραφέα δεν καλύπτει ικανοποιητικά το φιλοσοφικό έργο του Κορυθαλά και την πραγματική σημασία του. Βλέπε βιβλιοκρισία μου στα *Έλληνικά* 23 (1970), 399-404 και την *Ανακοίνωσή μου στο Παγκόσμιο Συνέδριο για τον Άριστοτέλη (Πρακτικά τ. Β' 1981, 408-410)*.

Έκτός από τα Σχόλια στην *Λογική* (Βενετία 1729), στην *Φυσική* (1779) και στο *Περί γενέσεως και φθοράς* (1780) τα άλλα σχολιαστικά έργα του Θεοφίλου Κορυθαλά (*Προοίμιον εις Λογικήν, Μεταφυσική, Περί Ούρανοῦ, Περί ψυχῆς* κ.ά. έμειναν ανέκδοτα). Η σύγχρονη προσπάθεια των Ρουμάνων να εκδώσουν ένα Corpus τῶν Σχολίων του Κορυθαλά δεν είχε επιτυχία. Το επίπεδο έκδοσης είναι μέτριο, και το έργο διακόπηκε μετά το δεύτερο τόμο (Σχόλια στην *Μεταφυσική*, Βουκουρέστι 1973 με γαλλική μετάφραση C. Noica, του δημιουργού του Corpus. Βλ. την βιβλιοκρισία μου για τον πρώτο τόμο (*Προοίμιον εις Λογικήν*, Βουκουρέστι 1970) στα *Έλληνικά* 24 (1971), 437-441 (πιό επίεικῆς ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς *Τὸ Βήμα* 7.8.1970). *Ανέκδοτα μένουν και ὅλα σχεδόν τὰ σχολιαστικά στὸν Άριστοτέλη έργα τῶν μαθητῶν τοῦ Κορυθαλά, πού συγκρότησαν τὸ ρεύμα, πού ὀνομάσθηκε Κορυθαλισμός (Ίωάννης Καρυοφίλης, Μελέτιος Συρίγος, Γρηγόριος Κονταρῆς, Νικόλαος Κεραμεύς, Σεβαστὸς Κυμινήτης, Μελέτιος ὁ Γεωγράφος, Γεώργιος Σουγδουρῆς, οἱ ἀδελφοὶ Λειχοῦδαι, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Ίωάννης Κοντονῆς, Δωρόθεος Λέσβιος κ.ά.), και ὅσων ἄλλων εἶναι σύγχρονοι τοῦ Κορυθαλά (στὴν ἐρμηνευτικὴ κατεύθυνση και μέθοδο τῆς Νεο-αριστοτελικῆς σχολῆς τοῦ Cesare Cremonini, τοῦ δασκάλου τοῦ Κορυθαλά στὴν Πάδοβα), ὅπως ὁ Νικόλαος Κούρσουλας, Γεώργιος Κορέσιος, Γεράσιμος Βλάχος, Βικέντιος Δαμωδὸς κ.ά.*

Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν τὰ σχολιαστικά στὸν Άριστοτέλη έργα και αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ και τὰ πολλὰ και πολύπλοκα

προβλήματα τῆς χειρόγραφης παράδοσης, βλέπε τὴν μελέτη μου " Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν Σχολίων στὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη τοῦ Νικολάου Κούρσουλα καὶ τοῦ Γερασίμου Βλάχου, με ἀφορμὴ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κώδικα ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ", *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*, τόμ. Β' (Ἀφιέρωμα στὴ Μνήμη Λίνου Πολίτη), Κέρκυρα 1986, 141-167.

Στὸ πλουσιότατο αὐτὸ ὑλικὸ τῶν μεταβυζαντινῶν Σχολίων στὸν Ἀριστοτέλη πρέπει νὰ προστεθοῦν τὸ διδακτικὸ ἔργο πολλῶν ἄλλων διδασκάλων τῆς φιλοσοφίας, τὰ κείμενα μὲ φιλοσοφικὴ θεματολογία, οἱ μεταφράσεις ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ κάθε εἶδους ἔμμεση εἰσδοχὴ ἀριστοτελικῶν θέσεων ἢ ἀντίδραση σ' αὐτὲς κι αὐτὸ πού ὀνομάσαμε "ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου" (χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις : Γεώργιος Κορέσσιος ἐναντίον Γαλιλαίου 1612, Δωρόθεος Λέσβιος ἐναντίον Νικολάου Ζερζούλη γύρω στὸ 1745).

OPERETTA
INTORNO
AL GALLEGGIARE
DE CORPI SOLIDI.

ALL'ILLVSTRISSIMO, ET ECCELLENTISSIMO
PRINCIPE
IL SIGNOR DON FRANCESCO
MEDICI.

*Di Giorgio Corefsio Lettore della Lingua Greca
nel famosissimo Studio di Pisa.*

IN FIRENZE

Appresso Bartolommeo Sermartelli, e fratelli. MDCXII.

Con Licen^{za} de' Superiori.

*Η σελίδα τίτλου τοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου Κορεσίου, Φλωρεντία 1612, 56 σελ., μετὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται κριτική τοῦ ἔργου τοῦ Γαλιλαίου *Discorso intorno alle cose che stano in su l'acqua, o che in quella si muovono* (1612). Βλέπε τὴν μελέτη μου «Ἡ ἐπιστημονικὴ διαμάχη Γ. Κορεσίου - G. Galilei», ἐδῶ σελ. 9-14.

ΕΙΣ Α' ΠΑΣΑΝ ΤΗΝ ΛΟΓΙΚΗΝ
ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Υπομνήματα καὶ Ζητήματα ὑπὸ τοῦ
Σοφιστάτου

ΚΤΡΙΟΥ ΚΤΡΙΟΥ
ΘΕΟΦΙΛΟΥ
ΤΟΥ

ΚΟΡΥΔΑΛΕΩΣ

Ἐκτεθέντα, νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδιδόνται, καὶ μετ'
ἄλλης οἰόν τε ἐν τῆς ἀκριβοῦς διορθωθέντα,
παρὰ Κυρίου,

Α' ΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΓΚΕΛΛΑΡΙΟΥ.

Ε' Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι. αψκθ.

Παρὰ Νικολάου Γλυκεῖ ἡδ' Ἰωαννίνων.

CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGGIO.

Ἡ σελίδα τίτλου τῶν Σχολίων τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλέως στὴν Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, Βενετία 1729. Βλέπε τὴν Βιβλιογραφία μου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Προμίου εἰς Λογικὴν, Βουκουρέστι 1970, ἐδῶ σελ. 21-24.

Ε Γ Σ Ο Δ Ο Σ
Φ Υ Σ Ι Κ Η Σ
Α Κ Ρ Ο Α Σ Ε Ω Σ
Κ Α Τ' Α Ρ Ι Σ Τ Ο Τ Ε Λ Η Ν,
Σ Τ Η Ν Ε Ρ Α Ν Ι Σ Θ Ε Ι Σ Α Υ Π Ο Τ Ο Υ Σ Ο Φ Ω Τ Α Τ Ο Υ
Θ Ε Ο Φ Ι Λ Ο Υ
Τ Ο Υ
Κ Ο Ρ Τ Δ Α Δ Ε Ω Σ,

Νῦν τὸ ἀρχαῖον ἐκδοθεῖσα χεῖρ ἢ φιλομαθῶν ἰδίαις ἀγαθήμασι
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΗΣ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΚΥΠΡΟΥ.

Κ Τ Ρ Ι Ο Τ
Χ Ρ Υ Σ Α Ν Θ Ο Υ.

Μετὰ πάσης ἀκριβείας διορθωθεῖσα.

ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ, ΔΕ ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΑΡΙΟΥ ΚΥΠΡΙΟΥ.
ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

αΨοθ. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ, 1779.

ΠΑΡΑ ΝΙΚΟΛΑΩ ΓΑΥΚΕΙ ΤΩ ΕΞ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ.
CON LICENZA DE SUPERIORI.

Ἡ σελίδα τίτλου τῶν Σχολίων τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως στὴν Φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, Βενετία 1799. Τὸ ἔργο δὲν ἔχει ἐκδοθεῖ κριτικὰ στὰ νεώτερα χρόνια, ἐνῶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή του εἶναι πολὺ πλούσια.

Οί Έλληνες σοφοί (Σόλων - Αριστοτέλης - Πλούταρχος - Θουκυδίδης - Χειλών: έδω λείπουν οί Πλάτων και Απολλώνιος, άριστερά τοῦ Σόλωνος) στην Μονή Άγίου Νικολάου τῶν Φιλανθρωπινῶν στην νησίδα τῆς λιμνης τῶν Ἰωαννίνων, έργο τοῦ 1560. Πρόκειται για τήν αρχαιότερη εμφάνιση τῶν Ἑλλήνων σοφῶν σέ μεταβυζαντινό καθολικό Ἱ. Μονῆς στόν ἑλληνικό χώρο (έκτός τοῦ Ἁγίου Ὁρους, δῖου ἡ πρώτη εμφάνιση τό 1512 ἢ μεταξύ 1522-1530).

Στόν νόρθμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱ. Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στή θέση Γόλα τοῦ Ταγγέ-
του οἱ μορφές τῶν Ἑλλήνων σοφῶν εἶναι ὀκτῶ καί ἀμφίτονται πιθανῶν στόν Ναιπιλία
ἀγιογράφο Δημήτριο Κασσιᾶ μέ χρονολογία τοῦ ἔργου τό ἔτος 1632. Ἐδῶ οἱ Ἀριστοτέ-
λης καί Πλάτων εἰκονίζονται παράπλευρα γιά μοναδική φορά σέ ὄλη τήν ἐκταση τοῦ
φαινομένου (18 περιπτώσεις στόν ἑλληνικό καί βαλκανικό χώρο). Γιά τό ἐξαιρετικά
ἐνδιαφέρον θέμα τῆς ἀπεικόνισης τῶν Ἑλλήνων σοφῶν σέ ὀρθόδοξες Μεταβυζαν-
τινές Μονές καί Ναοῦς (Ἅγιον Ὄρος, Ἥπειρος, Ταγγετος, Σιάτιστα, Τουρίτσινα,
Μολδοβλαχία, Ἀνατ. Ρωμιλία, Μόσχα κ.ἄ.) βλέπε μία πρώτη ἐλαχίστη παρουσίαση
μέ προβολή τῶν σχετικῶν διαφανειῶν, πού πραγματοποιήσα σέ ἐκδήλωση τοῦ «Ἐκτο-
λιτιστικοῦ Συλλόγου Κυριῶν Σκάλας Λακωνίας» εἰς μνήμη Ἱ. Ν. Θεοδώρακοπούλου
στίς 6 Νοεμβρίου 1992. Βλέπε Ἀναφορά μνήμης Ἱ. Ν. Θεοδώρακοπούλου, Σκάλα Λα-
κωνίας 1993, 63-97.

ΛΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ
ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΣΤΟΝ
18ο ΑΙΩΝΑ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΕΡΖΟΥΛΗΣ—ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΛΕΣΒΙΟΣ

LINOS BENAKIS

AUS DER GESCHICHTE DES NACHBYZANTINISCHEN
ARISTOTELISMUS IM GRIECHISCHEN RAUM

WIDERLEGUNGEN UND VERTEIDIGUNGEN DES
PHILOSOPHEN IM 18. JAHRHUNDERT

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΣΤΟΝ
18ο ΑΙΩΝΑ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΕΡΖΟΥΛΗΣ — ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΛΕΣΒΙΟΣ

Ὡς συμβολή στὸν ἑορτασμό τὸ 1978 τῶν 2300 χρόνων ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ συγγραφεὺς ἐτοιμάζει ἐκτενῆ μονογραφία γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ ὡς τὴν ἐθνικὴ Ἀνεξαρτησία (διδασκαλία, σχολιασμός, ἀντίρροπα ρεύματα, ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου κλπ.). Ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Ἀντίρροπα ρεύματα στὸν 18ο αἰῶνα» (Ἀνθρακίτης, Ζερζούλης, Μοισιόδαξ, Καταρτζῆς κ.ά.) τὸ μέρος ποὺ δημοσιεύεται σὲ πρώτη μορφή ἐδῶ ἔχει ἐπίκεντρο τὴν (ἐπιστολιμαία) διαμάχη Νικολάου Ζερζούλη - Δωροθέου Λεσβίου (πρὶν ἀπὸ τὸ 1759) καὶ ἀξιοποιεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἀνέκδοτα κείμενα τῶν δύο σοφῶν διδασκάλων τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Μὲ τὴν ἐργασία αὐτὴ ἔχομε τὴν πρόσθετη ἱκανοποίηση, ὅτι ὑπηρετοῦμε καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς πρώτης συστηματικῆς ἐπισκοπῆσεως τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, τοῦ ἔργου τοῦ G. P. Henderson, ποὺ κυκλοφορεῖ αὐτὸν τὸν καιρὸ τὸ «Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν¹. Καὶ γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ὅπως καὶ γιὰ τὴν προηγούμενη τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ², εἶναι φανερό ὅτι χρειαζόμαστε πάντοτε ἀκόμη ἔρευνες στὶς πηγές γιὰ νὰ φθάσωμε κάποτε στὴ δυνατότητα συνθετικῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία θὰ ἀποτιμῆται μὲ πληρότητα καὶ ἀντικειμενικότητα τὸ

---

1. G. P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ. 1620 - 1830* (Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας). Μετάφραση Φ. Κ. Βάρου, Ἀθῆναι (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 1977, 300 σελ. Βλ. τὸ Προλογικὸ Σημείωμα I.N. Θεοδοωρακοπούλου καὶ τὸν Πρόλογο G. P. Henderson γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση (σελ. ζ': *Ὑπολείπεται πολλὴ φιλολογικὴ, ἐκδοτικὴ ἐργασία, καὶ παραμένει ἀπεριόριστο τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπανεκτίμηση τῶν ἡρετικῶν μορφῶν, τὶς ὁποῖες τὸ βιβλίον τόσο σύντομα ἐθεώρησε...*).

2. Βλ. Λ. Μπενάκης, *Ἡ σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Κριτικὴ ἐπισκόπηση 1949-1971*, «Φιλοσοφία» 1 (1971) 390 ἐπ., L. Benakis, *Zur Edition philosophischer Texte des 12. und 13. Jahrhunderts*, «Πρακτικὰ 12^{ου} Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν» (Ἀθῆναι 1976).

πλούσιο ὕλικό τριῶν ἀκόμη αἰῶνων ἀδιάκοπης ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς παιδείας.

1. Τὰ κείμενα ποῦ θὰ παρουσιάσωμε εἶναι τὰ ἑξῆς :

A. Ἐπιστολή τινος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δοκούντων φιλοσοφεῖν Περιπατητικῶν κατὰ τῶν λεγόντων, κατὰ τε Δημόκριτον τὸν παλαιότατον φιλόσοφον καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους ἀπαιτᾶχοῦ τῆς οἰκουμένης φιλοσόφους, ὅτι τὸ πῦρ οὐκ ἔστιν ἀπλῶς κοῦφον, ἀλλ' ἔχει τὸ ἀνάλογον τῇ οἰκείᾳ ὕλη βάρους.

(Κώδ. Ἀθηνῶν, Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 51 (ἔτους 1759), φ. 126α - 127α) ³.

B1. Τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κὺρ Νικολάου Κυριακοῦ τοῦ Τζατζούλη, καθ' οὗ ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολή ἐγγράφη, γενναία ἀπάντησις.

(Ὁ.π., φ. 128α - 151β) ⁴.

Γ1. Δωροθέου γενναιοτάτη καὶ φιλοσοφικωτάτη ἀπάντησις εἰς τὰ προεκτεθέντα.

(Ὁ.π., φ. 111α - 125α ⁵ καὶ κώδ. Ἀθηνῶν, Ἐθν. Βιβλιοθ. 1342 (ἀρχ. 19ου αἰ.), φ. 42α - 60β ⁵, κώδ. Oradea, Ἑλλην. Ἐκκλησίας 37, φ. ⁶, κώδ. Ἑλλ. Ἐμπορ. Σχολῆς Ὁδησοῦ 1, σελ. 161-97 ⁶).

Στὰ κείμενα αὐτὰ νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς τῶν ἰδίων συγγραφέων.

B2. Νικολάου τοῦ ἐκ Μετζόβριων ἀπορίαι πρὸς Δωροθέου.

(Κώδ. Ἀθηνῶν, Βιβλιοθ. τῆς Βουλῆς 80, φ. 229α - 231α ⁶).

Γ2. Δωροθέου, Περὶ τῶν ἐντόμων, ὅτι οὐκ ἀπὸ σπέρματος κατὰ τοὺς νεωτέρους ἀλλ' ἐκ σήψεως κατὰ τὸν Φιλόσοφον.

3. Ν. Βέης, *Κατάλογος τῶν χειρογρ. κωδίκων τῆς Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας* «Δελτίον Χ.Α.Ε.» 6 (1906) 95 ἐπ. - Στὸ φ. 127α, τέλος : *οἶδα πόθεν* [μία λέξη σκόπιμη διαγεγραμμένη], *ὁ γράφας Γεράσιμος ἱερομόναχος Κέπριος ὁ παρὰ τῷ Βλαστῷ.*

4. Στὸ φ. 151β, τέλος : *ἀφθῶ Ἰουλίῳ ἀπ' ἐν Κωνσταντινουπόλει. Καὶ πῶς κάτω : Νικολάου πάλιν πόνος καὶ τηρήσει με ὁ χρόνος.*

5. Στὸ φ. 125α, τέλος (εἶναι φανερό ὅτι ἡ σημερινὴ στάχωση δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ σωστὴ σειρά τῶν τετραδίων) : *ἀφθῶ Σεπτεμβρίου ἀπ.* - Γιὰ τὸν κώδ. Ἐθν. Βιβλιοθ. 1342 βλ. τὴ σημ. 7. — Τὸν κώδ. Oradea ἔχει καταγράψει ὁ κ. Γιάννης Καρῆς στὴν ἀνεκδοτὴ διατριβὴ του γιὰ τὰ χφφ. ἐλληνικῶν ἔργων φυσικῶν ἐπιστημῶν τοῦ 18ου αἰ. (βλ. σημ. 19). Τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς γιὰ τὰ στοιχεῖα ποῦ ἔθεσε ὑπ' ὄψη μου ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς διατριβῆς του. — Γιὰ τὸν κώδ. Ὁδησοῦ βλ. «Ἐπετ. Φ.Σ. Παρνασσός» 8 (1904) 194.

6. Σπ. Λάμπρος, *Κώδικες τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς*, «Νέος Ἑλληνομνήμων» 4 (1907) 225 ἐπ. - Στὸν τίτλο *Νικολάου... πρὸς Δωροθέου* ἀπὸ ἄλλο χέρι. Δείγματα τοῦ κειμένου στὸ Παράρτημα τοῦ ἄρθρου, σελ. 451. Τὸ πλήρες κείμενο ἐκδίδω τώρα στὸ περιοδ. «Δευκαλίων», τευχ. 21/1978.

(Κώδ. Ἐθν. Βιβλιοθ. 1342, φ. 1 - 21α⁷, κώδ. Μετοχ. Παναγ. Τάφου 474 (μετὰ τὸ 1770), σελ. 9 - 48⁷, κώδ. Βουκουρεστίου, Ρουμαν. Ἀκαδ. 141 (18ου αἰ.), φ. 1 - 20β⁷).

Γ3. Δωροθέου, *Περὶ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Δημοκρίτου ἀρχῶν*. (E.B. 1342, φ. 21α - 41α, Μ.Π.Τ. 474, σελ. 48 - 91, Βουκουρ. 141, φ. 21α - 40β).

Γ4. Δωροθέου, *Τὰ παράδοξα τῶν νῦν νεωτέρων...*
(E.B. 1342, φ. 61α - 109β).

Γ5. Δωροθέου, *Περὶ ἡρεμίας γῆς*.

(Μ.Π.Τ. 474, σελ. 101 - 146, Βουκουρ. 141, φ. 41α - 67α).

Γ6. Δωροθέου, *Ἀπορίαι πρὸς τὴν κατὰ Πυθαγορείους τε καὶ Κοπέριον τῆς γῆς κίνησιν*.

(Μ.Π.Τ. 474, σελ. 277 - 295, Βουκουρ. 141, φ. 98α - 112β).

Παραδίδονται τέλος καὶ τὰ ἐξῆς εἰσαγωγικά στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους κείμενα τοῦ Δωροθέου:

Γ7. *Προοίμιον Λογικῆς*.

(Μ.Π.Τ. 474, σελ. 233 - 243, Βουκουρ. 141, φ. 67β - 73β).

Γ8. *Εἰς ἅπασαν τὴν τοῦ Κορυθαλέως φυσικὴν πραγματείαν προοίμιον*.

(E.B. 1154 (ἔτ. 1767), φ. 3α - 6β, Μ.Π.Τ. 474, σελ. 1 - 9).

Γ9. *Ἀπορία καὶ λύσις εἰς τὴν Περὶ οὐρανοῦ πραγματείαν*.

(Μ.Π.Τ. 474, σελ. 91 - 101).

7. Ἰω. καὶ Ἀλκ. Σακελλίων, *Κατάλογος τῶν χφφ. τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθῆναι 1892, 243. Ὁ τίτλος αὐτὸς δὲν καλύπτει τὸ σύνολο τῶν κειμένων τοῦ χφ. (109 φ.). Ἡ παράλειψη τῶν τίτλων στὰ ἄλλα τὰ κείμενα τοῦ Δωροθέου, ποὺ περιέχει τὸ χφ., εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ἀτελεῖ καταλογογράφηση καὶ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ συγγραφῆς αὐτῶν τοῦ Λεσβίου φιλοσόφου δὲν ἔγιναν γνωστὲς στοὺς μελετητές. Στὴν τρίτη θέση (φ. 42α - 60β) βρίσκεται ἡ ἀπάντησις τοῦ Δωροθέου στὸν Νικόλαο Ζερζούλη γιὰ τὸ κοῦφον τοῦ πυρός, ποὺ ἔχομε στὸν ἀρχαιότερο κώδ. X.A.E. 51, φ. 111α - 125α. - Ὁ κώδ. Μ.Π.Τ. 474 φέρει στὸ παράφυλλο τὴ σημείωσις «Οἱ εὑρεθέντες λόγοι τοῦ μακαρίτου Δωροθέου, ξυναχθέντες ἐπιμελῶς ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἀνανίου». Ὁ Παπαδ. - Κεραμεύς, *Ἱεροσολ. Βιβλιοθ.* 5 (1915) 39 δὲν ἔχει ἀντιληφθῆ καὶ καταλογογραφήσει τὰ κείμενα Γ2, Γ3, Γ5. Στοὺς κώδ. Μ.Π.Τ. 474 καὶ Βουκουρ. 141 ἔχομε ἀκόμη τὰ κείμενα τοῦ Δ. «Πρὸς τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς Περὶ νηστείας», «Περὶ ἐκχειρίαις». Στὸν πρῶτο μόνο καὶ τὸ «Ἐγκώμιον εἰς γάμον» καθὼς καὶ δύο Συνοδικὰ γράμματα «πονήματα Δ. Λεσβίου» (Ὁ κώδ. Μ.Π.Τ. 351 ποὺ ἀναφέρει ὁ Γεδεών, δ.π. εἶναι προφανῶς ὁ νέος ἀριθμὸς 474 (παλαιὸς 351)). Οἱ διαφορῆς εἶναι ἐποουσιώδεις: Τὸ «Περὶ τῆς κινήσεως τῆς γῆς ἢ περὶ τῆς ἐλξέως» εἶναι προφανῶς τὸ «Περὶ ἡρεμίας γῆς», ποὺ δὲν ἔχει τίτλο στὸν 474. Τὸ «Περὶ τῆς δυνάμεως καὶ τοῦ λογικοῦ» εἶναι προφανῶς τὸ «Προοίμιον εἰς ἅπασαν τὴν φυσικὴν πραγματείαν», τὸ ὁποῖο ἀρχίζει: *Πολὺν τοῖς φέσει τῶν ὄντων συνεστῶσι τὸ δυνάμει ἐπιπολάζει...*—Τὰ περιεχόμενα τοῦ κώδ. Βουκουρ. 141 στὴ διατριβὴ Καρᾶ. Λόγους, ἐγκώμια καὶ ἐπιστολὰς τοῦ Δ. σᾶζει ὁ κώδ. Μονῆς Κύκκου 44, φ. 178α - 238α.

Στὸν ἴδιο κύκλο ἀνήκει ἀκόμη καὶ τὸ μικρὸ κείμενο :

Δ. Ἀνανίου Νικολάω τῷ σοφολογιωτάτῳ (περὶ τῆς λογικῆς ψυχῆς)⁸.
(Κώδ. Ἀθηνῶν, Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρ. 51, φ. 4α - 6β).

2. Οἱ συγγραφεῖς τῶν κειμένων καὶ ἡ θέση τους στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς παιδείας τοῦ ὑπόδουλου γένους.

Τὰ γνωστὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Νικολάου Κυριακοῦ Ζερζούλη⁹ εἶναι: Γέννηση στὸ Μέτσοβο μεταξὺ 1706 καὶ 1710. Μαθητεία στὸ Μέτσοβο (πρῶτος δάσκαλός του ὁ καλὸς ἑλληνιστὴς Νικόλαος Στύγνης) καὶ στὰ Ἰωάννινα ὡς τὸ 1736 περίπου¹⁰ (ἔνθερμος μαθητὴς καὶ ὀπαδὸς τοῦ Μπαλάνου Βασιλοπούλου¹¹, μαθητοῦ τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη). Διδάσκαλος στὴν Τρίκκη 1736 - 48 περίπου¹². Ὑποδιδάσκαλος στὴ Σχολὴ Γκιούνμα (Ἰωάννινα) 1748 - 50. Σπουδὲς Φιλοσοφίας, Μαθηματικῶν, Ἰατρικῆς στὴν Ἰταλία 1751 - 55¹³ (1751 Βενετία, 1751 - 52 Πάδο-

8. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸν Ἀνανία τὸν Ἀντιπάριο, μαθητὴ τοῦ Δωροθέου Λεσβίου καὶ «πρῶτον διδάσκαλον» τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ. Βλ. τὴ μνεία ποὺ κάνει γι' αὐτὸν μαζί με τοὺς Δωροθέο καὶ Ἀλέξανδρο Τυρναβίτη ὁ Καταρτζῆς, *Σχέδιο ὄτ' ἡ ρωμαίικια γλώσσα...* (1883), ἐκδ. Δημαρᾶ 1974, 8, 12. Ἄλλα φιλοσοφικὰ κείμενα τοῦ Ἀνανίου δὲν ἔχουν ἐντοπισθῆ ὡς τώρα. — Βλ. τώρα τὴν ἐκδοσὴ μου καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἀνανία: «Δευκαλίων», τευχ. 21/1978.

9. Γιὰ τὴν πολυτυπία τοῦ ὀνόματός του (κυριώτερες μορφὲς ἀκόμη Ζερτζούλης, Ζουρτζούλης, Τζαρτζούλης, Τζερτζέλης) βλ. τὴ σχετικὴ παράγραφο στὸ βασικὸ μελέτημα, ποὺ ἔχει ὥστόσο ἀρκετὰ λάθη, γιὰ τοὺς λογίους τοῦ Μετσόβου τῆς Ἀγγελικῆς Κατσημιζάλη, *Οἱ ἐν τῷ Ἑλληνοσχολίῳ Μετσόβου διδάξαντες καὶ διδαχθέντες*. Δ' Νικόλαος Κυριακοῦ Τζερτζέλης - Τζαρτζούλης, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ» 15 (1940) 97 ἑπ. (Τὸ κεφ. Δ': σελ. 94-140, ὅπου περισσότερα βιογραφικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα).

10. Τὸ 1728/29 γράφει τὸν κώδ. Νέας Ζωσιμαίας Βιβλιοθ. Ἰωαννίνων 4 (*Περὶ γραμματικῆς συντάξεως...* Ἀποφθέγματα φιλοσόφων ἐκ τοῦ Διογένοους Λαερτίου, Γρηγορίου Θεολόγου ἐπιστολαὶ κ.ἄ.).

11. Γιὰ τὸν σύνδεσμό του μὲ τὸν Μπαλάνο Βασιλόπουλο βλ. ἐκτὸς τῶν ἄλλων τὰ Ἐπιγράμματα του στὸ Ὄδος Μαθηματικῆς (1749¹) καὶ τὴν μακρὰ ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Βενετία (1754). Τὸν ὑποστηρίζει θερμὰ στὴν προβολὴ τῆς «λύσεως» τοῦ Δηλίου προβλήματος μὲ τὴν φροντίδα τῆς ἐκδόσεως ἐκεῖ ἑγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦ Μπαλάνου καὶ τὴν ἀποστολὴ τῆς «εἰς τὰς πέριξ Ἀκαδημίας».

12. Τὸ 1736 γράφει τὸν κώδικα Νέας Ζωσιμ. Βιβλιοθ. Ἰωαννίνων 5 (*Θεοφίλου Κορυδαλέως Ἐπιτομικαὶ ὑπομνήσεις περὶ τῶν 8 βιβλίων τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως*) «εἰς χρῆσιν αὐτοῦ τε καὶ τῶν φίλων αὐτοῦ». (Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Κορυδαλέως τυκώθηκε μόνον τὸ 1779).

13. Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸν πόθο ἀνωτέρων σπουδῶν στὴ Δύση, καὶ μάλιστα σὲ προχωρημένη πιά ἡλικία, εἶναι ἡ μαρτυρία, ποὺ διασώζει ὁ Γ. Αἰνιάν (*Βιογραφία Εὐγεν. Βουλγάρεως*, 1838, 18'): «Λέγεται ὅτι Νικόλαός τις Ζερτζούλης ἐκ Μετσόβου ἐπιθυμῶν μὲν τὴν ἀκρόασιν τῶν μαθημάτων, μὴ κειθόμενος δὲ εἰς τὰς διατάξεις τῆς σχολῆς, ἐπειδὴ παρήγγειλεν εἰς αὐτὸν ὁ Εὐγένιος ἵνα ὑπόκειται εἰς τὰς διατάξεις ὡς καὶ οἱ ἄλλοι μαθηταί

βα¹⁴, 1753 - 55 Βονωνία, 1755 Βενετία)¹⁴. Διδάσκαλος στο Μέτσοβο και Ὑποδιδάσκαλος στην Πατριαρχική Ἀκαδημία Κωνσταντινουπόλεως πρὶν ἀπὸ τὸ 1759. Σχολάρχης στὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία (διάδοχος τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρι) 1759 - 60. Σχολάρχης στὸ Μέτσοβο, στὸν Τύρναβο¹⁶ καὶ στὴν Τρίκκη 1761 - 66. Σχολάρχης στὸ Ἰάσιο ἀπὸ τὸ 1766 ὡς τὸ θάνατό του, πιθανῶς τὸ 1772 ἢ 1773 (τὸν διαδέχθηκε τὸ 1774 ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης καὶ ἐκεῖνον τὸ 1776 ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ).

Τὸ γνωστὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Ζερζούλη, ἀπὸ τὴν περίοδο κυρίως τῆς διδασκαλίας του στὸ Ἰάσιο, εἶναι μεταφραστικὸ:

Μετάφραση ἀπὸ τὰ λατινικὰ (μᾶλλον μέρους) τῶν «Στοιχείων» τοῦ Νεὺτωνοϋ. Τὸ ἔργο δὲν ἔχει ἐντοπισθῆ σὲ καμιὰ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ χειρογράφων, ἀναφέρεται ὅμως ἀπὸ ὄλους τοὺς βιογράφους του καὶ μαρτυ-

ἀνεχώρησεν εἰπὼν ὅτι ἀπέρχεται καὶ αὐτὸς καὶ διδάσκειται ἐκεῖ ὅπου ἐδιδάχθη καὶ ὁ Εὐγενίος, καὶ τῶντι μετέβη εἰς Εὐρώπην καὶ ἔλαβε παιδείαν ἰκανὴν, τὴν ὅποιαν καὶ ἐπιμελῶς μετέδωκεν εἰς τοὺς συμπολίτας του».

14. Γ. Πλουμίδης, *Αἱ πράξεις τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπ. τῆς Παδοῦσης*, ΕΕΒΣ 37 (1969-70) 317: Νο 1524. Nicolaus Giarguli filius Ciriaci ex Epiro, anno primo No 201 (1751).

15. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς Βασιλόπουλον (σημ. 11): «Νύκτωρ καὶ ἡμέραν ἀγωνίζομαι νὰ τελειώσω τὸ ἔργον μου διὰ νὰ ἐλευθερωθῶ ὅσον τάχιστα, ὡσὰν ὅπου τὰ ἔξοδα ἐν Ἰταλίᾳ εἶναι ὑπέρμετρα καὶ εἶναι χρεῖα νὰ ἔχη τινὰς πλοῦτον διὰ νὰ δυνηθῆ νὰ τὰ ὑποφέρῃ...» (βλ. Κοσμᾶ Μπαλάνου Βασιλοπούλου, *Ἀντιπελάργης* 1816, Β', σελ. 46-51). — Ἀπὸ τὰ σωζόμενα βιβλία τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ζερζούλη (59 περιήλθαν τὸ 1875 στὴ Νέα Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη) τὰ ἐξῆς ἔχουν ἰδιόχειρη ἐνθύμηση τῆς περιόδου τῶν σπουδῶν του στὴν Ἰταλία: *Foliani Mutinensi, Musica Theorica (αἰωνῶ) μαιμακτηριῶνος μεσοῖντος ἐν Βονωνίᾳ*), *Vocabulario degli Accademici della Crusca*, Venezia 1738 (1753, Ὀκτωβρίου 15: Βονωνία), H. Boerhave, *Praelectiones Academicæ (ἡρξέομην 1754 Μαΐου 13 νέου, Βονωνία)*. F. Picinelli, *Mondo Simbolico*, Venezia 1670 (1755 Ὀκτωβρ.: Βενετία) — Τὸ 1757 τοπᾶνει στὴ Βενετία τὸ πρῶτο καὶ μόνον ἔργο του ποῦ εἶδε τὸ φῶς τοῦ τύπου. Εἶναι ἡ *Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Νεομάρτυρος Νικολάου τοῦ ἐκ κόμης Μετζόβου καὶ ἐν Τριβέκη μαρτυρήσαντος... συντεθεισα μὲν παρὰ τοῦ λογικτάτου Κυρίου Νικολάου Κύριου αἰτήσει τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ... Ἐνετίησι αἰωνῶς*. Παρὰ Ἀντωνίω τῷ Τζάττ (4ον, 20 σελ.).

16. Ὁ Ζερζούλης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ πολλὰς κτητορικὲς καταχωρήσεις σὲ βιβλία του, ἀπέκτησε μὲ ἀγορὰ τὸ 1765 τὴ βιβλιοθήκη τοῦ παλαιοῦ συμμαθητοῦ του στὰ Ἰωάννινα καὶ ἔπειτα Σχολάρχου στὸν Τύρναβο (1740 - 50) καὶ στὸ Βουκουρέστι (1750 - 61) Ἀλεξάνδρου Τυρναβίτη, μὲ τὸν ὅποιον τὸν συνέδεε μόνιμη φιλία καὶ ἰδεολογικὴ προφανῶς συγγένεια. Ἐκεῖνος τοῦ εἶχε διαβιβάσει (ἀπὸ τὸν Τύρναβο στὴν Τρίκκη) τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Περιπατητικοῦ τῆς Κων/πόλεως, ποῦ στρεφόταν ἐναντίον του (Α) καὶ σ' αὐτὸν ἀπευθόνη τὴν ἀπάντησή του (Β1): «Τὴν παρὰ τοῦ ἀνωμόμου Περιπατητικοῦ... ἐπιστολήν.. ἦν ἡ ὑμετέρα φιλότης κατ' εὐθείαν πρὸς με διέπεμψεν, ἀγαπητὴ κύρ Ἀλέξανδρε, ἀσμένως δεξάμενος προθύμως ἀνέγνων, τὰ δ' ἐν αὐτῇ ἐπέγνων καὶ κατέγνων...». — Γιὰ τὸν Τυρναβίτη βλ. καὶ Α. Μπενάκης, *Ὁ ἄλλοτε Κόδιξ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16* (Θ. Κορδαλέως, *Ἐπιστοδὸς Φυσικῆς ἀκροάσεως*), «Ἐρανιστιῶς» 5 (1967) 88 ἐπ.

τυρίες γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν συγχρόνων του, μαθητῶν του καὶ μὴ³³, ὅπως ἐκφράζονται ἀντιπροσωπευτικὰ στὴν ἀφιέρωση τοῦ ἄμισου μαθητοῦ του Ἀνανίου³⁴ καὶ στοὺς χαρακτηρισμοὺς τῶν ὑπερμάχων τῆς νεωτερικῆς φιλοσοφίας Μοισιόδακος καὶ Καταρτζῆ.

Ἡ κρίση τοῦ Μοισιόδακος συνδέεται μὲ τὴν ἀπόκρουση τῆς κατακραυγῆς κατὰ τῶν «νεωτερικῶν», ὅτι κλονίζουν τὴν πίστη («ἀθειζουσιν»). Σπουδὲς στὴν Εὐρώπη καὶ νεώτερη φιλοσοφία δὲν εἶναι, λέγει, ταυτόσημες μὲ «ἀσέβειαν» καὶ «ἀθεϊαν». Στὴν «Φραγγία» ἐσπούδασαν καὶ ἄνδρες τοῦ κύρους ἐνὸς Βούλγαρι, ἐνὸς Θεοτόκη, παλαιότερα ἐνὸς Κορυδαλέως, ἐνὸς Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου καὶ ἄλλων πολλῶν. Ἄλλωστε τὴν ἴδια κατηγορία ἀντιμετώπισαν καὶ ἄλλοι, ποὺ δὲν ἔκαναν σπουδὲς στὴν Εὐρώπη καὶ

ἄλλοι ἀποδίδουν στὸν Ἀνανία τὸν Ἀντιπάριο τὴν πολεμικὴ κατὰ τοῦ Βούλγαρι. Ὁ Γριστόπουλος, ὁ.π., 389 σημειώνει ὅτι «πλὴν τῆς ἀμοιβαίας ἐκτιμῆσεως τῶν δύο διδασκάλων» καὶ χρονικῶς δὲν εὐσταθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Αἰνιάνου, ἀφοῦ «διὰ τὰ διαδεχθῆ ὁ Εὐγένιος τὸν Δωρόθεον σημαίνει ὅτι ὁ τελευταῖος ἦτο γέρον καὶ οἰκιοθελῶς παρητήθη ἢ ἀπέθανε». - Γιὰ τὴ στάση τοῦ Δωροθέου ἀπέναντι στὴν ἀξία τῶν Μαθηματικῶν καὶ τὴ θέση τους στὴν φιλοσοφικὴ παιδεία ἔχομε τώρα τὰ ἴδια τὰ κείμενά του. Βλ. παρακάτω σελ. 449.

33. Ὁ Γεδεών, *Χρονικά*, 142 ἐπ. μνημονεύει εὐφημες κρίσεις τῶν Βεντότη, Κωνσταντίου, Δαπόντε, Σεργίου Μακραίου, Ζαβίρα κι ἀκόμη τοῦ Βύρωνος. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀναφέρει πραγματικὰ καὶ τὸν Δωρόθεο ὡς διακεκριμένο συγγραφεὴ σὲ μιά ἀπὸ τίς Σημειώσεις τοῦ *Childe Harold's Pilgrimage* (Notes to Canto II, 33/III, ἔκδοση Λονδίνου 1812^α, σελ. 183) ἀπὸ ἀφορμὴ ἑνὸς κριτικοῦ σημείωματος σὲ ἀγγλικὴ ἐφημερίδα τῆς ἐποχῆς (1811) σχετικὰ μὲ παρισινὴ ἔκδοση τοῦ Στράβωνος μὲ σύμπραξη τοῦ Κοραῆ, στὸ ὁποῖο συναντᾷ κάποιες κρίσεις γιὰ τοὺς νεώτερους Ἕλληνας καὶ τὴ λογοτεχνία τους. Τὸ χωρίο εἶναι τὸ ἐξῆς: Coray, however, is not considered by his countrymen equal to some who lived in the two last centuries; more particularly Dorotheos of Mitylene, whose Hellenic writings are so much esteemed by the Greeks that Meletios terms him «Μετὰ τὸν Θεουκιδίην καὶ Ξενοφῶντα ἀριστος Ἕλληνων» (*Ecclesiastical History*, vol. IV [1795]). Ὁ Byron παραθέτει ὡς Παράρτημα τῶν Σημειώσεων τοῦ *Childe Harold* καὶ ἑνὸς Κατάλογου Ἑλλήνων συγγραφέων (List of Romaic authors), στὸν ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ πάλι τὸν Δωρόθεο μὲ τὰ ἐξῆς: Dorotheus, of Mitylene, an Aristotelian philosopher: his Hellenic works are in great repute, and he is esteemed by the moderns (I quote the words of Meletius Μετὰ τὸν Θεουκιδίην ...) I add further, on the authority of a well-informed Greek, that he was so famous amongst his countrymen, that they were accustomed to say, if Thucydides and Xenophon were wanting he was capable of repairing the loss. Βλ. καὶ Γ. Βαλέτας, *Ὁ Βύρων γιὰ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο, τὸν Βενιαμὴν καὶ τὴν Ἀκαδημία Κωνσταντινῶν*, «Αἰολικά Γράμματα» 4 (1974) 94 ἐπ.

34. Μ. Γεδεών, *Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 17^ο αἰ.* (1888), τώρα στὸ *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν 17^ο καὶ 18^ο αἰ.*, Ἀθήνα (Νεοελλ. Μελετήματα 1) 1976, 108 : Ὀλίγοι παρ' ἡμῖν ἠξιώθησαν τοῦ τίτλου φιλοσόφου... Ὀνομάζετο φιλόσοφος ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ του Ἀνανίου τοῦ Ἀντιπαραίου Δωρόθεος ὁ Λέσβιος, ἐν αὐτῇ τῇ προμετωπίδι τοῦ σοφοῦ συγγράμματος αὐτοῦ *Σπλάγγνον Γραμματικῆς ἢ περὶ μορίων*, οὐ προὔταξε τηλαυγὲς οἰονεῖ-πρόσωπον καὶ συστατικὸν ἀριστον γράψας «ἐκ τῶν ξυνοουσιῶν Δωροθέου τοῦ φιλοσόφου».

πού υπεράσπισαν φανατικά την περιπατητική διδασκαλία. Ὁ «περίφημος Δωρόθεος ὁ Μυτιληναῖος» εἶναι γιὰ τὸν Μοισιόδακα ἡ πιὸ χαρακτηριστική περίπτωση τῶν τελευταίων αὐτῶν³⁵.

Οἱ κρίσεις τοῦ Καταρτζή συνδέονται μὲ τὸ θέμα τῆς γλώσσας τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς παιδείας τοῦ γένους καὶ —βαθύτερα ἀκόμη— τῆς ἐπαφῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τῶν γνωστότερων λογίων «μὲ τὸν αἰῶνα τους, μὲ τὸ ἔθνος του, μὲ τὸν ἑαυτὸ τους». Ἡ περίπτωση τοῦ Δωροθέου εἶναι γιὰ τὸν Καταρτζή καὶ στὸ ἓνα θέμα καί, προπαντός, στὸ ἄλλο —μετὰ τὸν Βούλγαρι— ἀπὸ τίς πιὸ χαρακτηριστικῆς:

Ὁ φωστῆρας τοῦ ἔθνους μας δάσκαλος κὺρ Εὐγένιος ἔκαμε τρεῖς Λογικαῖς μιὰ κατόπ' ἀπτήν ἄλλη σὲ πολλὰ χρόνια μέσα, ὅσο νὰ τὸν ἀρέσ' ἢ τρίτη πού 'τύπωσε. Ἄν εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα ἤθελε γράφῃ ῥωμαῖκα, σὰν εὐκολο πού 'ναι, πόσαις δεκαριαῖς βιβλία δὲν ἤθελε κάμῃ σὲ τόσα πράγματα πού μᾶς λείπ' ἀπλῶς ἡ ἰδέα τους; Πόσα καὶ τί ὠφέλιμα βιβλία ἑλληνικὰ εἶσονται? ὁ κὺρ Δωροθέος, κὺρ Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης, κὺρ Ἀνανίας Ἀντιπάριος, Θεωδωράκης ἰατρός, κὺρ Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης καὶ κὺρ Νικόλαος Βελαρᾶς; Ἄν αὐτοὶ κι ὁ κὺρ Εὐγένιος ἔγραφαν ῥωμαῖκα, βλέποντας ἓνας τὸν ἄλλον καὶ τῆ χρεῖα τοῦ ἔθνους, κατὰ τῆ μεγάλη δύναμι πού εἶχαν, καθὼς ἀμέσως καὶ ἰδιαίτερα τοὺς ξέρ' ὄλονους (καὶ πλὴν) τοῦ κὺρ Εὐγενίου καὶ κὺρ Δωροθέου τοὺς εἶχα κατ' ἄλλο καὶ ἄλλο δασκάλους μου καὶ ὄλους ὅμως κατὰ πάντα φιλάτους μου), ἤθελαν μᾶς γεμίσουν ἀπὸ βιβλία καὶ ἤθελαν πλουταῖνον τὸ ἔθνος μας μὲ ἰδέαις πολλαῖς, καλαῖς, εὐκολοπαράδοταις κ' εὐκολοπαράδεκταις³⁶.

Κριτικὴ διάθεση ἀπέναντι στὸν Λέσβιο φιλόσοφο, πού διανθίζεται μάλιστα μὲ «κάποια θυμοσοφία»³⁷ γιὰ νὰ καταλήξῃ σ' ἓνα «πάρθιο βέλος γιὰ τὸν Δωρόθεο»³⁷ καὶ τὸν φανατικὸ ἀναχρονιστικὸ ἀριστοτελισμὸ του, εἶναι φανερὴ καὶ στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Καταρτζή *Συμβουλή* στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελιοῦνται ἀπτὰ βιβλία τὰ φράγκικα... (1783/84)³⁸. Καὶ τὰ δύο χωρία μαρτυροῦν ὡστόσο ἐκτίμησι γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Δωροθέου ὄχι τυχαία.

35. Ἀπολογία (1780), ἐκδ. Ἀγγέλου, ὁ.π. 153, σημ. 2: Ἄθειζονσι ὅσοι σπουδάζουσιν ἐν τῇ Φραγγίᾳ καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῶν συναθειζονσι καὶ ἑτέρονσι! Καὶ ὅμως ὁ Εὐγένιος, ὁ Θεοτόκης, ὁ Πελοπόπιος (Πελοποννήσιος), ὁ Μανασσῆς, ἄλλοι σύγχρονοι πολλοὶ... κατητήσθησαν ἐν τῇ Φραγγίᾳ καὶ οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ. Ἐξ ἐναντίας... Πόσα εἶτα δὲν ἐθρυλήθησαν καὶ κατὰ τοῦ περιφήμου Δωροθέου τοῦ Μυτιληναίου; Πόσα καὶ κατὰ ἄλλων ὑποκειμένων, τὰ ὅποια ὁμοίως δὲν εἶδον ποτὲ τὴν Φραγγίαν καὶ τὰ ὅποια ἦσαν χροστάται τοῦ Περιπατητισμοῦ... Ἡ πίστις ἡμῶν τῶν χριστιανῶν εἶναι ὅλη ὀλικῶς μυστηριώδης καὶ δὲν ἐπιδέχεται αἰατήσῃν οὔτε περιπατητικὴν οὔτε νευτωνικὴν...

36. Σχέδιο δ' ἡ ῥωμαῖκα γλῶσσα... καὶ ἡ καλλιέργειά τῆς κ' ἡ συγγραφή βιβλίων σ' αὐτῆνα εἶναι γενικὴ καὶ ὀλικὴ ἀγωγή τοῦ ἔθνους (1783), ἐκδ. Δημαρᾶ 8,7 ἐπ. Βλ. καὶ 23,14 ἐπ.

37. Κ.Θ. Δημαρᾶς στὰ Προλεγόμενα τῶν Δοκιμίων τοῦ Καταρτζή, Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1974, λ'.

38. Ἐκδ. Δημαρᾶ, 47,27 - 49,3.

Ἦσαν ὅσοι ὄσοι διαβάζουν ἑλληνικά καὶ τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν φορτώνουν τὸ μνημονικὸν τοὺς μὲ ἰδέαις ἑλληνικαῖς ἀπ' ἐδῶ καὶ δυὸ - τρεῖς χιλιάδες χρόνια κ' ἐκείθες πνέουσι τὰ ἑλληνικά, καταφρονοῦσι τὸ ἔθνος τοὺς, λέγοντάς το βάρβαρο κ' ἀμαθές, καὶ τὴν τωρὴν γλώσσαν τοὺς τὴν ἔχουσι βδέλλημα... Οἱ τέτοιοι λοιπὸν σὰ γράφουν, τί θὰ συγγράφουν παρὰ τῆς ἰδέαις ποὺ συνέλαβαν σ' ὄλην τοὺς τὴ ζωὴν, δηλαδὴ τῆς ἑλληνικαῖς πάλε ἀπαρτοποιήτες, ἀλλάζοντας μόνον τὴν τάξιν τοὺς καὶ βάνοντας τῆς αὐταῖς, ἄλλαις μπροστὰ κ' ἄλλαις πίσου... χωρὶς κανέναν ἐπιλογισμό, ἂν εἴν' ἀληθιναῖς ἢ εἴν' πλαγεμέναις; Καὶ χωρὶς νὰ θέλουν νὰ συλλογιστοῦν τὸ μεγαλῶτατο κεχηνός ποὺ 'ναὶ ἀφ' οὗ τζακίστηκαν τὰ ἑλληνικά φιλοσοφικά μας κοντόλια κ' ὡς τὰ σήμερα. Ποὺ θὲ νὰ πῆ, ἀντιγράφουν τρόπον τινὰ βιβλῶν ἀπτοῦς Ἑλληνας, συγγράφοντάς τα μὲ τῆς ἰδέαις καὶ λέξεις ποὺ πῆραν ἀπ' ἐκεινοὺς, καὶ πάσχουν ν' ἀξήσουν (ἂν εἴν' ἀξῆσι τοῦτο) τὰ βιβλία ποὺ ὄσο γιὰ τὴ φιλοσοφία θέλουν ἀνακάβασι, ἐπιδιώρθωσι κ' ἀναπλήρωσι : ὁ κ ὲ ρ Δ ω ρ ὅ θ ε ο ς ἔκαμε ἓνα βιβλίον μὲ ὁμορφότατ' ἑλληνικά, κ' ἀπόδειξε μὲ ἰσχυρότατους λόγους τῶν παλαιῶν, ὄσο θυμοῦμαι, ὅτι τὰ ἔντομα γένονται ἀπὸ σῆφι κ' ὄχ' ἀπ' αὐγά ὁ μουσιῶ Γκενῶ ντὲ Μουμπειλιάρ [Guéneau de Monthéillard, † 1785] ἔκαμε τῶρ' ἄλλο γιὰ τὰ αὐτὰ καὶ διαλαμβάν' εἰς πλάτος σ' αὐτὸ τὰ γένη τοὺς, τῆς κλάσας τοὺς... ποὺ τὰ εἶδε ὁ ἴδιος μὲ τὸ μάτι του καὶ μὲ μικροσκόπιο, κ' ἔκαμε τὴν ἀνατομία τοὺς... Κ' ὁ μουσιῶ Ντωμπιατὸν [Dauberton, † 1800] ἔκαμ' ἓνα γιὰ τὰ σκοουλήκια παρόμοιο. Λοιπὸν ἐκεῖνο εἶναι μιὰ πρότασι, κ' αὐτὰ ἀπὸ μιὰ πληρέστατη πραγματεία... Καὶ τοῦτο ὄλο λοιπὸν, γιὰτὶ σπουδάζουν τὴν παιδείαν τὴν ἑλληνικὴν χωρὶς καμμιά σχέσι μὲ τὸν αἰῶνα τοὺς, μὲ τὸ ἔθνος τοὺς, μὲ τὸν ἑαυτὸ τοὺς.

Μ' ὄλον τοῦτο ἐκεῖνοι πῶμασαν τὰ ἑλληνικά σχετικῶς μὲ τὴν παιδείαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν... διαιωνίζον τὸ εὐχάριστον μερικαῖς τοὺς, ποὺ ἀδιόκοπα εἶχε κ' ἔχει τὸ ἔθνος μας κατὰ τοῦτο, κ' ὅπου χρονοτοῦμε πάντα τῆς κριωτέραις νὰ τῆς ἔχουμ' ἀμετακινήταις... Ὁ κὸρ Δοσίθεος μὲ κάτι ἑλληνικά ἔρωμαῖκα ἔχει χιλιάδες πρότασες ἀναγκαῖαις, χρήσιμαίς... κ' ὁ συγγραφεὺς του φαίνεται ἓνας Ἱεράρχης τῆς Παλαιστίνης ποὺ ἐχρημάτισε στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα κ' ὄχ' ὁ κ ὲ ρ Δ ω ρ ὅ θ ε ο ς ποὺ μοιάζει ντεπυτῶτατος ἀπὸ Λύκειο, ποὺ ἤρτε δυὸ χιλιάδες χρόνια καὶ κάτι τι πίσου νὰ βαστάξῃ τὴν τιμὴν του, πὼς δὲν ἦταν λαθασμένο σὲ μιὰ πρότασι· τί μεγάλη δουλειά!

3. Ἡ ἐποχὴ. Νέες τάσεις στὴ φιλοσοφικὴ παιδεία ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δευτέρας δεκαετίας τοῦ 18ου αἱ.

Ἡ ἐπιστολιμαία διαμάχη τῶν Νικολάου Ζερζούλη καὶ Δωροθέου Λεσβίου γιὰ τὸ κοῦφον καὶ τὸ βαρὺ (ΒΙ, ΓΙ) μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ μὲ βεβαιότητα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1740 καὶ 1748³⁹. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι προκλήθηκε μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δωροθέου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἐνέπνευσε καὶ τὴν ἀνώνυμη ἐπιστολὴ «τινὸς τῶν ἐν Κπόλει περιπατητικῶν» (Α),

39. Τὸ 1759 εἶναι χρονολογημένος ὁ κώδ. Ἀθηνῶν, Χ.Α.Ε. 51. Ὡς τὸ 1748 σχολάρχουσε στὴν Τρίκηκ ὁ Νικόλαος (πρὶν μεταβῆ στὴν Ἰταλία γιὰ ἀνώτερες σπουδές), καὶ ἀπὸ τὸ 1740 στὸν Τύρναβο ὁ Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης, ποὺ διαβιβάζει στὸν Νικόλαο τὴν ἐπιστολὴν τοῦ ἀνώνυμου περιπατητικοῦ τῆς Κπόλεως (βλ. καὶ σημ. 16). Ὁ Δωροθέος σχολάρχης στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία ὡς τὸ 1732 καὶ ἀπὸ τὸ 1748, ἦταν καὶ στὸ διάστημα 1740-48 στὴν Κπόλη, ἔχοντας τὸ ἀξίωμα τοῦ Πρωτοσυγκέλλου τοῦ Πατριαρχείου.

ἄν δὲν τὴν ἔγραψε ὁ ἴδιος⁴⁰. Τῆς ἀντιδικίας αὐτῆς τῶν δύο ἀνδρῶν πρέπει ὡστόσο νὰ προηγήθηκε ἡ πρόκληση ποῦ ἀποτελοῦσε γιὰ τὸν Δωρόθεο τὸ ὀπισθῆκετε «νεανικώτερο» κείμενο τοῦ Νικολάου, τὸ ὁποῖο διέσωσε ὁ κώδ. Ἐπισημ. Βιβλιοθ. Βουλῆς 80 μὲ τὸν τίτλο *Ἀπορία Νικολάου τοῦ ἐκ Μετζόβων πρὸς Δωρόθεον* (B2). Στόχος τοῦ Νικολάου εἶναι ἐδῶ ἡ περιγραφή τοῦ Δωροθέου στὴ δύσκολη θέση νὰ δεχθῆ τὴν ἀθηντία τοῦ Ἀριστοτέλους πάνω ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς Θείας Γραφῆς, ἄλλως νὰ παραδεχθῆ ὅτι «νεύδεται ὁ Ἀριστοτέλης» σὲ σειρά ὀλόκληρη ἀπὸ «θεολογικὲς» καὶ κυρίως «φυσικὲς» θέσεις του⁴¹. Στὶς τελευταῖες αὐτὲς εἶναι φανερὴ ἡ παρουσία γνώσεων τῆς νεώτερης ἐπιστήμης (π.χ. ἀπορία κβ', κγ', κστ').

Ἡ ἀφορμὴ ὡστόσο τῆς διαμάχης γιὰ τὸ κοῦφον καὶ τὸ βαρὺ πρέπει νὰ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν προφορικὴ διδασκαλία τοῦ Νικολάου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διατύπωση στὴν ἴδια τὴν ἀνώνυμη ἐπιστολὴ (*Τινὲς τῶν νεωτέρων, ἢ μᾶλλον φιλονέων, ... διδάσκουσι ἀνάπαρκτά τινα καὶ μυθώδη ... Οἱ τοιοῦτοι φανλίζουσι τινα τῶν τοῦ Φιλοσόφου ἀξιωματων, ὧν ἓν ἐστι καὶ ἡ τοῦ πυρὸς κοφύτης, λέγοντες ἐψεῦσθαι τὸν Φιλόσοφον κἀνταῦθα...*), σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὴν κατάρτιση τοῦ Ζερζούλη προσφέρει ἡ παρουσία στὸν κώδ. Βιβλιοθ. Βουλῆς 80 τῶν κειμένων *Περὶ σταθμικῆς καὶ πρώτον περὶ τῆς τῶν στοιχείων βαρῦτητος* (φ. 57-107) καὶ *Θεοφράστου Ἐρσειῶν Περὶ τῶν λίθων* (φ. 109-117α).

Οἱ ἄλλες συγγραφὲς τοῦ Δωροθέου (Γ2 - Γ9) εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερες, τῆς περιόδου δηλ. τῆς δευτέρας σχολαρχίας του (1748 - 59) καὶ πέρα. Μία ἀπὸ αὐτὲς, ἡ δριμύτερη ἐπίκρισή του κατὰ τῶν «νεωτερικῶν» φυσικῶν καὶ φιλοσόφων (Γ4), προϋποθέτει —ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι ὁ κύριος στόχος τῆς— τὴν μετάφραση τῶν «Στοιχείων» τοῦ Νεύτωνος ἀπὸ τὸν Ζερζούλη (ὁ θαυμαστός μεταφραστής, ὁ τοῦ Νεοντῶν ζηλωτής, ὁ καλὸς αὐτοῦ ἐρμηνεύς), ποῦ πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ τὸ 1756 καὶ πιθανώτερα πρὶν ὁ Ζερζούλης ἔλθῃ στὸ Ἰάσιο (1766) ἢ τὸ ἀργότερο ὅταν ἄρχισε τὸ διδακτικὸ του ἔργο ἐκεῖ.

Ἡ διαμάχη τῶν Ζερζούλη καὶ Δωροθέου, τοποθετημένη στὴν ἐποχὴ ποῦ προσδιωρίσαμε: γύρω στὸ 1745, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σχετικὰ πρώιμα ἐπεισόδια στὴν πορεία τῆς φιλοσοφικῆς παιδείας στὸ νεοελληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη κυριαρχία τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ (εἰδικώτερα: τοῦ Κορυδαλισμοῦ) πρὸς τὴν ἔντονη παρουσία τῆς νεώτερης ἐπιστήμης καὶ φιλοσοφίας.

40. Τὸ ἐνδεχόμενον αὐτὸ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν τελευταία παράγραφο τῆς ἐπιστολῆς, ὅπου ἡ φράση: *Καὶ ταῦτα μὲν ἀπὸ πολλῶν ὀλίγα, τοῦτο μὲν ὡς οὐδὲν μοὶ ἐστι ἐν τῇ παροῦσῃ καταστάσει, ὡς οἶσθα, τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων...* Πραγματικῶς ὁ Δωρόθεος ἐπανῆλθε στὰ διδακτικὰ ἔργα του τὸ 1748. Στὰ προηγούμενα χρόνια ἀσκούσε καθήκοντα Πρωτοσυγκέλλου τοῦ Πατριαρχείου.

41. Χαρακτηριστικὰ δείγματα βλ. στὸ Παράρτημα τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ, σελ. 451.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ βαρύνουσα θὰ μπορούσε νὰ εἶχε καταστῆ ἡ παρουσία τοῦ Βικεντίου Δαμωδοῦ (1700 - 1752)⁴², ἀλλὰ ἡ δράση του, ὅπως καὶ ἐνὸς δύο ἀκόμη ἀξιόλογων λογίων τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος (Ἀναστάσιος Γόρδιος, Ἀντώνιος Κατήφορος), δὲν ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του⁴³. Οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τοῦ νεωτερικοῦ πνεύματος θὰ ἀναπτύξουν τὴ δράση τους στὶς ἐπόμενες δεκαετίες. Τώρα ὁ Βούλγαρις εἶναι 30 περίπου ἐτῶν⁴⁴, ὁ Μοισιόδαξ μόνις 20 καὶ οἱ Καταρτζῆς καὶ Θεοτόκης γύρω στὰ 15 τους.

Ἔχουν προηγηθῆ ὡστόσο πρὸς τὴν κατεύθυνση ποῦ ἐπισημαίνομε χαρακτηριστικὰ γεγονότα: Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν καταδίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη τὸ 1723, ὅτι τὰ τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας παρητήσατο καὶ ἀπεδοκίμασεν⁴⁵, καὶ τὴν ἀποκατάστασίν του τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν ὄρο νὰ διδάσκη ἐν τῷ μέλλοντι τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν συνωδῶ τῷ συστήματι τοῦ Κορδυαλέως, σημειώνεται γύρω στὸ 1716 ἡ πολὺ λιγώτερο γνωστὴ πρώτη ἀναταραχὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴ δράση τῶν διδασκάλων Ἰαννακοῦ καὶ Παχωμίου. Γιὰ τὸν δεύτερο παραδίδεται, ὅτι ὑπῆρξε βίαιος τῶν τότε περιπατητικῶν ἀντίπαλος καὶ ὅτι μαθητῆς ἐγένετο Μεθοδίου τοῦ Ἀνθρακίτου... ἐπηγγέλλετο τὰ τῶν σοφῶν... ὕβριστής ἦν τοῦ Ἀριστοτέλους ἄκρος. Ἀντίπαλοι τῶν Ἰαννακοῦ καὶ Παχωμίου ἦσαν οἱ διδάσκαλοι Καστοριάς Ἱερόθεος καὶ Σιατίστης Γεώργιος Ρούσης, ποῦ πρῶτοι, ὅπως φαίνεται, ὑποκίνησαν τὴ δίωξιν τοῦ Ἀνθρακίτη⁴⁶.

Ἐξ ἄλλου τὸ 1718 τοποθετεῖται ἡ συγγραφὴ τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου (1680 - 1730) *Φιλοθέου πάρεργα*, ποῦ δίκαια χαρα-

42. Ἀπὸ τὸ 1721 διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τῆ Πάδοβας καὶ ἀμέσως μετὰ διδάσκαλος στὰ Χαιριάτα τῆς Κεφαλληνίας. Ἡ *Λογικὴ* του τυπώθηκε (Βενετία 1759) μετὰ τὸ θάνατό του, καὶ τὸ κύριο «νεωτερικὸ» ἔργο του ἔμεινε ἐντελῶς ἀνέκδοτο.

43. Βλ. Henderson, ὁ.π., 61 ἐπ.

44. Ἀπὸ τὸ 1742 βρίσκεται στὴν Μαρουσαία Σχολὴ Ἰωαννίνων. Ἡ *Λογικὴ* του θὰ τυπωθῆ τὸ 1766.

45. Ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 30.11.1723: *Καταδικάζομαι λοιπὸν ἐπὶ τῆς Συνόδου ὄχι ὡς κακὸς χριστιανὸς, ὄχι εἰς κανένα δόγμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ πὸς φιλοσοφῶν διαφόρων ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ...* Τὸ σωστὸ θὰ ἦταν, λέγει, νὰ ζητοῦν ὁ διδάσκαλος, νὰ μὴ εἶναι αἰρετικὸς... καὶ νὰ ἔχη καὶ ἤθη καλὰ, νὰ μὴ τοὺς μέλη ὅμως ὅτι φιλοσοφίαν καὶ ἂν μελετᾷ, ἢ τὴν τοῦ Πλάτωνος ἢ Ἀριστοτέλους ἢ παλαιῶν ἢ νέων φιλοσοφίαν πρὸς καὶ τοὺς Πατέρας βλέπομεν πὸς ὁ καθεὶς διάφορον ἐσποῦδαζε φιλοσοφίαν. Γιὰ τὴν περιπέτεια τοῦ Ἀνθρακίτη (†1739) καὶ τὴ γενικώτερη ἀποτίμησιν τοῦ ἔργου του βλ. Henderson, ὁ.π., 54-62 (ἐκεῖ καὶ ἡ σχετικὴ παλαιότερη καὶ νεώτερη βιβλιογραφία καὶ πηγές), κυρίως ὅμως Α. Ἀγγέλου, *Ἡ Δίκη τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη*, «Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρὸν» 1955.

46. Βλ. Μ. Γεδεών, *Λυκαυγὲς πνευματικῆς κινήσεως παρ' ἡμῖν 1700 - 1730*, ΠΑΑ 5 (1930), τώρα στὸ Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ιθ' καὶ ιθ' αἰ.*, Ἀθήνα (Νεοελληνικὰ Μελετήματα Ι) 1976, 50 ἐπ.

κτηρίζεται «προεικόνισμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού», γιατί στά χρόνια εκείνα «έρχεται να αποκαλύψει στον Έλληνα αναγνώστη τους κόσμους της ευρωπαϊκής παιδείας, να μνημονεύσει τον στοχασμό του Βάκωνα, του Χόμπς, του Λα Ροσφουκά. Κιόλας στά πρώιμα αυτά χρόνια ο συγγραφέας τολμά να γράψει ό,τι και πολύ μετεγενέστερα ακόμη θα ήταν ριζοτόμο για τό παραδοσιακό έλληνικό πνεύμα»⁴⁷. "Έχει πραγματικά προσεχθή ιδιαίτερα τό χωρίο, στό όποιο ό Μαυροκορδάτος διαδηλώνει τό θαυμασμό του για τους «νεωτέρους» και διατυπώνει την τολμηρή για την έποχή του άποψη, ότι άν ξαναγεννιόταν ό 'Αριστοτέλης, δε θα έδίσταζε να γίνη μαθητής τους⁴⁸:

Θαυμάζω και δι' επαίνων άγειν ού παύομαι τους νεωτέρους εις τά ενδόμυχα τής φύσεως χωρήσαντας, εξαιτίας τε επιστάσιαις ανευρόντας εν παντοίαις παιδείαις ιδέα μυρία δια αληθή ούδέν ήττον ή καινά, ώστε πολλάκις επειώ μοι λέγειν, εγχε αναβιώναι έξόν ειη τή σοφή 'Αριστοτέλει, εν τε τοίς φυσικοίς εν τε τοίς περι τά ήθη και τους χαρακτηήρας όμολογήσαντα έαυτόν άντικρυς ήττάσθαι άσμενον άν μαθητήν γενέσθαι τηλικούτων άνδρών⁴⁹.

Αυτό άκριβώς τό χωρίο επικαλείται 30 χρόνια περίπου άργότερα ό Νικόλαος Ζερζούλης στην άπάντησή του πρός τον «άνώνυμον Περιπατητικόν» (Β1, φ. 143β) για να υπερασπισθή τή διδασκαλία του Νεύτωνος:

'Εγώ δε ύμās και περι τής βαρύντητος διδάξω κατά Δημόκριτον τον ήμέτερον παλαιότατον φιλόσοφον "Έλληνα και κατά τον άγχιούστατον Νευτόνον, συνάδοντος και παντός του χορού των άνα πάσαν την οικουμένην ήδη φιλοσοφούντων . . . και γε οίμαι, ως αυτοί ήμεις μετά την τούτων άκρόασιν . . . έρεϊτε ό και ό αιδίμος και τή όντι φιλόσοφος ήγεμόν Νικόλαος Βοεβόδας εν τή κατ' αυτόν Φιλοσοφία επί επιγεγραμμένω βιβλίω, ότι «επειρ έξόν ειη τή σοφή 'Αριστοτέλει αναβιώναι, εν τε τοίς φυσικοίς και τοίς περι τά ήθη και χαρακτηήρας όμολογήσαντα έαυτόν άντικρυς ήττάσθαι άσμενον άν καταδέξασθαι μαθητήν και άκροατήν γενέσθαι των νεωτέρων». Τί λέγεις, ήγεμόν άξιε του όνόματος, ό κατά Πλάτωνα την φιλοσοφίαν τή ήγεμονία συνάφας; Τί προειργκείν εκ του σου στόματος και γράφαι έτόλμησας; Ποϊόν σε έπος φύγεν έξκος οδόντων; Μαθητήν των νεωτέρων τον 'Αριστοτέλην γενέσθαι; Και μήν τούτο τοίς Περιπατητικοίς απαρέσκει. . .

Πολύ πιο κοντά χρονικά στη νέα πορεία, που αντιπροσωπεύει ώριμα πια ό Ζερζούλης, είναι τέλος ή αποδυνάμωση του Νεοαριστοτελισμού τής

47. Κ. Θ. Δημαράς, *'Ο 'Ελληνικός Διαφωτισμός* (1964), τώρα στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 'Αθήνα (Νεοελληνικά Μελετήματα 2) 1977, 8. Βλ. και του ίδιου: *Τά «Φιλοθέου πάρεργα»* (1964), 8.π., 263-82.

48. Α. 'Αγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι*, 'Αθήνα 1963, 70 και Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* 8.

49. *Φιλοθέου πάρεργα*, σελ. 54. Τό έργο, όπως είναι γνωστό, εκδόθηκε (χάρη στον Γρηγόριο Κωνσταντά) μόλις τό 1800 στη Βιέννη, κυκλοφορούσε όμως σε χειρόγραφη μορφή. Η ρητή χρησιμοποίησή του από τον Ζερζούλη γύρω στό 1745 μάς επιτρέπει ίσως τώρα να αναθεωρήσωμε την άποψη, ότι τό έργο «δέν άσκησε καμμία επίδραση στην εξέλιξη των ελληνικών γραμμάτων ή γενικότερα στη νέα ελληνική παιδεία» (Δημαράς, 8.π., 8).

Πάδοβας στὴν ἴδια τὴν πηγὴ του. Τὸ 1738 καταργεῖται ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἔδρες τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας στὸ ἐκεῖ Πανεπιστήμιο· τὴν ἀντικαθιστᾷ τὸ μάθημα τῆς *Philosophia sperimentalis*. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν δημοσιευμάτων Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὁ Ἄρ. Στεργέλλης προσφέρει σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀντίδραση στὴν εἰσβολὴ τοῦ νεώτερου θετικοῦ πνεύματος⁵⁰. Πολὸν χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ πανηγυρικοὶ λόγοι τῶν Εὐσταθίου Νομικοῦ (1729), Δημητρίου Μεραδάρη (1731), Νικολάου Στρατηγοῦ (1732), Νικολάου Κατσαῖτη (1741), στοὺς ὁποίους εἶναι ἐκδηλῆ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀπέναντι στὶς νέες ἰδέες. Δὲν λείπει βέβαια καὶ τὸ νεωτερικό πνεῦμα σὲ κείμενο Ἑλληνοσ νεαροῦ ἀποφοίτου τῆς ἰατροφιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας, τοῦ Κεφαλλῆνος Ἰωάννου Πολυκαλᾶ (1739).

Ὡς πρὸς τὴν κυριαρχία τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς καὶ Φυσικῆς, κυρίως, στὴ διδακτικὴ πράξη τοῦ 18ου αἰ. ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ παρουσία καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος καλὰ καταρτισμένων διδασκάλων καὶ σχολιαστῶν, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους, ὅπως ἀποδεικνύεται τώρα, ξεχωριστὴ θέση ἔχει ὁ Δωροθέος Λέσβιος. Ἀλλὰ τὸ θέμα αὐτὸ ξεπερνᾷ τὰ περιθώρια τοῦ ἀρθροῦ τούτου, κυρίως μάλιστα ὡς πρὸς τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο καὶ τὸν πραγματικὸ χαρακτῆρα αὐτοῦ ποῦ ὁ Κούμας π.χ. ἀποκαλεῖ «ἀριστοτελικοσχολαστικὴ φιλοσοφία»⁵¹. Ἐς σημειωθῆ μόνον ἀκόμη ὅτι ἡ ἄμεση παρουσία τοῦ Κορυδαλέως εἶναι πάντα πολὺ ἐντονη, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποῦ παραδίδουν τὰ ἔργα του, καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ *Ἐπιτομὴματα καὶ ζητήματα εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους* τυπώνονται στὴ Βενετία τὸ 1729, ἡ *Εἰσοδος Φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην* τὸ 1779 καὶ τὰ σχόλια στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* τὸ 1780.

4. Τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης. Περιεχόμενο καὶ ἀξία τῶν τριῶν κειμένων (Α, Β1, Γ1).

Ἀντικείμενο τῆς διαμάχης τῶν Ζερζούλη καὶ Δωροθέου, ποῦ ἄρχισε μὲ τὸ σύντομο σχετικὰ κείμενο τοῦ ἀνωνύμου Περιπατητικοῦ τῆς Κων/πό-

50. *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ.* (Διδακτορικὴ διατριβὴ Πανεπ. Θεσ/νίκης), Ἀθῆνα (Φ.Σ. Παρνασσός, Ἐπιστ. διατριβαὶ 2) 1970, 35 ἑκ., 68-72, ὅπου καὶ σύντομη ἀναφορὰ στὸ περιεχόμενο τῶν λόγων.

51. Τὰ θέματα αὐτὰ θὰ καλῶνουν βασικὸ μέρος τῆς μονογραφίας μου. Μιὰ πρώτη συζήτηση γιὰ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο τοῦ Νεοαριστοτελισμοῦ τοῦ Κορυδαλέως βλ. στὴ Βιβλιοκρισία μου («Ἑλληνικά» 23 (1970) 399 ἑκ., κυρίως 402 ἑκ.) τοῦ ἔργου τοῦ Cl. Tsoukas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalé, Thessalonique 1967*.

λεως, είναι, όπως δηλώθηκε και στα προηγούμενα, ή έννοια της βαρύτητος, ειδικότερα ή άμφισβήτηση από τους «νεωτέρους» της «περιπατητικής» άρχης, ότι το πύρ είναι «κουφον άπλως», και ή διδασκαλία τους, ότι και το πύρ έχει βάρος και μάλιστα «ανάλογον τη οικεία ύλη». Για την ουσία του προβλήματος, την σύγχρονη κυρίως αξιολόγηση της άριστοτελικής διδασκαλίας και τις σχετικές πηγές βλ. παρακάτω και κυρίως τη σημ. 62.

Ο τίτλος του άρχικοϋ κειμένου (Α) στο σωζόμενο άπόγραφο του 1759 είναι προφανώς διατυπωμένος από αντιφρονούντα προς τον συγγραφέα του, πιθανότατα τον ίδιο τον Ζερζούλη⁵² ή τον κύκλο του (΄Αλέξανδρος Τυρναβίτης κ.ά.): *΄Επιστολή τινος τών έν Κωνσταντινουπόλει δοκούντων φιλοσοφείν Περιπατητικών κατά τών λεγόντων, κατά τε Δημόκριτον τόν παλαιότατον φιλόσοφον και κατά τους νεωτέρους άπανταχοϋ της οικουμένης φιλοσόφους, ότι το πύρ οϋκ έστιν άπλως κοϋφον, άλλ' έχει το ανάλογον τη οικεία ύλη βάρος.*

Στήν εισαγωγική προσφώνηση, που έχει έντονα ρητορικό ύφος⁵³ και ως άποδέκτη της έπιστολής εμφανίζει ένα «λογιώτατον άδελφόν Εϋστάθιον», τά διδασκόμενα από «τινας τών νεωτέρων» χαρακτηρίζονται ως «άνυπαρκτα και μυθώδη . . . γέμοντα δε πάσης άηδίας». Οί νεώτεροι αυτοί «φωλιζουσι» ένα από τά άριστοτελικά «άξιώματα» και τολμούν νά διαψεύσουν τόν φιλόσοφο. Ή θέση τους είναι ότι ή φύση δέν συγχωρεί «είναι κοϋφόν τι έν τοις οϋσι». Όλα τά στοιχεία είναι λοιπόν βαρέα, και φυσικά και το πύρ. Ο σχετικός συλλογισμός τους («τό φύσιν έχον βαρϋ — τό πύρ φύσιν έχει — άρα βαρϋ») χαρακτηρίζεται «άσυλλόγιστος» και «άμαθεστάτη» ή άμφισβήτηση του (άπλως = κατά κυριολεξία) κοϋφου του πυρός, πολϋ περισσότερο ο χαρακτηρισμός του ως κουφοτέρου τών άλλων ή μάλλον «κουφοτάτου πάντων». Ή βασική άμφισβήτησή («πειρώνται άποδεικνύναι άναποδείκτως») στρέφεται, όπως είναι φυσικό, στην άναγωγή της βαρύτητας

52. Πρβλ. τις φράσεις του Ζερζούλη: *ο τό τριβώνιον φέρει δοκων περιπατητικός οϋτος φιλόσοφος* (Β1, φ. 128β), *ων την γνώσιν έχω σην πάση τη Εϋρώπη και τη τών άπανταχοϋ της οικουμένης φιλοσόφων χορη* (129α), *κατά Δημόκριτον τόν ήμέτερον παλαιότατον φιλόσοφον* (143β).

53. Για τό δξύ και δηκτικό ύφος, που χαρακτηρίζει άλλωστε και τά τρία κείμενα, άνθολογούνται έδω μερικά δείγματα: *αδιάσκοντες . . . οια εύφραίνει μέν τους άπλοιστέρους, γέμοντα δε πάσης άηδίας και ναντίαν τοις εϋφρονουσιν έμποιοϋνται, ελεείν (δει) μάλλον αυτούς της άνοίας και συγχωρείν ή ύβρίζειν και καταγελάν», «οτι ύβρίζεισι βοηθηομούντες και κακώς λέγουσι μη σέ ταραττίτω' έμαθον γάρ ύβρίζειν και άγαλίνωτον έχεν την γλώτταν».— Ένδιαφέρον έχουν στο σύντομο αυτό κείμενο οί άφθονες παροιμιακές φράσεις: «έλλόντες προς Κυμαίους και ένδυνθέντες λεοντήν», «συγχείν και κλώθειν τά ασύγκλωστα», «εις τεθρυμμένον πίθον άντλειν».*

ἀπὸ τοὺς νεωτέρους στὴν ὕλη: «ὅτι ἡ βαρύτης προέρχεται ἐκ τῆς ὕλης· ὅθεν καὶ τὸ πῦρ ὄν ἔνυλον ἀνάγκη ἔχειν καὶ βαρύτητα».

Ἡ ἀναίρεση τῶν «νεωτερικῶν θέσεων» γίνεται μὲ ἀνίση ἀξίας ἐπιχειρήματα (συλλογισμό πού καταλήγει στὸ «ἡ γῆ ἄρα κοῦφον!») ἢ στὸ «ἐν τῇ χιόνι ἔσεται μελανότης . . . ἐν τῇ θερμότητι ψυχρότης . . . τὸ θῆλύ ἐστιν ἄρρεν . . . καὶ δσ' ἄλλα!»). Μεγαλύτερη σημασία δίνεται στὴν πρόληψη τοῦ ἐπιχειρήματος, ὅτι ἡ κουφότης δὲν εἶναι ὄν ἀλλὰ στέρησις. Δὲν ἔχομε ἐδῶ, ὑποστηρίζεται, «στερητικὰ ἐναντία» (ὅπως εἶναι ἡ τύφλωσις, ἡ χῶλανσις, ἡ κώφανσις), ἀλλὰ «θετικὰ ἐναντία», ὁπότε «ἐὰν εἴπῃς θερμὸν ἐν τοῖς οὐσίς, ἀνάγκη καὶ ψυχρόν, οὕτω καὶ ὕγρὸν καὶ ξηρόν καὶ βαρὺ καὶ κοῦφον». Γι' αὐτό, ἂν ἀρνηθοῦμε τὴν ὄντοτητα τῆς κουφότητος, θὰ εἶναι καὶ ἡ βαρύτης μὴ ὄν. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἐπιστολῆς καταλήγει στὴ διακήρυξη ὅτι τὸ κοῦφον καὶ ὄχι τὸ βαρὺ εἶναι «μᾶλλον ὄν», ἀφοῦ ἡ κουφότης ὀφείλει τὸ εἶναι στὴ θερμότητα («ἡ κουφότης ἐστὶν οἷονεὶ διαφορὰ τοῦ πυρός») καὶ «τὸ θερμὸν μᾶλλον συμβάλλεται ἐν τῷ παντὶ ἢ τὸ ψυχρόν».

Ἀπομένει ἡ ἀνασκευή τοῦ ἐπιχειρήματος τῶν νεωτέρων, κατὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι δυνατόν γιὰ τὸ ἴδιο πρῶγμα νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν θετικὸ (κοῦφον) καὶ τὸν ὑπερθετικὸ (κουφότατον) χαρακτηρισμό. Ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς συνιστᾷ στὸν Εὐστάθιο (μαζὶ μὲ τὴν καταληκτικὴν προτροπὴ νὰ τιμῆσῃ τὸ ὄνομά του: «ὅτι μήτε ἀσταθῆς εἶ, ὡς καὶ τοῦ ὀνόματος ἔτυχες»⁵⁴) νὰ τοὺς διδάξῃ, χωρὶς φθόνο, «τὴν ἐξαίρεσιν» καὶ «τὰ μέσα τῶν ἄκρων ἐναντίων λόγων»:

- Τῶν ὄντων τὰ μὲν εἰσι βαρέα, τὰ δὲ κοῦφα, ὡς καὶ τῆς οὐσίας ἡ μὲν ἐστὶν ἐνσώματος, ἡ δὲ ἀσώματος· καὶ ὡς ἀδύνατόν ἐστι κατὰ πᾶσαν τὴν ἀσώματον οὐσίαν θεωρῆσαι σωματικόν τι καὶ ἀνάπαλι, οὕτως ἀδύνατον καὶ κατὰ πᾶσαν τὴν βαρύτητα κουφότητα ἢ κατὰ πᾶσαν τὴν*
- 5 *κουφότητα θεωρηθῆναι βαρύτητα. Ὅθεν ἡ γῆ, ὡς ἐπέχουσα τὸν κάτω τόπον, λέγεται ἀπλῶς βαρὺ, τὸ πῦρ τὸν ἄνω, κοῦφον· καὶ γένος ἀλλήλων διωστήκατον ὡς τὸ σῶμα καὶ τὸ ἀσώματον· Καὶ αὕτη μὲν ἡ διαίρεσις τῶν ἄκρων, ἡ γῆ δὲ πρὸς μὲν τὸ ὕδωρ καὶ τὸν ἀέρα, κοῦφα ὄντα πρὸς αὐτήν, βαρύτερα ἀκούει, τὸ δὲ πῦρ πρὸς μὲν τὸν ἀέρα καὶ τὸ ὕδωρ,*
- 10 *βαρέα ὄντα πρὸς αὐτό, κουφότατον.*

Ἡ ἀπάντησις τοῦ Νικολαοῦ Ζερζοῦλη (B1) ἔχει στὸ χειρόγραφο τῆς Χριστ. Ἐταιρείας, τὸ μόνο πού τὴν διασώζει, ἔκτασι 48 σελ. — ἡ ἀντιπάντησις τοῦ Δωροθέου στὸ ἴδιο χφ. 30 σελ. — καὶ

54. Τὴν ἴδια ἀξιοποίηση τῶν συνθετικῶν τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀποδέκτου τοῦ δικοῦ του κειμένου κάνει καὶ ὁ Ζερζοῦλης στὸ τέλος τῆς μακρᾶς ἐπιστολῆς του: *Σὺ δέ . . . περὶ σπουδάστε ἀλεξίς ἀνδρῶν κῆρ Ἀλέξανδρε, ἀπόδεξαι τὸ ἀπαιτηθέν.*

ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα τὸ σημαντικώτερο κείμενο τῆς διαμάχης. Τὸ ὄφος εἶναι κι ἐδῶ ὀξὺ καὶ δηκτικὸ (δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ ἀπομονωθοῦν τὰ πρὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα⁵⁵): σὲ κάθε ἐπιθετικὴ φράση τοῦ ἀνωμένου Περιπατητικοῦ δίνεται ἀνάλογη ἀν ὄχι ὀξύτερη ἀπάντηση, καὶ εἶναι φανερὴ ἢ μαχητικὴ διάθεση κι ἕνας «νεανικὸς» ἐνθουσιασμός γιὰ τὴ νέα φιλοσοφία καὶ γιὰ τὴν κειστικὴ ὑπεράσπισή της ἀπέναντι στὴν «πλάνη» τῶν Περιπατητικῶν. Στὰ στοιχεῖα αὐτὰ νὰ προστεθῆ ὡστόσο καὶ ἡ κάθε ἄλλο παρὰ συμβατικὴ, ὅπως εἶναι φανερό, ὑποδήλωση τοῦ χριστιανικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ ἤθους τοῦ Νικολάου⁵⁶.

Στὸ πρῶτο τμήμα τοῦ κειμένου (100 περ. στίχοι), ἰδιαίτερα ρητορικὸ καὶ ἐπιθετικὸ, ξεχωρίζει μιὰ πρώτη ὑπεράσπιση τῶν «φύσει ὕπ' ὄψιν ὑπαρχόντων», «τῶν φυσικῶν», «τῆς φυσικῆς ἀληθείας»⁵⁷ ἀπέναντι στὰ «κατ' ἐπίνοιαν περιπατητικὴν ἀναπλάσματα» καὶ «ὧν τὴν γνώσιν ὁ περιπατητικὸς οὗτος ἀφήρηται». Προδιαφαίνεται ἀκόμη ἐδῶ ἡ ἔκδηλη στὰ ἐπόμενα προσπάθεια τοῦ Ζερζούλη νὰ ξεχωρίσῃ ὡς ἕνα βαθμὸ τὴν πραγματικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὰ περιπατητικὰ φιλοσοφήματα τῶν σημερινῶν ἀντιπάλων του, οἱ ὅποιοι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τυφλὴ προσκόλλησή τους στὸν φιλόσοφο τὸν παρερμηνεύουν ἐπίσης συχνά.

Πρῶτο ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα εἶναι τοῦτο: ἡ τοῦ πυρὸς ἀπλῶς κουφότης δὲν εἶναι ἀξίωμα, τὸ ὁποῖο δῆθεν «ἡμεῖς ἐκφαιλίζομεν», διότι δὲν εἶναι ἀξίωμα «πᾶν τὸ ἀμφιβαλλόμενον καὶ ζητούμενον καὶ μὴ παρὰ πᾶσιν ἐκ πρώτης τῆς διανοίας ἐπιβολῆς ὁμολογούμενόν τε καὶ γνωσκόμενον ἀλλὰ δεόμενον ἀποδείξεως» (φ. 129β). «Ἄρα ψεῦδη σὺ λέγων ἀξίωμα τὸ ἀποδείξεως πάντως δεόμενον», καὶ «ἡ τοιαύτη κουφότης ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ μόνον

55. Ἰδιαίτερο στοιχεῖο, ποὺ προσθέτει ἕνα πρὸ «ἐλαφρὸ» τόνο — προκαλεῖ συγχρόνως θαυμασμό γιὰ τὴν ἀνετη ἀρχαιομάθεια — εἶναι ἡ παρουσία σκεπτικῶν ἐπιγραμματικῶν στὸ τέλος μεγαλυτέρων ἐνοτήτων καθὼς καὶ μιᾶς παρωδίας «Ψηφίσματος» (τῆς Βουλῆς τῆς ἀριστοκρατίας τῶν σοφῶν καὶ τοῦ χοροῦ τῶν ἀληθῶς κατὰ Δημόκριτον φιλοσοφούντων): φ. 136α-β.

56. «Ὅτι λίαν μοι ἀπαρέσκει τοὺς ἐν Χριστῷ ἀδελφοὺς ὑπ' ἀλλήλων ὑβρίζεσθαι, λοιδορεῖσθαι τε καὶ διακοιμωδεῖσθαι καὶ διὰ τῶν γραφομένων περίτριμμα γίνεσθαι τοῖς πολλοῖς· οὐ γοῦν τοῦτο φιλοσοφούντων ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς ἀλλήλους διαλεγόμενους καὶ ἀνακρινόμενους τὰ τοῖς παλαιοῖς τε καὶ νέοις ἀρεσκόμενα φιλοσόφοις, κριτὰς γίνεσθαι τούτων καὶ ἀπωθεῖσθαι μὲν τὰ ψεῦδη, αἰρεῖσθαι δὲ τὰ τῆς ἀληθείας ἐχόμενα (στ. 30-35). Ὁμῆν μὲν οὖν, κἄν τις γράφῃ κἄν λέγῃ τι τῶν συζητήσῃ καὶ διαλέξῃ ὑποκειμένων ἢ προβαλλομένων, εὐφήμεος πρὸς τοὺς προσδιαλεγόμενους φέρεσθαι καὶ ὡς εἰκόσ· οὕτω γάρ καὶ οἱ τῆς διαλέξεως ἀπαιτοῦσιν ὄροι τε καὶ κανόνες (στ. 44-46). Οὐ φιλοσόφου τοῦτο καὶ χριστιανοῦ ὀρθοδόξου φιλοσοφούντος. Γιὰ τὴ διατράνωση τοῦ σεβασμοῦ τοῦ Ζερζούλη στὴν ὀρθόδοξη πίστη βλ. παρακάτω σελ. 445 ἐπ.

57. Βλ. ἀκόμη τίς φράσεις: ὧν τὴν γνώσιν ἔχω ἀκριβῆ σὺν πάσῃ τῇ Εὐρώπῃ καὶ τῷ τῶν ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης χορῷ..., καὶ σὺν πάσῃ τῇ Εὐρώπῃ θεασάμενος αὐτοῦ καὶ τῇ χειρὶ ψηλαφήσας.

τῶν οὕτω περιπατητικῶς φιλοσοφούντων ἐστίν». Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης «ἐξ ἐπιστημονικῆς ἀποδείξεως τοῦτο συνήξεν ἄρα οὐκ ἐστὶν ἀξίωμα ἀλλὰ προβεβλημένη καὶ ἐξηρητημένη ἐξ ἀποδείξεως γνῶσις». Συκοφαντεῖ λοιπὸν ὁ Περιπατητικὸς τὸν φιλόσοφο, «ἀξίωμα καλῶν ὃ ἐκεῖνος ἀποδείξει πειρᾶται, εἴπερ ἐστὶ δυνατόν».

Ἡ ἀπάντησις στὶς αἰτιάσεις γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ «κουφοτάτου τοῦ πυρὸς» («ὑπέρθεσις») ἀλλ' ὄχι καὶ τοῦ «κούφου» («θέσις») εἰσάγει σὲ ἐκτενῆ ἀνάπτυξη βασικῶν θέσεων τοῦ Ζερζούλη ὥστε νὰ διδαχθῆ τελικὰ ὁ «δοκησίσοφος οὗτος περιπατητικὸς» «τῖνα τρόπον ἢ κοῦφον λέξεις ληπτέα θετικῶς, ἵνα καὶ συγκριτικῶς καὶ ὑπερθετικῶς ἀληθεύη» (φ. 129β). Ἡ πρώτη θέση ἔχει στόχο τὶς «κατ' Ἀριστοτέλην» ποιότητες, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται «ἀδηλοί, ἀσαφεῖς καὶ κεκρυμμένοι . . . οὐτ' ὀρθῶς αὐτῷ νοηθεῖσαι οὐτ' ὀρθῶς ἐρμηνευθεῖσαι». Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν ἀποδεκτὲς «ὡς αὐτὰς αὐτὸς ἐνόησεν, ἔλαβε καὶ ἐπλάσατο, ἀλλ' ὅπως κατὰ Δημοκρίτον παρὰ τῶν νεωτέρων καὶ ἡμῶν ὀρθῶς τε ἐκλαμβάνονται καὶ ἄριστα ἐρμηνεύονται» (130β).

Παρὰ ταῦτα στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ζερζούλης δηλώνει ὅτι τὴν «κατὰ Δημοκρίτον φυσικὴν θεωρίαν» θὰ ἀναπτύξῃ ἄλλοτε⁵⁸, ὁπότε καὶ θὰ φανῆ «ὅσον μὲν Ἀριστοτέλης ἐν τούτῳ πεπλάνηται, ὅσον δὲ Δημοκρίτος εὐθὺ τῆς φύσεως ὠδεύσει». Γιὰ τὴν ὥρα θὰ περιορισθῇ στὶς ἀρχές, ἐννοίες καὶ λέξεις τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ θὰ διαλεχθῆ πρὸς τὸν ἀντίπαλό του «περιπατητικῶς», δηλ. μὲ τὴ δική του διάλεκτο. Ἐδῶ ἀκριβῶς συναντοῦμε τὴν πρώτη δῆλωσι τοῦ Ζερζούλη γιὰ τὴν καλὴ σπουδὴ («ἐνησχόλημαι λίαν») καὶ διδαχὴ («καὶ ἐδίδαξα») τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν Σχολιαστῶν τοῦ φιλοσόφου, ἀπὸ τοὺς Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα⁵⁹ καὶ Ἀμμώνιο ὡς τὸν Κορυδαλέα καὶ τὸν Νικόλαο Κούρσουλα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σπουδὴ τῶν Μαθηματικῶν, στοιχεῖο στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανεῦθε κατηγορηματικώτερος.

Κἀγὼ γὰρ τοῖς ἐκείνου ἐνησχόλημαι λίαν καὶ τὴν ἐκείνου καὶ ἐδιδάχθην καὶ ἐδίδαξα φιλοσοφίαν κατὰ τε Ἀμμώνιον καὶ Σιμπλίκιον, Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισιέα καὶ τὸν Φιλόστονον Ἰωάννην, κατὰ τὸν

58. Ἡ δῆλωσι αὐτὴ γεννᾷ τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἔχει χαθῆ μεταγενέστερο κείμενο τοῦ Ζερζούλη μὲ θέμα «τὰς ἐκείνου (τοῦ Δημοκρίτου) ἀρχάς» σὲ ἀντιπαραβολὴ πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴ φυσικὴ θεωρία, κείμενο τὸ ὁποῖο ἀντικρούει ἔπειτα ὁ Δωρόθεος Λέσβιος μὲ τὸ δικό του *Περὶ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Δημοκρίτου ἀρχῶν* (Γ3).

59. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, πρῶτος χρονολογικὰ ἀπὸ ὅλους ὅσους ἀναφέρονται ἐδῶ εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Ρόδιος, τοῦ ὁποῖου βέβαια Σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη δὲν σώθηκαν. Ὁ Ζερζούλης γνωρίζει προφανῶς τὴν Παράφρασι τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ποὺ τυπώθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρονίκου τὸ 1617 στὴ Λυόν. Βλ. P. Moraux, *Der Aristotelismus bei den Griechen* 1, Berlin 1973, 136.

- Ψελλόν τε καὶ Μαγεντιών καὶ τὸν Ροδιὸν Ἀνδρόνικον, τὸν δεῦτερον ἀποκληθέντα Ἀριστοτέλην, καὶ τὸν Εὐστράτιον Νικαίης ἐπίσκοπον καὶ τὸν Κορυθαλλέα καὶ Κούρσουλαν Νικόλαον καὶ ἄλλους, καὶ μάλιστα μαθηματικῶν ὧν ἐγκρατής, οὐχ ὡς ὑμεῖς οἱ ἀγεωμέτρητοι καὶ ἀγεω-*
- 5 *μετρήτως τοῖς ἐκείνου προσβάλλοντες, μαθηματικοῖς παραδείγμασιν ὄντος πεπυκνωμένου, ἢ ἐκ τῶν σαφεστέρων τὰ παρ' αὐτῷ ἀσαφῆ γνωρισθῆ. Διὸ καὶ γε τὰ ἀριστοτελικὰ κατ' οὐδένα τρόπον ἀνέχομαι ἤτιόν σου, ἵνα μὴ καὶ κρεῖττον ἔχει καὶ τελειότερον καὶ προέχειν σου εἶπω, ἅτε δὴ καὶ τῶν τριῶν Περὶ ψυχῆς ἐκείνου βιβλίων καὶ τῆς*
- 10 *Μεταφυσικῆς τὴν θεωρίαν λαβόν.*

Ἡ συζήτηση γιὰ τὰ «κατ' Ἀριστοτέλην ποιὰ» περιέχει τὶς θέσεις τοῦ Ζερζούλη, ὅτι «ἐὰν ποιότης τις μὴ ᾖ ἐν τοῖς οὖσι», δὲν εἶναι δυνατόν «παρ' ἐκείνης ποιὸν ὅλως εἰπεῖν», καὶ ὅτι οἱ λέξεις καὶ οἱ φωνές (π.χ. κοῦφον) «λαμβάνονται ἐπὶ τῷ τὴν ἐν τῇ ψυχῇ μου ἰδέαν τοῦ πράγματος τοῦ ἐν τοῖς οὖσι παραστήσαι καὶ σηῶναι». Ἀκολουθεῖ ἡ ρητὴ δήλωση:

- Κουφότητα, τουτέστιν ποιότητά τινα θετικὴν καὶ ἀπολελυμένην ἐν τοῖς φύσει οὖσι, οὕτω θεωρουμένην ἐν τινὶ σώματι, ὥστε ὅπου ἂν αὕτη παρῆ, φερ' εἶπεῖν ἐν τῷ πυρὶ, ὡς σὺ λέγεις, ἐν τούτῳ μηδ' ὅλως, μηδαμῶς, παντάπασιν καὶ κατ' οὐδένα τρόπον ἐνυπάρχειν βαρύτητα,*
- 15 *τουτέστιν ἐν ὄλῳ τῷ πυρὶ ὁμοῦ συνηγμένῳ μηδ' ἡμιδράχμιον, ἢ οὕτως εἶπω, θεωρεῖσθαι βάρους, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ ἀπολελυμένως κοῦφον νοεῖσθαι, τοιαύτην κουφότητα οὐκ ἀποδέχομαι· ὅπου γὰρ ὕλη, καὶ βάρος τῇ ποσότητι ἀνάλογον ἐν τοῖς ἐξῆς ἀποδείξω.*

Ἡ ἀναλυτικότερη ἐπιχειρηματολογία ἔχει καὶ πάλι ὡς ἀφετηρία ἀριστοτελικὴ θέση καὶ πρέπει νὰ παρατεθῆ αὐτοῦσια:

- Ἐπεὶ γὰρ . . . καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην «τὰ ἐν τῇ φωνῇ τῶν ἐν τῇ ψυχῇ παθημάτων σύμβολα»⁶⁰, καὶ τὰ μὲν πράγματα προϋπόκειται καὶ ὅλον τις βάσις ἐστὶ τῶν νοημάτων καὶ φωνῶν καὶ γραμμάτων, τὰ δὲ νοήματα, ἐπειδὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀναμαζάμενοι τὰ τῶν πραγμάτων ἰνδάλματα ἢ γούν προϋποκείμενα ἐν τῇ φαντασίᾳ θεωρῶμεν, εἰσὶ τῶν πραγμάτων ὅλον εἰκόνες τινές καὶ ὁμοιώματα, ἢ φησι καὶ Κορυθαλλεύς, ἐγὼ πυνθάνομαι σου, ὅταν κουφότητα λέγῃς ἀπλῶς, διὰ τῆς φωνῆς ταύτης τίνα εἰκόνα, τίνα ἰδέαν, τί «ὁμοίωμα πράγματος», λέγω κουφότητος ὑπαρκτικῆς, ἔχεις ἐν τῇ ψυχῇ; Πάντως μὲν οὐδεμίαν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς νοήσεως τῆς βαρύτητος ἐπὶ τι ἀνάπλασμα τῆς ἐπινοίας ἐξοκέλλεις ἢ μηδ' ἀνάπλασμα εἰδικὸν καὶ μορφὴν τίνα ἔχον. Ἄλλ' ὁ μὴ*

60. Περὶ ἐρμηνείας 16 a 4.

τοιούτων ἐστὶ, τοῦτο μὴ βαρὺ· καὶ γὰρ ἐν τῷ λέγειν σε ὅτι ὁ μόλυβδος βαρὺς, τὸ δὲ πτερόν κοῦφον, τί δὴ ποτε διὰ τῆς λέξεως «κοῦφον» ἐρημνεύεις ὁμοίωμα πράγματος ἐν ψυχῇ σου; Οὐδὲν ἄλλο ὅτι μὴ, πτερόν μὴ βαρὺ, τουτέστιν μὴ ἔχον τὴν ἐν τῷ μόλυβδῳ βαρύτητα, οὐ μὴν διὰ
 5 τοῦτο ἀπηλλαγμένον πάντῃ βαρύτητος, ἵνα σοὶ ἦ ἡ κουφότης πράγμα τι ὄν θετικῶς... Ὡστε διὰ τῆς νοήσεως τῆς βαρύτητος λέγεις κοῦφον δὲ μὴ ἔχει βαρύτητα, οὐ κατ' εὐθείαν καὶ ἀμέσῳ τῇ νοήσει ἐπὶ τι ὄν τῆς κουφότητος ὑφιστάμενον θετικῶς ἔρχῃ οὐδὲ φαντασίαν καὶ εἰκόνα πράγματος ἔξω ὑποπίπτοντος τῇ αἰσθήσει ἔχεις ἐν τῇ ψυχῇ σου (φ. 131α-β).

Ἔστε «τὸ αἰσθήσει ὑποπίπτον ἐστὶν ἡ βαρύτης, τὸ δὲ κοῦφον ἀπουσία βαρύτητος τοσαύτης» (φ. 131β).

Τὸ ἐπόμενο βῆμα εἶναι νὰ δειχθῇ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Περιπατητικὸς «λέγει καὶ δεικνύει σαφῶς» στὸν ὀρισμὸ τῆς κουφότητος ὅτι δὲν ἔχει τὴν ἰδέα τῆς στήν ψυχῇ του, αὐτὸ ὅμως δὲν τὸ ἐννοεῖ! Ἐδῶ ὁ Ζερζούλης θά ἐπικαλεσθῇ —καὶ θά τὸ κἀνὴ καὶ στὰ ἐπόμενα— τὸ «οὐδὲν ἐν νῷ, ὃ μὴ πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει, κατ' αὐτὸν δὴ τοῦτον τὸν φιλόσοφον»⁶¹ (131β) καὶ θά καταγγεῖλῃ τὸν συζητητὴ του: «γνώσιν μὲν τῆς βαρύτητος αἰσθητικὴν πάντως ἔχεις, οἷαν δὴ καὶ πάντες ἄνθρωποι, γνώσιν δὲ φιλοσοφικὴν ταύτης οὐκ ἔχεις· οὐ γὰρ οἶσθα σὺ τὴν αἰτίαν αὐτοῦ, οὐδ' ὅθεν αὕτη προάγεται, οὐδ' ὅ,τι ποτε αὕτη τυγχάνει δύνασαι ἐξηγήσασθαι». Ἔτσι περιορίζεται ὁ ὀρισμὸς του σὲ πράγματα, «ἃ καὶ χυδαῖοι αὐτοὶ πάντες ἴσασι» (τὰ βαρῆα σώματα ἐπὶ τὰ κάτω φέρεται, διὰ βαρύτητα καὶ βαρῆα εἰσὶ κλπ), ἐνῶ «καθὸ φιλόσοφος ἀγνοεῖ τί αὕτη ἐστὶν ἡ βαρύτης». Περὶ αὐτοῦ ὅμως, δηλώνει καὶ πάλι ὁ Ζερζούλης, θά μιλήσῃ ἄλλοτε.

Ὁ ἐπόμενος στόχος εἶναι νὰ ἀποδειχθῇ, ὅτι «ἡ καθ' ὑμᾶς τοὺς Περιπατητικοὺς κουφότης ἐστὶ μὴ ὄν» καὶ ἀπὸ αὐτὸ νὰ συναχθῇ, ὅτι «βαρύτης καὶ κουφότης οὐκ εἰσὶν ὡς τὰ ἐναντία ἀντικείμενα ἀλλ' ὡς τὰ καθ' ἕξιν καὶ στέρησιν» (φ. 132α). Τὸ συμπέρασμα εἰσάγεται συνοπτικὰ («οὐ γὰρ ἀποδέχομαι τὴν θέσιν τῆς παρ' ὑμῖν ἀπολελυμένης κουφότητος ἐν τινι τῶν σωμάτων ἀποδείξεως ἄνευ, ἦν πάντως οὐκ ἔχετε· εἰ δὲ τῷ ἐστρησθαι λέγεις ὄλως βαρύτητος φέρεται ἐπὶ τὰ ἄνω (τὰ γὰρ βαρύτητα ἔχοντα ἐπὶ τὰ κάτω), ἄρα διὰ βαρύτητος στέρησιν ἐπὶ τὰ ἄνω φέρεται, καὶ ἡ κουφότης ἡ καθ' ὑμᾶς στέρησις ἐστὶ τῆς βαρύτητος· ἡ δὲ στέρησις μὴ ὄν»), ἀκολουθεῖ ὅμως «τρανωτέρα καὶ σαφεστέρα διασάφησις» (φ. 132α - β), ἡ ὁποία καταλήγει στὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ὄν ἀπὸ τὸ ὅποιο «διὰ τὸ εἶναι ἐλάχιστα βαρὺ» νὰ ἔχη

61. Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν 445 b 17: οὐ νοητὰ οὐδέ νοεῖ ὁ νοῦς τὰ ἐκτός μὴ μετ' αἰσθήσεως ὄντα.

ἀφαιρεθῆ «παντελῶς» ἢ βαρύτες, νὰ εἶναι «ὄλως ἀβαρές». Καί τὸ ἐλαφρότερο σῶμα ἔχει «ἐλαχίστην μὲν ἢ βραχυτάτην» ἀλλὰ πάντως ἔχει βαρύτητα. Αὐτὸ εἶναι ὃ,τι ὀνομάζομε «κουφότερον», τὸ «ἐλαχίστην καὶ βραχυτάτην ἔχον τὴν ἰδίαν βαρύτητα . . . οὐ μὴν δὲ ἀπλῶς καὶ ὀσησοῦν καὶ πολλοστημορίου ἀπηλλαγμένον βαρύτητος· ἕλην γὰρ ἔχον καὶ βαρύτητος μέτοχον».

Ἡ ἀπλῆ καὶ θετικὴ κουφότης, τὴν ὁποία εἰσάγουν οἱ Περιπατητικοὶ «ἐν τοῖς φυσικοῖς», δὲν εἶναι λοιπὸν παρὰ «ἀνάπλασμα περιπατητικῆς διανοίας καὶ κατ' ἐπίνοιαν ὄν καὶ μηδὲν ἢ τραγέλαφος καὶ σκίνδαψον». Τέτοιο σῶμα μόνον «μαθηματικὸν ὑπάρχει, τριχῆ διαστατόν, ἀνευ βαρύτητος». Ὡς πρὸς τοὺς ὄρους κουφον, -τερον, -τατον, ὁ Ζερζούλης ἐπανέρχεται διεξοδικώτερα στὴ θέση, ὅτι «αἱ λέξεις λαμβάνουσιν ἀπὸ τῶν πραγμάτων τὴν δύναμιν . . . οὐ μὴν ἀπ' ὀνομάτων πλαττομένων χωρητέον ἐπὶ τὰ πράγματα, ἀνούπαρκτα καὶ μὴ ὄντα . . . , ὥσπερ ὑμεῖς οἱ ἀπὸ τοῦ Περιπάτου ποιεῖτε» (φ. 133α).

Ἀκολουθεῖ μία παρέκβαση, ποὺ χαρακτηρίζει ζωηρὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Ζερζούλη. Εἶναι ἡ ἐπίθεσή του κατὰ τῶν «γραμματικῶν» φιλοσόφων, ποὺ μένουν προσκολλημένοι στὴν ἐξωτερικὴ (γραμματικὴ) ἐπεξεργασία τῶν κειμένων καὶ «περὶ ταύτην μόνον τὴν πολυάσχολον καὶ πολυετῆ ματαιότητα κατασκελετεύουσιν ἑαυτούς».

Οἱ περὶ λεξίδια καὶ μόρια διαλέκτου καὶ τὴν τούτων τεχνολογίαν αἰεὶ ἀσχολούμενοι καὶ περὶ ταύτην μόνον τὴν πολυάσχολον καὶ πολυετῆ ματαιότητα κατασκελετεύοντες ἑαυτούς, καὶ τότε ἑαυτοὺς σοφοὺς εἶναι ἡγούμενοι, ὅτε τοῖς ἀπὸ Ἡλιοδώρου καὶ Λουκιανοῦ ἢ ἐν τῷ γράφειν ἢ ἐν τῷ λαλεῖν λέξεσι χρώμενοι φαίνονται, τί θανμαστὸν εἰ καὶ φιλοσοφεῖν πειρώμενοι λέξεσιν ἀθίς τὸν νοῦν προσανέχουσι, καὶ πᾶν ὃ μὴ κομψότητα ἔχει λόγον λέξεσιν κομμοθέντος εἰς νόθον κάλλους ἐπίδειξιν, κἄν ἄλλως ἐμβρῆθειαν ἔχη καὶ ἀλήθειαν νοημάτων, τοῦτο ἀφιλόσοφον εἶναι νομίζουσι; . . . (Οὔτοι) κατακηλοῦσι καὶ θέλγουσι τὰ μειράκια ἐπὶ τὴν πολυάσχολον ματαιότητα τῆς πολυχρονίου καὶ ἀπείρου κατ' αὐτοὺς Γραμματικῆς, τῆς οὐπω μέχρι τοῦδε οὐδ' ἐς τοῦπιόν μέχρι τερμάτων αἰῶνος ληφωμένης τὸν ὄρον τῆς τελειότητος· καὶ γε εἰ ταύτην φθάσασι ἢ τοῦ κόσμου τούτου γενησαμένη συντέλεια (ὡς ἀληθῶς τὰ ἱερὰ διδάσκουσι λόγια καὶ ἡ ὀρθόδοξος ἡμετέρα πρεσβεύει θεολογία τε καὶ εὐσέβεια) προανακόψει τὸν καθ' ἐκάστην τῆς Γραμματικῆς πολύπλοκον καὶ ποικίλον ματαίως ἄλλως καὶ ἄλλως συνφανόμενον καὶ οὐδέποτε τελειούμενον ἄλλον τῆς Πηνηλόπτης ἰστόν, περιλειφθήσεται ὁ μέλλον αἰὼν ἐστρημένος, ὃ τῆς ζημίας, Γραμματικῆς τῆς ἀπείρου, καὶ γε πενήθισον ἄγγελοι, ἐὰν ἡ ἀπολελυμένη γενεὴ οὐχ ἑτερόσχετος λέγεται κατ' αὐτοὺς ἀλλ' ἀπολελυμένη κατὰ τοὺς παλαιούς.

- Τούτων, ὃ τῆς ἀθλιότητος, τούτων πολὺν τὸν λόγον ποιοῦνται, φιλοσοφίας δὲ καὶ ἐπιστημῶν καὶ θεολογίας καὶ τῆς ἀληθοῦς τῶν ὄντων γνώσεως, δι' ἧς τῷ Θεῷ ὡς δυνατὸν ἄνθρωπος ὁμοιοῦται, καὶ τῆς τῶν θείων γραφῶν ἀναγνώσεως, ἃς ἐρευνᾶν ὑπὸ Κυρίου ἐκελεύσθημεν, ὅτι
- 5 αὐταὶ εἰσὶν αἱ μαρτυροῦσαι περὶ Αὐτοῦ, καὶ ὅτι ἐν αὐταῖς δοκοῦμεν ζῶν αἰώνιον ἔχειν, τούτων αὐτοῖς οὐ μέλει πολὺ τῆς σπουδῆς· ἄλλοι γὰρ ἔχει εἴπερ ὀρθῶς ἔχοι τὰ τῆς Γραμματικῆς, οὗς φθάσας ὁ Πλούταρχος κατὰ Βίωνα τὸν φιλόσοφον τοῖς μνηστῆρσι τῆς Πηνελόπης παρείκασε· τῆς γὰρ δεσποίνης Φιλοσοφίας μὴ κατατυχεῖν δυνάμενοι
- 10 τῇ θεραπευτικῇ Γραμματικῇ ἀεὶ ἐπιμίγνυνται. Εἰ δέ τι πον καὶ φιλοσοφίας ἐθέλουσιν ἄπτεσθαι, οὐκ ἀληθείας ἐρῶντες ἀλλὰ κόμπου καὶ ματαιότητος· ἄλλοι γὰρ ἔχει οὐ μόνον τῷ Ἀριστοτέλει, ὅπως ἂν ἐξῆ, σχολάζουσι καὶ τῇ κατ' ἐκείνον ἀνυπάρκτῳ κορυφαίῳ τοῦ πυρός, ἧτις ἐκ τῶν εἰρημέτων ἀνήρηται ἀποχρώντως... (φ. 133β).

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ κειμένου τοῦ ὁ Ζερζούλης ἐκθέτει «τὴν ὀρθὴν περὶ τῆς βαρύτητος διδασκαλίαν κατὰ Δημόκριτον, τὸν ἡμέτερον παλαιότατον Ἑλληνα φιλόσοφον, καὶ κατὰ τὸν ἀγχινούστατον Νεουτόνον, συνάδοντος καὶ παντὸς τοῦ χοροῦ τῶν ἀνά πᾶσαν τὴν οἰκουμένην ἤδη φιλοσοφούντων». Τὸ σημαντικώτερο αὐτὸ μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ζερζούλη εἰσάγεται μὲ τὴ δῆλωση: «Ἐγὼ περὶ τῶν τῇ αἰσθήσει πρότερον καὶ ὕστερον ἐν τῷ νῶ φυσικῶν ὀφείλω φιλοσοφεῖν φυσικῶς, οὐ μὴν δὲ ἢ περὶ τῶν ἀνυπάρκτων ὅλως ἢ περὶ τῶν ἀμφιβαλλομένην ἐχόντων τὴν ὑπαρξιν».

Ἐπισημαίνω τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τοῦ μέρους αὐτοῦ (φ. 137α-151β).

Ἡ κριτικὴ τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας δὲν εἶναι οὔτε νεωτερισμὸς οὔτε ἀπεμπόληση τῆς προγονικῆς φιλοσοφικῆς κληρονομίας, ἀφοῦ καὶ οἱ νεώτεροι φιλόσοφοι ὁμολογοῦν τὴν ὀφειλὴν τοὺς στοὺς Ἑλληνας καὶ ὁ Δημόκριτος, τὸν ὁποῖον ἀκολουθοῦν, «Ἑλλήν ἡμέτερος παλαιότατος καὶ Ἑλλήνων λαμπρότατός ἐστιν»:

- 15 *Εἰ μοι τὰ ὀτὰ ποτε ὑποσχεῖν βουληθῆς, γνώση με οὐ φιλονέον ὄντα, ἢ περ ἀδίκως καλεῖς με, ἀλλὰ φιλοπάλαιον μᾶλλον, ἢ ὅπως εἶπω, καὶ τῆς τῶν ἐμῶν προγόνων Ἑλλήνων ἐκκλειας θερμότατον ὑπερασπιστήν· τὰ γὰρ παρὰ τῶν νεωτέρων λεγόμενα τοῖς τῶν ἡμετέρων προγόνων Ἑλλήνων, ὡς ὁμολογοῦσι καὶ αὐτοί, ἐπερείδονται· Δημόκριτος δὲ Ἑλλήν ἡμέτερος παλαιότατος καὶ Ἑλλήνων λαμπρότατος ἐπὶ τε ἡγεμονία καὶ σοφία περίδοξος καὶ περιβλεπτος... (137α).*
- 20

Γιατὶ ἐξ ἄλλου πρέπει νὰ ἀκοθμε μόνον ὅ,τι διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης (στὸ προκείμενο πρόβλημα «βιβλίῳ δ^ο καὶ η^ο τῶν Φυσικῶν») καὶ ὄχι ὁ θεῖ-

ος Πλάτων («ἐν *Τιμαίῳ*») καὶ ὁ σοφὸς Δημόκριτος («παρὰ Λουκρετίῳ τῷ *Κάρῳ* ἐν τοῖς *Περὶ φύσεως* αὐτοῦ βιβλίοις»)⁶²; εἶναι λιγώτερο Ἑλληνες ἐκεῖνοι; Κριτήριό μας πρέπει νὰ εἶναι ἄλλωστε ἡ ἀλήθεια, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης ἢ ἀναμάρτητη ἀθθεντία, «ὁ δέκατος τρίτος Ἀπόστολος ἢ ὁ πέμπτος Εὐαγγελιστὴς καὶ τέταρτος Ἱεράρχης». Ὁ ἱερός καὶ σοφώτατος Κλήμης ἔχει διδάξει ἐπιγραμματικά πῶς πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴν θύραθεν φιλοσοφία:

Τί μὴ καὶ τῷ θεῷ ἐπικληθέντι κατακολουθεῖς Πλάτωνι, τῷ καὶ διδασκάλῳ Ἀριστοτέλους, καὶ τῷ σοφῷ Δημοκρίτῳ, ὧν ὁ μὲν παρὰ

62. Τὸ ἀκριβές εἶναι ὅτι ἡ περὶ βαρέος καὶ κούφου διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους γίνεται κατὰ κύριο λόγο στὸ βιβλίο Δ τοῦ *Περὶ οὐρανοῦ* (307 b 28 ἐπ. καὶ κυρίως 311 a 13 ἐπ., ὅπου καὶ κριτικὴ τοῦ Δημοκρίτου: *καὶ οὐχ ὥσπερ οἴονται τινες πάντ' ἔχειν βάρους*). Καὶ στὰ *Φυσικά* ἔχομε βέβαια ἀναφορὰς στὸ κούφον, κυρίως στὰ κεφάλαια Δ 4 καὶ Θ 4 (Θ = βιβλίῳ η). Γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία (ἀναμφισβήτητα ἐσφαλμένη μὲ βάση τὶς νεώτερες γνώσεις) καὶ γενικώτερα τῆς ἀρχαιότητος, μὲ ἀναφορὰ μάλιστα στὴ νεώτερη Φυσικὴ, ἰδιαίτερα τοῦ Νεύτωνος (1642-1727), βλ. τὸ ἐξαιρετικὰ διαφοριστικὸ κεφάλαιο *La pesanteur et la légèreté* τοῦ P. Moraux στὴν Εἰσαγωγή τοῦ *Περὶ οὐρανοῦ* τῆς Βιβλιοθ. Budé: *Aristote de Ciel*, Texte établi et traduit par Paul Moraux, Paris, Collection Budé 1965, σελ. CXLII-CLVII καὶ 164 ἐπ. Τὸ ἀριστοτ. κείμενο τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἀπολύτως κούφου (308 a 31-35) ὁ Moraux θεωρεῖ πιθανότατα ἐφθαρμένο. Στὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνος (62 C-63 E) ἡ βαρύτης ἐξηγεῖται μὲ τὴν τάση τοῦ ὁμοίου νὰ ἐνωθῆ πρὸς τὸ ὅμοιο. Ἔτσι τὸ πῦρ τρεῖναι πρὸς τὸ πῦρ καὶ ἡ γῆ πρὸς τὴ γῆ. Ἡ πλατωνικὴ θεωρία τῆς ἑλλξεως τῶν ὁμοίων ἀναγνωρίζει καὶ ἐξηγεῖ πῶς ἡ κίνηση τῶν βαρέων καὶ τῶν κούφων ἔχει διάφορες κατευθύνσεις. Βλ. *Πλάτωνος Τιμαίος*, Μετάφρ. Π. Γρατσιάτου, Ἀθήναι (Βιβλιοθ. Φέξη) 1911, 126 ἐπ. Στὸ χωρίο 56 B τὸ πῦρ ὀνομάζεται ἐλαφρότατο, ἐπειδὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀλίγιστο ἀριθμὸ ἰδίων μερῶν.—Γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Λουκρητίου καὶ τὶς πηγές τῆς (Δημόκριτος, Ἐπίκουρος) βλ. τὴν Εἰσαγωγή στὴ νεώτατη ἐκδοσὴ *Lucretius, De rerum natura*, with an English Translation by W. Rouse. New Text, Introduction and Notes by M. Ferguson Smith, Cambridge/London (Loeb Class. Libr. 181) 1975, σελ. XXXI. Γιὰ τὴ λατινομάθεια τοῦ Ζερζούλη πρόσθετη μαρτυρία εἶναι οἱ λατινικὲς φράσεις ποὺ χρησιμοποιεῖ σὲ δύο τουλάχιστον σημεῖα τοῦ κειμένου του (*explicando implicatur, occultam cecitatem habentes*).—Εἶναι περιεργό ὅτι ὁ Ζερζούλης, ποὺ γνωρίζει ἔργα τοῦ Θεοφράστου, δὲν ἀναφέρει στίς μαρτυρίες τοῦ Θεοφράστου (*Περὶ αἰσθήσεων*) γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Δημοκρίτου περὶ βαρέος καὶ κούφου. Βλ. DK 2, 114 ἐπ. (A 135, παράγρ. 61, 62, 68, 71).—Γιὰ τὴ διδασκαλία περὶ βαρέος καὶ κούφου στὸν Δημόκριτο καὶ στὸν Ἀριστοτέλη βλ. ἐπεὶ τώρα τὸ νεώτατο εἰδικὸ μελέτημα τοῦ D. O'Brien, *Heavy and Light in Democritus and Aristotle: Two Conceptions of Change and Identity*, «The Journal of Hellenic Studies» 97 (1977) 64-74). (Ὁ συγγρ. ἀναγγέλλει τὴν προσεχῆ δημοσίευση ἀποτελοῦς μονογραφίας του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα στὴ σειρά «Philosophia Antiqua»). Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ O'Brien ἀπορρίπτει τὶς ἐρμηνείας τῶν Cherniss καὶ Guthrie (*νοηφότερον*: «what is relatively light») καὶ προχωρεῖ στίς ἀναλύσεις του μὲ βάση τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία τοῦ ἀ π ο λ ὦ τ ο ς κούφου. Αὐτὴ ἦταν ἡ μόνη ἀφετηρία καὶ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν τοῦ 18ου αἰ. στὴ διαμάχη τους γιὰ τὸ ἀληθές ἢ ψευδές τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους.

- Λουκρετίῳ τῷ Κάρω ἐνεήκοντα ἔτη πρὸ Χριστοῦ γεγονότι ἐν τοῖς
 Περὶ φύσεως αὐτοῦ βιβλίοις, ὁ δ' ἐν Τιμαίῳ, ἀμφοτέρω οἴονται καὶ
 δεικνύουσι παντὶ σώματι ἐνυπάρχειν βαρῦτητα, μηδενὸς ἐξαιρουμένων,
 κἄν ἢ τῶν πλησίον ἡμῶν κειμένων, κἄν ἢ τῶν μακρὰν ἀποκειμένων;
- 5 Μῶν Ἀριστοτέλης μὲν Ἕλληνας, Πλάτων δὲ οὐκ, ἢ μοῦσα τῆς ἀπτικῆς
 ἐγγλωττίας; Ἡ Ἀριστοτέλης μὲν Ἕλληνας, Δημόκριτος δ' οὐκ; Ἡ ὅτι
 ἐκεῖνος μὲν Σταγειρίτης, Πλάτων δὲ καὶ Δημόκριτος Ἀθηναῖος καὶ
 Ἀβδηρέτης, σὺ δὲ Σταγειρίων ἐρεῖς; Ὡ ἀθλιότητος φιλοσόφου ἀπὸ
 ὑπολήψεως φιλοσοφοῦντος ἀνθρώπων, οὐ μὴν δ' ἀπὸ ἀληθείας ἐφέσεως.
- 10 Οὐκ Ἀριστοτέλους ἢ ἄλλου ῥήματα ἐν τῷ φιλοσοφεῖν, ἀλλ' ἀλήθειαν
 καὶ φύσιν ὄντων θηροῦσθαι, ἐξερευνᾶν καὶ ἐξιχνιάζειν ὀφείλομεν· οὐ γὰρ
 δεόν τῷ φιλοσοφοῦντι τοῖς τοῦ διδασκάλου ῥήμασιν ἐπομνῆναι, ἀλλὰ
 τῇ φύσει τῷ λόγῳ εἰσδύνασθαι. Διὸ οὐ μαγικός ἐστι τρίτους παρ' ἡμῶν
 Ἀριστοτέλης, ὡς παρὰ σοί, καὶ ἀναμάρτητος, οὐδ' ἐξ ἀποκαλύψεως
- 15 οὐράνια καὶ θεόπνευστα τὰ ἐκεῖνον καθέστηκεν ῥήματα. Κἄντεῦθεν οὐδ'
 ἐν ἅπασιν φιλοσοφοῦμεν ἡμεῖς κατὰ τὸν παρ' ὑμῶν τοῖς Περιπατητικοῖς
 τρίτον καὶ δέκατον τῶν Ἀποστόλων ἅγιον Ἀριστοτέλην, οἷα χλευά-
 ζων αὐτὸν ὁ ἐκ Λαμασκού φωστήρ Ἰωάννης ἐν τῷ Κατὰ μονοφυσιτῶν
 αὐτοῦ λόγῳ φάσκει, οὐδὲ πέμπτος ἡμῶν Ἐδαγγελιστῆς ἢ τέταρτος
- 20 Ἱεράρχης Ἀριστοτέλης ὡς παρὰ σοί οὐκ ὀρθῶς κρῖνονται καὶ ὑπολήψει
 μόνῃ φιλοσοφεῖν βουλομένῳ· τοῖς γὰρ φιλοσοφεῖν ὀρθῶς βουλομένοις,
 χρηστέον τῇ θύραθεν φιλοσοφίᾳ ὡσπερ τοῖς καρύοις, ἢ φησὶν ὁ ἱερός
 Στρωματεὺς σοφώτατος Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, τὸ μὲν ἔσωθεν αἰ-
 ρουμένοις ἐδώδιμόν τε καὶ θρεπτικόν τὸ δ' ἔξωθεν ἀποσειομένοις καὶ
- 25 ῥίπτουσι μὴ τοιοῦτον καὶ βλαβερόν, οἷον τὰ μὲν ἀληθῆ τῶν φιλοσόφων
 ἀποδεχομένοις, τὰ δὲ ψευδῆ ἀποστρεφομένοις, οἷα ἢ τοῦ Ἀριστοτέλους
 κρυφότης ἐστίν... (φ. 138β-139α).

Στὸ πρόβλημα ἀκριβῶς τῆς βαρῦτητος μπορεῖ νὰ φανῆ, συνεχίζει ὁ
 Ζερζούλης, ἢ ἀξία καὶ ἢ ὑπεροχὴ τοῦ φυσικοῦ συστήματος τοῦ Δημοκρί-
 του καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Νεύτωνα, ὥστε
 καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἀντίπαλοί του νὰ δικαιώσουν τὸν «τῷ ὄντι φιλόσοφον, τὸν
 ἄξιον τοῦ ὀνόματος ἡγεμόνα, τὸν κατὰ Πλάτωνα τὴν φιλοσοφίαν τῇ ἡγεμο-
 νίᾳ συνάψαντα» Νικόλαο Βοεβόδα (Μαυροκορδάτο) γιὰ τὸν γενναῖο λόγο
 του στὰ *Φιλοθέου πάρεργα*, ὅτι ἂν ζαναζοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης θὰ γινόταν
 μὲ μεγάλη προθυμία μαθητῆς καὶ ἀκροατῆς τῶν νεωτέρων φυσικῶν φιλο-
 σόφων⁶³. Ἀκολουθεῖ μακρὸς καὶ ὀξύς λόγος (φ. 143β-145α) ἐναντίον
 ἐκείνων ποὺ «θεοποιοῦν» τὸν Ἀριστοτέλη, τοποθετοῦν τὴν αὐθεντία του

63. Βλ. καὶ παραπάνω, σελ. 430 καὶ σημ. 48-49.

πάνω και από τις θεόπνευστες Γραφές, «μόνον σοφόν» αναγνωρίζουν αυτόν και κανένα άλλον, τελικά βέβαια «ύβρίζουσι τὸν φιλόσοφον», γιατί του αποδίδουν ιδιότητες τις όποιες «οὐδ' ἐκεῖνος ζῶν ἂν ἀποδέξαιτο ἄνθρωπος ὢν καὶ ἑαυτοῦ φιλοσοφικῶς αἰσθανόμενος», ἢ ἀποδέχονται καὶ θαυμάζουν τὰ πάντα στὴ διδασκαλία του, ἐπειδὴ δὲν τὰ κατανοοῦν καί, καθιστώντας τὸν φιλόσοφο ὑπεύθυνο γιὰ τὸ «σκοτεινὸ» λόγο του, τὰ ὀνομάζουν «ἀκατάληπτα». «Υβρίζουσι τέλος καὶ ἑαυτοῦς», ἐπειδὴ δὲν μποροῦν νὰ διακρίνουν «τίνα μὲν ὀρθῶς τῷ φιλοσόφῳ θεθεώρηται καὶ εἰρηται, τίνα δ' ὡς ἄνθρωπῳ ἡμάρτηται». Ἡ εὐθύνη τους εἶναι τόσο μεγαλύτερη ὅσο ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἐπίγνωση «τῆς ἀτελειότητος τοῦ ἰδίου νοός», γι' αὐτὸ καὶ λέγει ὅτι «ἀμβλυώττει ἐν τῇ τῶν ἀύλων θεωρία»:

ἐν γὰρ τοῖς Μεταφυσικοῖς, ἐν τῷ ἐλάσσονι α, ἐδαφ. β [993 b 9-11] φησίν, ὡσπερ τὰ τῶν νυκτερίδων ὄμματα πρὸς τὸ φέγγος ἔχει τὸ μεθ' ἡμέραν, οὕτω καὶ τῆς ἡμετέρας ψυχῆς ὁ νοῦς πρὸς τὰ τῆ φύσει φανερώτατα πάντων, ἐν ἡμῖν ἀποδίδου τὴν αἰτίαν τῆς τοῦ θεωρεῖν χαλεπότητος διὰ τὴν τοῦ ἡμετέρου νοός ἀσθένειαν (φ. 144α)⁶⁴.

Ἡ πραγματικὴ ὥστόσο αἰτία τῆς ἀδυναμίας τῶν Περιπατητικῶν τῆς ἐποχῆς, τυφλῶν θαυμαστῶν τοῦ φιλοσόφου, νὰ κατανοήσουν ὀρθὰ τὰ ἀριστοτελικά συγγράμματα εἶναι ὅτι

ὁ φιλόσοφος οὗτος, ὡσπερ δὴ καὶ οἱ ἄλλοι οἱ πρὸ αὐτοῦ, πανταχοῦ τῶν ἑαυτοῦ συγγραμμάτων μαθηματικοῖς πεπύκνωται παραδείγμασιν, ἀπὸ τῶν σαφεστέρων ὡς ἐπιστημονικῶν ὄντων καὶ ἀναντιρρήτων μαθηματικῶν τὰ ἀσαφέστερα διὰ τὸ τῶν ἀρχῶν ἀδηλον καὶ τὸ σύνθετον φυσικὰ πειρώμενος δεῖξαι, τινὲς δὲ τῶν ἑαυτοῦ ὀπαδῶν μαθηματικῆς εἰσὶν ὅλως ἀπειροί, εἰκότως τὰ οὗτοῦ οὐ κατανοοῦσι συγγράμματα καὶ ἀκατάληπτα εἶναι νομίζουσι (φ. 144α-β).

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ζερζούλη γιὰ τὴν βαρύτητα

64. Στὸ χωρίο αὐτὸ νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἀκόλουθο, ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν πίστη τοῦ Ζ. στὸ πεπερασμένο τῆς ἀνθρώπινης σοφίας σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν «ὑπερτελεστάτην» δημιουργικὴ σοφία τοῦ Θεοῦ: Ἄλλ' ὁ Περιπατητικοί, ἀνανήψατε καὶ γνῶτε, ὅτι οὐδεὶς τῶν ἀνθρώπων ἐντελέστατος ἐν σοφίᾳ γέγενετο, ἀλλ' οὐδ' ἐνδέχεται μόνος γὰρ τοῦτο τῆς ὑπερτελεστάτης τῶν ἀπάντων αἰτίας τῆς ἀείας τοῦς τοῦτων λόγους ἤπερ καὶ ἐκ μὴ ὄντος αὐτὰ ὑπεστήσατο, ἀνθρώπων δὲ ἄλλων ἄλλα ἐπινοησαμένων καὶ ἐφνερόντων κατὰ τὴν ἐν αὐτοῖς χάριν καὶ δύναμιν τοῦ νοός, καὶ τοῖς εὐρεθείαι προσθέντων ἀεὶ τῶν μεταγενεστέρων, πολλὰ δὲ καὶ ἐπανορθωσαμένων τῶν τοῖς πρὸ αὐτῶν ἐπιτασμένων καὶ οὐκ ὀρθῶς κεκριμένων, οὕτως ἢ σοφία ἠῆξῆσε καὶ ἀξάνει καὶ τοῖς ἀνθρώποις πορίζεται τοῖς ἐν τῇ κτίσει ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ τεθειμένους λόγους κατὰ βραχὴν καταμανθάνουσι καὶ νοοῦσι καθ' ὅσον ἐφικτὸν ἀνθρώπινῳ νοί εἰς ὁδὸν τοῦ Δημιουργοῦ τῶν ἀπάντων (φ. 144β).

ξεχωρίζει ἢ συζήτηση γιὰ τὴν ἀπειρη ἔκτασι τοῦ τοπικοῦ διαστήματος —σὲ σχέση μετὰ τὴν «ἀπειρον τῶν κουφοτέρων σωμάτων πρόοδον»—, ὅπου θὰ δειχθῆ ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ «ἄνω» ὡς κέρατος («τοῦ καὶ περὶ λεγομένου κατ' Ἀριστοτέλην») δὲν συμβαίνει κανένα ἄτοπο,

ἐὰν λέγῃς ἐν τούτῳ τῷ ἄνω τόπῳ ὅτι ἔστι μὲν σῶμα μετέχον βαρύτητος πάντων δὲ τῶν ἄλλων σωμάτων ἐλάχιστα βαρῦ, εἶναι δὲ καὶ τοῦτο ἐπὶ τὸ κέντρον τοῦ παντός ἢ ἐπὶ τὸ κέντρον τῶν βαρέων ὡς μετέχον βαρύτητος, ἀλλ' ὑπὸ τῶν ὑφ' αὐτὸ βαρυτέρων ἀνέχεται τε
 5 *καὶ ἀνωθεῖται, ὅν τρόπον ἐν ὑάλινῃ σφαίρᾳ γῆν ἐχούση καὶ ὕδωρ καὶ οἶνον καὶ ἔλαιον, τὸ ἔλαιον ἐπὶ πάντων τὸν ἀνωτέρω ἐπέχει τόπον, ἢ ὅτι ἄλλο τοῦτον πνευματώδες κουφότερον ἐμβάλλῃς, τοῦτο ἐπέχει τὸν ἀνωτάτω . . . (φ. 138β).*

Βεβαίως, σπεύδει νὰ προσθέσῃ ὁ Ζερζούλης, ἡ «πέμπτη κατ' Ἀριστοτέλην πλαττομένη οὐσία», ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν μετὰ τὸν παραπάνω ὀρισμὸ δὲν «παραβλάπτεται», ἀναιρεῖται κι αὐτὴ, ἐνῶ ἄλλη εἶναι «ἢ ἀληθεστέρα διδασκαλία», ἡ ὁποία «λόγοις μαθηματικοῖς καὶ ἐπιστημονικοῖς διδαχθήσεται» στὰ ἐπόμενα (φ. 146α ἐπ.).

Ἄφοῦ πραγματικὰ ἀποδείχθηκε ὅτι καὶ τὸ πῦρ ἔχει βάρος καὶ ἀναιρέθηκε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ «ἀπλῶς κούφου» («τούτέστιν ὅτι οὐκ ἔστιν κουφότης ἀπολελυμένη καὶ θετικὴ ἐν σώμασι φυσικοῖς»⁶⁵), ὁ Ζερζούλης διατυπώνει —μέτὰ προφανῆ σκοπὸ νὰ ἐντυπωσιάσῃ τοὺς ἀντιπάλους του (βλ. φ. 144β)— τὸ νόμο, ποῦ καθορίζει τὸν «λόγο» τῆς βαρύτητος στὴ γῆ πρὸς τὴν βαρύτητα στὴ σελήνη:

Βαρύτης ἐν σελήνῃ καὶ βαρύτης ἐν γῆ ἐν διπλασίονι ἀντεστραμμέν-
 10 *ῳ λόγῳ τῶν ἀποστάσεων ἔστι (φ. 146α, πρβλ. 138β)⁶⁶.*

55. Ἡ ἐπανάληψις τοῦ συμπεράσματος (ἀναίρεσις τῆς κουφότητος) ἐδῶ συμπληρῶνεται μετὰ τὴν ἐξῆς χαρακτηριστικὴν παράγραφο: *Καὶ τίς ἢ χρεῖα τῆς τοιαύτης ὁλοῦς κουφότητος τῆς ἀπλῆς χιμαίρας τῆς μυθικῆς ἐν τοῖς οἴοις; Μὴ ποτε γὰρ ταυτησίην, ὡςπερ οὐκ ἔστιν, ἀναιρουμένης, ἢ τὸ πῦρ μετὰ τῆς ἀναλογούσης αὐτῷ βαρύτητος οὐχ ὑφίσταται ἢ ὑφιστάμενον μετὰ τῆς ἰδίας βαρύτητος, ὡς Δημόκριτος λέγει, ἄτοπον ἔπεται, ἢ τὸ πᾶν ἀνατρέπεται; Ἡ τὸ φῶσι ὄντα οὐκ ὀρθῶς καὶ συνίσταται καὶ ἐξηγεῖσθαι δυνάμεθα; Οἴμεσιν. Ἄλλὰ πάντ' εὖ ἔχει καὶ πάντα σοὶ διδαχθέντι ὀρθῶς καὶ ἄνευ τῆς κουφότητος ταύτης ἔχειν ὀφθῆσεται. . . Τίνων δὲ ἢ σαθρὰ ἔστι θέσις, ἡμῶν ἄρα τῶν ἀποδεικνύτων καὶ τὰ μὴ ὄντα οὐκ ἀποδεχομένων ἢ ἡμῶν τῶν τὰ μὴ ὄντα ἐκτὸς ἀνάγκης πλαττόντων καὶ μὴ ἀποδεικνύτων; (φ. 146α).*

66. Στὸ χωρίο 144β ἡ διατύπωσις εἶναι: *βαρύτης ἐν γῆ καὶ βαρύτης ἐν σελήνῃ ἐν ἀντεστραμμένῳ λόγῳ τῶν τετραγώνων τῶν ἀπὸ τοῦ κέντρον εἰσὶν ἀποστάσεων*. Στὸ νέο αὐτὸν ἐμπειρικὸν τύπο, ἀπὸ τῶν ὁποῖο καὶ πάλι λείπει ὁ λόγος τῶν μαζῶν στὴ γῆ καὶ στὴ σελήνη, ὑπάρχει πιθανὸν παράλειψις (στὸ ἀπόγραφο;) τοῦ δρου ἡμίσει (*ἐν ἡμίσει ἀντεστραμμένῳ*). Ἡ τιμὴ τοῦ λόγου τῆς βαρύτητος «ἐν γῆ καὶ ἐν σελήνῃ» εἶναι μετὰ τὸν τύπο αὐτῆς τῆς διατυπώσεως 6,72, δηλ. ἀκόμη πλησιέστερη πρὸς τὴν παραδεκτὴν σήμερον.

Ἄξιωμα 7,34) — ὅπου δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψη ὁ λόγος τῶν μαζῶν γῆς καὶ σελήνης — πλησιάζει τὴν πραγματικὴν τιμὴν τοῦ λόγου αὐτοῦ, ποὺ εἶναι ἀστρονομικῶς πλέον γνωστὴ ($\frac{g_{\Gamma}}{g_{\Sigma}} = \frac{9,81}{1,662} = 6,048$). Πρόκειται βέβαια γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ νόμου τῆς παγκοσμίου ἐλξεως τοῦ Νεύτωνος (ρητὰ στὸ χωρίο 146a «κατὰ Νευτόνον»), κατὰ τὸν ὁποῖο «δύο ὑλικὲς μάζες ἔλκονται ἀνάλογα πρὸς τὸ γινόμενον τῶν μαζῶν τους καὶ ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρὸς τὸ τετράγωνον τῆς ἀποστάσεώς τους». Ὁ Ζερζούλης συνδέει καὶ τὸ δεδομένο αὐτὸ τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ λόγου τῆς βαρύτητος στὴ γῆ καὶ στὴ σελήνη μὲ τὴν ὀριστικὴν ἀνατροπὴν τῆς διδασκαλίας τῶν «περιπατητικῶν». Τὸ ὀρθὸ εἶναι λοιπὸν ὅτι «μηδὲν σῶμα ὄλως δίδεται ἄνευ βαρύτητος, πάντων σωζομένων ἀπαραβλάπτως τῶν φυσικῶν» (φ. 146a).

Ἡ προβολὴ τῆς «νεωτέρας διδασκαλίας» ὀλοκληρώνεται στὸ κείμενον τοῦ Ζερζούλη μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ δεῖξη στοὺς ἀντιπάλους του, ὅτι ἡ σύγχυση καὶ τὸ ἀδιέξοδόν τους («ὁ λαβύρινθος καὶ τὸ δίλημμα, ὃ συνέχει ὑμᾶς δεσμίους») ὀφείλεται στὴν ἄγνοια τοῦ τί ἀκριβῶς διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης — τὸν ὁποῖο ἐπαγγέλλονται ὅτι γνωρίζουν καὶ διδάσκουν! — «ἐν τῷ περὶ ποιότητος κεφαλαίῳ» (παρατίθεται τὸ χωρίο: *Κατηγορίαι* 10 b 26 - 11 a 5). Κατὰ τὸν Ζερζούλη ὁ φιλόσοφος «περὶ μὲν τῶν ποιῶν τε καὶ συγκεκριμένων λέγει τε καὶ οὐκ ἀμφιβάλλει ἐπιδέχεσθαι ταῦτα τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, περὶ δὲ τῶν ἐξ ἀφαιρέσεως εἰδῶν τῆς ποιότητος ἀπορεῖ, εἰ καὶ ταύταις προσήκει τουτὶ τὸ ἰδίωμα, ὥσπερ τοῖς ποιοῖς τε καὶ συγκεκριμένοις» (φ. 147a). Ἐὰν λοιπὸν μὲ τὸν ὀρισμὸν τοῦ πυρὸς ὡς κούφου ἐννοεῖται «ἡ ἀκρότης τῆς κουφότητος» («ἡς πλέον οὐκ ἔξεστι λαβεῖν»), τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται «κουφότατον», ἐὰν ὁμως ἐννοεῖται «τὸ ἔχον πάντων τῶν ἄλλων σωμάτων ἐλάχιστον βάρος», αὐτὸ — ὅπως κι ἂν ὀνομάζεται — εἶναι σωστό, ὅτι δηλ. κούφον εἶναι «τὸ ἐλάχιστον ἔχον βάρος, οὐ μὴν δὲ ὄλως βάρους ἀμέτοχον» (φ. 147a-β).

Ἡ διάκριση αὐτὴ στὴν ἐννοια τοῦ μᾶλλον καὶ ἥττον τοῦ ποιοῦ δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχη ἐφαρμογὴ καὶ γιὰ τὸ «βαρὺ», ὡς ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τῶν νεωτέρων, ἐπειδὴ — κατὰ τὸν νόμον τῆς πτώσεως τῶν σωμάτων σ τ ὀ κ ε ν ὀ — δὲν ὑπάρχει μᾶλλον καὶ ἥττον β α ρ ὺ τ η ς. Παραθέτω αὐτούσιον τὸ χωρίον τοῦ Ζερζούλη, ἐπειδὴ ἀπαντᾷ στὴν ἐνδεχόμενη αὐτῆ ἐνσταση, ἀλλὰ περιέχει καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς «νεωτέρας διδασκαλίας», κυρίως δηλαδὴ τὸν Νόμον τῆς (ἐλευθέρας) πτώσεως ($h = \frac{1}{2} g t^2$):

Ἡμεῖς κατὰ Δημόκριτον διαιροῦμεν βαρύτητα βάρους, καὶ μᾶλλον μὲν καὶ ἥττον βαρύτητα ἐν τοῖς σώμασιν οὐκ ἀποδεχόμεθα, ἀλλ' ἀποδείκνυμεν μάλιστα, ὅτι ἐν ὅπασιν τοῖς σώμασιν ἡ βαρῦτης ἐστίν

Ἡ πολεμικὴ τοῦ Δωροθέου ἀσκεῖται κυρίως ἐναντίον τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς κουφότητος ὡς «διανοίας ἀνάπλασμα», ἐπεὶ δὲν «παρέχει ἑαυτῆς εἰκόνα», πρᾶγμα ποῦ ὁδηγεῖ τοὺς νεωτέρους στοὺς νὰ τὴν ἐκβάλουν «οὐ μόνον τῶν φυσικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ὄντων ἀπλῶς» (φ. 121β). Ἡ ἀναίρεση αὐτῆ τοῦ κούφου ἰσοδυναμεῖ κατὰ τὸν Δωρόθεο μὲ ἀναίρεση «τοῦ εἶδους καὶ τῆς φύσεως κατ' Ἀριστοτέλην», πρᾶγμα ποῦ κάνουν ἄλλωστε καὶ γιὰ «τὸ μὴ σῶμα καὶ τὸ αἶθρον» (φ. 118α). Ἡ δικὴ του θέση εἶναι:

Κουφότης οὐ μόνον εἶδει παρέχεται τὰ σώματα διαφέροντα, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀντιστάσεις πρὸς τὴν βαρῦτητα ἐρρωμένους καὶ ἰσχυράς, τὰς τε δράσεις σφοδράς καὶ ἐντόνους καὶ τὰς φορὰς δευτέρας ἐκείνης· ταῦτα δὲ στερήσεως⁶⁷ οὐκ ἔστι καθ' ἑαυτὴν ἀδρανῶς, ἀλλ' ἔξωθεν καὶ εἶδους

5 *καὶ ὄντος ἐνέργειαι* (φ. 118β)⁶⁸.

Ὡς πρὸς τὴν ἀπαίτηση τῶν νεωτέρων, νὰ προσδιορίσουν οἱ ἀριστοτελικοὶ καὶ γιὰ τὴν κουφότητα «ἰδέας καὶ εἰκόνας, ἐκμαγεῖα τε καὶ ὁμοιώματα καὶ τοιαῦτ' ἄττα», αὐτὴ κατὰ τὸν Δωρόθεο πρῶτα - πρῶτα ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ «οὔτινος ἂν τις εἰκόνα καθ' ἑαυτὸν φαντασθεῖη καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν ὑποτυπώσαιτο, αὐτίκα καὶ ἐν τοῖς οὐσι τοῦτο τετάχθαι», καὶ δευτέρον μαζὶ μὲ τὴν ἀποκήρυξη τῆς κουφότητος τῶν ὄντων «ἐκκηρύζομεν ἤδη καὶ ἕτερ' ἄττα, καὶ τούτων τὰ πρῶτα καὶ μέγιστα, φύσιν παραλιπόντες, θεὸν καὶ ἄγγελον, νοῦν, ψυχὴν, τὴν αἴσθησιν αὐτήν, ἣ προστεθήκασιν ἀρετήν, ἐπιστήμην, τέχνην, νόμον καὶ ἄλλα μυρία· οὐδενὶ γὰρ τῶν τοιούτων ἐπιβαλεῖν δυνατόν κατ' αἴσθησιν» (φ. 121β). Ἀκολουθεῖ ἡ ἀντίκρουση ἄλλων ἐπιχειρημάτων τοῦ Ζερζούλη καὶ κυρίως τῆς κριτικῆς του γιὰ τὴν ἀληθινὴ ἔννοια τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας περὶ ποιότητων (φ. 122α).

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ παρατηρηθῇ ὅτι σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα σημεῖα ὁ Δωρόθεος βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐντοπίσῃ τὴν πολεμικὴν του ἐναντίον ὄχι ὅλων τῶν νεωτέρων, ἀλλὰ ὀρισμένων καὶ κυρίως ἐναντίον «ἐνίων τῶν

67. Λίγο παραπάνω διευκρινίζεται «τὸ διάφορον στερήσεως καὶ μὴ ὄντος», καὶ ἡ υπεράσπιση τῆς στερήσεως καταλήγει στοὺς ἐξῆς συμπεράσματα: *Ὡστε καὶ τὴν ὄλην τῶν ὄντων, οὐσαν ὑποστάθμην ἀπάντων καὶ κρηπίδα καὶ φύσιν κατ' αὐτοὺς μόνην μάλιστα, παντοδαπὴν μὴδ' ἐννοεῖσθαι μὴ τοί γε ὑπερτάταν διὰ τὴν στέρησιν, ἣν Ἀριστοτέλους αὐτῇ συνάφαντος χλευάζουσι οἱ νεώτεροι!*

68. Ἡ θέση τοῦ Δωροθέου ἀνακεφαλαιώνεται μὲ συντομία στοὺς τῆς τοῦ κειμένου (φ. 125α) ὡς ἐξῆς: *Περὶ μὲν οὖν κουφότητος, ὅτι οὐ στέργησις κατὰ τοὺς νεωτέρους καὶ μὴ ὄν καὶ διανοίας ἀνάπλασμα ἀλλ' ἔξις καὶ ὄν καὶ εἶδος, τὰ κατὰ δύναμιν ὡς ἐκ τῶν παρόντων εἰρηται· ἣς γὰρ τῶν ἔξωθεν ἢ ἐνέργειαι ἐν χρόνῳ περαινέται, ταύτης καὶ τὸ ἀντικειμένον ἔστιν ἔξις. Εἰ δ' ἡ βαρῦτης τοιαύτη, δῆλον ὅτι καὶ ἡ κουφότης στερήσεως τε πάσης ἢ τοῦ ἐπάνωθεν εἰς τὴν ἔξιν οὐκ ἔστιν ἢ γένεσις καὶ φθορὰ κατὰ τὴν ἔξιν ἀθροῦσα, ὣν οὐδέτερον τῇ κουφότητι προσήκει.*

ἡμετέρων», τοὺς ὁποίους κατηγορεῖ καὶ γιὰ κακὴ μεταφορὰ (στὸν ἑλληνικὸ χῶρο) τῆς διδασκαλίας ἐκείνων:

Καίτοι ταῦτ' ἔγωγε οὔτε τῶν νεωτέρων εἶναι πείθομαι πάντων οὔτε τῶν ἐν αὐτοῖς δοκιμωτέρων· μᾶλλον δὲ καὶ διακούσας ἔχω, καὶ ταῦτα τῶν ἀσπαζομένων τὰ νεώτερα πολλοῖς ἀπαρέσκον καὶ τούτοις ἐπὶ σοφία μέγιστον ἐσχηκόσιν ὄνομα, διαβάλλουσί τε τὸν νῦν ἐμπειρικὸν τοῦ φιλοσοφεῖν τρόπον καὶ τὸν θεωρητικὸν τῶν παλαιῶν ἀποδεχομένους καὶ ἐπαινοῦσιν ὡς ἐπιστημονικὸν τε καὶ νοερὸν . . . (φ. 121α).

Οὐδὲ ἐνδέχεται κατὰ Δημόκριτον καὶ Ἐπίκουρον καὶ τὰς ἐκείνων ἀρχὰς εἶναι τι τῶν ἀπηριθμημένων ὡς ὄν, τοῦθ' ὁμολογοῦντες, οἱ δὲ παραπετάσμασι τοῦ ἀτόπου χρώμενοι, ἄλλοις τε δὴ τισι, κἀπὶ τὸ φυσικὸν καταδυνάμενοι. Οὗτοι δὲ τῶν ἡμετέρων εἰσὶν ἔνιοι τὴν Εὐρώτην σύμψασαν καθάπερ Διὸς αἰγίδα αὐτοῖς ὄρεσι καὶ πεδίοις καὶ ποταμοῖς ἐπισοβοῦντες ἡμῖν καὶ ἐπισείοντες (φ. 121β).

Σὲ δύο θέματα ἀκόμη συγκεντρώνει ὁ Δωρόθεος τὰ πυρὰ του. Τὸ ἓνα εἶναι «ὁ νῦν ἐμπειρικὸς τοῦ φιλοσοφεῖν τρόπος» —σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν «θεωρητικὸν τῶν παλαιῶν»—, ἡ σημασία τὴν ὁποία ἀποδίδουν οἱ νεώτεροι στὴν ἐμπειρία καὶ στὶς πειραματικὲς ἐφαρμογές. Ἡ ἀντίθεσή του φθάνει στὸ νὰ τοὺς ὀνομάξῃ (σὲ ἄλλα κείμενά του) «ἐμπειροφιλοσόφους» καὶ νὰ εἰρωνεύεται τὰ ὄργανά τους, «μικροσκοπία καὶ τὰ τοιαῦτα». Ἐδῶ εἶναι διάχυτη ἡ στάση του αὐτῆ (π.χ. φ. 118β: «χωρὶς ὀργάνων πολυτελῶν ὑπόπτων τε καὶ ἀμφισβητησίμων καὶ τῆς ἄλλης περιέργου πραγματείας»), ἀλλὰ ἔχομε καὶ εἰδικὴ ἀνάπτυξη ἐκτενῆ ἐναντίον «τῆς πείρας, ἣ μάλιστα προσανέχοντες πεπιστεύκασιν» οἱ νεώτεροι (φ. 122β-124β):

Ἡμῖν δὲ . . . ὄρα τὰ παρὰ τῆς πείρας, ἣ μάλιστα προσανέχοντες πεπιστεύκασιν, ἐπισκέψασθαι. Τὴν μὲν οὖν πείραν ἐλέγχειν, πολλὰ τῶν ἐν δόξῃ τι καὶ τῶν ἀπιστομένων τέως οὐκ ὀλίγα δεικνῦναι συμβάλλεσθαι τε τὰ μέγιστα τῷ βίῳ καὶ τέχναις τε καὶ ἐπιστήμαις οὐ μικρὰ συντελεῖν, προάγουσαν ἀνθρώπους ἐξ ἀγνοίας εἰς γνῶσιν συγχῶς καὶ τελειοῦσαν καὶ καταρτίζουσαν, μάλιστ' ἂν τις εἰ μὴ οὕτω φρονοίῃ. Τὸ δὲ τῇ πείρᾳ τὸ πᾶν τῆς γνώσεως δοῦναι καὶ ταύτης ἐξάξει τὴν θεωρίαν, ὡς τῇ πείρᾳ δεικνυμένων τῶν ἐπὶ σχολῆς ἐκ μελέτης καὶ πόνου διὰ χρόνου μακροῦ μόνω τῷ νῶ ληπτῶν, οὐχ ὅπως τις ἂν συγχωρήσειεν, ἀλλὰ καὶ καθάφαιτο σὸν τῷ δικαίῳ τῶν οὕτω φιλοσοφεῖν πειρωμένων εἴτε νεωτέρων εἴτε πρεσβυτέρων ὄντων καὶ παλαιῶν, ὡς συγγεόντων αἰσθησῖν καὶ νοῦν καὶ ταυτιζόντων λόγον καὶ κίνησιν καὶ ἀποφαινότων τὸ ἄλογον λογικὸν καὶ ἀνάπαινον. Καίτοι τὰς ἀρχὰς τῶν ὄντων, εἰ μὲν ἐξ αἰσθήσεως ἦν ἔλκειν καὶ τῶν γιγνομένων τὰς αἰτίας τῇ πείρᾳ θη-

ρᾶσθαι, οὐκ ἂν ᾗν διαφανία τῶν ἀεὶ φιλοσοφούντων πρὸς ἀλλήλους καὶ ἀμφισβήτησις, οὐδὲ ἰδιωτῶν διαφορὰ καὶ σοφῶν. Νῦν δὲ ἐπὶ τούτοις πείραις καὶ πολυμηχάνοις πραγματείαις οὐκ ἐπιλείπουσιν οἱ τῶν ἐπιγνομένων ἀεὶ τοὺς προγενεστέρους ἀναιροῦντες καὶ ἐξελέγχοντες.

5 Παραπίθει δ' αὐτοὺς ἐπὶ ταῦτα τὰ τῆς Ἱατρικῆς, τὰ δ' ἀπὸ τῶν μαθημάτων καὶ προσεπαίρει ὧν οὐδέτερον, ὡς οἴονται, κοινωνεῖ φιλοσοφία καὶ φυσικῆ θεωρία . . . (φ. 122β-123α).

Οὐ μὴν οὐδὲ Ἀριστοτέλους . . . ἐχρῆν ἐνταῦθα μεμνησθαι, παρακάλωμα τοῦ αἰσχροῦ τὸ τῶν μελιττῶν ἐκλεκτικὸν ἐφελομένους· τί γὰρ εἰ κἄν τούτοις Ἀριστοτέλης ληρεῖ; Πολὺ δὲ μᾶλλον διορθῶν ἅτινα τῶν καθόλου καὶ ὅπως ἡμᾶς ἀξιοῖ συνάγειν ἐκ τῶν καθέκαστα, καὶ εἰ ταῦτα καθ' ἕκαστα, οὐχ ὅτι μόνον τεχνικά, ἀλλὰ καὶ ὅλως ἀπατηλὰ καὶ ὡς εἰπεῖν ὑπουλα, θαυματοποιοῖς οὐ φιλοσοφοῦσι προσήκοντα, βαναυσοργίας ἀναπιμπλάντα τὴν φιλοσοφίαν ἀπειροκάλον καὶ παχύνοντα τὸν νοῦν καὶ ἐπιβολοῦντα, τὸ δὲ μέγιστον οὐδὲ κατὰ μικρὸν τοῖς ἐκ τῶν καθ' ἕκαστα κατὰ τὰ Ἀριστοτέλει δοκοῦντα συναγομένοις ἢ νομίζουσι καθόλου προσεικνῶτα (φ. 123α).

10
15

Ἄκολουθεῖ ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας «περὶ τῶν αἰσθητῶν, ὧν οὐκ ἔστιν ἐφάπασθαι νῶ μὴ πρότερον ὑπὸ αἰσθησιν γενομένων», καὶ ἡ κατάληξις εἶναι:

Οὐκ ἄρα τὰ παρὰ τῆς πείρας ἐπὶ φιλοσοφίαν γένοιντ' ἂν ὁδὸς ἀπλανῆς, οὐδὲ τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας ὑποδεικνύουσα τῶν ἀποτελουμένων ἀναμφισβητήτους καὶ ἐναργεῖς. Τοιαύτης δὲ οὐσῆς οὐκ ἂν τις ὕγιως καὶ ὀρθῶς φιλοσοφῆι ἐξ ἐκείνης ὁρμώμενος καὶ συμπεραίνων τὰ πρὸς θυμοῦ καὶ πρὸς ἡδονῆν, οὐ τὰ πρὸς ἀλήθειαν καὶ κατὰ λόγον. Παρήμι λέγειν ὅτι καὶ καθ' ἕκαστον αὐτῶν εἰ βουλευθεῖ τις ἐλέγξειεν ἅπαντα δι' ἄλλας αἰτίας οὐχ ἂς αὐτοὶ συμπεραίνουσι ἀποτελούμενα, εἴτε τὰ λειποθυμοῦντα ἢ μὴ πετόμενα ἐν μηχαναῖς ζωῶφια, εἴτε τὰ ἰσοταχῶς ἢ φασὶ τὸ αὐτὸ διάστημα καταφερόμενα βάρη, εἴτε τὰ μὴ ἐκχεόμενα ὅποια δῆποθ' ὕγρα, εἴθ' ὅ,τι καὶ ὅποῖον τις ἂν εἴπῃ τῶν τοιούτων (φ. 124β).

20
25

Τὸ δεύτερο θέμα, στὸ ὁποῖο ἡ ἀντίθεση τοῦ Δωροθέου πρὸς τοὺς νεωτέρους εἶναι τὸ ἴδιο ἔντονη, εἶναι ἡ χρῆση τῶν Μαθηματικῶν στὴν φιλοσοφικὴ προβληματικὴ, τὴν συγκεκριμένη καὶ γενικώτερα. Ὁ Δωρόθεος ἔχει μιλῆσει καὶ στὰ προηγούμενα γιὰ «ἐκτροπὴν ἐπὶ τὰ μαθηματικά», συγκεντρῶναι ὁμοῦ στὸ τέλος τοῦ κειμένου του τὰ ἐξῆς ὁξύτατα κυρὰ ἐναντίον τῶν «κατακόρως ἐπὶ τῶν φυσικῶν μαθηματολογούντων»:

Τὰ μὲν δὲ τῆς πείρας τοιαῦτα. Εἰ δὲ τις καὶ τὰ μαθηματικά παραπλέκει, διαγραμμάτων παντοδαπῶν καὶ πολυγράμμων τὸν λόγον καταπυκνῶν καὶ σεμνυνόμενος ἐπὶ τούτοις καὶ γαυριῶν ὡς δῆθεν τὰς δεῖ-

30

- ξεις οὕτως ἰσχυροτέρας ποιούμενος καὶ μᾶλλον ἀναγκαίως τε καὶ τρα-
 νεῖς, οὐκ ἐλάττωτος ἐπιλήψεως ἄξιος· μικροῦ γὰρ ἐπὶ τοὺς ἀκροατὰς
 μαγανεύει καὶ ῥαδιουργεῖ καὶ ἀποπλανᾷ τῶν προκειμένων πορρωτάτω
 καὶ οἷς οὐδὲν πρὸς τὰ φύσει ὄντα κοινὸν ἀποβουκολεῖ, τὰ μὲν θέλων καὶ
 5 ψυχαγωγῶν τῷ γλαφυρῷ καὶ ἐπαγωγῷ τῶν ἀναλογιῶν καὶ ἀντιστρο-
 φῶν, τὰ δ' ἐπιστρέφων αὐτοὺς καὶ συντείνων τῇ χαλεπότητι καὶ τῷ
 πολυσχιδεῖ καὶ δυσεξελίκτω τῶν συμπερανομένων, οὐκ ἀγόντων σχο-
 λὴν διαθρῆσαι τὸ φυσικόν, τῷ πλήθει τῶν μαθημάτων ἐπιπροσθοόμε-
 νον... ὡς ἐνίους κἄν ὀψὲ φορᾶσωσι τὸ ἑτερογενὲς καὶ ἐκτετραμμένον
 10 τῶν δεῖξεων ὑπειδόμενοι, ἀγαπητῶς τῇ τῶν μαθημάτων ἐφησυχάζειν
 γνώσει τῆς τῶν φυσικῶν ἀμαρτάνοντας. Ταῦτα δὲ συμβαίνει μὲν καὶ
 πᾶσι τοῖς κατακόρως ἐπὶ τῶν φυσικῶν μαθηματολογούσιν, οὐχ ἥμισυ
 δὲ τοῖς οὐδ' ὡς παραδείγματος χάρα ἀποχωρήμενοις αὐτοῖς πρὸς τὰ
 φυσικά, ἀλλ' ὡς ἐξ αἰτίων αὐτῶν ἐμπεδοῦν πειρωμένοις ἐκεῖνα καὶ ποι-
 15 ούμενοις ἤδη λόγους μαθηματικὸς αἰτίας τῶν φύσει ὄντων, καὶ ταῦτα
 τῶν ἄλλων κατηγοροῦσιν ὡς οὐκ εὖ ἐν τοῖς φυσικοῖς φερομένων, αὐτοῖς
 τηλικαῦτα παρανομοῦσιν· ἀμήχανον γὰρ καθάπαξ φυσικὸν δεδεῖχθαι
 μαθηματικῶς, ὅτι μὴ ὡς ἐκ παραδείγματος οὐ μὴν ὡς αἰτίου οἰκείου
 τῷ φυσικῷ, καὶ οὐδὲ τούτου ἀνέδην καὶ ἐπὶ παντός, ἀλλ' ἔστιν ὅτε
 20 καὶ ἐπ' ἐνίων, εἰ μὴ τις ὕλην προσάπτοι τοῖς μαθηματικοῖς, ὅπερ οὐδὲ
 αὐτὸ δυνατόν. Εἰ δὲ ταῦτ' ἔχει καλῶς, μὴ τοι πάνυ τοῖς μαθηματικοῖς
 πεποιθέτων, ὡς ἔνεκα τούτων μᾶλλον τι τὰ φυσικά κατορθοῦντας, εἰ
 μὴ μᾶλλον παρὰ τοῦτο καὶ ἀμαρτάνοντας (φ. 124β-125α).

Ἡ συνολικὴ καὶ ὀριστικὴ ἐκτίμηση τῆς τοποθετήσεως τοῦ Δωροθέου
 ἀπέναντι στὰ θέματα, ποῦ ἔθετε ἢ παρουσία τῶν νεωτερικῶν διδασκῶν στήν
 ἐπιστήμη καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς καταρτίσεώς
 του, τῆς φιλοσοφικῆς του παιδείας καὶ τῆς δξυνοίας του, θά καταστή ὀπωσ-
 δήποτε δυνατὴ μόνον ὅταν θά ἔχωμε ὀλα τὰ κείμενά του μπροστά μας. Εἶναι
 ἀνάγκη λοιπὸν νά προηγηθῇ ἡ ἐκδοση τῶν ἔργων ποῦ καταλογογραφήσαμε
 στήν ἀρχὴ τῆς μελέτης μας, σελ. 417 ἐπ.: κείμενα Γ2-Γ6.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ κείμενα τῶν φιλοσόφων ποῦ παρουσιά-
 σουμε ἔχουν περισσότερο προδρομικὴ σημασία σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἔργα
 τῶν Ἑλλήνων σοφῶν ποῦ ἀκολουθοῦν (Βούλγαρις, Θεοτόκης, Βενιαμὶν
 Λέσβιος⁶⁹, Κούμας κ.ἀ.), τὰ ὀποῖα καὶ αὐτοδύναμη ἀξία ἔχουν καὶ τὸ ἐπι-
 στημονικὸ τους ἐνδιαφέρον εἶναι πλησιέστερα πρὸς τίς κατακτήσεις τῆς
 νεώτερης ἐπιστήμης.

69. Καὶ στὸ πρόβλημα τοῦ βαρέος καὶ τοῦ κούφου ἔχουν ἐνδιαφέρον θέσεις ὀπως
 τοῦ Βενιαμὶν (Φυσική, χφ. Μηλεῶν, σελ. 76 - τὰ στοιχεῖα ὀφείλω στὸν καθηγ. κ. Μιχ.
 Ἀναστασιάδη, τὸν ὀποῖο θερμὰ εὐχαριστῶ), γιὰ τὸν ὀποῖο ὀ Ἀριστοτέλης δὲν σφάλλει,
 διότι ἐννοεῖ ὅτι τὸ αἰτίον τῆς βαρύτητος εἶναι ἐξωτερικὸ καὶ ὀχι ἔμφωτο στὰ σώματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἀπορία Νικολάου τοῦ ἐκ Μετζόβων πρὸς Δωρόθεον.

ζ' Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ἐκ μὴ ὄντος τὰ πάντα ἐποίησεν, καὶ εἶναι ποιητικὸν αἴτιον τῶν ἀπάντων, καθὼς εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ ὄχι τελικὸν μόνον, καθὼς ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης, πότερον ἐστὶν ἀληθές;

η' Ὁ πανέγαθος καὶ παντοδύναμος Θεὸς εἶναι ἄπειρος, δηλαδή ἀπειροσύσιος καὶ ἀπειροδύναμος, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης δὲν θέλει ἄπειρον ἐνεργείαν καὶ ἐπειδὴ ἡ Θεία Γραφή εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἐκκλησία δογματίζει ὀρθότατα καὶ ἀγιώτατα, ὅρα ψεύδεται ὁ Ἀριστοτέλης, διὰ τὸ ὄχι ἀντικείμεναι ἀλήθειαι δὲν συνίστανται.

ι' Ἡ ἐκκλησία δογματίζει ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχὴν καὶ τέλος, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἀρᾷ καὶ τὰ δύο· πῶς θέλει εἰπεῖν τὸν Ἀριστοτέλην ἀληθῆ ὁ βοηθῶν αὐτῷ;

ιβ' Τὸ ἐν τοῖς Φυσικοῖς τοῦ Ἀριστοτέλους μὴ ἄπειρον ἐνεργείαν εἶναι περιφραγὲς ψεύδος, καὶ ὁ πιστεῦν ἐκείνῳ ψεύστης ἐστίν.

ιγ' Διὰ τὰ αἰθέρια σώματα, ὅπου λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, πῶς εἶναι πέμπτη οὐσία, τί λογῆς εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία; διὰ τὸ οὐδὲ τὴν ἐνηλόφησεν οὐδὲ τὴν ἰξεύρει τί πρᾶγμα εἶναι. Καὶ ἂν φθαρτὸς ὁ οὐρανός, πρέπει νὰ ψεύδεται ὁ Ἀριστοτέλης.

κ' Ὅσα ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην ἐντελέχεια ὑλικῷ σώματι, πῶς θέλει μᾶς ἀποδείξει ὁ ὑπερασπιζόμενος αὐτὸν πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος κατὰ τὴν ἀλήθειαν τῆς Θείας Γραφῆς καὶ τῆς ἀληθείας μας;

κα' Ἄν ἡ ἔλξη τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι νόθος κῶ ληπτή, καθὼς αὐτὸς τὸ λέγει, λοιπὸν οἱ Περιπατητικοὶ ἔχουσι νόθον νοῦν τῆς ἀρχῆς τῶν καὶ ἐπομένως νόθον νοῦν καὶ τῶν ἐκ τῆς ἀρχῆς, καὶ αἱ γνώσεις τῆς φιλοσοφίας εἶναι νόθοι.

κβ' Πῶς λέγει ὁ αὐτός, ὅτι οἱ κομηταὶ εἰσιν ἐν μετέωρον, καὶ νὰ μὴν ὑπερβαίνωσι τὸ μέσον τοῦ ἀέρος, καὶ πῶς ὁ γαλαξίας νὰ εἶναι ἐν μετέωρον, ἀφ' οὗ ὠράθησαν καὶ ἐγνώσθησαν φανερά τί πρᾶγμα εἶναι ἀπὸ τῶν ἀληθεῖς φιλοσόφους;

κγ' Πῶς θέλει ἀρηθῆ τὸν δορυφόρους τῶν πλανητῶν, τοῦ διὸς καὶ τοῦ κρόνου, ὅπου φαίνονται τώρα ἀναμφιβόλως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης οὐδὲ τοὺς ἐφαντάσθη;

κδ' Τίνα ποιότητα ἀριστοτελικὴν αἰσθανόμενος ὁ κύων εὕρισκει τὸν αὐθέντην ὅπου ἔχασεν εἰς τὸν ὄρθρον, ἐπειδὴ μὴ παρόντος ὑποκειμένου, πῶς μένει ἡ ποιότης ἄνευ τούτου ἐναντίον τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας;

AUS DER GESCHICHTE DES NACHBYZANTINISCHEN
ARISTOTELISMUS IM GRIECHISCHEN RAUM

WIDERLEGUNGEN UND VERTEIDIGUNGEN DES PHILOSOPHEN
IM 18. JAHRHUNDERT

Inhaltsübersicht.

Im Rahmen einer umfangreichen Untersuchung über die aristotelische Tradition im griechischen Raum von der nachbyzantinischen Zeit bis zur Befreiung Griechenlands (17.-18. Jahrhundert), welche als Beitrag zum

Aristoteles-Jahr 1978 erscheinen soll, werden bisher unedierte Texte vorgelegt, namentlich solche eines philosophischen Disputs zwischen zwei wenig bekannten, obwohl bedeutenden Philosophielehrern und Autoren über aristotelische Thesen. Die Kontrahenten sind Dorotheos von Mitylene († 1770) und der aus Metsovo in Epirus stammende Nikolaos Zerzoulis († ca. 1773).

Ersterer ist der langjährige Philosophielehrer und Direktor der Akademie des Patriarchats zu Konstantinopel (1721-26, 1726-32, 1748-59), der ein großes Ansehen bei seinen Zeitgenossen und in den späteren Jahrzehnten genoß (siehe z.B. die Erwähnung bei Lord Byron, *Childe Harold's Pilgrimage*, 1811). Er ist einer der letzten Vertreter der traditionellen Philosophie, einer philosophischen Schulung, welche hauptsächlich auf die Autorität der aristotelischen Lehren sowohl in der Logik als auch in der Physik zurückging («ἀριστοτελικόσχολαστική φιλοσοφία»). Seine Werke — alle nur handschriftlich erhalten — sind fast ausschließlich Streitschriften zur Verteidigung aristotelischer Lehren gegen die «modernisierenden» (νωτερικοί) Philosophen. Hier einige Titel: «Über die Insekten, nämlich daß sie nicht aus Samen, wie die Modernen meinen, sondern nach Aristoteles durch Verwesung entstehen», «Über die Prinzipien nach Aristoteles und nach Demokrit» (Demokrit galt als Gewährsmann der Modernen), «Die Paradoxien der neueren Philosophen» (hauptsächlich gerichtet gegen Newton und seinen Übersetzer, d.i. Nikolaos Zerzoulis), «Aporien über die Bewegung der Erde nach den Pythagoreern und nach Kopernikos», schließlich die Streitschrift gegen Zerzoulis über das Schwere und das Leichte (eine Verteidigung des absolut Leichten nach Aristoteles).

Nikolaos Zerzoulis studierte Philosophie, Mathematik und Medizin in Italien (1751 - 55), lehrte in verschiedenen Schulen Nordgriechenlands, war Direktor der «Athonias Akademie», dann nur kurze Zeit der Akademie zu Konstantinopel und schließlich der Akademie zu Jasy (1766 - 72/73). Hauptsächlich in Jasy hat er eine Reihe von bedeutenden Werken der modernen Wissenschaft übersetzt, so vor allem die «Prinzipien» Newtons, die «Experimentelle Physik» des Holländers P. van Musschenbroek, die «Arithmetik», «Geometrie» und «Trigonometrie» Christian Wolffs sowie Werke Fr. Baumeisters. Von diesen Übersetzungen sind leider nur die der mathematischen Schriften Wolffs erhalten. Ihnen geht jeweils eine Einleitung Zerzoulis' voraus.

Die hier erstmals präsentierte Schrift Zerzoulis' über das Schwere und das Leichte gibt uns als einziges erhaltenes Beispiel seiner bedeutenden philosophischen Bildung trotz der Tatsache, daß es aus einer frühen Zeit, d.i. vor dem Studium in Italien stammt, ein wichtiges Dokument des neuen

Geistes an die Hand, welcher sich seit den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts allmählich im griechischen Raum durchsetzt (Belege dafür in Absatz 3 des Aufsatzes), um schließlich mit der nächsten Generation der philosophisch geschulten Gelehrten die neugriechische Aufklärung zu bilden.

Im Mittelpunkt des erwähnten Disputs (zeitlich anzusetzen zwischen 1740-45) steht der Begriff der Schwere, namentlich die aristotelische Lehre vom Feuer als dem absolut Leichten und die Gegenposition der Modernen, daß auch das Feuer eine Schwere hat, und zwar eine solche, die der Materie des Feuers analog ist.

In seiner etwa 50 Handschriftenseiten umfassenden Schrift vertritt Zerzoulis die Auffassung der Modernen. Durch eine Reihe einleuchtender Argumente versucht er einerseits die «peripatetischen» Thesen zu erschüttern, andererseits die Überlegenheit der Lehre der Vertreter der—modernen—Wissenschaft (ausdrücklich ist nur Newton genannt) und Philosophie «in der ganzen Welt» zu zeigen. Die Modernen folgen im Grunde Demokrit, der ebenso wie Aristoteles «einer von den unsrigen großen Griechen gewesen» sei (Ἑλληὴν ἡμέτερος παλαιότατος καὶ Ἑλλήνων λαμπρότατος). Bemerkenswert ist, daß Zerzoulis seinen Gegnern des öfteren vorwirft, Aristoteles als der einzigen, sogar über der christlichen Lehre stehenden Autorität blind gefolgt zu sein und ihn dabei sehr oft mißverstanden zu haben — er betont zugleich sein gründliches Studium der aristotelischen Schriften und der zahlreichen Kommentare zu Aristoteles—, im ganzen mit den Texten des Aristoteles nur oberflächlich umgegangen zu sein und vor allem von Mathematik nichts verstanden zu haben.

Was die Argumentation selbst betrifft, so ist folgendes hervorzuheben. Zerzoulis legt Wert darauf, daß das Leichte des Feuers kein Axiom ist, weil es eines Beweises bedarf; so auch bei Aristoteles. Seine Kritik an Aristoteles trifft vor allem dessen Auffassung von den Qualitäten. Die Worte (λέξεις, φωναί) entsprechen Dingen, welche in der realen Welt existieren. Sie stellen deren «Idee» dar und kennzeichnen sie. Nur von den Dingen her erhalten sie ihren Wert. Das Wahrnehmbare ist die Schwere, während das Leichte deren Abwesenheit ist. So ist das Leichte ein Nichtseiendes, nicht jedoch im Sinne des Entgegengesetzten, sondern der Privation. Daraus ergibt sich, daß es bei allen Körpern jeweils eine ihrem Gewicht entsprechende Schwere gibt. Bei einer solchen Auffassung werden alle Naturgesetze aufrechterhalten. (In diesem Zusammenhang ist interessant festzuhalten, daß die «empirische» Formel von der Schwere der Dinge auf der Erde im Verhältnis zu ihrer Schwere auf dem Mond, welche Zerzoulis eher um seinen Gegnern zu imponieren erwähnt als deswegen, weil sie hier von Bedeutung ist, zahlenmäßig nicht sehr von der heute astronomisch bere-

chenbaren Zahl abweicht). Leicht ist also nach Zorzoulis das, was ein Minimum an Schwere hat, nicht aber ohne jede Schwere ist. So ist von der Schwere das Schwere zu unterscheiden; man kann also nur von Dingen, die mehr oder weniger schwer sind, nicht aber von größerer oder geringerer Schwere sprechen. Die Schwere sei jedoch bei allen Körpern gleich, wenn man sie im leeren Raum sein läßt.

Dorotheos benutzt bei seiner Argumentation mehr Syllogismen. Er wendet sich immer wieder scharf gegen den Bezug auf die Empirie in der philosophischen Erörterung (seine Gegner nennt er *ἐμπειροφιλόσοφοι*) und ist auch gegenüber der Mathematik sehr mißtrauisch. Sein Hauptanliegen ist zu zeigen, daß das Leichte kein reines Denkgebilde ist, sondern eine Eigenschaft und Form, sonst müßte man auch die Existenz von anderen nicht wahrnehmbaren Wesenheiten (Natur, Gott, Engel, Nous, Seele usw.) leugnen. In diesem Zusammenhang wendet sich Dorotheos gegen Zorzoulis' Kritik an der Lehre von den Qualitäten und den wahrnehmbaren Dingen. Festzuhalten ist, daß er — wie er sagt — nur gegen wenige und nicht gegen alle Modernen zu Felde zieht, vor allem aber gegen diejenigen seiner Landsleute, welche «die Europäer» verehren und sie falsch interpretieren. Unverkennbar ist jedoch der Eindruck, den seine Apologie im ganzen erweckt, nämlich daß er trotz der Fülle des Wissens und eines Scharfsinns um eine verlorene Sache geht, wie ein unbekannter Benutzer der Athener Handschrift X.A.E. 51 treffend glossiert hat (*ὁ πόνος σου ἔωλος, φίλτατε Δωρόθεε, ...*).

Aus dem hier präsentierten Disput um das Schwere und das Leichte geht schließlich hervor, daß keiner von den Beteiligten daran zweifelte, Aristoteles habe ein absolut Leichtes gelehrt. Sie wagten also nicht eine Interpretation, wie sie heute von Cherniss oder Guthrie vorgenommen wird (*κοῦρον* sei nach Aristoteles «what is relatively light»). Siehe den soeben von D. O'Brien veröffentlichten Aufsatz in «*Journal of Hellenic Studies*» 97 (1977) 64-74.

Athen

Linos Benakis

ΝΕΩΤΕΡΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΥ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Ἡ Ἀνακοίνωσή μου κινεῖται στὰ πλαίσια μιᾶς μονογραφίας γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ ὡς τὴν ἐθνικὴ Ἀνεξαρτησία, ποὺ ἀπὸ καιρὸ ἐτοιμάζω (χωρὶς νὰ μπορῶ νὰ προβλέψω πότε θὰ εἶναι ἐτοιμὴ γιὰ δημοσίευση).

Ἡ μονογραφία αὐτὴ θὰ καλύψῃ τὰ θέματα:

(α) διδασκαλία καὶ σχολιασμός τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου (ἐξωτερικὴ ἐπαφή, γιὰ διδακτικούς κυρίως σκοπούς, μὲ τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικὴ - ἰδεολογικὴ προσέγγιση στὸ ἀριστοτελικὸ σύστημα),

(β) ἀμφισβήτηση τῆς ἀθθεντίας τοῦ φιλοσόφου σὲ θέματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, κυρίως, καὶ κριτικὴ συγκεκριμένων θέσεων του,

(γ) ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἐκπροσώπους τῆς ἀριστοτελικοσχολαστικῆς φιλοσοφίας στὰ κέντρα ἀνώτερης παιδείας τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου.

Στὸ α' θέμα ἐπισημαίνω μόνο στὴν σημερινὴ εὐκαιρία ὅτι ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέρον παρουσιάζει —καὶ σημαντικό γιὰ τὸν σωστὸ προσδιορισμὸ τῆς παρουσίας τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας εἶναι— τὸ πρόβλημα τοῦ πραγματικοῦ χαρακτήρα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ αὐτοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὴν πρώτη κυρίως φάση του (ὡς τὸν Γεράσιμο Βλάχο καὶ τὸν Γεώργιο Σουγδουρῆ· οἱ κυριώτεροι διδάσκαλοι καὶ σχολιαστὲς τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι: Κορυδαλέως, Κορέσσιος, Συρίγος, Κεραμεύς, Καρυοφύλλης, Βλάχος, Κυμινήτης, Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος, Κούρσουλας, Σουγδουρῆς).

Ὁρισμένες βασικὲς ἀπόψεις στὸ θέμα αὐτὸ ἔχω διατυπώσει σὲ βιβλιοκρισίᾳ μου τοῦ μεγάλου ἔργου τοῦ Κλ. Τσοῦρκα γιὰ τὴ δρᾶση καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως (στὸ Περιοδικὸ σύγγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης

Ἑλληνικά, τόμ. 23/1970, σελ. 399-404). Ἡ βασικὴ θέση τοῦ Κλ. Τσοῦρκα ἦταν ὅτι ὁ Κορυδαλεὺς ἀντιπροσωπεύει ἓνα ὀρθόδοξο Ἀριστοτελισμὸ, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα ἀντισχολαστικὸς καὶ ἀντιθεολογικὸς· καὶ ἐδῶ σημειώ- νεται μιὰ μόνιμη — καὶ δυστυχῶς ἀδικαιολόγητη — ταύτιση τοῦ ἄντι- σχολαστικοῦ μετὰ τὸ ἀντιθεολογικὸ πνεῦμα, ποὺ ἀποδίδει ὁ Τσοῦρκας στὸν Κορυδαλέα. Πρόκειται γιὰ μιὰ καθαρὴ σύγχυση μεταξὺ ἀντιθεολογι- κοῦ (στὴν ἔννοια ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα ἀντι- θεολογικὸς) καὶ ἀντιθρησκευτικοῦ πνεύματος. Ὁ Κορυδαλεὺς εἶναι πολέ- μιος τῆς αὐθαίρετης ἑθελογικῆς ἐρμηνείας τῶν Σχολαστικῶν καὶ γι' αὐτὸ ἀντισχολαστικὸς. Ὁ ἀγῶνας του, συνεχῆς καὶ ἐπιμονος, εἶναι νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐθεντικὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ αὐθεντικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη (ἀβερροϊστι- κή, σχολαστικὴ, καὶ βυζαντινὴ ἀκόμη) εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων Σχο- λιαστῶν, μετὰ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα. Ἡ αὐθεντικὴ ἐρμη- νεία πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πίστη, ποὺ ἀσφαλῶς εἶναι ὑπέρ- τερη, ἀλλὰ δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴ γνώση καὶ τὴν κατανόηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὅταν τὸ χριστιανικὸ δόγμα ἀποδέχεται ὠρι- σμένες θέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας.

Ἡ σύγχυση αὐτὴ ὀδηγεῖ τελικὰ τὸν Τσοῦρκα στὸ νὰ ἐμφανίσῃ διαρκῶς τὸν Κορυδαλέα ὡς ἀντιμεταφυσικὸ, ὀφείλεται ὅμως καὶ σὲ μιὰ ἄλλη, ποὺ φαίνεται πολὺ καθαρὰ στὸ Μέρος IV τοῦ βιβλίου του, στὴν ἀνάλυση δηλ. καθενὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ φιλοσόφου. Πρόκειται γιὰ τὴν πολὺ συχνὴ ταύτιση ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας καὶ ἰπιστεύω τοῦ Κορυδαλέα: *selon Corydalée, d'après C., pour C.* κλπ., ὅπου ἔχομε ὅμως καθαρὰ ἀριστοτελικὲς θέσεις. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἐσφαλμένα συμπεράσματά του, π.χ. ... *le Dieu de C. est moins celui des Chrétiens que celui d'Aristote.* Καὶ βέβαια, ἀφοῦ στὰ σχολιαστικὰ ἔργα του ἀγωνίζεται νὰ δείξῃ τὴν αὐθεντικὴν (ἴγνησιαν) διδασκαλίαν τοῦ Σταγίριτη. Ὑπάρχουν πολλὲς ἀποκαλυπτικὲς θέσεις τοῦ Κορυδαλέα (π.χ. *Περὶ ψυχῆς*, φ. 225, καὶ πανηγυρικότερα *Περὶ οὐρανοῦ*, φ. 298 καὶ φ. 404), ποὺ δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν προσωπικὴ στάση του ἀπέναντι στὸ χριστιανικὸ δόγμα. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ διαφορὰ τοῦ Νεοαριστοτελι- σμοῦ, ὅτι στὴν (αὐθεντικὴν) ἐρμηνείαν τοῦ Ἀριστοτέλους διατηρεῖ τὴν ἀνε- ξαρτησίαν του ἀπέναντι στὸ δόγμα, πρᾶγμα ἀκριβῶς ποὺ δὲν συναντᾷ ὁ Κο- ρυδαλεὺς στοὺς Σχολαστικούς.

Γιὰ νὰ συνοψίσωμε, ἡ διαφορὰ, ἡ ἀξία καὶ ὁ τίτλος τοῦ Κορυδαλέα ὡς σχολιαστοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ὅτι δὲν ἀναζητεῖ στὸν φιλόσοφον τὴν ἐπαλήθευσιν χριστιανικῶν δογμάτων, ὅτι κύριος σκοπὸς του εἶναι ἡ ὑπερά-

σπιση της συνέπειας στο άριστοτελικό σύστημα, και ότι, όπου χρειάζεται, επιδιώκει μιὰ σαφή αντίδιαστολή προς τὴν χριστιανικὴ ἀλήθεια, πρᾶγμα ποὺ ἔχει ἐπισημάνει σωστὰ ἕνας παλαιότερος μελετητὴς τοῦ Κορυθαλέα, ὁ O. Jochem (Giessen 1935), μιλώντας γιὰ τὴ λύση τῆς "διπλῆς ἀλήθειας", ποὺ βγάζει τὸν φιλόσοφό μας ἀπὸ τὴ δύσκολη θέση τοῦ χριστιανοῦ Ἄριστοτελικοῦ.

Στὴν ἴδια προβληματικὴ ἀνήκει εἰδικότερα ὁ ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Ἄριστοτελισμοῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸν Νεοαριστοτελισμὸ τῆς Πάδοβας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄμεση ἑλληνικὴ-βυζαντινὴ παράδοση. Ἐδῶ ἀρκοῦμαι νὰ παρατηρήσω ὅτι δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἡ μαρτυρία τῆς ἀδιάκοπης συνέχειας τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθῆ ἡ γνώση καὶ ἡ χρῆση τῶν βυζαντινῶν σχολιαστῶν ἀπὸ τοὺς μεταβυζαντινοὺς ἀριστοτελικοὺς φιλοσόφους. Καὶ θὰ διαπιστώσωμε ὅτι ἡ χρῆση αὐτὴ δὲν εἶναι τόσο συχνὴ ὅσο θὰ περιμέναμε — μὲ κάποιες ἐξαιρέσεις, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν πολὺ μεθοδικῶν Ἐπιτομῶν (τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς καὶ Φυσικῆς) τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη. Ἡ ἐξήγηση, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑπάρχει: γιὰ τὸν Ἄριστοτελισμὸ τοῦ Κορυθαλέα καὶ τῆς σχολῆς τοῦ αὐθεντικῆ δὲν εἶναι, ὅπως ὑποδήλωσα, οὔτε ἡ ἐρμηνεία τῶν Βυζαντινῶν — καὶ πολὺ περισσότερο ἡ Ἄβερροϊστικὴ καὶ ἡ δυτικὴ σχολαστικὴ —, ἀλλὰ μόνο ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων Σχολιαστῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀλέξανδρο Ἀφροδισιέα.

Τὸ β' θέμα, ἡ ἀντίδραση στὴν μονοκρατορία τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας καὶ ὁ πραγματικὸς χαρακτήρας τῆς, εἶναι τὸ εἰδικότερο ἀντικείμενο τῆς Ἀνακινώσεως αὐτῆς. Οἱ γνώσεις μας ἐδῶ εἶναι ἀκόμη λίγες, καὶ δὲν ἔχει γίνῃ κυρίως συστηματικὴ ἐπεξεργασία τῶν πῶτων πηγῶν, ποὺ εἶναι τὰ ἴδια τὰ κείμενα.

Τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἀντίδρασης αὐτῆς στὸν κυρίαρχο σ' ὁλόκληρο ἀκόμη τὸν 17ο αἰ. Ἄριστοτελισμὸ τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων τῆς Τουρκοκρατίας κατέγραψα (σὲ μιὰ πρώτη ἀπαρίθμηση) σὲ πρόσφατο ἄρθρο μου (*Φιλοσοφία* 7/1977, σελ. 416-454: "Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἄριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ υπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰ. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος" — Τὸ ἄρθρο ἀποτελεῖ τὴν πρώτη μορφή ἑνὸς ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῆς μονογραφίας μου γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἄριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ στηρίζεται στὴν μελέτη ἀνεκδότων κειμένων τῶν δύο φιλοσόφων. Βλέπε καὶ τὴν πρώτη ἐκδοση ἑνὸς ἄλλου μικροῦ κειμένου τοῦ Ζερζούλη, ποὺ ἀπευ-

θύνεται μάλιστα στον ίδιο Δωρόθεο Λέσβιο με ερωτήματα κρίσιμα για το συμβιβασίμο αριστοτελικής και χριστιανικής διδασκαλίας: *Δευκαλίον* τεύχος 21/1978 (αφιερωμένο στη Νεοελληνική Φιλοσοφία), σελ. 86-95).

Χαρακτηρίζω στο άρθρο μου για τους Νικόλαο Ζερζούλη και Δωρόθεο Λέσβιο (σελ. 428 έπ.) την διαμάχη των δύο φιλοσόφων γύρω από την έννοια του βαρέος και του κούφου κατά τον 'Αριστοτέλη και τη νεότερη επιστήμη — διαμάχη που τοποθετώ γύρω στο 1745 — ως ένα από τα σχετικά πρώιμα επεισόδια στην πορεία της φιλοσοφικής παιδείας στον νεοελληνικό χώρο από την απόλυτη κυριαρχία του 'Αριστοτελισμού (ειδικότερα του Κορυδαλισμού) προς την έντονη παρουσία της νεότερης επιστήμης και φιλοσοφίας'.

Την εποχή αυτή βαρύνουσα θα μπορούσε να είχε καταστή η παρουσία του Βικεντίου Δαμωδοῦ (1700-1752), αλλά η δράση του, όπως και ενός δύο ακόμη αξιόλογων λογίων τῶ ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ('Αναστάσιος Γόρδιος, 'Αντώνιος Κατήφορος), δὲν ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του. Οἱ κύριοι ἑκπρόσωποι τοῦ νεωτερικοῦ πνεύματος θὰ ἀναπτύξουν τὴ δράση τους στὶς ἐπόμενες δεκαετίες. Τώρα ὁ Βούλγαρις εἶναι 30 περίπου ἔτων, ὁ Μοισιόδαξ μόλις 20 καὶ οἱ Καταρτζῆς καὶ Θεοτόκης 5 χρόνια περίπου νεώτεροι.

'Εχουν προηγηθῆ ὡστόσο πρὸς τὴν κατεύθυνση πὺ ἐπισημαίνομε χαρακτηριστικὰ γεγονότα. Πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὴν καταδίκη τοῦ Μεθοδίου 'Ανθρακίτη τὸ 1723, *ὅτι τὰ τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας παρητήσατο καὶ ἀπεδοκίμασεν*, καὶ τὴν ἀποκατάστασή του τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὸν ὄρο νὰ διδάσκη ἐν τῷ μέλλοντι τὴν περιπατητικὴν φιλοσοφίαν *συνωδᾶ τῷ συστήματι τοῦ Κορυδαλέως*, σημειώνεται γύρω στὸ 1716 ἢ πολὺ λιγώτερο γνωστὴ πρώτη ἀναταραχὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴ δράση τῶν διδασκάλων 'Ιαννακοῦ καὶ Παχωμίου. Γιὰ τὸν δεύτερο παραδίδεται ὅτι ὑπῆρξε βίαιος τῶν τότε *περιπατητικῶν ἀντίπαλος* καὶ ὅτι *μαθητὴς ἐγένετο Μεθοδίου τοῦ 'Ανθρακίτου... ἐπηγγέλλετο τὰ τῶν σοφῶν... ὑβριστὴς ἦν τοῦ 'Αριστοτέλους ἄκρος*. 'Αντίπαλοι τῶν 'Ιαννακοῦ καὶ Παχωμίου ἦσαν οἱ διδάσκαλοι Καστοριάς 'Ιερόθεος καὶ Σιατίστης Γεώργιος Ρούσης, πὺ πρῶτοι, ὅπως φαίνεται, ὑποκίνησαν τὴ δίωξη τοῦ 'Ανθρακίτη, καὶ Μάνος Κριτίας (Κωνσταντινούπολις) καὶ 'Αναστάσιος Νικολόπουλος (Σιάτιστα). Τὸ 1716 ἐπίσης κυκλοφορεῖ ἡ *Εἰσαγωγή εἰς τὰ Γεωγραφικὰ καὶ Σφαιρικὰ* τοῦ Πατριάρχου 'Ιεροσολύμων Χρυσάνθου Νοταρᾶ, ἓνα ἀπὸ τὰ ἔργα πὺ βοήθησαν τὴν νεοελληνικὴ σκέψη ν' ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν αριστοτελικὴ παράδοση (μ' ὄλο πὺ ὁ Χρυσάνθος δὲν ἀποδέχθηκε τὸ σύστημα

του Κοπερνίκου' (Α. 'Αγγέλου, "Η δίκη του Μεθοδίου 'Ανθρακίτη", "Αφιέρωμα εις την "Ηπειρον 1955, σελ. 177).

Ἐξ ἄλλου τὸ 1718 τοποθετεῖται ἡ συγγραφή τοῦ ἔργου τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου (1680-1730) *Φιλοθέου πάρεργα*, ποῦ δίκαια χαρακτηρίζεται 'προεικόνισμα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ', γιατί στὰ χρόνια ἐκεῖνα 'έρχεται νὰ ἀποκαλύψει στὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη τοὺς κόσμους τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας, νὰ μνημονεύσει τὸν στοχασμὸ τοῦ Βάκωνα, τοῦ Χόμπς, τοῦ Λα Ροσφουκώ. Κιόλας στὰ πρόιμα αὐτὰ χρόνια ὁ συγγραφέας τολμᾷ νὰ γράψει ὅ,τι καὶ πολὺ μεταγενέστερα ἀκόμη θὰ ἦταν ριζοτόμο γιὰ τὸ παραδοσιακὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα' (Κ.Θ. Δημαρᾶς, "Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς 1964). Ἐχει πραγματικὰ προσεχθῆ ἰδιαίτερα τὸ χωρίο, στὸ ὁποῖο ὁ Μαυροκορδάτος διαδηλώνει τὸ θαυμασμό του γιὰ τοὺς 'νεώτερους' καὶ διατυπώνει τὴν τολμηρὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἄποψη, πὼς ἂν ξαναγεννιόταν ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν θὰ δίσταζε νὰ γίνῃ μαθητῆς τους: *Θαυμάζω καὶ δι' ἐπαίνων ἄγειν οὐ πάομαι τοὺς νεωτέρους εἰς τὰ ἐνδόμωχα τῆς φύσεως χωρήσαντας, ἐξαιτίας τε ἐπιστασίας ἀνευρόντας ἐν παντοίας παιδείας ἰδέα μοῖρα ὅσα ἀληθῆ οὐδὲν ἦττον ἢ καινά, ὥστε πολλάκις ἐπεισὶ μοι λέγειν, εἶγε ἀναβιώναι ἐξὸν εἶη τῷ σοφῷ Ἀριστοτέλει, ἐν τε τοῖς φυσικοῖς ἐν τε τοῖς περὶ τὰ ἦθη καὶ τοὺς χαρακτήρας ὁμολογήσαντα ἑαυτὸν ἀντικρὺς ἠττάσθαι ἄσμενον ἂν μαθητὴν γενέσθαι τηλικούτων ἀνδρῶν. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χωρίο ἐπικαλεῖται 30 χρόνια περὶκου ἀργότερα ὁ Νικόλαος Ζερζούλης στὴν ἀπάντησή του πρὸς τὸν 'ἀνώνυμον Περιπατητικὸν' γιὰ νὰ ὑπερασπισθῆ τὴ διδασκαλία τοῦ Νεύτωνος (κώδ. Ἀθηνῶν, Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἐταιρ. 51, φ. 143β).*

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθῆ καὶ τοῦτο. Κοντὰ χρονικὰ στὴ νέα πορεία ποῦ ἀντιπροσωπεύει πιὸ ὄριμα τώρα ὁ Νικόλαος Ζερζούλης (καὶ λίγο ἀργότερα οἱ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Μανασσῆς Ἡλιάδης, Δημήτριος Καταρτζῆς, Δανιὴλ Φιλιππίδης κ.ἄ.) εἶναι ἡ ἀποδυνάμωση καὶ τοῦ Νεοαριστοτελισμοῦ τῆς Πάδοβας στὴν ἴδια τὴν πηγὴ τῆς. Ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν δημοσιευμάτων Ἑλλήνων σπουδαστῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης προκύπτουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ μιὰ ἀντίδραση στὴν εἰσβολὴ τοῦ νεώτερου πνεύματος. Ἐχομε ἔτσι τοὺς λόγους (κατὰ τὴ δημόσια δοκιμασία τους γιὰ τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορος) ἐνός Εὐσταθίου Νομικοῦ (1729), ἐνός Δημητρίου Μεραδάρη (1731), τοῦ Νικολάου Στρατηγοῦ (1732) καὶ τοῦ Νικολάου Κατσαῖτη (1741), στοὺς ὁποίους εἶναι ἐκδηλῆ ἡ προσπάθεια νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία ἀπέναντι στὶς νέες ἰδέες. Δὲν λείπει βέβαια καὶ τὸ νεωτερικὸ

πνεῦμα σὲ κείμενο νεαροῦ Ἑλληνοῦ ἀποφοίτου τῆς ἰατροφιλοσοφικῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας, τοῦ Κεφαλλῆνος Ἰωάννου Πολυκαλά (1739).

Ὅπως εἶναι τέλος περισσότερο γνωστό, τὸ κύριο ρεῦμα τῆς νεώτερης φιλοσοφίας, ποὺ πολέμησε σὲ πολλές περιπτώσεις τὸν ἄριστοτελισμὸν τῶν ἑλληνικῶν ἀνωτέρων σχολῶν, ἐκφράζεται μὲ τὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ καὶ τοὺς προδρόμους του (ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι καὶ πέρα).

Τί σημαίνει ὁμως στὴν πραγματικότητα ἡ πολεμικὴ τῶν ἑνωτέρων ἐναντίον τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀριστοτελισμοῦ τοῦ 18ου αἰ. καὶ ποιὸς εἶναι βασικά ὁ χαρακτήρας τῆς; Οἱ γνώσεις μας στὸ ιδιαίτερα κρίσιμο αὐτὸ θέμα εἶναι ἀκόμη λίγες. Ἡ θέση μου, μὲ βάση τὴ μελέτη γιὰ πρώτη φορά τώρα σχετικῶν κειμένων, εἶναι ὅτι: ἀπέναντι στὴν μονολιθικὴ προσκόλλησι τῶν Ἑριπατητικῶν τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰ. στὴν αὐθεντία τοῦ φιλοσόφου, οἱ λεγόμενοι ἑνωτέροι Ἑλληνοὶ φιλόσοφοι καὶ διδάσκαλοι τοῦ 18ου αἰ. διακατέχονται ἀπὸ ἓνα ἰσορροπημένο σεβασμὸ στὴ μόνιμη ἀξία τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, σεβασμὸ ὁ ὁποῖος στηρίζεται σὲ καλὴ ἀμνηστική της, γνωρίζουν ὁμως ἐξ ἴσου καλὰ καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς νεώτερης ἐπιστήμης ὥστε νὰ ἀπορρίπτουν ἀριστοτελικὰς θέσεις ἀσυμβίβαστες πρὸς αὐτά, ὅπως ἐπίσης γνωρίζουν καὶ τὰ νεώτερα φιλοσοφικὰ συστήματα, πρῶγμα ποὺ τοὺς ὑπαγορεύει κριτικὴ στάσι σὲ θέματα κυρίως φιλοσοφίας τῆς φύσεως καὶ σὲ ἐπιστημονικὰ θέματα.

Σημαντικὴ εἶναι τέλος ἡ διαπίστωσι ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν ἑνωτέρων εἶναι στραμμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ ὄχι τόσο ἐναντίον τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀριστοτέλους ὅσο τῶν ἀριστοτελικῶν τῆς ἐποχῆς τους, οἱ ὁποῖοι συχνὰ παρανοοῦν τὸν φιλόσοφο ἢ τὸν ὑπερασπίζονται ἀπὸ τυφλὴ προσκόλλησι στὴν παραδοσιακὴ διδακτικὴ φιλοσοφία. Τὰ καίμενα τοῦ Νικολάου Ζερζούλη καὶ τοῦ Δωροθέου Λεσβίου, ποὺ παρουσίασα πρόσφατα, προσφέρουν, πιστεύω, χαρακτηριστικὰς μαρτυρίας γιὰ τὴν βασικὴ μου θέση ὅπως καὶ γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ διαπίστωσή μου.

ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΕΡΖΟΥΛΗ (1706 - 1773).

ΜΙΑ ΠΡΩΙΜΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΔΩΡΟΘΕΟ ΛΕΣΒΙΟ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ
ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ, ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ : ΑΝΑΝΙΑΣ ΑΝΤΙΠΑΡΙΟΣ ΠΡΟΣ ΖΕΡΖΟΥΛΗΝ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ ΨΥΧΗΣ

Σε άλλη ευκαιρία¹ παρουσιάσαμε πρόσφατα ένα ενδιαφέρον επεισόδιο από την ιστορία του μεταβυζαντινού Ἀριστοτελισμού στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Πιὸ συγκεκριμένα τὴν ἀντιδικία τοῦ Δωροθέου Λεσβίου († 1770), ἑνὸς τυπικοῦ ἐκπροσώπου τῆς περιπατητικῆς Φιλοσοφίας, ὅπως αὐτὴ κυριαρχοῦσε στὴ διδακτικὴ πράξη σ' ὀλόκληρο σχεδὸν ἀκόμη τὸν 18ο αἰ., πρὸς τὸν «νεωτερικὸ» φιλόσοφο Νικόλαο Ζερζούλη († 1773)².

Τὰ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς διαμάχης γύρω ἀπὸ τὸν ὀρισμὸ τοῦ βαρέος καὶ τοῦ κούφου κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς νεώτερους φυσικοὺς καὶ φιλοσόφους μᾶς ἔδωσαν τὴν ευκαιρία νὰ συγκεντρώσωμε ἐκεῖ τὰ διάσπαρτα στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο δύο τόσο λίγο δυστυχῶς γνωστῶν ὅσο καὶ σημαντικῶν φιλοσόφων καὶ νὰ τοποθετήσωμε τὸ επεισόδιο στὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς (μεταξὺ 1740 καὶ 1750) καὶ στὰ φαινόμενα, ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. σημειώνουν τὸν κλονισμὸ τῆς κυριαρχικῆς αὐθεντίας τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἡ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν συγγραφῶν αὐτῶν ἀποτέλεσε μίαν πρώτη ἀποτίμησι ὀλικοῦ ποῦ δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμη προσιτὸ, ἀφοῦ παραμένει ἀνέκδοτο — σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις καὶ ἀκαταλογογράφητο —, ἂν καὶ ἀφορᾷ μίαν ἐποχὴ μὲ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς μας παιδείας. Πίστη μας εἶναι ὅτι πρὶν ἀπὸ ὅποιανδήποτε συνθετικὴν παρουσίαση καὶ ὀριστικώτερη συναγωγὴ γενικῶν συμπερασμάτων χρειαζόμεσθε προπάντων καλὲς ἐκδόσεις κειμένων³.

1. Ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν προετοιμασία μιᾶς μονογραφίας γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴν πτῶση τοῦ Βυζαντίου καὶ ὡς τὴν ἔθνικὴ Ἀνεξαρτησία (διδασκαλία, σχολιασμὸς, ἀπηχήσεις, ἀντίρροπα ρεύματα, ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου κλπ), ὡς συμβολὴ στὸν ἑορτασμὸ τὸ 1978 τῶν 2300 χρόνων ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀριστοτέλους.

2. Παρουσίαση καὶ ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολιμαίας διαμάχης των, ποὺ διασώζει ὁ κῶδ. Ἀθηνῶν, Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 51 (ἔτ. 1759) στὸ ἄρθρο μου Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰ., «Φιλοσοφία» 7 (1977), σελ. 416 - 454.

3. Παραπέμψαμε καὶ στὸ παραπάνω ἄρθρο (σημ. 2) στὴ δῆλωση τοῦ G. P. Henderson

Τὰ δύο μικρά κείμενα πού ἐκδίδονται παρακάτω γιά πρώτη φορά ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἀκριβῶς κύκλο προσώπων καὶ θεμάτων, πού προβάλαμε γιά πρώτη ἐπίσης φορά μὲ τὴν παρουσίαση τῆς ἀντιδικίας γύρω ἀπὸ τὸ βαρὺ καὶ τὸ κοῦφο. Πρόκειται συγκεκριμένα γιά τὸ πρῶιμότερο, ὅπως πιστεύομε, ἀπὸ τὰ σωζόμενα κείμενα τοῦ Νικολάου Ζερζούλη μὲ τὸν τίτλο *Ἀπορία πρὸς Δωροθέον*⁴ καὶ χαρακτηῖρα ἀναμφισβήτητα ἐριστικό· στόχος του εἶναι ἀσφαλῶς ὁ ἄκρατος ἀριστοτελισμὸς τοῦ Δωροθέου Λεσβίου.

Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ τοῦ διδασκάλου καὶ ἔπειτα Σχολάρχου τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἦταν ἀσφαλῶς γνωστὴ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Σχολῆς του, γιατί ἡ σύνθεση καὶ τὸ ὄφος — σὲ σύγκριση μάλιστα μὲ μεταγενέστερο ἔργο του — δὲν ἐπιτρέπουν νὰ τοποθετήσωμε τὸ γραπτὸ αὐτὸ τοῦ Ζερζούλη πέρα ἀπὸ τὸ 1750, τὸ ἔτος τῆς μετάβασής του στὴν Ἰταλία γιά σπουδὲς τεσσάρων ἐτῶν, καὶ πολὺ περισσότερο στὴν περίοδο 1756 - 59, πού γιά ἓνα διάστημα βρέθηκε κι ὁ ἴδιος στὴν Κωνσταντινούπολη, διδάσκαλος κι αὐτὸς στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία. Καὶ τὴν ἐπιστολιμαία διαμάχη τους γιά τὸ βαρὺ καὶ τὸ κοῦφο τοποθετήσαμε ἄλλωστὲ στὴν περίοδο 1740 - 50. Μὲ αὐτὸ μάλιστα τὸ ὄροσημο οἱ «Ἀπορίες» πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ 1740.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ δευτέρου κειμένου, πού ἐκδίδεται γιά πρώτη φορά κι αὐτὸ ἐδῶ, τοῦ μικροῦ κειμένου τοῦ Ἀνανία Ἀντιπαρίου, ἀφοσιωμένου μαθητῆ τοῦ Δωροθέου, διδασκάλου καὶ αὐτοῦ καὶ Σχολάρχου τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας (1748 - 67), πού ἀποτελεῖ προφανῶς ἀπάντηση στὴν 20ῆ ἀπορία τοῦ Ζερζούλη γιά τὴν φιλοσοφικὴ ἀπόδειξη τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, θά μᾶς ἔδινε τὸν ἀναμφισβήτητο *terminus ante quem* γιά τὴν χρονολόγηση καὶ τῶν «Ἀποριῶν». Δυστυχῶς δὲν ἔχομε ἐδῶ κανένα στοιχεῖο, ἔξω ἀπὸ τὴ χρονιά πού σημειώνεται σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ κώδικα πού τὸ διασώζει, τὸ ἔτος 1759.

Οἱ «Ἀπορίες» τοῦ Νικολάου Ζερζούλη ἔχουν τὴν ἀκόλουθη σύνθεση: σὲ σύνολο 41 ἀποριῶν καθαρὰ θεολογικὲς εἶναι 10, καθαρὰ φιλοσοφικὲς 7, φιλοσοφικὲς μὲ θεολογικὸ ἐνδιαφέρον 6, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν ἐπιστημῶν

στὸν Πρόλογο τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς πρώτης συστηματικῆς ἱστορίας τῆς Νεώτερης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας (*Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ. 1620 - 1830. Μετάφραση Φ. Κ. Βῶρου, Ἀθήναι, Κέντρον Ἑρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1977, σελ. ζ*): «Υπολείπεται πολλὴ φιλολογικὴ, ἐκδοτικὴ ἐργασία, καὶ παραμένει ἀπεριόριστο τὸ ἔδαφος γιά τὴν ἐπανεκτίμηση τῶν ἡγετικῶν μορφῶν, τίς ὁποῖες τὸ βιβλίον τόσο σύντομα ἐθεώρησε...».

4. Στὸ χφ. μὲ τὴ σημερινὴ στάχωση προηγούνται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι (ἐκτὸς ἴσως τοῦ τμήματος φ. 157 - 211, ὅπου καὶ μεταγενέστερη σημείωση: «Τὴν 16 Νοε. 1870 Λευκάδι δωροδομαί τὸ παρόν. . . Β. Ἀρκέλας») μὲ διαφορετικὸ κατὰ τμήματα μελάνι (βλ. ὁμῶς Σπ. Λάμπρος, «Νέος Ἑλληνομνημόν» 4 (1907) 225 ἐπ.: «φ. 1 - 211 17ου αἰῶνος [τὸ ὄρθθ 18ου αἰ.] Τὰ φ. 212 - 238 ἀνήκουν εἰς διάφορα τετράδια. . . ὑπὸ διαφόρων χειρῶν»): φ. 1α - 55β (Λογικὴ ἀνεπίγραφη), φ. 57α - 107β «Περὶ σταθμικῆς καὶ πρῶτον περὶ τῆς τῶν στοιχείων βαρύτητος» (στά περιθώρια σχέδια), φ. 109α - 117 α «Θεοφράστου Ἐρσειῶν *Περὶ τῶν λίθων*», φ. 119α - 129α «Σύντομος ἔκθεσις θεολογίας, ἐν ἣ δεικνύται ὅτι ὁ Θεὸς εἰς ἔστιν ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν», φ. 133α - 154α «Περὶ τοῦ προκατορικοῦ ἁμαρτήματος» (ἀπὸ ἄλλο χέρι Εὐγενίου — ὁ Λάμπρος Ἀγενίου!), φ. 157α - 211β «Σεβαστὸς Τραπεζούντιος ὁ Κυμνήτης τῷ εὐλαβεστάτῳ. . . Χρυσάνθῳ. . .» (Περὶ τῆς μετουσιώσεως τοῦ ἄρτου), φ. 214β - 217α (Θεολογικὰ σημειώματα ἀνεπίγραφα), φ. 218α - 225α «Πίναξ ἀκριβῆς τῶν κεφαλαίων

(Αστρονομία, Φυσική, Φυσιολογία κ.ά.) 19 και γραμματική άπορία 1. Κύριο χαρακτηριστικό του κειμένου αυτού αποτελεί το γεγονός ότι 17 από τις άπορίες της συλλογής έχουν αντικείμενο άριστοτελικές θέσεις σε αντιπαράθεση κατά κανόνα προς την «ἀλήθεια της Γραφής», την όποία έτσι ο αποδέκτης τους, ο «Περιπατητικός» Δωρόθεος, καλείται να άρνηθῆ, αν επιμένη να υπερασπίζεται τον Άριστοτέλη του. Είναι φανερή ἡ πρόθεση του Ζερζούλη να φέρη σε δύσκολη θέση ένα κορυφαίο εκπρόσωπο του Άριστοτελισμού της εποχής του.

Γιά τὸ θέμα όμως αυτό βλέπε τὴν ανάπτυξή μου στο πολύ ευρύτερο πλαίσιο της αντιδικίας Ζερζούλη - Δωροθέου από άφορμή τὴν έννοια του βαρέος («Φιλοσοφία» δ.π., σελ. 427 έπ.). Έκεῖ ἐπισημαίνεται τὸ ἀληθινὸ πνεῦμα τῆς «ἀντιπεριπατητικῆς» πολεμικῆς του Ζερζούλη, ἡ όποία στρέφεται όχι τόσο ἐναντίον του μεγάλου φιλοσόφου, τὸν όποιο καυχάται ότι έχει μελετήσει πολύ καλά καὶ τὸν όποιο δὲν παύει νὰ τιμᾷ, ἀλλὰ ἐναντίον τῶν συγχρόνων του «Περιπατητικῶν», οἱ όποιοι καὶ λιγώτερο καλά τὸν γνωρίζουν ἢ κατανοοῦν (ιδιαιτέρα ὡς πρὸς τὸ μαθηματικὸ μέρος τῆς φιλοσοφίας του) καὶ παραμένουν ἄγωνα προσκολλημένοι σε θέσεις, τὶς όποιες οἱ νεώτεροι σοφοί, φυσικοὶ καὶ φιλόσοφοι, ἔχουν ἀποδείξει ἀστήρικτες.

Ἐπισημαίνονται ἀκόμη ἐκεῖ καὶ ὄρισμένες ἐξωτερικὲς ὁμοιότητες μεταξύ τῶν δύο κειμένων του Νικολάου Ζερζούλη — τῶν «Ἄποριῶν» καὶ τῆς «Γενναίας ἀπαντήσεως πρὸς τὸν ἀνώνυμον Περιπατητικόν» —, πρὸς τὸ γεγονός ότι ἡ ὄριμότητα καὶ ἡ σύνθεση του δευτέρου δύσκολα ἐπιτρέπουν τὴ σύγκριση μὲ τὸ πρῶτο. Στο κείμενο ἐκεῖνο θὰ συναντήσωμε στοιχεῖα πού διαφωτίζουν καλύτερα καὶ τὸ κρίσιμο ἐδῶ θέμα, πού ἀφορᾷ τὴ σχέση τῆς δογματικῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας. Ὁ Ζερζούλης δηλώνει καθαρά ἐκεῖ, ότι ὀφείλει τὴν ὑπεροχή του στὴ γνώση τῶν θεμάτων πού συζητεῖ, γνώση καὶ παιδεία πού του ἐδώρησε ἡ θεῖα χάρις καὶ πού ἐκφράζεται μὲ τὸν ὀπλισμὸ τόσο τῆς ἀριστοτελικῆς ὡς καὶ τῆς «ἀναζωογονηθείσης ὑπὸ τῶν νεωτέρων δημοκρατικῆς φιλοσοφίας», τῶν μαθηματικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν (ρητά: «τῆς ἀνατομίας καὶ τῆς ἱατρικῆς φυσιολογίας»), ἀλλὰ καὶ τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας καὶ τῆς μελέτης τῶν ἱερῶν Γραφῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπονηματισμὸς τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων, πού θέτουν οἱ «ἀπορίες» του Νικολάου Ζερζούλη⁵, θὰ γίνῃ μὲ τὴ συνολικὴ ἐκδοση τῶν ἔργων του, ὡς ὡν

του γ' καὶ δ' βιβλίων τῆς *Θεολογίας* Θεωμᾶ του Λατίνου», φ. 227α - 228β «Ἀπὸ κτίσεως κόσμου ζῆμιστ καὶ ἀπὸ Χριστοῦ ἀχλῆ (1638) ἔτος. Περὶ του πῶς νὰ εὐρίσκῃς τὴν γένναν τῆς σελήνης εἰς τὸν μῆνα καὶ ὄραν καὶ λεπτά», φ. 229α - 231α «Ἄπορία 1 Νικολάου του ἐκ Μετζ ὀβων πρὸς Δωρόθεον», φ. 232α - β «Περὶ τῶν ἐπὶ μῆνης θρηλουμένων», φ. 233α - 234β «Γνωμικά» (ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφείς) [τὰ φ. 227 - 234, ὅπου τὸ κείμενο του Ζερζούλη, ἀποτελοῦν ἓνα τετράδιο], φ. 235α - 238β «Αἰνίγματα» (πολλά μὲ ἐπιστημονικὸ περιεχόμενο).

5. Ἰδιαιτερο π.χ. ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μεταξύ ἄλλων ἡ κατηγορηματικὴ ἀπόρριψη του μὴ ἐνεργεῖα ἀκείρου του Άριστοτέλους (ἀπορία 15'). Γιά τὸ θέμα βλ. τὸ νεώτερο δη-

έχουν διασωθῆ· ὀριστική δυστυχῶς φαίνεται ἡ ἀπώλεια τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῶν *Principia mathematica philosophiae naturalis* τοῦ Νεύτωνος, πού μαζί μέ ἄλλες μεταφράσεις ξένων φυσικομαθηματικῶν καί φιλοσοφικῶν ἔργων (Musschenbroek, Wolff, Baumeister) ἑτοίμασε ὁ Ζερζούλης στήν περίοδο τῆς σχολαρχίας του στό Ἰάσιο (1766 - 73). Ὁρισμένα ἀπαραίτητα στοιχεῖα δίνονται τώρα στό ὑπόμνημα τοῦ κειμένου.

Γιά τὸ συγγραφέα τοῦ μικροῦ κειμένου, πού θέμα του ἔχει τὴ δυνατότητα φιλοσοφικῶν ἀποδείξεων τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, Ἄ ν α ν ί α τ ὸ ν Ἄ ν τ ι π ἄ ρ ι ο († μετὰ τὸ 1772) ἄς σημειωθῆ ὅτι τὴ φήμη του ὀφείλει βασικά στήν ἑλληνομάθεια καί τίς γραμματικές ἐπιδόσεις του (Κωνσταντῖος: «δεινὸς περὶ τὴν Γραμματικὴν», Σέργιος Μακραιὸς: «ἐν Γραμματικῇ ἐπίσημος», Κ. Δημαρᾶς: «ἀπὸ τοὺς πιὸ δυνατοὺς γραμματικούς, γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς του, ἐποχῆς ὅπου ἐκαλλιεργήθησαν ἐντατικά οἱ γραμματικές σπουδές»)⁶. Εὐφημα γνωστὸ — ἂν καί χαρακτηρίζεται ὡς ἐξαντλητικά κουραστικό — εἶναι τὸ ἔργο του *Σπλάγγχον Γραμματικῆς ἢ περὶ μορίων*⁷, Βενετία 1764, 4ο, XVI + 331 σελ. (Legrand XVIII 2, ἀριθμ. 610)⁸.

Ὁ Ἄναντίας ὑπῆρξε μαθητῆς καί ἀργότερα συνεργάτης (συνδιδάσκαλος) τοῦ Δωροθέου Λεσβίου στήν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί σ' αὐτὸν ὀφείλει ἀσφαλῶς τὴ φιλοσοφικὴ του μόρφωση. Τὸ ἐκδιδόμενο ἐδῶ κείμενο — τὸ μοναδικὸ φιλοσοφικὸ του, ὅσο εἶναι γνωστὸ — εἶναι σύμφωνο μέ τὸ πνεῦμα τοῦ Δωροθέου, ὅπως τὸ γνωρίζομε τώρα ἀπὸ τὴν πρώτη παρουσίαση κειμένων του (βλ. «Φιλοσοφία», ὁ.π. σελ. 446 ἑπ.).

μισέομα τῆς Nelly Tsoyopoulos, *Der Begriff des Unendlichen von Zeno bis Galilei*, «RETE-Strukturgeschichte der Naturwissenschaften» 1 (1972) 245 - 72.

6. Σὲ ἔντοπη ὁμοῦ ἀφιέρωση (*Εἰσαγωγή εἰς τὸ ἑβραϊκὸν ἰδίωμα*, Λωζάννη 1768): «τῷ φιλολογικωτάτῳ καί περὶ τὰς ἐπιστήμας δεινοτάτῳ κυρίῳ Ἄνανίᾳ κλπ.».

7. «Συγγραφεὶν μετὰ πόνου πολλοῦ καί ἀρίστη τάξει συντεθέν παρά τοῦ λογιωτάτου κυρίου Ἄνανία Ἀντιπαρίου καί διδασκάλου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας κλπ.» Τὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Ἄναντίας συνδέει στενά μέ τὸν διδάσκαλό του Δωρόθεο Λεσβιο μέ τὴ φράση — κατὰ τὴν ἀρχαία παράδοση — «ἐκ τῶν ξηνουσιῶν Δωροθέου τοῦ φιλοσόφου» (προμτωπίδα τῆς ἐκδόσεως). Ὁ ἴδιος φροντίζει νὰ συγκεντρώσῃ σ' ἓνα χειρόγραφο τὰ ἔργα τοῦ Δωροθέου· εἶναι ὁ κώδ. Μετοχ. Παναγ. Τάφου 474, πού φέρει στό παράφυλλο τὴ σημείωση: «Οἱ εὐρεθέντες λόγοι τοῦ μακαρίτου Δωροθέου, ξυναχθέντες ἐπιμελῶς ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἄνανίου».

8. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μετὰχείριση τοῦ Ἄνανία ἀπὸ τὸν Δημήτριο Καταρτζῆ, πού ὑπῆρξε μαθητῆς του καί τοῦ ὀφείλει τὴ γερὴ ἑλληνομάθειά του. Βλ. Κ. Δημαρᾶς, *Δημήτριος Καταρτζῆς. Δοκίμια*, Ἀθήνα (Ἑρμῆς) 1974 (Προλεγόμενα, σελ. κη' ἑπ.).

- α'. Πόσα είναι τὰ κανονικά βιβλία τῆς θείας Γραφῆς, παλαιῶς τε καὶ νέας, καὶ πόθεν ἀποδεικνύονται καὶ μὲ ποίαν ἀπόδειξιν τῆς θείας Γραφῆς;
- β'. Τι εἶναι τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα καὶ πῶς ἀκολουθεῖ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὡσὰν ὁποῦν πᾶσα ψυχὴ νεόκτιστος κτίζεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χωρὶς ἁμαρτίας, τὸ δὲ σῶμα χωρὶς ψυχῆς εἶναι ἁμαρτίας ἀνεπίδεκτον μάλιστα πῶς ἐκ δύο βεβαπτισμένων γονέων γεννᾶται παιδίον μὲ προπατορικὸν ἁμάρτημα;
- γ'. Εἰ μὴ ἡμάρτανεν ὁ Ἀδάμ, ἄρα ἐσαρκούτο ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἢ οὐ;
- δ'. Εἰ μὴ ἡμάρτανεν ὁ Ἀδάμ, πῶς ἂν ἐγεννήθη ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀνθρώπων; εἰ μὲν κατὰ τὸν τρόπον, ὁποῦ μετὰ τὴν παράβασιν τοῦ Ἀδάμ πληθύνονται, ἐναντιοῦνται εἰς τὴν ἀπάθειαν ὁποῦ ἦτον εἰς τὸν παράδεισον εἰ δὲ εἰς ἄλλον τρόπον, τίς ἦν ἡ χρεία νὰ πλάσῃ ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἄρρεν καὶ θῆλυ;
- ε'. Πότερον, ὁ Θεὸς ἔχει τὴν μεταξὺ γνώσιν περὶ τὰ ἐξ ὑποθέσεως ἀντικείμενα ἢ οὐ;
- στ'. Διατι ὁ Κύριος ἐσαρκώθη ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν καὶ ἔμειναν τόσος κόσμος πρὸ αὐτοῦ ἀφώτιστος ἀπὸ τὸ φῶς τῆς πίστεως καὶ μάλιστα ὁ σοφώτατος Ἀριστοτέλης καὶ ἐκολάσθη εὐρισκόμενος εἰς τὸν ἤδη αὐτὸς ὁ μέγας ἄνθρωπος;
- ζ'. Ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ἐκ μὴ ὄντος τὰ πάντα ἐποίησεν καὶ εἶναι ποιητικὸν αἴτιον τῶν ἀπάντων, καθὼς εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ ὄχι τελικὸν μόνον, καθὼς ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης, πότερόν ἐστιν ἀληθές;
- η'. Ὁ παράνομος καὶ παντοδύναμος Θεὸς εἶναι ἄπειρος, δηλαδὴ ἀπειροούσιος καὶ ἀπειροδύναμος, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης δὲν θέλει ἄπειρον ἐνεργεῖα καὶ ἐπειδὴ ἡ θεία Γραφή εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ἐκκλησία δογματίζει ὀρθότητα καὶ ἀγιώτατα, ἄρα ψεύδεται ὁ Ἀριστοτέλης· διατι δύο ἀντικείμενα ἀλήθειαι δὲν συνίστανται.
- θ'. Πότερον, ἐστὶ διαφορά οὐσίας καὶ προσόντων ἐπὶ Θεοῦ ἢ οὐ; || 229β
- ι'. Τινὲς Λατῖνοι λέγουσι πῶς τὸ φῶς τὸ ἐν Θαβωρίῳ ἦτον κτιστόν, καὶ ἡμεῖς ὀρθοδόξως λέγομεν ὅτι ἦτον ἄκτιστον, καὶ πιστεύομεν ὀρθῶς ὅτι ἦτον ἄκτιστον.
- ια'. Πότερον, δύναται ὁ χριστιανὸς νὰ σωθῆ χωρὶς νὰ ἀκούῃ λειτουργίαν, ἐκτὸς ἀνάγκης, καὶ χωρὶς τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τὴν προσφερομένην καθ' ἑκάστην ὑπὲρ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων καὶ σωτηρίας αὐτοῦ τῷ γὰρ αἵματι τοῦ Κυρίου ἐσμέν σεσωσμένοι.

Κώδ. Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς 80 (18ου αἰ.), φ. 229α - 231α — Στὸν τίτλο οἱ λέξεις Νικολάου τοῦ ἐκ Μετζόβων πρὸς Δωρόθεον ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι μὲ ἄλλο μελάνι 9 μετὰ τὴ λ. οὐ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι σβυσμένες οἱ λ. εἰ δ' οὐ 25 ἀπειρον ἐνεργεῖα βλ. τὴν ἀπορία ιζ' 31 ἢ λ. ἄκτιστον μεταξὺ τῶν δύο γραμμῶν.

- ιβ'. "Αν χωρὶς ἐξομολόγησιν καὶ τοὺς ποικίλους ἀγιασμοὺς τῆς ἐκκλησίας καὶ χωρὶς τῆς ἀγίας κοινωνίας δύναται ποτε νὰ σωθῆ τινας; διότι ἄλλῶς ἤθελον ἔσται ταῦτα πάντως ματαίως γινόμενα. Μὴ γένοιτο!
- 40 ιγ'. "Αν εἶναι προορισμὸς τῶν σωζομένων, οἱ σωζόμενοι ἄραγε δύνανται νὰ σωθῶσι καὶ ἄνευ τῶν ἔργων; διότι τοῦ Θεοῦ ἡ πρόγνωσις εἶναι ἀλάθητος καὶ ὁ προορισμὸς ἀμετάθετος. Εἰ δὲ χρεῖα τῶν ἔργων, ὅπου ἤρτηται ἀπὸ τὴν θέλησιν τὴν ἐλευθέραν τοῦ ἀνθρώπου, πάλιν ἀναίρειται ὁ προορισμὸς.
- 45 ιδ'. Πῶς ἴξενεν ὁ Σολομὼν τοὺς λόγους, ἄρα ἐκ τοῦ «ὅτι» καὶ τῶν ὑστέρων ἢ ἐκ τοῦ «διότι» καὶ τῶν προτέρων;
- ιε'. "Η ἐκκλησία δογματίζει ὅτι ὁ κόσμος ἔχει ἀρχὴν καὶ τέλος, ὁ δὲ Ἄριστοτέλης ἀναίρει καὶ τὰ δύο· πῶς θέλει εἰπῆ τὸν Ἄριστοτέλη ἀληθῆ ὁ βοηθῶν αὐτῷ;
- 50 ιστ'. "Η ἔλη καὶ τὸ εἶδος καὶ ἡ στέρησις τοῦ Ἄριστοτέλους ἔχουσι ἀρχὰς ἄλλας ἢ δὲν ἔχουσι; εἰ μὲν ἔχουσι, δὲν εἶναι ἀρχαί, καὶ ψεύδεται ὁ Ἄριστοτέλης, εἰ δὲ καὶ δὲν ἔχουσι, ἄρα ἡ ἔλη, τὸ εἶδος καὶ ἡ στέρησις εἶναι ἀναρχα καὶ ἀναίτια κατὰ φύσιν, καὶ ἐπομένως ὁ ξυνάδιον Ἄριστοτέλει ὁμολογήσει δευτέρους θεοὺς.
- 55 ιζ'. Τὸ ἐν τοῖς Φυσικοῖς τοῦ Ἄριστοτέλους μὴ ἄπειρον ἐνεργεῖα εἶναι περιφανὲς ψεῦδος καὶ ὁ πιστεύων ἐκείνω ψεύστης ἐστίν.
- ιη'. Τὰ αἰθέρια σώματα, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ τὰ λοιπά, ἂν εἶναι ζῶα || 230a λογικά, καθὼς ὁ Ἄριστοτέλης τὸ διδάσκει.
- 60 ιθ'. Διὰ τὰ αἰθέρια σώματα, ὅπου λέγει ὁ Ἄριστοτέλης πῶς εἶναι πέμπτη οὐσία, τί λογῆς εἶναι αὐτὴ ἡ πέμπτη οὐσία, διατὶ οὐδὲ τὴν ἐψηλάφησεν οὐδὲ τὴν ἰξέουρι τί πρᾶγμα εἶναι, καὶ ἂν φθαρτὸς ὁ οὐρανός, πρόπει νὰ ψεύδεται ὁ Ἄριστοτέλης.
- κα'. Οὐσα ἡ ψυχὴ κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη ἐντελέχεια ὑλικοῦ σώματος, πῶς θέλει μᾶς ἀποδείξει ὁ ὑπερασπιζόμενος αὐτὸν πῶς ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος κατὰ τὴν ἀλήθειαν τῆς θείας Γραφῆς καὶ τῆς ἀληθείας μας;
- 65 κα'. "Αν ἡ ἔλη τοῦ Ἄριστοτέλους εἶναι νόθω νῶ ληπτὴ, καθὼς αὐτὸς τὸ λέγει, λοιπὸν οἱ Περιπατητικοὶ ἔχουσι νόθον νοῦν τῆς ἀρχῆς των καὶ ἐπομένως νόθον νοῦν καὶ τῶν ἐκ τῆς ἀρχῆς, καὶ αἱ γνώσεις τῆς φιλοσοφίας εἶναι νόθοι.

55 μὴ ἄπειρον ἐνεργεῖα: Φυσ. Γ6, 206 a 16 τὸ δὲ μέγεθος ὅτι μὲν κατ' ἐνεργεῖαν οὐκ ἔστιν ἄπειρον, εἰρηται· διαιρέσει δ' ἐστίν (οὐ γὰρ χαλεπὸν ἀνελεῖν τὰς ἀτόμους γραμμὰς); λέπεται οὐκ ὀννάμει εἶναι τὸ ἄπειρον. Βλ. καὶ τὴν ἀπορία η' 60 πέμπτη οὐσία: Περὶ οὐρανοῦ Α1, 269 a 30 φανερόν ὅτι πέφυκέ τις οὐσία σώματος ἄλλη παρὰ τὰς ἐνταῖθα συστάσεις, θειοτέρα καὶ προτέρα τούτων ἀπάντων. Περὶ κόσμου 392 a 5 οὐρανοῦ δὲ καὶ ἄστρων οὐσίαν μὲν αἰθέρα καλοῦμεν . . . στοιχεῖον οὐσαν ἕτερον τῶν τεττάρων 63 ἐντελέχεια ὑλικοῦ σώματος: Περὶ ψυχῆς Β1, 412 a 27 διὸ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ ὀννάμει ζῶην ἔχοντος — Γιά τὴν «ἀπόδειξη» τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς βλ. τὸ κείμενον τοῦ Ἀνανία, ποῦ ἐκδίδεται στὰ ἐπόμενα.

- 70 κβ'. Πώς λέγει ο αυτός, ότι οι κομῆται εἰσὶν ἐν μετέωρον, καὶ νὰ μὴν ὑπερβαίνωσι τὸ μέσον τοῦ ἀέρος, καὶ πῶς ὁ γαλαξίας νὰ εἶναι ἐν μετέωρον, ἀφ' οὗ ὠράθησαν καὶ ἐγνώσθησαν φανερά τί πρᾶγμα εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀληθεῖς φιλοσόφους;
- κγ'. Πῶς θέλει ἀρηθῆναι τοὺς δορυφόρους τῶν πλανητῶν τοῦ διὸς καὶ τοῦ κρόνου, ὅπου φαίνονται τώρα ἀναμφιβόλως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης οὐδὲ τοὺς ἐφαντάσθη;
- 75 κδ'. Τίτι τρόπῳ γίνονται αἱ παλίρροια;
- κε'. Τί εἶναι τὸ ὄλη διὰ πασῶν, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει εἰς τὰ Φυσικά, καὶ τίς εἶναι ἡ ἀσύμμετρος τοῦ τετραγώνου, ὅπου εἶναι εἰς τὸ
- 80 Περὶ ψυχῆς;
- κατ'. Πῶς ἐξηγεῖται ἡ δύναμις τοῦ μαγνήτου καὶ τὰ τόσα θαυμάσια τοῦ ἀποτελέσματα, ὅπου τὴν σήμερον φαίνονται ἐνεργούμενα;
- κζ'. Τίτι τρόπῳ γίνεται ἡ εὐωδία καὶ δυσωδία τῶν εὐωδιαζόντων καὶ ἐναντίων, ὡσὰν τῶν ἀνθέων καὶ ἄλλων, μὲ τὰς ποιότητας τοῦ Ἀριστοτέλους;
- 85 κη'. Τίνα ποιότητα ἀριστοτελικὴν αἰσθανόμενος ὁ κύων εὐρίσκει τὸν αὐθέντην, ὅπου ἔχασεν εἰς τὸν δρόμον, ἐπειδὴ μὴ παρόντος || 230β ὑποκειμένου πῶς μένει ἡ ποιότης ἄνευ τούτου, ἐναντίον τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας;
- 90 κθ'. Ἡ φύσις ἡ παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει τί πρᾶγμα εἶναι καὶ ἂν ἔχη ἀρχὴν ἢ δὲν ἔχη· εἰ μὲν ἔχει, πρέπει νὰ μὴν εἶναι ἀρχή, εἰ δὲ δὲν ἔχει, πρέπει νὰ εἶναι ἀναρχος θεὰ τοῦ Ἀριστοτέλους.
- κ'. Τί μέγεθος ἔχει ὁ κάθε πλανήτης, καὶ πόση εἶναι ἡ ἀπόστασις αὐτοῦ, εἰ δὲ καὶ πῶς εὐρίσκεται ἡ τούτων ἔκλειρις;
- 95 λα'. Τί σχῆμα ἔχει ἡ γῆ καὶ πῶς τὸ ἀποδεικνύει, ἐπειδὴ ἀναποδείκτως δὲν τὸ στέργει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης.
- λβ'. Διατί μὲ τὸν ἕνα ὀφθαλμὸν βλέπομεν ἐν τῷ πρᾶγμα κλείοντες τὸν ἄλλον καὶ μὲ τοὺς δύο ὀφθαλμοὺς δὲν τὸ βλέπομεν δύο;
- λγ'. Διατί ταβίζοντες ὀλίγον τὸ βλέφαρον μὲ τὸν δάκτυλον βλέπομεν
- 100 τὸ ἐν πρᾶγμα δύο, καὶ τίνα λόγον ἔχει;
- λδ'. Πῶς βλέπομεν τὸν ἑαυτὸν μας εἰς τὸν καθρέπτην καὶ τίνα λόγον ἔχει; Καὶ διατί ὅσον ἡμεῖς μακρύνομεν ἀπὸ τὸν καθρέπτην τόσον μακραινέει ὁ ὀπίσω τοῦ καθρέπτου φαινόμενος χαρακτήρ;
- λε'. Διατί ἐν βαρῦδιον μικρὸν εἰς τοὺς ζυγοὺς δύναται νὰ ἀντισηκώσῃ

78 ὄλη διὰ πασῶν: Φυσ. Β3, 194 b 27 ἄλλον δὲ τρόπον (αἴτιον λέγεται) τὸ εἶδος καὶ τὸ παράδειγμα· τοῦτο δ' ἐστὶν ὁ λόγος ὁ τοῦ τί ἦν εἶναι καὶ τὰ τοῦτου γένη, οἷον τοῦ διὰ πασῶν τὰ δύο πρὸς ἐν καὶ δίωσ ὁ ἀριθμὸς καὶ τὰ μέρη τὰ ἐν τῷ λόγῳ 79 ἡ ἀσύμμετρος τοῦ τετραγώνου: Περὶ ψυχῆς Β3, 414 b 28 παραπλησίως δ' ἔχει τῷ περὶ τῶν σχημάτων καὶ τὰ κατὰ ψυχὴν· αἰεὶ γὰρ ἐν τῷ ἐφεξῆς ὑπάρχει δυνάμει τὸ πρότερον ἐπὶ τε τῶν σχημάτων καὶ ἐπὶ τῶν ἐμφύχων, οἷον ἐν τετραγώνῳ μὲν τρίγωνον, ἐν αἰσθητικῷ δὲ τὸ θρεπτικόν 84 μὲ τὰς διόρθωσι ἀπὸ τὸ μετὰ τὰς 91 στὸν κώδ. εἰ μὲν ἔχη

- 105 *τοσοῦτων ἀκάδων βάρους;*
λστ'. Διατι ἐν μανδήλιον ὁποῦ ἔχει μεγαλύτερον τὸ μήκος ἀπὸ τὸ πλάτος, ἂν γίνῃ σακκούλα κατὰ τὸ μήκος, χωρεῖ ὀλιγώτερον, ἂν κατὰ τὸ πλάτος, χωρεῖ περισσότερον, καὶ διπλοῦν, ὅταν ἔχη τὴν ἀναλογίαν του;
- 110 *λζ'. Ποῖον εἶναι τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ τί εἶναι κέντρον βαρύτητος;*
λη'. Διατι εἶναι τινὲς μᾶλλον ἀριστερόχειροι παρὰ δεξιόχειροι, καὶ || 231α διατι οἱ πλεῖστοι δεξιόχειροι;
λθ'. Διατι μᾶλλον κουραζόμεθα ἰστάμενοι παρὰ βαδίζοντες;
- 115 *μ'. Τίνι τρόπῳ ἐξηγεῖται ἡ οἰκονομία τοῦ ζῶον καὶ ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος;*
μα'. Πῶς ἐπρόφερον τὰ μακρὰ καὶ τὰ βραχεὰ καὶ τὰ δίχρονα οἱ Ἕλληνες, καὶ πῶς εἶχον τὸν τόπον τους οἱ τόνοι, καὶ ἂν ἦταν ἐξ ἀρχῆς οἱ τόνοι ἢ ὕστερον ἄρχισαν, καὶ τί καιρὸν, καὶ διατι τάχα οἱ Ἀθηναῖοι ἐσύνταττον ὅλα σχεδὸν τὰ ρήματα μετὰ αἰτιατικῆς, καὶ διατι ἐσύνταττον οὐδέτερον πληθυντικὸν ὄνομα μὲ ἐνικὸν ρῆμα; καὶ διατι οἱ Αἰολεῖς ἐφίλουν τὰ παρὰ τοῖς ἄλλοις δασυνόμενα, καὶ πόσαι εἶναι αἱ πρωτογενεῖς λέξεις, καὶ τί δηλοῦσι κάποιαι λέξεις, ὅπου εἰς τὰ βιβλία εὐρίσκονται: ὄλικὸν ἡμίτονον, παραβολή, ὑπερβολή, ἀσύμπτωτος καὶ παράλλαξις;

112 στὸν κῶδ. ἀριστόχειροι.

*ΝΙΚΟΛΑΩ ΤΩ ΣΟΦΟΛΟΓΙΩΤΑΤΩ ΑΝΑΝΙΑΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ
 ΕΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ*

**Ἐπειδή, σοφολογιώτατε, προφθὰς λόγος ἡμῶν περὶ λογικῆς ψυχῆς ἐπέπεσε, σοῦ μὲν λέγοντος ὅτι οὐδεμίαν αὐτῆς γνῶσιν ἔχομεν, ἐμοῦ δὲ
 5 καὶ πάνυ, οὐδ' ὅτι ἀθάνατός ἐστιν ἐπιστάμεθα, εἰ μὴ ἐκ τῶν ἱερῶν Γραφῶν, οὐκ ἀκαιρον ἔδοξε διαπιστωθῆναί μοι καὶ ἐκ τῶν κατὰ φιλοσόφους κοινῶν ἀρχῶν τὸ τῆς ψυχῆς ἀθάνατον; περὶ γὰρ τοῦ ἔχειν ἔμφαντον τὴν ἰδέαν τοῦ πλάστου ἡμῶν θεοῦ καὶ τῆς ἡμετέρας ἡμᾶς ψυχῆς ὁκνῶ λέγειν. Εἰσὶν οὖν αἱ ἐπαγόμεναι ἀποδείξεις ἐκ κοινῶν ἀρχῶν συντεθειμέναι:*

Κῶδ. Ἀθηνῶν, Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἐταιρ. 51 (18ου αἰ.), φ. 4α - 5β 8 πρὶν ἀπὸ τῆ λ. πλάστου στὸν κῶδ. διαγραφή τῶν λ. τῆς ψυχῆς τ

- 10 Πᾶσα πνευματικὴ οὐσία ἐστὶν ἀθάνατος,
ἀλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ ἐστὶν οὐσία πνευματικὴ.
ἄρα ἡ λογικὴ ψυχὴ ἐστὶν ἀθάνατος.
Δείκνυται ἡ μείζων.
- Πᾶν ἄνθρωπον ἐστὶν ἀθάνατον,
15 ἀλλὰ ἡ πνευματικὴ οὐσία ἐστὶν ἄνθρωπος,
ἄρα καὶ ἀθάνατος·
ὥσπερ γὰρ ἀρχὴ τῆς φθορᾶς ἡ ὕλη, οὕτως καὶ ἡ ἀνλία τῆς ἀφθαρσίας.
Δείκνυται ἡ ἐλάττων τοῦ πρώτου συλλογισμοῦ.
- Πᾶσα οὐσία νοοῦσα καὶ θέλουσα ἐστὶ πνευματικὴ,
20 ἀλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ νοεῖ καὶ θέλει,
ἄρα ἡ λογικὴ ψυχὴ ἐστὶ πνευματικὴ.
Τὸ ἐξ αὐτῶν τοίνυν συμπέρασμα ἀναντίρρητον.
Βεβαιοῦνται καὶ ἄλλως:
- Πᾶν τὸ φθειρόμενον ἢ καθ' ἑαυτὸ φθείρεται ἢ κατὰ συμβεβηκός,
25 || 4β ἀλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ οὔτε καθ' ἑαυτὴν οὔτε κατὰ συμβεβηκός φθεί-
ρεται, ἄρα ἐστὶν ἀφθαρτος.
*Ελάττονος δεῖξις.
- Καθ' ἑαυτὸ δὲ φθείρεται πᾶν τὸ δεχόμενον τὴν φθορὰν ἐν τοῖς ἑαυτοῦ
μέρεσι διὰ τῆς διαλύσεως,
30 ἀλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ οὐκ ἔχει μέρη,
ἄρα οὐ φθείρεται καθ' ἑαυτήν.
Κατὰ συμβεβηκός φθείρονται τὰ συμβεβηκότα φθειρομένου τοῦ ὑπο-
κειμένου,
ἀλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ οὐκ ἐστὶ συμβεβηκός,
35 ἄρα οὐ φθείρεται κατὰ συμβεβηκός.
- *Ἡ μείζων τοῦ πρώτου ἀξιωματικὴ πέφυκε πρότασις, ὁμοίως καὶ (τοῦ)
δευτέρου, τῆς ἐλάττονος τοῦ πρώτου ἀποδεδειγμένης.
Δειχθήσεται καὶ (ἐκ) τούτου, ὅτι δηλονότι ἡ λογικὴ ψυχὴ οὐκ ἔχει
μέρη:
- 40 Πᾶν ἀπλοῦν οὐκ ἔχει μέρη,
ἀλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ ἐστὶν ἀπλοῦν,
ἄρα ἡ λογικὴ ψυχὴ οὐκ ἔχει μέρη·
αἱ γὰρ ἐνέργειαι οὐκ ἐπάγουσι σύνθεσιν τοῖς πράγμασι, μὴ διαιρούμεναι
πραγματικῶς ἀλλὰ τῇ ἐπινοίᾳ ἐξ αὐτῶν· ἢ γὰρ εἴη ἂν καὶ τὸ ἀπλοῦστα-
- 45 τον ὄν, ὁ Θεός, σύνθετος, καλούμενος δίκαιος, εὐσπλαγχνος καὶ παντο-
δύναμος κ.τ.
- Δείκνυται δὲ καὶ τὸ ἕτερον μέρος τῆς ἐλάττονος τοῦ δευτέρου, ὅτι δη-
λαδὴ ἡ λογικὴ (ψυχὴ) οὐκ ἐστὶ συμβεβηκός:
- Τὸ ἐν ὑποκειμένῳ ὄν ἢ μορφῇ ὕλική ἐστὶν αὐτῶν ἢ ἰδίωμα,

36 τοῦ 38 ἐκ συμπληρώσεις μου 44 στὸν κώδ. ἢ ἀπὸ ἧ 48 ψυχὴ συμπλήρωση

- 50 ἄλλὰ ἡ λογικὴ ψυχὴ οὔτε μορφὴ ὑλικὴ ἐστὶ τοῦ σώματος οὔτε ἰδίωμα, ἄρα οὐκ ἐστὶ συμβεβηκὸς ἀλλὰ συνυπόστατος τῷ σώματι, διοικοῦσα αὐτὸ ὡς πλοῖον κυβερνήτης, || 5α κατὰ τὸν φιλόσοφον. "Ὅθεν καὶ χωρισθεῖσα διαμένει διὰ τὸ αἰεὶ ζῆν· τοῦτο γάρ ἐστι νόησις.
- Ἐπειδὴ τοίνυν ἐστὶν ἡ λογικὴ ψυχὴ ἕτερον γένος τοῦ σώματος, καὶ 55 ὅσα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ σώματος νοοῦνται, τουτέστιν ἔκτασις, τὸ τριχῆ διαστατόν, τὸ ἐκ μερῶν συντίθεσθαι, τὸ διαιρεῖσθαι κ.τ., οὐ νοοῦνται ἐν τῇ τῆς ψυχῆς ἐννοίᾳ, ἀλλὰ τὰ ἐναντία, ἡ νόησις, ἡ ἀπλότης, ἡ ἀυλία, τὸ ἀμερές, ἔπεται καὶ τὸ εἶναι ἀθάνατον ἀναμφιλέκτως.
- Πρὸς δὲ ἡ λογικὴ ψυχὴ ἐνεργεῖ κατὰ τρόπον διάφορον ἢ ἐνεργεῖ τὸ 60 σῶμα· οὐ γὰρ προϋποτίθεται ἐν ταῖς ἐνεργείαις τῆς ψυχῆς, ὅτινα τὸ νοεῖν καὶ τὸ θέλειν ἐστὶ, τὸ τριχῆ διαστατόν, καθάπερ ἀπαιτεῖται ἐν ταῖς τοῦ σώματος, αἱ δὴ διὰ τε τοπικῆς κινήσεως καὶ ἐτέρας τῶν ὑλικῶν μερῶν διαθέσεως ἀποτελοῦνται, ὡς δῆλον. Φανερόν ἄρα, ὅτι ἡ λογικὴ ψυχὴ διαιρεῖται τοῦ σώματος ὡς οὐσία διάφορος καὶ κατὰ πάντα ἀνόμιος.
- Ἄφίημι τὰ ἠθικὰ ἐπιχειρήματα, ἃ πάντες νοοῦσι καὶ δοξάζουσιν, "Ἐλ- 65 ληγῆς τε καὶ βάρβαροι, φιλόσοφοι καὶ ἀπαιδευτοὶ· πάντες γὰρ ἐπιθυμοῦσι τὴν ἀθανασίαν καὶ πράττουσι πολλά, ὅπως τὸ ὄνομα αὐτῶν ἀθάνατον διαμείνῃ· τὸ μὲν οὖν τοὺς πονηροὺς καὶ ἀδίκους ἐν ἀφρονίᾳ πλοῦτον καὶ τροφῇ διαβιοῦν, τὸ δὲ τοὺς εὐσεβεῖς καὶ δικαίους ἐν πενίᾳ καὶ ταλαιπω- 70 ρίᾳ κατατρέχεσθαι τί ἄλλο διαβεβαιοῖ ἢ ὅτι ἐστὶν ἕτερος βίος, ἐν ᾧ ἕκαστος κομίσεται τῶν βεβιωμένων τὰς ἀμοιβάς; Εἰ δὲ μή, εἴη ἂν ὁ δικαιοκρίτης Θεὸς ἄδικος, τὸ ἀσεβέστατον. Τοῦτον δὲ τὸ σῶμα κομίσεται προφανῶς διαλυόμενον πότερον; ἢ ἡ ψυχὴ;
- "Ὡστε οὐ μόνον ἐκ τῶν ἱερῶν Γραφῶν λαμβάνομεν || 5β τὴν τῆς ἀ- 75 θανάσιος τῆς ψυχῆς γνῶσιν, ἀλλὰ καὶ δι' ἀποδείξεων ἀναντιρρήτων καὶ κοινῶν δογμάτων τοιούτου γὰρ τοι εἶδους ὄντος τοῦ ζητήματος, τὸ μὲν ἐξ ἀποκαλύψεως διὰ γραφικῶν μαρτυριῶν διαπιστοῦται, οἷον τὸ τῆς ἁγίας Τριάδος, τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας καὶ τὰ μυστήρια, τὸ δὲ δι' ἀποδείξεων τοῦ ὀρθοῦ λόγου, οἷα τὰ ἐν θεολογίᾳ σχολαστικὰ καὶ μὴ δογμα- 80 τικὰ καὶ τὰ τῶν φιλοσόφων, τὸ δὲ δι' ἀμφοτέρων, οἷον ἐστὶ καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἀθάνατον· καὶ ἐκ τῶν θείων γὰρ Γραφῶν ποριζόμεθα τὴν πίστιν, ὅτι ἐστὶν ἀθάνατος, καὶ ἐκ πολλῶν ἀποδείξεων ἐπικυρομένων τῷ ὀρθῷ λόγῳ.
- "Ἐχομεν τοίνυν, ἀδελφέ, κἂν θέλῃς κἂν μὴ θέλῃς, καὶ ἐκ τῶν εἰρημέ- 85 νων γνῶσιν τί ἐστὶν ἡ λογικὴ ψυχὴ, καὶ ὅτι ἀθάνατος· καὶ ἀναγνοὺς ταῦτα ἐπισταμένους πέπειθα, ὅτι ἔση μοι τοῦ λοιποῦ σύμφηφος.

52 κατὰ τὸν φιλόσοφον: Περὶ ψυχῆς B1, 413 a 9 εἰ οὕτως ἐντελέχεια τοῦ σώματος ἢ ψυ-
χῆ ὡσπερ πλωτὴρ πλοίου 62 στὸν κώδ. τὸ πιακῆς 71 στὸν κώδ. βεβιω- ἀπὸ βεβαιω-
76 τοι εἶδους διόρθωσέ μου: στὸν κώδ. ὄνειδος 77 στὸν κώδ. ἀπολύψεως 77 στὸν
κώδ. διαπιστοῦνται 85 ἀναγνοὺς διόρθωσέ μου: στὸν κώδ. ἀναγνότος ἢ ἀναγνότα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΕΡΖΟΥΛΗΣ, ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ CHRISTIAN WOLFF

Ο ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΕΡΖΟΥΛΗΣ ἢ Τζαρτζούλης ἢ Τζερτζέλης (Μέτσοβο περ. 1706 -Ίάσιο 1772) εἶναι ὁ σπουδαῖος μαθητὴς τοῦ Μπαλάνου Βασιλόπουλου στὰ Γιάννενα, διδάσκαλος στὴν Τρίκκη καὶ στὴ Σχολὴ Γκιούνμα Ἰωαννίνων, στὸ Μέτσοβο καὶ στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία Κωνσταντινουπόλεως, σχολάρχης στὴν Ἀθωνιάδα (διάδοχος τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη), στὸ Μέτσοβο, στὸν Τύρναβο, στὴν Τρίκκη καὶ τελικὰ στὸ Ἰάσιο ἀπὸ τὸ 1766 ὡς τὸ θάνατό του (ἐκεῖ τὸν διαδέχθηκε ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης κι ἐκεῖνον τὸ 1776 ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ). Γιὰ τὴν ἀνώτερη μορφωσὴ του ξέρουμε ὅτι σπούδασε στὴν Ἰταλία φιλοσοφία, μαθηματικὰ καὶ ἰατρικὴ (Βενετία 1751, Πάδοβα 1751-52, Βολωνία 1753-55, Βενετία 1755), ἐνῶ τὸ κύριο συγγραφικὸ του ἔργο ἀποτελεσε τὸ ἀντικείμενο παιδιότερων ἐρευνῶν μου.¹

Στὸν Ἀθηναϊκὸ κώδικα (Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 51, ἔτ. 1759) σώζεται ἔργο τοῦ Ζερζούλη μὲ τὸν τίτλο *Τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κῦρ Νικολάου Κυριακοῦ τοῦ Τζαρτζούλη, καθ' οὗ ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ ἐγράφη, γενναῖα ἀπάντησις*. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκτενὴ ἀντίκρουση (50 περ. σελίδες) τῆς *Ἐπιστολῆς τινὸς τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δοκούντων φιλοσοφῶν Περιπατητικῶν κατὰ τῶν λεγόντων, κατὰ τε Δημόκριτον τὸν παλαιότατον φιλόσοφον καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης φιλοσόφους, ὅτι τὸ πῦρ οὐκ ἐστὶν ἀπλῶς κοῦφον, ἀλλ' ἔχει τὸ ἀνάλογον τῇ οἰκείᾳ ὄλῃ βάρους*. Στὸν Ζερζούλη γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτό, δηλ. τὴν ἔννοια τῆς βαρύτητος (εἰδικότερα τὴν ἀμφισβήτηση ἀπὸ τοὺς «νεωτερικούς» τῆς «περιπατητικῆς» ἀρχῆς ὅτι τὸ πῦρ εἶναι «κοῦφον ἀπλῶς» καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τους ὅτι ἔχει κι αὐτὸ βάρους), ἀπάντησε ὁ σοφὸς «περιπατητικὸς» σχολάρχης τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας Δωρόθεος Λέσβιος († περ. 1770) μὲ τὸ ἐπιστολικὸ ἐπίσης κείμενο *Δωροθέου γενναιοτάτη καὶ φιλο-*

---

1. Αἰνὸς Γ. Μπενάκης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου: Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7 (1977) 416-454

σοφικωτάτη ἀπάντησις εἰς τὰ προεκτεθέντα. Πρὸς τὸν ἴδιο Δωρόθεο γνωρίζουμε τώρα καὶ τὸ μικρὸ κείμενο Νικολάου τοῦ ἐκ Μετζόβων ἀπορίας πρὸς Δωρόθεον (κώδ. Ἰθηνῶν, Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς 80: πρώτη ἔκδοσις Λίνου Γ. Μπενάκη, ἄνεκδοτο κείμενο τοῦ Νικολάου Ζερζούλη. Μιὰ πρόωμη σύγκρουσις μὲ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο σὲ θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Παράρτημα: Ἄνανίας Ἀντιπάριος πρὸς Ζερζούλην περὶ τῆς λογικῆς ψυχῆς).²

Τὸ ὑπόλοιπο γνωστὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Ζερζούλη, ἀπὸ τὴν περίοδο κυρίως τῆς διδασκαλίας του στὸ Ἰάσιο (1766-72), εἶναι μεταφραστικόν. Σημαντικότερη ἀσφαλῶς εἶναι ἡ μετάφρασις ἀπὸ τὰ λατινικά τῶν «Στοιχείων» τοῦ Νεύτωνος (*Philosophiae naturalis principia mathematica*), ἔργου τοῦ 1687 (τρίτη ἔκδ. 1726), ποῦ ἀναφέρεται ἀπὸ ὅλους τοὺς βιογράφους τοῦ Ζερζούλη καὶ μαρτυρεῖται ρητὰ καὶ στὸ ἀνεκδοτὸ ἔργο τοῦ Δωροθέου Λεσβίου *Τὰ παράδοξα τῶν νῦν νεωτέρων*.³ Ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ μετάφρασις τῶν «Στοιχείων» ἀπὸ τὸν Ζερζούλη (ἴσως μέρους τῶν) δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ ὡς σήμερα σὲ καμιά βιβλιοθήκη ἢ συλλογὴ χειρογράφων! (Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴν μετάφρασις τοῦ 1729 ὄλεσεν οἱ ἄλλες μεταφράσεις τῶν «Στοιχείων» σὲ εὐρωπαϊκὰς γλῶσσας ἔγιναν τὸν 19ο αἰ., ἢ γερμανικὴ μάλιστα μόλις τὸ 1872.) Ἔργο τοῦ Ζερζούλη εἶναι καὶ ἡ μετάφρασις, ἐπίσης ἀπὸ τὰ λατινικά, τῆς «Πειραματικῆς Φυσικῆς» τοῦ φημισμένου Ὀλλανδοῦ φυσικοῦ P. van Musschenbroek καθὼς καὶ συγγραμμάτων τοῦ Fr. Baumeister, μαθητῆ τοῦ Chr. Wolff, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Κ. Κούμα ὁ Ζερζούλης διδάσκει στὸ Ἰάσιο («παρέδιδεν ἐξ ἰδίων του μεταφράσεων τὴν τοῦ Βαύμαϊστερίου φιλοσοφίαν»)⁴

2. *Λευκαλιών*, τχ. 21/1978, 86-95.

3. Ἐπειδὴ ἡ Ariadna Camariano-Cioaran στὸ τελευταῖο βιβλίον τῆς *L'Épire et les pays roumains*, Ἰωάννινα 1984, σ. 176 ἐπ. ὑποβαθμίζει τὴν παρουσίαν τῆς μετάφρασις τῶν «Στοιχείων» τοῦ Νεύτωνος μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Ζερζούλη —ἐπειδὴ προφανῶς δὲν διασώθηκε ἀπὸ τὴν χειρόγραφη παράδοσιν—, ὑπογραμμίζω τὴν σημασίαν τῶν νέων ἀναμφισβήτητων στοιχείων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς μετάφρασις αὐτῆς, ποῦ παρουσιάσθη τὸ 1977 (*Φιλοσοφία*, β.π.) ἀπὸ τὸ ἀνεκδοτὸ ἔργο τοῦ Δωροθέου Λεσβίου «Τὰ παράδοξα τῶν νῦν νεωτέρων». Ἐδῶ ἔχουμε συχνὰ τὶς ἐξῆς ἐκφράσεις τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Ζερζούλη: «ὁ θαυμαστός μεταφραστής τοῦ Νεουτῶν», «ὁ καλὸς αὐτοῦ ἐρμηνεὺς», «ὁ τοῦ Νεουτῶν ζηλωτὴς» κ.ἄ. (βλ. *Φιλοσοφία*, β.π., σ. 428). Ἀλλὰ χρῆσις τῶν «Στοιχείων» καὶ καλὴ γνώσις τῶν νέων φυσικῶν νόμων τοῦ Νεύτωνος ἀπὸ τὸν Ζερζούλη ἔχουμε ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδον 1740-48 (Τύρναβος-Τρίκκη), ὅταν ἐκδηλώθηκε ἡ διαμάχη Ζερζούλη-Δωροθέου γιὰ τὸ «βαρὺ καὶ τὸ κοῦφον» (ἐπικλίσις τοῦ «κατὰ Νεουτῶνιον» νόμου τῆς παγκοσμίου ἑλξεως καὶ ἄλλες ἀναφορὰς στὸν Νεῦτωνα).

4. *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* 1, Βιέννη 1818, σ. x.

Σχετικά με την πρώτη μετάφραση έχουμε ευτυχώς τώρα, και μάλιστα πολύ πρόσφατα, το σπουδαίο «εύρημα»⁵ του Κώδικα της Κεντρικής Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης «Μιχ. Έμινέσκου» του Ίασιου VI-9 (188), έτους 1760, ο οποίος στα φύλλα 24α-79β και 146α-203β περιέχει: «Της του σοφωτάτου Δημοκρίτου, τών ημετέρων προγόνων Έλλήνων αρχαιοτάτου, φυσικής θεωρίας υπό τών νεωτέρων, και μάλιστα του άγγλινουσταίου και μέγα επί σοφία κειτημένου όνομα Ίσαάκ τοϋ Νευτόνοϋ, άνανεωθείσης, επιδιορθωθείσης, άναπτυχθείσης, αύξηθείσης και εις φώς προαχθείσης Στοιχειά κατά Μουσεμβροέκιον έκφρασθέντα και έλληνιστί έκδοθέντα παρά του σοφολογιωτάτου διδασκάλου και γυμνασιάρχου της Άθωνιάδος Άκαδημίας Νικολάου Κυριακού Τζερτζέλη και ήδη πρώτον παρ' αυτού έν έλλάδι φωνή τοις Έλλήνων παισι και έκουτου μαθηταίς έν τῷ Άγίῳ Όρει παραδοθέντα.»

Μήπως λοιπόν μπορεί τώρα να κατανοηθεί σωστά ή δήλωση τών βιογράφων του Ζερζούλη, ότι έδίδασκε την «Φυσική» του Νεύτωνος «κατά Μουσκεμβροέκιον»; «Ότι δηλαδή ή διδασκαλία τών Στοιχείων του Νεύτωνος από τόν Ζερζούλη βασιζόταν άκριβώς στα συγγράμματα του πιδό αυθεντικού έρμηνευτή της Νέας Φυσικής, του περίφημου van Musschen-

5. Θερμά συγχαρητήρια και εύχαριστίες όφείλουμε στον νέο διδάτορα του Έλευθέρου Πανεπιστημίου του Βερολίνου κ. Χαρίτωνα Καρανάσιο, που με πολύ καλές νεοελληνικές σπουδές και στη Γερμανία ειχε την εύκαιρία, στο πλαίσιο της διατριβής του για τόν Σεβαστό Κυμνήτη, επιστημονικής πρόσβασης στη Συλλογή ελληνικών χειρογράφων της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης του Ίασιου της Ρουμανίας. Παράλληλα με την έρευνα για τό δικό του θέμα ο Έλληνας έρευνητής επιδόθηκε και σε λεπτομερή καταγραφή τών ελληνικών χειρογράφων με σκοπό τη δημοσίευση σύγχρονου περιγραφικού Καταλόγου της σπουδαίας αυτής Συλλογής. Σ' αυτήν την καλή συγκυρία όφείλουμε την «άνακάλυψη» τών μαθημάτων της Νέας Φυσικής από τόν Νικόλαο Ζερζούλη στην «Άθωνιάδα» σε χειρόγραφο, που για χρόνια άναζητούσαμε χωρίς αποτέλεσμα στον ελληνικό χώρο και που παραμένει codex unicus, αλλά δυστυχώς με ένδιάμεσο κενό ενός «τετραδίου», με παρατοποθετήσεις φύλλων και χωρίς τά τελευταία κεφάλαια του έργου. —Στό ίδιο χειρόγραφο έχουμε τώρα ένα ακόμη απόγραφο τών Στοιχείων Γεωμετρίας του Christian Wolff στην άπόδοση του Ζερζούλη (φ. 80α-145β). — Άναλυτικά στοιχειά για τά μαθήματα «φυσικής» του Ζερζούλη με αξιολόγηση τών έρμηνευτικών σχολίων και τών προσθηκών του καθώς και της «βιβλιογραφίας» του βλέπε στη σχετική ανακοίνωσή μου στό Συνέδριο «Ό Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι ευρωπαϊκές ιδέες και ο άναγεννώμενος Έλληνισμός», Βόλος 27-29.5.1993 (υπό δημοσίευση). Περιγραφή του χειρογράφου δημοσίευσε ήδη ο Χ. Καρανάσιος, «Ό κώδικας VI-9 (188) της Κεντρικής Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης «Μίχα Έμινέσκου» του Ίασιου. (Άνεύρεση λαθάνοντος έργου του Νικολάου Ζερζούλη)», Έλληνικά 44 (1994), 182-187.

hroek και ότι ο Κώδικας του Ίασιου καλύπτει πλήρως το σπουδαίο κενό μας, και για τη μετάφραση δηλαδή του Νεύτωνος. Και είναι πάντως πολύ σημαντικό γεγονός για την ιστορία των φυσικῶν ἐπιστημῶν στὸν ἑλλαδικό χώρο τὴν ἐποχὴ πού ἐρευνοῦμε ἢ δυνατότητα ἐπιτέλους νὰ μελετήσουμε καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε τὶς παραδόσεις τῆς Νέας Φυσικῆς ἐνὸς σπουδαίου Ἑλληνα φιλοσόφου καὶ διδασκάλου τῶν ἐπιστημῶν.

Πρὶν ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν μεταφράσεων τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Wolff ἄς σημειωθεῖ ὅτι διασώθηκαν πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Νικολάου Ζερζούλη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτουν τὰ ἐνδιαφέροντα, ἢ κατάρτιση καὶ ἄλλες ἐπιδόσεις του.⁶ Ἐὰς ὑπογραμμισθεῖ τέλος ἡ σημασία τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἰωσήπου Μοισιόδαχα γιὰ τὴ σπουδαία θέση τοῦ Ζερζούλη στὴ φιλοσοφικὴ παιδεία τῆς ἐποχῆς του, πού συναντοῦμε (α) στὸν Πρόλογο τῆς μετάφρασης τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Muratori (1761), ὅπου ὁ Μοισιόδαξ προσφέρει, λέει, τὴ μετάφρασή του αὐτὴ σ' ἕναν κόσμο, «ἔπου τῇ ἀληθείᾳ τὰ φροντιστήρια πολλαπλασιάζονται, ἡ ἐγκύκλιος παιδεία ἀκμάζει, ἡ Φιλοσοφία διδάσκεται, ἡ Μ α θ η μ α τ ι κ ῆ ἀ κ ο ῦ ε τ α ι, οἱ διδάσκαλοι αὐξάνουν· μερικὸς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἐγὼ ἀποτολμῶ νὰ κηρύξω τάχα καθὸ τόσους ἀνακαινιστὰς ἐκείνης τῆς ἀρχαίας εὐγενείας. Ἐνας Βούλγαρις Εὐγένιος εἰς τὸ Βυζάντιον, ἕνας Θεοτόκης Νικηφόρος εἰς τὴν Κέρκυραν, ἕνας Ζορζούλιος Νικόλαος εἰς τὸν Ἄθωνα, εἶναι οἱ πρῶτοι λογάδες, ἄξιοι καὶ οἱ τρεῖς νὰ συγγράφουν καὶ νὰ παραδίδουν μὲ ἀκριβείαν πᾶσαν ἐπιστήμην. Ὅλη ἡ Ἑλλὰς πρέπει νὰ τοὺς σεβάζεται, διότι αὐτοὶ σπουδάζουν ν' ἀνακαλέσουν τὰς Μούσας εἰς τὸν πάτριον Ἑλικῶνα των», καὶ (β) στὴν Ἀπολογία του (1780), ὅπου διαβάζουμε τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Ἐγὼ μῆτε παύω εὐφημῶν τὸν ἐξοχώτατον ἐν ἱατροφιλοσόφοις κύριον Μανασσῆν τὸν Ἡλιάδην, ὅστις προτροπόμενος νὰ ἀναλάβῃ τινὰ ἐπαγγελίαν ἐν τῇ νεοδμουμένῃ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Βουκουρεστίου μῆτε ἄλλην συγκατέβη νὰ δεχθῆ εἰμὴ τὴν Μαθηματικὴν ἢ τὴν Πειραματικὴν. Ὁ ἐπίσημος ἀνὴρ, ἀφοῦ χρόνους ἰκανοὺς ἐδίδαξεν ἐν τῷ Βουκουρεστίῳ τὰ ἀριστοτελικά, ἀπῆλθε τέλος ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ἐπὶ καταρτισμῷ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ὁμογενῶν... Αὐτὸ τοῦτο ἐποίησε καὶ ὁ Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις, αὐτὸ ὁ αἰδίας μνήμης Νικόλαος ὁ Ζορζούλης, αὐτὸ καὶ πολλοὶ ἕτεροι, ὅσοι ἀπῆλθον εἰς τὰς ἀκαδημίας ἐκεῖνας... ἐπὶ μαθήσει τῆς ὄντως καλλιεργητέας Φιλοσοφίας».

Ὁ Νικόλαος Ζερζούλης μετέφρασε λοιπὸν ἀκόμη στὴν περίοδο τῆς διδα-

6. Βλ. Φιλοσοφία, 5.π., 420, σημ. 15 καὶ 422.

σκαλίας του στο 'Ιάσιο (1766-72) την *Αριθμητική, τή Γεωμετρία και τήν Τριγωνομετρία* του μεγάλου Γερμανού μαθηματικού και φιλοσόφου Christian Wolff (1674-1754) από το λατινικό πρωτότυπο. Πρόκειται για μετάφραση τριών βιβλίων του Wolff από το δίτομο έργο του *Elementa matheseos uniuersae* (Halle 1713 και Γενεύη 1743).⁷ Τα σωζόμενα χειρόγραφα με τις μεταφράσεις αυτές του Ζερζούλη έχουν καταγραφεί.⁸

Πρόκειται για 3 χειρόγραφα Βουκουρεστίου (Ρουμανικής 'Ακαδημίας 1020, 1369 και 1377), 3 'Αγίου Όρους ('Εσφιγμένου 269, Βατοπεδίου 539 και Παντελεήμονος 751), 1 τής Μεγάλης του Γένους Σχολής (άριθμ. 18, έτους 1780: μόνο τὰ *Στοιχεία 'Αριθμητικής*) και 1 του Μετοχίου Παναχίου Τάφου (άριθμ. 73, έτους 1781: επίσης μόνο τὰ *Στοιχεία 'Αριθμητικής*). Σ' αυτά να προστεθεί και ο κώδ. 'Ιασίου 129 (18ου αι.: μόνο τὰ *Στοιχεία 'Αριθμητικής*). Σύνολο χειρογράφων 9. Από τὰ χειρόγραφα αυτά τή *Γεωμετρία* περιέχουν μόνο οι κώδ. Βατοπεδίου 539, 'Εσφιγμένου 269 (όπου μάλιστα ή *Γεωμετρία* προηγείται τής *Αριθμητικής*) και Ρουμαν. 'Ακαδημίας 1377 (έτους 1801), χωρίς το Προοίμιο του Ζερζούλη,

7. Για τον Wolff, τή διδασκαλία του, τή κυρίαρχη στά χρόνια του Γερμανικού Διαφωτισμού φιλοσοφική «σχολή» του (οι μαθητές του, οι λεγόμενοι «Βολφιστοί», είχαν καταλάβει όλες σχεδόν τις έδρες στα γερμανικά πανεπιστήμια), τις επιδόσεις του στις μαθηματικές ιδιαίτερα επιστήμες και το έκτεταμένο συγγραφικό έργο του βλέπε συνοπτικά το λήμμα «Βόλφ» στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό* τής 'Εκδοτικής 'Αθηνών, τ. 2 (1984), σ. 338 (Ν. Μ. Σκουτερόπουλος). Για τήν παρουσία και τις επιδράσεις του στην ελληνική φιλοσοφική παιδεία και τις επιστήμες βλ. τώρα το έργο του Π. Νούτσου, «Die Rezeption der Ideen Christian Wolffs in Griechenland», *Λωδώνη* 16 (1987), σ. 9-20 (αναφέρεται ειδικότερα στους 'Επτανήσιους λογίους 'Αντώνιο Μοσχόπουλο και Δαμιανό Παρασκευά). Για τήν παρουσία ή και επίδραση των ιδεών του Wolff στο έργο του Εύγενιου Βούλγαρη, ιδιαίτερα στη *Λογική* του (1766) βλ. τή μαρτυρία του 'Ιωσήπου Μοισιόδακα, *Απολογία*, σ. 25 έπ. (έκδ. Α. 'Αγγέλου, 1976) και Α. Camariano-Cioran (σημ. 1), σ. 179.—'Όσο για το θέμα τής τυχόν μετάφρασης τής *Αριθμητικής* και τής *Γεωμετρίας* του Wolff και από τον Βούλγαρη, ή μαρτυρία του Ζαβέρκ, *Νέα 'Ελλάς*, 1872, σ. 295 (Τὰ τύποις ανέκδοτα..., ε' *Αριθμητική και Γεωμετρία Βολφίου, εκ τής λατινίδος*) δεν είναι άρκετή, ενώ τὰ *στοιχεία* που δίνει ο Κεράς (σημ. 8), σ. 119, για 1 χειρόγραφο με τὰ *Στοιχεία* τής *Αριθμητικής* και 4 με τὰ *Στοιχεία Γεωμετρίας* χρειάζονται διερεύνηση και αξιολόγηση. 'Όπως είναι γνωστό, ο Βούλγαρης συνέγραψε και μιὰ *Εισαγωγή εις τὰ 'Αριθμητικά* (για τούς σπουδαστές τής 'Αθωνιάδος) και *Στοιχεία τής 'Αναλύσεως*, επίσης ανέκδοτα.

8. Βλ. Γιάννης Κεράς, *Ouvrages grecs sur les Sciences exactes et naturelles conservés en manuscrit* (Διατριβή στην École Pratique des Hautes Études), Παρίσι 1974 και συνοπτικότερα στο βιβλίο του: *Οί φυσικο-θετικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, 'Αθήνα 1977, σ. 122.

ένω την Κατ' Οδόλφ Στοιχειώδη Ἐπίπεδον Τριγωνομετρίαν μόνο ὁ ἴδιος κώδ. Ρουμαν. Ἀκαδημίας 1377 (χωρίς δυστυχῶς τὸ Προοίμιο, ἀλλὰ μὲ πολλά παραδειγματικά σχήματα).

Παραθέτω χαρακτηριστικούς τίτλους τῶν μεταφράσεων αὐτῶν: Ἀριθμητικὴ συντεθείου παρὰ τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου κατὰ τὴν Οὐόλφιον (Ρουμαν. Ἀκαδ. 1020), Νικολάου Κυριακοῦ Τζερτζέλη Γεωμετρία καὶ Ἀριθμητικὴ κατὰ Οὐόλφιον (Ἐσφιγμένου 269), Τῶν Μαθηματικῶν Στοιχείων αἱ πραγματαίαι (sic), αἱ προσηγηκώταται (sic) ἐκ τῶν τοῦ μαθηματικώτατου καὶ ἐπιστημονικώτατου Οὐόλφ Χριστ. Γερμανοῦ, φιλοπόνῳ σπουδῇ Νικολάου Ντερντζέλ (Ρουμαν. Ἀκαδ. 1377).

Τέλος ἀπὸ νεώτερες ἐργασίες Ρουμάνων εἰδικῶν γνωρίζουμε τώρα ὅτι ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Ζερζούλη ἔγινε ἡ πρώτη ρουμανικὴ μετάφραση τῆς Γεωμετρίας καὶ τῆς Τριγωνομετρίας τοῦ Wolff (κώδ. 923 τῆς Ρουμαν. Ἀκαδημίας, Βουκουρέστι) πρὶν ἀπὸ τῆ δεύτερη τοῦ Gheorghe Lazar καὶ ὅτι τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ εἶχαν καὶ στὴ ρουμανικὴ μορφή τους διάδοση καὶ εὐεργετικὴ ἐπίδραση στὴν παιδεία τῶν χωρῶν ἐκεῖνων.⁹

Τὰ ἐγχειρίδια τοῦ Ζερζούλη δὲν εἶναι ἀπλές μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Wolff. Πρῶτα ἀπ' ὅλα προτάσσονται ὀλιγοσέλιδα ἀλλὰ πυκνά σὲ θεωρητικὲς ἀρχές καὶ σχετικὲς γνώσεις «Προοίμια» τοῦ μεταφραστῆ: «Εἰς τὴν κατὰ Οὐόλφιον Ἀριθμητικὴν Π ρ ο ο ί μ ι ο ν τοῦ σοφωτάτου Νικολάου Κυριακοῦ Τζερτζέλη», «Τοῦ σοφωτάτου καὶ ἐπιστημονικώτατου κυρίου Νικολάου Κυριακοῦ Τζερτζέλη εἰς τὴν παρ' αὐτοῦ μεταφρασθεῖσαν καὶ τοῖς ἑαυτοῦ φοιτηταῖς παραδοθεῖσαν κατὰ Οὐόλφιον Γεωμετρίαν Π ρ ο ο ί μ ι ο ν». Ἀκόμα, τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς μετάφρασης συνοδεύουν σὲ κάθε σχεδὸν σελίδα ἐρμηνευτικὲς «Ἀποσημειώσεις» τοῦ Ζερζούλη, μὲ συχνές παραπομπές στὸν Εὐκλείδη καὶ σὲ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ μὲ στοιχεῖα ποῦ ἀντλεῖ ἀπὸ συγγραφεῖς μαθηματικῶν ἔργων τῶν νεώτερων χρόνων (βλ. τὴ δῆλωση τοῦ ἴδιου στὸ Προοίμιο τῆς Ἀριθμητικῆς: «προστέθειται παρ' ἐμοῦ τὰ γε δόξαντα τῶν παραλελειμμένων ἐξ ἄλλων συγγραφέων διὰ τῶν παρ' ἐμοῦ πολλαχοῦ παρεμβεβλημένων ἀποσημειώσεων», καθὼς καὶ ἄλλοῦ: «... καὶ ἐξ ἄλλων τὰς ἀναγκαίας προσθήκας ποιησάμενος»).

9. Βλ. Florica Cimpan, «Un manuscris moldovenesc cuprinzînd o traducere a geometriei si trigonometriei lui Wolff, anterioară celei făcute de Gh. Lazăr», *Analele științifice ale Univ. din Iași* 6 (1960), καὶ τῆς ἴδιας, «Manuscrisul de matematică al lui Nicolae Cercel», *δ.π.* 7 (1962), σ. 572 ἑπ.

Ειδικά για τη μελέτη και χρήση του Ευκλείδη ο Ζερζούλης διευκρινίζει στο Προοίμιο της *Γεωμετρίας* ότι «φειδόμενος του χρόνου (των μαθητών του) ως πολυτιμοτάτου των αναλωμάτων» επέλεξε το *Ἐγχειρίδιο* του Wolff («Οὐόλφιον τὸν πᾶνυ καὶ ἐν ταύτῃ καθηγμένον προστήσασθαι ἔγνωκα...»), διότι ἡ νεώτερη «κατ' Οὐόλφιον ὁδὸς» εἶναι συντομότερη, ἀλλὰ καλύπτει καὶ τὴ διδασκαλία τῶν Στοιχείων τῆς Γεωμετρίας «κατ' Εὐκλείδην ἢ Τακουέτον»¹⁰ γὰρ τὸν μεγάλο ὥστόσο «Ἕλληνα μαθηματικὸ δηλώνει: «προσθήσω ἐν τῷ τέλει τοῦ παρόντος ἔγχειριδίου τινὰ τῶν παρ' Εὐκλείδει προτάσεων, τισὶ τῶν καθ' ἡμᾶς παραγράφων τὴν αὐτὴν εἶναι τε καὶ συμφθέγγεσθαι, ὡς ἂν οὕτως αὐτὰ δὴ τὰ παρ' ἐκείνῳ ἡμᾶς διδάσκεισθαι καὶ γνῶτε, καὶ τὸν κατ' Οὐόλφιον ἐπιτομώτερόν τε καὶ καινότερον τρόπον ἀγάσῃσθε».

Καθὼς δὲν εἶχαμε ὡς τώρα τὴ δυνατότητα ἀντιπαραβολῆς τῶν λατινικῶν κειμένων τοῦ Wolff μὲ τὰ ἔγχειρίδια τοῦ Ζερζούλη, δὲν μπορούμε νὰ καταγράψουμε μὲ βεβαιότητα ὅλες τὶς Σημειώσεις καὶ τὰ περιεχόμενους στὴν προσωπικὴ μελέτη καὶ ἐρμηνευτικὴ ἱκανότητα τοῦ «Ἕλληνα μεταφραστῆ». Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἐδῶ μερικὲς παραπομπές τοῦ Ζερζούλη, μὲ ἀκριβῆ στοιχεῖα ἐκδοσης καὶ συχνὰ σελίδα, σὲ μαθηματικὰ ἔργα τοῦ «Ἀριότου τοῦ Ἀγγλοῦ» (Thomas Harriot, 1560-1621), «Οὐάλλιστου» (John Wallis, 1616-1703), «Λαμύ» (Guillaume Lamy, μὲ παραπομπὴ στὰ *Στοιχεῖα Γεωμετρίας*, Παρίσι 1710), «Ἐρχάρδου Οὐίγγελου» (παραπομπὴ στὴν *Πρακτικὴ Ἀριθμητικὴ* του), «Δανγκουρτίου» (παραπομπή: «ἐν τοῖς *Συμμίκτοις* τοῖς Βερολινιακοῖς»), «Ἐμμανουὴλ Σουεδενβοργίου» (Emmanuel Swedenborg, 1688-1772) κ.ἄ. πολλῶν.¹¹

10. Τὰ *Elementa Geometriae* τοῦ Andreas Tacquet (Cantabrigiae 1710) τυπώθηκαν ἀργότερα στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση («μετὰ σημειώσεων τοῦ Οὐόλτωνος») τοῦ Εὐγένιου Βουλγάρεως, Βιέννη 1805.

11. Ὁ πυρήνας τοῦ ἄρθρου ἀποτελεῖ ἀνακοίνωση στὸ Πανελλήνιο Συνέδριο «Οἱ φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», ποὺ ὁργάνωσε ἡ Ἑνωσιὴ Ἑλλήνων Φυσικῶν - Παράρτημα Λάρισας στίς 22-24.4.1988 στὴ Λάρισα-Ἀμπελάκια-Τύρναβο. Πολλὴ νεώτερα εἶναι βέβαια τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς νεωτέρης φυσικῆς ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ζερζούλη μετὰ τὴν πρόσφατη «ἀνακάλυψη» τοῦ σχετικοῦ χειρογράφου τοῦ Ἰασιίου. Εὐχαριστῶ πάντως καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸν ἐκλεκτὸ συνέδριο τῆς Λάρισας κ. Μιχάλη Λάμπρου, καθηγητὴ τοῦ Μαθηματικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης, γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν ἀναγνώριση τῶν ἐξελληνισμένων ὀνομάτων τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπιστημῶν, ποὺ γνωρίζει καὶ χρησιμοποιοεῖ ὁ Ζερζούλης.— Γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει στὸ θέμα τῶν ἐξελληνισμένων ὀνομάτων ὁ σύγχρονος μελετητὴς βλέπει τὸ πολὺ χρήσιμο ἄρθρο τῆς καθηγήτριας Γεωργίας Ἀποστολοπούλου (Ἰεράννια, «Ἡ ἀπόδοση τῶν ἐπωνύμων

Συχνές είναι βέβαια οι αναφορές του Ζερζούλη στον «θαυμάσιον Καρτέσιον» (Descartes, 1596-1650) και τὸν «περικλεέστατον Λειβνίτιον» (Leibniz, 1646-1716), ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ παραίνεσή του νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ μαθητές του καὶ τὰ ἐγχειρίδια τῶν Βούλγαρη καὶ Θεοτόκη. Τέλος καὶ στὰ τρία βιβλία τοῦ Wolff ὁ μεταφραστής μας ἔχει προσθέσει ἀφθονα σχήματα γιὰ τὴν ἐποπτικὴ διδασκαλία τῶν θεωρημάτων, ἰδιαίτερα τῆς Γεωμετρίας.

Καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐντάσσεται ἀσφαλῶς στὸ γενικὸ πνεῦμα τοῦ Ζερζούλη, νὰ ἐνισχύσει τὸ πρακτικὸ μέρος καὶ τὴ διδακτικὴ χρησιμότητα τῶν ἐγχειριδίων (βλ. ἰδιαίτερα τὸ μέρος τῆς Γεωμετρίας, ποῦ ὀνομάζει «Ἐμπρακτον Γεωμετρίαν»). Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ζερζούλης στὸ Προοίμιο τῆς Ἀριθμητικῆς διατυπώνει μὲ ἐμφαση τὴν πρόθεσή του, μὲ ἀφετηρία μάλιστα τὴν διαίρεση τῆς ἀριθμητικῆς «παρὰ τοῖς πάλαι καὶ τοῖς νῦν σοφοῖς» σὲ θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ μέρος. Ἐχοντας ἀναλύσει τὸ περιεχόμενον καὶ τοὺς σκοποὺς κάθε μέρους, δηλώνει ὅτι ὁ Wolff χρησιμοποιοῖ ἄλλη μέθοδο, «περὶ τῆς πρακτικῆς μὲν πραγματευόμενος πάντως, πολλὰ δὲ καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ θεωρητικοῦ τῆς αὐτῆς παρενέειρε μέρους...». Ἐπειδὴ «ὁμῶς αὐτῷ πολλὰ καὶ τοῦ πρακτικοῦ μέρους συντομίας παραλείπεται χάριν, ἅτε δὴ παρὰ πλουτοῦντα πολλὰς περὶ τῶν αὐτῶν διαλαμβανούσας γράφονται βιβλους», γι' αὐτὸ —λέει ὁ Ζερζούλης— «προστίθεται παρ' ἐμοῦ τὰ γε δόξαντα τῶν παρελελειμμένων, ἐξ ἄλλων συγγραφέων διὰ τῶν παρ' ἐμοῦ παρεμβεβλημένων ἀποσημειώσεων». Καὶ τὸ κάνει αὐτὸ, προσθέτει, γιὰ νὰ βοηθήσει καλύτερα τοὺς «πρωτοπείρους» μαθητές του, ἀλλὰ

τῶν ξένων φιλοσόφων στὴν Ἑλληνικὴ σὲ ὀρισμένα κείμενα τοῦ περασμένου αἰώνα»: *Ὀνόματα. Revue onomastique* 9 (Ἀθήνα 1984) 170-9. Βλέπε ἐπίσης τὴν πολὺ καλὴ ἐργασία γιὰ τὴ σωστὴ ἀποκρυπτογράφηση στὸ Εὐρετήριο κυρίων ὀνομάτων τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς *Συνόψεως τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας* τοῦ W. G. Tennemann στὴ μετάφραση Κ. Μ. Κούμα (1818), Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 1978, σ. 245-53. Ὅπως καὶ στὸ Εὐρετήριο τοῦ περιοδικοῦ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκο, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1976. — Ἐδῶ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ θέση νὰ ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς στενῆς συνεργασίας τοῦ μελλοντικοῦ φιλόλογου ἐκδότῃ τῶν μαθηματικῶν αὐτῶν ἔργων —ὅπως καὶ τῶν ἄλλων τῆς παραγωγικότητας αὐτῆς ἐποχῆς τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ— μὲ συνάδελφο μαθηματικὸ ἢ φυσικὸ, ἐρευνητὴ τῆς ἱστορίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Τὸ Συνέδριο τοῦ Παραρτήματος Λάρισσας τῆς ἑνωμένης Ἑλλήνων Φυσικῶν γιὰ τίς φυσικὰς-θετικὰς ἐπιστῆμες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μᾶς ἔδωσε ἐκτός τῶν ἄλλων καὶ τὴν εὐχάριστη εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε τὴν παρουσία σήμερα στὸν ἑλληνικὸ ἐρευνητικὸ χῶρον νέων συναδέλφων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μὲ στέρη ἐπιστημονικὴ κατάρτιση καὶ γνήσιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ νεοελληνικὴ πνευματικὴ ἱστορία.

καί γιατί αὐτοί «οὐκ εὐποροῦσι τὸ νῦν ἔχον ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς διαλέκτῳ βίβλων πλειόνων περὶ τῶν αὐτῶν διαλαμβανουσῶν». Ἡ διδακτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ σκοπιμότητα εἶναι φανερὴ σὲ ὅλο τὸ ἔργο, ποῦ ἐπὶ πλέον ἀποτελεῖ ὄργανο διδασκαλίας τοῦ ἴδιου τοῦ μεταφραστῆ-διασκευαστῆ του.

Ἀπομένει νὰ ποῦμε ὅτι στὰ Π ρ ο ο ἰ μ ι ἄ του, ἰδιαίτερα στὸ πρῶτο, τῆς Ἀριθμητικῆς, ὁ Ζερζούλης ἐξαίρει μὲ ἔντονα ρητορικὸ ὄφος ἀλλὰ καὶ ἄφθονες ἀναφορὲς στοὺς Ἑλληνας κλασικοὺς τὴν ἀξία «τῆς Μαθηματικῆς» καὶ τὴ χρησιμότητα τῶν κλάδων τῆς. Καὶ γιὰ μὲν τὸ γενικότερο αὐτὸ θέμα ἔχουμε πρῶτα τὴ δῆλωσή του ὅτι σχετικὰ μίλησε σὲ ἀναλυτικότερο κείμενο, ποῦ προηγεῖται τῆς Ἀριθμητικῆς καὶ ἀφορᾷ «ἅπασαν τὴν Μαθηματικὴν» («ἐφθήμεν ἤδη διὰ πολλῶν ἐν τῷ πρὸ τούτου περὶ τῆς μαθηματικῆς ἀπάσης διεξοδικωτέρῳ λόγῳ ἀποχρόντως καὶ ἰκανῶς ἀποδεδειχότες»). Ὁ «λόγος» αὐτὸς τοῦ Ζερζούλη δὲν μᾶς εἶναι δυστυχῶς γνωστός ἢ δὲν ἔχει ταυτισθεῖ ἀκόμα στὰ χειρόγραφα τῶν μεταφράσεων τῶν ἔργων τοῦ Wolff. Ἐχουμε ὅμως ἄλλες καίριες ἀναφορὲς στὴν ἀξία καὶ χρησιμότητα τῶν μαθηματικῶν σὲ ἄλλο κείμενο τοῦ Ζερζούλη, τὴ γνωστὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὸ κούφον καὶ τὸ βαρὺ,¹² ὅπου ὁ «νεωτερικὸς» φιλόσοφος — διδάσκαλος τότε στὴν Τρίκκη (1736-48) — ἀντιμετωπίζει τὴν πολεμικὴ τοῦ ἀντιπάλου του στὸ θέμα τῆς διδασκαλίας τῶν μαθηματικῶν. Πραγματικά, ἓνα δεῦτερο θέμα, στὸ ὁποῖο ἡ ἀντίθεση τοῦ Δωροθέου πρὸς τοὺς «νεωτέρους» εἶναι ἐξαιρετικὰ ἔντονη, εἶναι ἡ χ ρ ῆ σ η τ ὶ ν μ α θ η μ α τ ι κ ὶ ν σ τ ῆ φ ι λ ο σ ο φ ι κ ῆ π ρ ο β λ η μ α τ ι κ ῆ, τὴ συγκεκριμένη καὶ γενικότερα. Ὁ Δωροθέος ἔχει μιλήσει καὶ ἄλλοῦ γιὰ «ἐκτροπὴν ἐπὶ τὰ μαθηματικά», συγκεντρώνει ὅμως στὸ τέλος τοῦ κειμένου του αὐτοῦ ὀξύτατα πυρὰ ἐναντίον «τῶν κατακόρως ἐπὶ τῶν φυσικῶν μαθηματολογούντων» (δ.π. 449-50). Στις θέσεις αὐτὲς ὁ Ζερζούλης εἶναι κατηγορηματικὰ ἀντίθετος, καὶ τὸ κείμενο περιέχει συχνὲς ἀναφορὲς στὴν ἀξία τῶν μαθηματικῶν· ἔτσι π.χ., προβάλλοντας τὴ δική του καλύτερη γνώση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τῶν σχολιαστῶν του, ἀρχαίων, βυζαντινῶν καὶ νεώτερων, στηρίζει τὴν καλὴ αὐτὴ γνώση καὶ σωστὴ κατανόηση τοῦ Σταγίριτη στὸ συγκεκριμένο πρόβλημα ἀκριβῶς στὸ ὅτι εἶναι «μαθηματικῶν ἐγκρατῆς, οὐχ ὡς ὑμεῖς οἱ ἀγεωμέτρητοι καὶ ἀγεωμετρήτως τοῖς ἐκείνου προσβάλλοντες, μαθηματικοῖς παραδείγματι ὄντος [τοῦ Ἀριστοτέλους] πεπικνωμένου, ἔν' ἐκ τῶν σαφεστέρων τὰ παρ' αὐτῷ ἀσαφῆ γνωρισθῆ...».¹³

Ἀναλυτικότερα γράφει παρακάτω ὁ Ζερζούλης: «Ὁ φιλόσοφος οὗτος [ὁ

12. *Φιλοσοφία* 7/1977, 416 ἐπ., ἰδιαίτ. 435, 442, 445.

13. *Ὁ.π.*, σ. 435-436.

'Αριστοτέλης], ὡσπερ δὴ καὶ οἱ ἄλλοι οἱ πρὸ αὐτοῦ, πανταχοῦ τῶν ἑαυτοῦ συγγραμμάτων μαθηματικοῖς πεπύκνωται παραδείγμασιν, ἀπὸ τῶν σαφεστέρων ὡς ἐπιστημονικῶν ὄντων καὶ ἀναντιρρήτων μαθηματικῶν τὰ ἀσαφέστερα φυσικά, διὰ τὸ τῶν ἀρχῶν ἄδηλον καὶ τὸ σύνθετον, πειρώμενος δεῖξαι· τινὲς δὲ τῶν ἑαυτοῦ ὑπαδῶν μαθηματικῆς εἰσὶν ὅλως ἄπειροι καὶ εἰκότως τὰ αὐτοῦ οὐ κατανοοῦσι συγγράμματα καὶ ἀκατάληπτα εἶναι νομίζουσι». ¹⁴ Τὴν ὑπεροχὴν τοῦ τέλους ὁ Ζερζούλης, στὴν κατακλείδα τοῦ ἴδιου ἀποκαλυπτικοῦ γιὰ τίς γνώσεις καὶ τὸ πνεῦμα του κειμένου, δηλώνει ὅτι στηρίζει στὴ γνώση «τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας τῆς τε ἀπὸ τῆς δημοκρατικῆς ἀναζωογονηθείσης ὑπὸ τῶν νεωτέρων καὶ τῆς ἀπὸ τῶν τῆς μαθηματικῆς ἀπάσης εἰδῶν, ὅση κατὰ παλαιούς καὶ ὅση κατὰ νεωτέρους ἐπηύξηται, τῆς τε ἀπὸ ἀνατομίας καὶ ἰατρικῆς, καὶ μὴν καὶ τῆς ἀπὸ τῆς ἱερᾶς θεολογίας τῶν ὀρθοδόξων ἡμῶν καὶ τῆς τῶν θείων Γραφῶν καὶ τῶν ἁγιωτάτων πατέρων μελέτης καὶ ἀναγνώσεως...». ¹⁵

Ἐνα τελευταῖο σημεῖο, ποῦ ἀξίζει νὰ προβληθεῖ, εἶναι ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ζερζούλη γιὰ τὰ «πρωτεῖα» τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τὴν πρόταξη τῆς διδασκαλίας τῆς σὲ σχέση με τοὺς ἄλλους κλάδους τῶν μαθηματικῶν. Στὸ Προοίμιο τῆς *Ἀριθμητικῆς* τοῦ Wolff δηλώνεται ρητὰ: «Ταῦτ' ἄρα εἰκότως καὶ προτακτέον εἶναι τῶν ἄλλων τῆς μαθηματικῆς εἰδῶν ἀπάντων τὴν Ἀριθμητικὴν ἀνδράσι σοφοῖς κέκριται τοῖς τε πάλαι καὶ γε τοῖς νεωτέροις, οἷα δὴ καὶ καθηγεμόνι ἐν τούτοις τῷ ἡμετέρῳ Οὐολφίῳ τῷ πάνυ· ἔχει γὰρ αὕτη τὰ τοιαῦτα κληρωσαμένη πρωτεῖα φύσει πάντως ἐκ τε τῆς οἰκείας ἀξίας καὶ παρὰ τὸ ἐπιστητὸν αὐτῆς, περὶ ὃ καταγίνεται, ἰδιαίτατον ὑποκείμενον». Ὡστε ἀπὸ τῆ φύσης τῆς εἶναι ἡ ἀριθμητικὴ ἡ πρώτη μαθηματικὴ ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ ἀντικείμενό τῆς. Ἡ ἀνάλυση τῆς θέσης αὐτῆς κλείνει μὲ ἀναφορὰ στὸν Πρόκλο (κατὰ λέξη ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ Σχόλια στὰ Στοιχεῖα τοῦ Εὐκλείδη) καὶ στὸν Νικόμαχο Γερασηνὸ («ἐν προοίμῳ τῆς Εἰσαγωγῆς τῆς κατ' αὐτὸν Ἀριθμητικῆς»).

Τὸ Προοίμιο κλείνει μὲ τὴν ὑπογράμμιση τῆς χρησιμότητος («χρησις καὶ λυσιτέλεια») τῆς ἀριθμητικῆς γιὰ τὸν πολιτικὸ βίον (μὲ ἀναφορὰ στὸν πλατωνικὸ *Φίληβο*) καθὼς καὶ γιὰ τὴ φυσικὴ καὶ τὰ ἄλλα μέρη τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν «τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦς τελείωσιν». Σὲ ἐπισφράγιση τῶν εἰσαγωγικῶν αὐτῶν θέσεών του ὁ Ζερζούλης ἐπικαλεῖται καὶ πάλι τὴν ἀθθεντία τοῦ Πλάτωνος: «Ἡμῖν δὲ μόνον τὸ περὶ αὐτῆς [τῆς ἀ-

14. *Ο.π.*, σ. 442.

15. *Ο.π.*, σ. 445-446.

ριθμητικῆς] Πλάτωνος τοῦ θεοῦ ἐν τῷ τρισκαιδεκάτῳ τῶν *Νόμων* εἰρη-
μένῳ ἐπιτιθείσθω νῦν εἰς σφραγιδα τοῦ λόγου, οὕτω δηλονότι τὴν ἐν ἀν-
θρώποις φρόνησιν ἀναβλαστάνειν ἐκ ταύτης... καὶ διὰ τὸ ταύτης ἄνευ,
ἥπερ αὐτὸς φησὶν οὗτος ἐν τῷ τῶν *Πολιτειῶν* ἐβδόμῳ, μήτε πολιτεῖαν μή-
τε οὐκίαν μήτε δὴ στρατηγίαν δύνασθαι συστῆναι».

Αἴσιος Γ. Μπενάκης

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΤΟΥ ΝΕΥΤΩΝΟΣ ΚΑΤΑ
MUSSCHENBROEK ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟ ΖΕΡΖΟΥΛΗ ΣΤΗΝ
«ΑΘΩΝΙΑΔΑ ΑΚΑΔΗΜΙΑ».
ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ 1760.

Έχω χρέος νά δηλώσω από τήν πρώτη στιγμή, ότι θεωρώ τήν Ανακοίνωσή μου αυτή πρόδρομη παρουσίαση του θέματος, όχι μόνο επειδή θά ήθελα πάρα πολύ χρόνο (πού δέν έχω αυτή τήν εποχή) γιά νά προετοιμάσω σωστά ένα θέμα μέ πολλά σημαντικά στοιχεία και μέ πολλές διαστάσεις, πολλές από τίς όποιες έχει έπισημάνει πολύ εϋστοχα ο κ. Γιώργος Βλαχάκης. Καί δηλώνω μέ τήν ευκαιρία αυτή ότι δλέπω όλο και πιά έπιβεβλημένη στό μέλλον τήν συνεργασία Ίστορικών τής Φιλοσοφίας και Φυσικών, καθώς και Μαθηματικών, στον χώρο αυτόν. Έμεις οί φιλόλογοι χρειαζόμαστε ιδιαίτερα τήν συνεργασία αυτή. Πρόδρομη όμως είναι ή ανακοίνωσή μου και γιά τόν βασικό λόγο, ότι τό υλικό πού παρουσιάζω σήμερα είναι πραγματικά έντελώς νέο. Βρίσκεται στα χέρια μου λίγες έβδομάδες μόνο από σήμερα, όπως θά έξηγήσω.

Πρώτα όμως πρέπει νά προετοιμάσω κάπως τό ακροατήριό μου γιά τό προσωπικό μου ενδιαφέρον γιά τό θέμα, πού συνδέεται μέ τήν πολύχρονη άπασχόλησή μου μέ τόν Ίστορικό φιλοσοφικό στό Βυζάντιο, ένα χώρο ευρύτατο, πού ώριμάζει συνεχώς περισσότερο ώστε νά έλπίζω ότι πολύ σύντομα θά είμαστε σε θέση νά έξαγγείλουμε μιά νέα Σειρά έκδοσης κειμένων, μέ τήν έπιστημονική και οικονομική κάλυψη τής Ίακαδημίας Ίαθηνών, πού θά είναι τά «Commentaria in Aristotelem Byzantina» (Σειρά Βυζαντινών Σχολίων στον Ίαριστοτέλη, παράλληλη μέ τήν έπιτυχημένη Σειρά των κριτικών εκδόσεων των Βυζαντινών Φιλοσόφων, πού εκδίδονται ήδη από τήν Ίακαδημία Ίαθηνών από τό 1984 στα πλαίσια του «Corpus Philosophorum Medii Aevi»).

Πέρα λοιπόν από αυτή τήν κύρια και μόνιμη άπασχόλησή μου μέ

Ία Νευτώνεια Φυσική και ή διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο.
Πρακτικά Διεθνούς Έπιστημονικού Συνεδρίου (Ίαθήνα 17-18.12.1993).
Επιμέλεια Γ.Ν. Βλαχάκης, Ίαθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. 1996, 157-169.

τήν ἀριστοτελική παράδοση στό Βυζάντιο, ἐνδιαφέρθηκα καί γι' αὐτό πού ἀποτελέσει πολύ πρῶιμη διαπίστωση ὅτι ἡ ἐνασχόληση μέ τόν Ἀριστοτέλη καί τό ἔργο του συνεχίζεται μέ τούς ἴδιους κι ἐντονότερους ρυθμούς καί μετά τήν πτώση τοῦ Βυζαντίου, σέ ὄλη τήν Τουρκοκρατία. Καί δέν θά μῶ σέ λεπτομέρειες, πού συνδέονται μέ πολλά καί ἐνδιαφέροντα θέματα. Ἀλλά γιά κάποια ἀπό τά θέματα αὐτά καί μέ τήν εἰδική ἀφορμή τοῦ Παγκόσμιου Συνεδρίου γιά τόν Ἀριστοτέλη, πού ἔγινε τό 1978 στήν Θεσσαλονίκη, καί ἀκριβῶς ἐπειδή ὡς ὀργανωτές του τότε θέλαμε νά τονίσουμε τήν διαχρονική παρουσία του Φιλοσόφου στήν ἑλληνική, καί στήν παγκόσμια, σκέψη, ἀποφασίσαμε νά ἐνθαρρύνουμε τήν ἔρευνα καί τήν μελέτη τῶν κειμένων καί τῶν μεταβυζαντινῶν συγγραφέων, ὥστε νά προκύψουν καί ἀνάλογες Ἀνακοινώσεις.

Ἀπό τήν προσωπική μου ἐκείνη σχετική ἀπασχόληση προήλθε ἡ Ἀνακοίνωσή μου στό Συνέδριο γιά τόν Ἀριστοτέλη τοῦ 1978 «Νεωτερική κριτική τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στόν ἑλληνικό χῶρο κατά τόν 18ο αἰῶνα (*Πρακτικά τοῦ Παγκόσμιου Συνεδρίου Ἀριστοτέλης*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, 408-413). Εἶναι ἕνα σύντομο κείμενο, ὅπως ἐπιβαλόταν ἀπό τό Συνέδριο τῶν 150 ὀμιλητῶν, πού ἔχει ὁμως τίς βασικές θέσεις μου γιά τόν πραγματικό χαρακτήρα τῆς κριτικῆς στόν Φιλόσοφο στόν 18ο αἰῶνα, ὅπως καί τῆς ὑπεράσπισής του ἀπό τούς «Περιπατητικούς» τῆς ἐποχῆς, καί πού θέλω νά δηλώσω ὅτι γιά τήν ἰσχύ τους καί σήμερα δέν ἔχω ἐπιφυλάξεις, παρά τά νεώτερα στοιχεῖα, μέ τά ὁποῖα ἡ ἔρευνα μᾶς πλουτίζει συνεχῶς.

Εἶχε προηγηθεῖ δέβαια ἕνα μελέτημά μου μέ δάση νέες πηγές, δηλ. ἀνέκδοτα κείμενα: «Ἀπό τήν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στόν ἑλληνικό χῶρο. Ἀμφισβήτηση καί ὑπεράσπιση τοῦ Φιλοσόφου στόν 18ο αἰῶνα: Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος» (*Φιλοσοφία* 7/1977, 416-454). Ἐξέδωσα ἐπίσης τότε καί ἕνα ἄλλο κείμενο τοῦ Ζερζούλη, πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἐνδειξη τῆς σύγκρουσῆς του μέ τόν Δωρόθεο σέ θέματα, ὅπως λέγω, θεολογίας, φιλοσοφίας καί ἐπιστήμης μέ ἐπίκεντρο πάντα τόν Ἀριστοτέλη (*Δευκαλιών*, τεῦχος 21/1978, 86-95).

Τά πορίσματα τῆς σχετικῆς ἐκτεταμένης ἔρευνας, πού πρέπει νά γίνεи σέ παντελῶς ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ 17ου καί 18ου αἰῶνα, φιλοδοξῶ πάντα νά συγκροτήσουν μιά μονογραφία γιά τήν ἀριστοτελική παράδοση στόν ἑλληνόφωνο χῶρο μετά τήν πτώση τοῦ Βυζαντίου (θεματικό πλαίσιο: διδασκαλία, σχολιασμός, ἀντίρροπα ρεύματα, ὑπεράσπιση τοῦ Φιλοσόφου κ.λ.π. στίς ἀντίστοιχες ἐποχές). Πα-

ραπέμω και στο άρθρο μου «'Ο 'Αριστοτέλης στο Βυζάντιο και στην Τουρκοκρατία» στο «'Αφιέρωμα 'Αριστοτέλης» του περιοδικού *Διαβάζω*, αριθμ. 135/15.1.1986, που παρά τον εκλαϊκευτικό χαρακτήρα του προσφέρει την απαιτούμενη επιστημονική ενημέρωση με τα δεδομένα της σύγχρονης έρευνας.

'Ετόνισα ήδη την σημασία της έρευνας των πηγών και επιθυμώ να υπογραμμίσω και πάλι την αξία της, αν θέλουμε κάποτε να φθάσουμε σε συνθετική εργασία. 'Η σημασία αυτής της χρήσης και της εξάντλησης των πηγών, δηλ. των ανέκδοτων κειμένων θά γίνει φανερή ιδιαίτερα από το ύλικό που θά παρουσιάσω στην σημερινή 'Ανακοίνωση.

Σπεύδω τώρα να σας φέρω λίγο πίο πριν από την κυρίως περίοδο του «Νεοελληνικού Διαφωτισμού», –προσωπικά προτιμώ τον όρο «Νεοελληνική 'Αναγέννηση», που ακούσθηκε ήδη στο Συνέδριο αυτό και που τον θεωρώ πολύ εύστοχο– μιά γενιά περίπου πριν από την άκμή του. «Πρωταγωνιστής» της «'Ιστορίας» μας, της διδασκαλίας δηλαδή της Νευτωνικής Φυσικής στην «'Αθωνιάδα» περί τό 1760, είναι ο σπουδαίος Μετσοβίτης φιλόσοφος, μαθηματικός και Ιατρός Νικόλαος Ζερζούλης. Κύριο δoήθημά του στη διδασκαλία αυτή ήσαν τά έργα του φημισμένου 'Ολλανδοῦ φυσικοῦ και μαθητή του Νευτώνος Petrus van Musschenbroek (1692-1761)*.

'Ο Ζερζούλης δέν μπορούσε βέβαια νά έχει χρησιμοποιήσει τό κύριο δίτομο σύγγραμμα του Musschenbroek *Introductio ad philosophiam naturalem*, που τυπώθηκε λίγα χρόνια αργότερα (Leyde 1762, γαλλικά 1769), αλλά χρησιμοποίησε προηγούμενα συστηματικά-διδακτικά διδλία του 'Ολλανδοῦ φυσικοῦ, και μάλιστα στην λατινική έκδοσή τους, όπως ρητά μαρτυρείται τώρα, αυτά που οί έλληνικές πηγές ονομάζουν «Πειραματική Φυσική» (πράγμα που εξηγεί και τό κενό, που έπεσήμανε ο κ. Βλαχάκης σχετικά μέ τον τέταρτο Νευτώνιο νόμο, που φαίνεται νά απουσιάζει και από τό

* Τό έργο του Musschenbroek, όπως και του Νευτώνος —ίσως μάλιστα του Νευτώνος μέσω του πρώτου ή άλλων 'Ολλανδών φυσικών, όπως και οί σύγχρονοί του 'Αντώνιος Κατήφορος και Εγγένιος Βούλγαρις — φαίνεται ότι γνώρισε μετά την συγγραφή της μεγάλης *Φυσιολογίας* του, δηλ. μετά τό 1739, και ο Βικέντιος Δαμοδός (1700-1754). Για τον Musschenbroek λέγει επί λέξει «'Ο Μουσχεμβρόεκ νέον οὐκ έφερε σύστημα αλλά τό του Νευτων (sic) σαφώς έρημνεύσατο». Πολύ αργότερα (1805) στην δική του *Φυσική* ο Βούλγαρις παραπέμπει στον Clarke και στον Musschenbroek για νά απορρίψει την θέση του Descartes και του Gassendi, ότι ή έκταση είναι ή οὐσία των πραγμάτων. Βλ. Β.

ἔργο τοῦ Ζερζούλη): *Epitome elementarum phisicomathematicorum in usum academicorum* (1725), *Elementa physicae conscripta in usum academicorum* (2 τόμοι 1729)* καί κυρίως τὸ *Physicae experimentales dissertationes* (1729) μέ πολλές μεταγενέστερες ἐκδόσεις καί μεταφράσεις στά ἰταλικά, γαλλικά, γερμανικά κ.λπ.

Πολλά λοιπόν τὰ σημαντικά καί ἄρκετά τὰ νέα στοιχεῖα γιά τὸ σημαντικό αὐτὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὸν 18ο αἰώνα. Καί γιά μὲν τὸν Νικόλαο Ζερζούλη (Μέτσοβο περίπου 1706-Ίάσιο 1772/3) παραπέμπω στὴν ἀνασυγκρότηση τῆς ζωῆς, τῶν σπουδῶν καί τῆς συγγραφικῆς καί διδακτικῆς δράσης του, πού ἀπὸ τίς διάσπαρτες μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς του καί τὰ λίγα σωζόμενα χειρόγραφα του ἐπεχείρησα (ἀναμφισβήτητη ἢ ἀναγνώριση τῆς ἀξίας του ἀπὸ σημαντικούς συγχρόνους του λογίους καί μάλιστα ἓνα Μοισιόδακα καί ἓνα Κούμα): *Φιλοσοφία* 7/1977, 419 ἐπ. Στὸ ἄρθρο μου ἐκεῖνο σημείωνα ὅτι «τὸ γνωστὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Ζερζούλη, ἀπὸ τὴν περίοδο κυρίως τῆς διδασκαλίας του στό Ίάσιο (Σχολάρχης ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1766 ὡς τὸν θάνατό του), εἶναι μεταφραστικό: τῆς Ἀριθμητικῆς, τῆς Γεωμετρίας καί τῆς Τριγωνομετρίας τοῦ Cristian Wolff, ἔργων τοῦ Fr. Baumeister, μαθητῆ τοῦ Wolff, τῆς Πειραματικῆς Φυσικῆς τοῦ P. van Musschenbroek καί ἀπὸ τὰ λατινικά (μᾶλλον μέρους) τῶν Στοιχείων τοῦ Νεύτωνος. Τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ σέ καμιὰ Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ χειρογράφων, ἀναφέρεται ὅμως ἀπὸ τοὺς βιογράφους του (Σ. Μακραιὸς καί Γ. Ζαδίρας) καί μαρτυρεῖται τώρα ρητὰ στό ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Δωροθέου Λεσβίου γιά τὰ παράδοξα τῶν νεωτερικῶν φιλοσόφων» («ὁ τοῦ Νεουτῶν ζηλωτῆς», «ὁ καλὸς αὐτοῦ ἐρμηνεύς» κ.ἄ.)

Διευκρινίζω ὅτι οὔτε τῆς Πειραματικῆς Φυσικῆς τοῦ Musschenbroek ἢ μετάφραση εἶχε ἐντοπισθεῖ καί ὅτι τώρα μόνο κατανοοῦμε τὴν δήλωση τῶν βιογράφων τοῦ Ζερζούλη, ὅτι ἐδίδασκε τὴν «Φυσική» τοῦ Νεύτωνος «κατὰ Μουσκειμβροέκιον» (Μακραιὸς). Πῶς αὐτό; Μὲ τὸν ἐντοπισμὸ στὴν «Κεντρικὴ Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη Μιχ. Ἐμινέσκου» τοῦ Ἰασίου τοῦ Κώδικα VI-9 (188), ἔτους 1760, ὁ ὁποῖος στά φύλλα 24α-79β καί 146α-203β περιέχει:

Τῆς τοῦ σοφωτάτου Δημοκρίτου, τῶν ἡμετέρων προγόνων Ἑλλήνων ἀρχαιοτάτου, φυσικῆς θεωρίας ὑπὸ τῶν νεωτέρων, καί μάλιστα τοῦ ἀγγλινουστάτου καί μέγα ἐπί σοφία κεκτημένου ὄνομα Ἰσαάκ

* Στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως, Napoli 1751, 488+207 σελ.

τοῦ Νευτόνου, ἀνανεωθείσης, ἐπιδιορθωθείσης, ἀναπτυχθείσης, αὐξηθείσης καί εἰς φῶς προαχθείσης *στοιχεῖα, κατά Μουσχεμβρόεκιον* ἐκφρασθέντα καί ἑλληνιστί ἐκδοθέντα παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου καί γυμνασιάρχου τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας Νικολάου Κυριακοῦ Τζερετζέλη καί ἤδη πρῶτον παρ' αὐτοῦ ἐν ἑλλάδι φωνῇ τοῖς Ἑλλήνων παισὶ καί ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει παραδοθέντα.

Στό σημεῖο αὐτό θέλω νά συγχαρῶ θερμά καί νά εὐχαριστήσω τόν νέο συνάδελφο, ἀπό δύο μηνῶν μόνο Διδάκτορα τῆς Φιλοσοφίας τοῦ «Ἐλευθέρου Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου» κ. Χαρίτωνα Καρανάσιο, πού σήμερα εἶναι μαζί μας. Μέ πολύ καλές νεοελληνικές σπουδές στήν Γερμανία καί στά πλαίσια τῆς διατριβῆς του γιά τόν Σεβαστό Κυμνήτη καί τό ἔργο του ὁ κ. Καρανάσιος εἶχε τήν εὐκαιρία, μετά τήν κατάρρευση τοῦ καθεστώτος Τσαουσέσκου, πού κρατοῦσε τά πάντα κλειστά καί ἀπρόσιτα, ἐπιστημονικῆς πρόσδεσης στή Συλλογή ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἰαοῦ τῆς Ρουμανίας. Παράλληλα μέ τήν ἔρευνα γιά τό δικό του θέμα ὁ Ἕλληνας ἔρευνητής ἐπιδόθηκε καί σέ λεπτομερῆ καταγραφή τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων μέ σκοπό τήν δημοσίευση τοῦ ἐπιστημονικοῦ Καταλόγου τῆς πολύτιμης αὐτῆς Συλλογῆς. Σ' αὐτή τήν καλή συγκυρία ὀφείλουμε τήν «ἀνακάλυψη» τοῦ σπουδαίου χειρογράφου τῶν μαθημάτων τῆς νέας Φυσικῆς ἀπό τόν Νικόλαο Ζερζούλη στήν «Ἀθωνιάδα», χειρόγραφο πού γιά χρόνια ἀναζητοῦσα χωρίς ἀποτέλεσμα στόν ἑλληνικό χῶρο καί πού παραμένει *codex unicus*, ἀλλά δυστυχῶς μέ ἐνδιάμεσο κενό ἑνός «τετραδίου», παρατοποθετήσεις φύλλων καί χωρίς τά τελευταῖα κεφάλαια τοῦ ἔργου.

Εἶναι πραγματικά ἕνα πολύ σημαντικό γεγονός γιά τήν ἱστορία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στόν ἑλλαδικό χῶρο τήν ἐποχή πού ἐρευνοῦμε ἢ δυνατότητα, ἐπιτέλους, νά μελετήσουμε καί νά ἀξιολογήσουμε τίς παραδόσεις τῆς Νέας Φυσικῆς ἑνός σπουδαίου Ἑλληνα φιλοσόφου μέ καλές σπουδές τῶν ἐπιστημῶν στήν Ἰταλία. Τήν μεγάλη χαρά μου γιά τήν «ἀνακάλυψη» καί γιά τήν προοπτική νά ἐκδώσω στό προσεχές μέλλον, σέ συνεργασία μέ τόν κ. Καρανάσιο, τό σημαντικό αὐτό κείμενο σκιάζει μόνο ἡ βαθεῖά μου λύπη γιά τό ὅτι δέν πρόλαβα νά ἀνακοινώσω τό γεγονός στόν ἀείμνηστό μας Λέανδρο Βρανούση. Θά ἦταν κι ἐκεῖνος πολύ εὐτυχής, γιατί μέ εἶχε πολύ βοηθήσει στίς ἔρευνες πού κάναμε στήν Ἠπειρο, μήπως ἐντοπίζαμε Νεύτωνα ἢ Musschenbroek καί Ζερζούλη (οἱ παραλλαγές τοῦ

ὀνόματός του εἶναι πολλές: Ζερτζούλης, Τζερτζέλης, Τζαρτζούλης κ.ἄ., πάντοτε ὁμως Νικόλαος Κυριακοῦ).

Τό χειρόγραφο τοῦ Ἰασιίου πρέπει νά εἶναι ἀντίγραφο καλῶν (δύο ἢ τριῶν) μαθητῶν τοῦ Ζερτζούλη, ἀλλά τό κείμενο πού μᾶς ἐνδιαφέρει δέν ἦταν εὐκόλα ἀναγνωρίσιμο, καθὼς προηγούνται ποικίλα μικρά κείμενα (Κανόνες περί κληρονομίας, ἐπιστολές καί ἐγκώμα κ.ἄ). Γι' αὐτό καί ὁ D. Simonescu, συντάκτης ἑνός πρόχειρου Καταλόγου τῶν χειρογράφων τῆς Συλλογῆς αὐτῆς τοῦ 1950-51, σημειώνει ἀτελέστατα «Tratat de Fizica si Geometrie (1760), Greceste». Πραγματικά στά φ. 80α-145β ἔχουμε τά «Στοιχεῖα Γεωμετρίας» (*Ἀρχ. Βιβλίον πρῶτον. Ἐπιστήμης τινῶν ἀπλουστέρων ...*), χωρὶς ἄλλη ἐνδειξη, πρόκειται εἴτε γιά μαθήματα Εὐκλείδειας Γεωμετρίας εἴτε πιθανῶς γιά τήν μεταφρασμένη καί σχολιασμένη ἀπό τόν Ζερτζούλη *Γεωμετρία* τοῦ Christian Wolff [Δέν ἔχει δημοσιευθεῖ ἀκόμη σχετική Ἀνακοίνωσή μου στό Πανελλήνιο Συνέδριο «Οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστήμες κατά τήν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», πού ὀργάνωσε τό Παράρτημα Λάρισας τῆς «Ἐνωσης Ἑλλήνων Φυσικῶν» στήν Λάρισα τόν Ἀπρίλιο 1988].

Ὁ τίτλος τῶν «Στοιχείων τῆς φυσικῆς θεωρίας τοῦ σοφωτάτου Δημοκρίτου, ὑπό Ἰσαάκ τοῦ Νευτόνου ἀνανεωθείσης, ἐπιδιορθωθείσης κ.λπ., κατά Μουσχεμδροέκιον ἐκφρασθέντα καί ἑλληνιστί ἐκδοθέντα παρά Νικολάου Κυριακοῦ Τζερτζέλη κ.λπ.» περιέχει ὅλα τά προσδοκώμενα στοιχεῖα καί θά ἀναγνωριζόταν εὐκόλα ὡς ἔργο τοῦ Ζερτζούλη κι ἂν ἀκόμη ἔλειπε τό ὄνομά του. Τά στοιχεῖα αὐτά μέ ἐντυπωσιακή ὁμοιότητα περιέχονται στή γνωστή ἐπιστολιμαία διαμάχη τοῦ Ζερτζούλη μέ τόν Δωρόθεο Λέσβιο μέ ἐπίκεντρο τό πρόβλημα τοῦ «βαρέως καί τοῦ κούφου», διαμάχη πού προηγεῖται τῆς διδασκαλίας τοῦ Ζερτζούλη στήν «Ἀθωνιάδα» κατά 15 τουλάχιστον χρόνια (βλ. *Φιλοσοφία* 7/1977) καί σημαίνει ὅτι ὁ φιλόσοφος μας ἀπό τήν ἐποχή τῶν σπουδῶν του στήν Ἰταλία ἐγνώριζε πολύ καλά τά στοιχεῖα τῆς νέας Φυσικῆς, ἔχοντας μελετήσει προφανῶς τά πιό πρῶιμα ἔργα τοῦ σπουδαίου Ὀλλανδοῦ φυσικοῦ van Musschenbroek. Τό κύριο δίτομο σύγγραμμα τοῦ Musschenbroek, τό *Introductio ad philosophiam naturalem* ἐκδόθηκε, ὅπως εἶπαμε, τό 1762, εἶναι δηλαδή κατά δύο χρόνια νεώτερο τῶν παραδόσεων τοῦ Ζερτζούλη στήν «Ἀθωνιάδα».

Ἡ ἀνεύρεση τοῦ χειρογράφου τῶν μαθημάτων τῆς Φυσικῆς στήν Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰασιίου εἶναι βέβαια φυσιολογικό γεγονός, ἀφοῦ ὁ Νικόλαος Ζερτζούλης ὑπῆρξε ἀπό τό 1766 καί

ὡς τὸν θάνατό του τὸ 1772 ἢ 73 Διευθυντῆς τῆς ἐκεῖ «Αὐθεντικῆς Ἀκαδημίας». Τὸν διαδέχθηκε ἐκεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης καὶ ἐκείνον τὸ 1776 ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, μιά σειρά λοιπὸν ἀπὸ σπουδαίους λογίους καὶ διδασκάλους τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ Ζερζούλης ἔμεινε ὅσο κανεῖς ἄλλος ἀπὸ τοὺς σπουδαίους διδασκάλους τοῦ Γένους ἄγνωστος καὶ χωρὶς συγκέντρωση, μελέτη καὶ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου του στὰ νεώτερα χρόνια. Κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση του ὀφείλουμε στοὺς λάτρεις τοῦ Μετσόδου λογίους τῶν νεώτερων χρόνων (Ἀγγελικὴ Χατζημηγάλη, Εὐάγγελο Ἀδέρωφ), χωρὶς ὅμως προσβάσεις στὰ φιλοσοφικά καὶ ἐπιστημονικά κείμενά του καὶ χωρὶς τίς ἀναγκαῖες εἰδικές γνώσεις. Ὁ G.P. Henderson στήν πολύτιμη «*Αναδίωξη τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ: 1620-1830. Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*» (ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ 1970: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 1977) τὸν ἀγνοεῖ παντελῶς, καὶ δὲν ἔχουμε καμιά μνεία του σὲ κανένα ἐρευνητικὸ ἄρθρο γιὰ τὴν φιλοσοφία τῆς Τουρκοκρατίας πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο «ἀναστηλωτικὸ» μου ἄρθρο τοῦ 1977.

Ἡ διαμάχη του μὲ τὸν Δωροθέο Λέσβιο περὶ τὸ 1745 ξεκίνησε μᾶλλον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Δωροθέου, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὡς «Περιπατητικὸς» ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν Ζερζούλη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές τῆς ἐποχῆς του. Ἐνοχλημένος προφανῶς ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Ζερζούλη, προκάλεσε μίαν «*Ἐπιστολὴν τινος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει δοκούντων φιλοσοφεῖν Περιπατητικῶν κατὰ τῶν λεγόντων, κατὰ τε Δημόκριτον τὸν παλαιότατον φιλόσοφον καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης φιλοσόφους, ὅτι τὸ πῦρ οὐκ ἔστιν ἀπλῶς κοῦφον, ἀλλ' ἔχει τὸ ἀνάλογον τῆ οἰκείᾳ ὕλῃ δάρος*» (Κώδ. Ἀθηνῶν, Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἐταιρ. 51, ἔτ. 1759, στὸν ὁποῖο καὶ μόνον σώζεται τὸ κείμενο, πού ἀσφαλῶς εἶναι κατὰ 15 τουλάχιστον ἔτη παλαιότερο). Στὸν ἴδιο κώδικα ἀκολουθεῖ ἡ «*Τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κύρ Νικολάου Κυριακοῦ τοῦ Τζαρτζούλη, καθ' οὗ ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ ἐγράφη, γενναία ἀπάντησις*», ἐνῶ ἀνακόλουθα προηγεῖται καὶ τῶν δύο αὐτῶν κειμένων ἡ «*Δωροθέου γενναιοτάτη καὶ φιλοσοφικωτάτη ἀπάντησις εἰς τὰ προεκτεθέντα*» (τὸ κείμενο τοῦ Δωροθέου, ἓνα κείμενο 60 περ. σελίδων, καὶ μόνον αὐτὸ σώζεται καὶ σὲ τρεῖς ἄλλους κώδικες).

Χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα καὶ ἀπὸ τὰ τρία κείμενα, πού προσδιορίζουν κυρίως τὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης καὶ τὰ ἐκατέρωθεν ἐπιχειρήματα, ἐκδίδονται στὸ παραπάνω μελέτημά μου τοῦ

1977 και αποτελούν μιά σπουδαία μαρτυρία για τις γνώσεις και την ευαισθησία των λογίων της εποχής εκείνης σέ θέματα της φυσικής επιστήμης. Κι ακόμη σηματοδοτούν στίς σωστές βάσεις και διαστάσεις του, και μέ συναρπαστικό συχνά τρόπο, τό ιδεολογικό πλαίσιο, στό όποιο κινήθηκε ή διαμάχη των παραδοσιακών (Περιπατητικών) και των νεωτερικών διδασκάλων της φιλοσοφίας και των επιστημών. Έντυπωσιακή είναι ή θέση του «νεωτερικού» Ζερζούλη, ότι είναι άδικο νά κατηγορείται ό 'Αριστοτέλης, γιά σφάλματα και άνεπάρκειες στην φυσική θεωρία του και στά είδικά θέματα της φυσιολογίας, γιατί (και έδω επικαλείται τόν θαυμάσιο Νικόλαο Μαυροκορδάτο, πού τό είχε γράψει παλαιότερα στά *Φιλοθέου πάρεργα*), άν ξαναζούσε ό 'Αριστοτέλης, μέ μεγάλη προθυμία θά γινόταν μαθητής και άκροατής των νεωτέρων φυσικών! 'Ακολουθεί δέ δαια δξύς λόγος έναντίον εκείνων, πού «θεοποιούν» τόν 'Αριστοτέλη: κριτήριό μας πρέπει νά είναι ή αλήθεια, και δέν μπορεί νά είναι ό 'Αριστοτέλης ή αλάνθαστη αυθεντία, «ό δέκατος τρίτος 'Απόστολος ή ό πέμπτος Εύαγγελιστής ή ό τέταρτος 'Ιεράρχης!» 'Ο ιερός και σοφώτατος Κλήμης και ό μέγας 'Ιωάννης Δαμασκηνός έχουν διδάξει έπιγραμματικά πώς πρέπει νά χρησιμοποιούμε τήν θύραθεν φιλοσοφία... "Άλλωστε ή κριτική της άριστοτελικής φυσικής διδασκαλίας δέν άποτελεί άπεμπόληση της προγονικής φιλοσοφικής κληρονομίας, άφού και οί νεώτεροι φιλόσοφοι όμολογούν τήν όφειλή τους στους Έλληνες και ό Δημόκριτος, τόν όποιο ακολουθούν, «'Ελλην ήμέτερος παλαιότατος και 'Ελλήνων λαμπρότατός έστιν». 'Ακολουθεί μιά παρέκδραση, πού χαρακτηρίζει ζωηρά τό πνεύμα του Ζερζούλη. Είναι ή επίθεσή του κατά των «γραμματικών» φιλοσόφων, όπως τους όνομάζει, πού μένουν προσκολλημένοι στην έξωτερική, τήν γραμματική έπεξεργασία των κειμένων και πολύ συχνά παρανοούν τόν 'Αριστοτέλη και του άποδίδουν θέσεις, πού δέν έχει διδάξει.

Στό δεύτερο μέρος του κειμένου του ό Ζερζούλης εκθέτει «τήν όρθήν περί της βαρύτητος διδασκαλίαν κατά Δημόκριτον, τόν ήμέτερον παλαιότατον 'Ελληνα φιλόσοφον, και κατά τόν άγγινούστατον Νεουτόνον, συνάδοντος και παντός του χορού των άνά πάσαν τήν οικουμένην ήδη φιλοσοφούντων». Στό πρόδλημα άκριδώς της βαρύτητος μπορεί νά φανεϊ ή άξία και ή ύπεροχή του φυσικού συστήματος των νεωτέρων φιλοσόφων μέ επικεφαλής τόν Νεύτωνα. 'Από τά στοιχεία της διδασκαλίας του Ζερζούλη γιά τήν βαρύτητα ξεχωρίζει ή συζήτηση γιά τήν άπειρη έκταση του τοπικού διαστή-

ματος –σέ σχέση μέ τήν «ἀπειρον τῶν κουφοτέρων σωμάτων πρόοδον»–, ὅπου θά δειχθεῖ ὅτι καί μέ τήν ἀποδοχή τοῦ «ἄνω» ὡς πέρας («τοῦ καί περίξ λεγομένου κατ' Ἀριστοτέλην») δέν συμβαίνει κανένα ἄτοπο. Καί ἀφοῦ ἀποδείχθηκε ὅτι καί τό πῦρ ἔχει βάρος καί ἀναιρέθηκε ἡ ὑπαρξη τοῦ «ἀπλῶς κούφου» («τουτέστιν ὅτι οὐκ ἔστιν κουφότης ἀπολελυμένη καί θετική ἐν σώμασι φυσικοῖς), ὁ Ζερζούλης διατυπώνει –μέ προφανή σκοπό νά ἐντυπωσιάσει τούς ἀντιπάλους του– τόν νόμο, πού καθορίζει τόν «λόγο» τῆς βαρύτητος στή γῆ πρός τήν βαρύτητα στή σελήνη: «Βαρύτης ἐν σελήνῃ καί βαρύτης ἐν γῆ ἐν διπλασίονι ἀντεστραμμένῳ λόγῳ τῶν ἀποστάσεών ἐστι». Ὁ ἐμπειρικός αὐτός τύπος <σήμερα $g_T/g_S = 2 R_T/R_S$, δηλ. $2 \times 6.378,16 \text{ χλμ.}/1.738,00 \text{ χλμ.} = 7,34$ > –ὅπου δέν λαμβάνεται ὑπόψη ὁ λόγος τῶν μαζῶν γῆς καί σελήνης– πλησιάζει τήν πραγματική τιμή τοῦ λόγου αὐτοῦ, πού εἶναι πλέον ἀστρονομικά γνωστή < $g_T/g_S = 9,81/1,662 = 6,048$ >. Πρόκειται βέβαια γιά μιᾶ ἀπό τίς συνέπειες τοῦ νόμου τῆς παγκόσμιας ἔλξης τοῦ Νεύτωνος (ρητά ὁ Ζερζούλης στό χωρίο 146α «κατά Νεουτόνον»), κατά τόν ὁποῖο «δύο ὑλικές μάζες ἔλκονται ἀνάλογα πρός τό γινόμενο τῶν μαζῶν τους καί ἀντιστρόφως ἀνάλογα πρός τό τετράγωνο τῆς ἀπόστασής τους». Ὁ Ζερζούλης συνδέει καί τό δεδομένο αὐτό τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ λόγου τῆς βαρύτητος στή γῆ καί στή σελήνη μέ τήν ἀνατροπή τῆς διδασκαλίας τῶν «Περιπατητικῶν». Τό ὀρθό εἶναι λοιπόν ὅτι «μηδέν σῶμα ὄλως δίδοται ἄνευ βαρύτητος, πάντων σωζομένων ἀπαραβλάπτως τῶν φυσικῶν».

Παραλείπω πολλά ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἐπί μέρους θέματα, πού συζητοῦνται ἐδῶ, καί θά ἔπρεπε νά ἐπαναλάβω τήν δήλωσή μου τοῦ 1977, ὅτι βέβαια τά συγκεκριμένα αὐτά κείμενα (βρισκόμαστε γύρω στό 1745) ἔχουν περισσότερο προδρομική σημασία σέ σύγκριση μέ τά ἔργα τῶν σοφῶν διδασκάλων πού ἀκολουθοῦν: Βούλγαρις, Θεοτόκης, Βενιαμίν Λέσβιος, Κούμας κ.ἄ., τά ὁποῖα καί αὐτοδύναμη ἀξία ἔχουν καί τό ἐπιστημονικό τους ἐνδιαφέρον εἶναι πλησιέστερα πρός τίς κατακτήσεις τῆς νεώτερης ἐπιστήμης. Ὡστόσο μέ τό διδακτικό ἐγχειρίδιο τοῦ 1760 τοῦ ἴδιου σοφοῦ μας, τοῦ Νικολάου Ζερζούλη, αὐτό πού ἐντοπίσαμε ἐντελῶς πρόσφατα στήν Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη τοῦ Ἰασίου, διαπιστώνουμε τώρα πολύ καλή γνώση τῆς Φυσικῆς τοῦ Νεύτωνος καί τῶν συγγραμμάτων τῆς μετανευτώνιας ἐπιστήμης ἤδη στίς ἀρχές τῆς δεύτερης πενηκονταετίας τοῦ 18ου αἰῶνα. Κύριο βοήθημα τοῦ Ζερζούλη εἶναι βέβαια, ὅπως δηλώθηκε ἀπό τήν ἀρχή καί ὅπως προκύπτει πανηγυρικά ἀπό τόν

τίτλο του έργου του, τό ἢ τὰ διδλία τοῦ Musschenbroek ἀλλά καί ὀλης τῆς πλούσιας «βιβλιογραφίας» τοῦ ἀ' μισοῦ κυρίως τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ διδασκαλία τῶν «Στοιχείων τῆς φυσικῆς θεωρίας Ἰσαάκ τοῦ Νευτόνου» στήν «Ἀθωνιάδα» γίνεται λοιπόν βασικά «κατά Μουσχεμβροέκιον», καί εἶναι καιρός νά δοῦμε ἀπό κοντά τό διδκτικό αὐτό ἔργο τοῦ 1760.

Τό ἔργο διαιρεῖται σέ κεφάλαια καί παραγράφους, ὅλα ἄνισα μεταξύ τους. Τό πρῶτο μέ 13 παραγράφους ἔχει τόν τίτλο «Περί φιλοσοφίας, διαιρέσεως αὐτῆς καί τῶν κανόνων τοῦ φιλοσοφεῖν». Τό κεφάλαιο αὐτό εἶναι καί καθ' ἑαυτό σημαντικό ἀλλά καί γιά τό ὅτι μαρτυρεῖ τήν ἀδιαμφισβήτητη ἔνταξη τῆς «φυσικῆς θεωρίας» στόν διδκτικό ᾠρο τῆς Φιλοσοφίας. Τό δεύτερο κεφάλαιο (παράγρ. 14-65) πραγματεύεται «Περί τοῦ σώματος ἐν γένει καί τῶν αὐτῶ ἀποδιδομένων». Τό τρίτο (παράγρ. 66-92) «Περί τοῦ κενοῦ διαστήματος», τό τέταρτο «Περί τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου καί τῆς κινήσεως» καί διακόπτεται δυστυχῶς στήν παράγρ. 101, γιάτί «ἐκπίπτει» τό 8ο «τετράδιο» τοῦ ἔργου μας, γιά νά παρεμβληθεῖ (φφ. 80α-145β) ἡ «Γεωμετρία».

Μέ τό «τετράδιο» 9 (φ. 146α) ἐπανερχόμαστε στήν Φυσική καί συγκεκριμένα στό κεφάλαιο 5 (παράγρ. 126-152), πού τό ἀκολουθεῖ ἕνα πολύ ἐνδιαφέρον Παράρτημα μέ τίτλο «Ζητήματα περί τῆς κινήσεως». Ἀκολουθοῦν τὰ κεφάλαια «Περί τῶν πιεζουσῶν δυνάμεων», «Περί τῆς ἰσχύος τῶν κινουμένων σωμάτων», «Περί βαρύτητος». Τό τελευταῖο αὐτό ἔχει πολλές ὑποσημειώσεις καί μιά ἐνδιαφέρουσα συμπερασματική ἀνακεφαλαίωση. Δυστυχῶς καί πάλι τό χειρόγραφο τοῦ Ἰασίου διακόπτεται (στό φ. 203β καί στή φράση «διττοῦ γάρ γένους εἰσίν οἱ νόμοι τῆς φύσεως καί θεσμοί, φύσεως νοουμένης τῆς τοῦ» II). Συνολικά ἔχουμε 228 πυκνογραμμένες σελίδες, πού σέ 247 παραγράφους καλύπτουν τό κείμενο τῆς Φυσικῆς.

Ἐκεῖνο πού μένει ἀκόμα νά ἐπισημάνω καί μπορῶ ἀπό αὐτήν τήν πρώτη προσέγγιση τοῦ χειρογράφου νά κάνω εἶναι ἡ ἀφθονη παρουσία ὀνομάτων καί τίτλων ἔργων τῶν Εὐρωπαϊῶν φιλοσόφων, φυσικῶν καί μαθηματικῶν τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα. Ἰδιαιτέρα συχνή εἶναι ἡ ἀναφορά σε Ὀλλανδοῦς φυσικούς, καί ὄχι μόνον στόν Musschenbroek, τόν ὁποῖο κατά κανόνα ἀποκαλεῖ «ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς», ἀλλά καί σέ Ἄγγλους ἐπιστήμονες (συχνά ὀνομάζονται ἀπλῶς «οἱ Ἄγγλοι»), Γάλλους, Ἰταλοῦς κ.λπ.

* Ἄς δοῦμε ὁμως πρῶτα τίς ἀναφορές στόν ἴδιο τόν Νεύτωνα (Isaak Newton 1643-1727), ὅπου ἡ ἀναφορά σέ συγκεκριμένη διδα-

σκαλία τό επιβάλλει. (Θυμίζω ότι τά *Philosophiae naturalis principia mathematica* εκδόθηκαν τό 1687 καί σέ δεύτερη όριστική έκδοση λατινικά τό 1713). Στο έργο του Ζερζούλη λοιπόν ό Νεύτων αναφέρεται για πρώτη φορά στήν παράγρ. 10 μέ τήν έξής πανηγυρική διατύπωση: «Τοίνυν, έν ώ τά φαινόμενα αναπτύξαι πειρώμεθα, τοίς έξής του φιλοσοφείν* κανόνιν υπό του μέγα έν τοίς καθ'ήμας αιώσιν επί σοφία τουνομα κεκτημένου Νευτόνου άρίστως ταχθείσι καί όρισθεΐσιν ακριδώς προσεκτέον τόν νοΐν». – Στήν παράγρ. 11 διαβάζουμε: «διό δή δεύτερος προστίθεται κανών Νευτονικός ούτωςί ...». Στο 6ο κεφάλαιο σέ σχέση μέ τίς «κινούσες δυνάμεις» αναφέρεται «καί τί έπιχειρημα αυτου του Νευτόνου υπαρχον, ως φέρεται παρά του Πεμβερτόνου έν τω προοιμίω του ίδιου έγχειριδίου».

Σχετικά μέ τήν όρθότητα της διδασκαλίας του Έπικούρου, ότι «ή φυσική των μερών τομή ου δύναται περαιτέρω διαιρείσθαι, γνώμη ην παρά Σιμπλικίου μαθάνομεν», ό Ζερζούλης επικαλείται τούς «του καθ'ήμας χρόνου έπιφανεστάτους φιλοσόφους, οίον Γασσένδον, Νευτόνον, Βοχεράδιον, Μουσχεμβροέκιον» καί άλλους. Τό ίδιο καί παρακάτω για τήν «των άτομων διδασκαλίαν, ητις αρχαιοτάτη καθέστηκεν υπό των διαπρεψάντων τη σοφία καί τη άγχινοία έξόχων Έλλήνων, των ήμετέρων προγόνων..., του τε Λευκίππου καί Δημοκρίτου, Έπικούρου καί Λουκρετίου». Ός «οί του Νευτόνου όπαδοί, πλείστοι όντες» αναφέρονται οί «Γραβεζάνδος (Gravesande), Κεΐλλιος (Keill), Μουσχεμβροέκιος, ό ήμέτερος ούτος συγγραφεύς καί άλλοι άριθμω άπερίληπτοι». – Συχνά «Νευτόνος ό πάνυ καί οί αυτου όπαδοί». – Παραθέτω τέλος ένα χαρακτηριστικό χωρίο από τό κεφάλαιο «Περί των πιεζουσών δυνάμεων».

«Αυτόν δή τουτον της φύσεως νόμον, έν αυτη τη των σωματων προς άλλα επιδριθήσει χώραν έχοντα, Νευτόνος απέδειξεν, οίον, έπει τά σώματα τη έπιφανεία της γης επικείμενα δριθουσιν έπ' αυτην, άμοιβαίως δ' αυτη έφ' έκαστον υπανίσταται των σωματων

* Θυμίζω ότι σέ όλους σχεδόν τούς Έλληνες διδασκάλους της φιλοσοφίας καί των έπιστημών ό Νεύτων συνδέεται μέ τήν νέα *Φιλοσοφία*: «Ό μέγας, ό άεικλής, ό κλεινότατος Νεύτων, υπανόίξας τό θέατρον της αληθινής φιλοσοφίας...» (Ίώσηπος Μοισιόδαξ) — «Τούς κανόνας του Νευτόνος αναγκαιώς δεΐν τηρείσθαι υπό πάντων των όρθως φιλοσοφείν έθελόντων» (Νικηφόρος Θεοτόκης) — «Νεύτων, ό μέγας Νεύτων, ό πατήρ της νέας φιλοσοφίας» (Βενιαμίν Λέσβιος) — «Μετά τόν Βάκωνα ό φιλοσοφώτατος Νεύτων, όστις έξώρισεν από τήν πειραματικήν φυσικήν πάσας τά ματαιάς υποθέσεις» («Ερμής ό Λόγιος»), κ.ά.

καί πρὸς ἐκεῖνα ὑφέλκεται, καί αἱ κινήσεις, αἱ ἐκ τῆς ἀμοιβαίας ταύτης ἀνθελκύσεως ἀναφύουσαι, ἔσονται ἴσαι».

Ἄπό τούς Εὐρωπαϊούς ἐπιστήμονες τῶν νεώτερων χρόνων μέ τήν σειρά πού τούς συναντοῦμε ἀναφέρονται ὁ Μαλεμβράγγιος καί τό ἔργο του *Περί τοῦ ζητητέαν εἶναι τήν ἀλήθειαν* (Nicole Malebranche, 1638-1715, *De la recherche de la verité*, 1674), συγχρότατα ὁ Καρτέσιος (1596-1650) καί οἱ Καρτεσιανοί, ὁ Μαουπέρτουλος (Pierre de Maupertuis, 1698-1759, ὁ εἰσηγητής τῆς Νευτωνικῆς Φυσικῆς στήν Γαλλία), ὁ Βαίλιος (Πέτρος Βαύλος κατά Κούμαν: Pierre Bayle, 1647-1706) καί τό *Ἱστορικόν Κριτικόν Λεξικόν* του (*Dictionnaire historique et critique*, 1697), ἀπό τό ὁποῖο ὁ Ζερζούλης ἀντλεῖ στοιχεῖα γιά τήν διδασκαλία τοῦ Ἐλεάτου Ζήνωνος γιά τό ἀδιαίρετο τῶν μορίων τῶν σωμάτων, ὁ Γαλιλαῖος (1564-1642), ὁ Δεῖδνίτιος (Leibniz, 1646-1716, «ὁ ἐπί τῆ εὐρέσει τοῦ τῶν ἀπειροστῶν ἐπιλογισμοῦ καί τῆς ψηφοφορίας τοσούτοις ἐπαίνοις διαπρέψας»), ὁ Βόλφιους (Christian Wolff, 1679-1754) «ἐν τῇ *Κοσμολογίᾳ* αὐτοῦ» καί συχνά γιά ἄλλα ἔργα, ὁ Γασσένδος (Pierre Gassendi, 1679-1755), ὁ Βοχεράδιος ἢ Βοχερόδιος (ὁ Ὁλλανδός φυσικός Hermann Boerhaave, 1668-1738), ὁ Νιεβεντίτιος (ὁ ἐπίσης Ὁλλανδός ἰατρός καί μαθηματικός Bernhard Nieuyentyt 1654-1718), ὁ Εἰοτσοικέριος (ὁ Ὁλλανδός φυσικός Nicolas Hartsoeker, 1656-1725), ὁ Δεξαγουλιέριος (ὁ Γάλλος Dessaguliers, +1683), ὁ Βοϋλέος «ὁ πάνυ» (ὁ Ἄγγλος Χημικός-ἰδρυτής τῆς νεώτερης Χημείας καί φιλόσοφος Robert Boyle, 1627-1691), ὁ Ἰωάννης ὁ Κεῖλλος ἢ Κεῖλλιος (ἐν τῷ Εφ τῶν *Φυσικῶν* αὐτοῦ: John Keill, 1671-1721, ὁ Σκῶτος φυσικός καί ἀστρονόμος, γνωστός ὡς ὁπαδός τοῦ Νεύτωνος), ὁ Τορρικέλλιος (E. Torricelli, 1608-1647), ὁ Ἐνρίκος Μῶρος (Henry More, 1614-1687), ὁ Ἰωάννης Λώκιος (John Locke, 1632-1704), ὁ Σαμουήλ Κλάρκιος (Samuel Clarke, 1675-1729, ὁπαδός τοῦ Locke στήν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας) καί πάρα πολλοὶ ἄλλοι ἀκόμη, κάποτε μάλιστα μέ ἀκριθεῖ στοιχεῖα γιά τὰ ἔργα τους, π.χ. Ἀλφόνσος Βορέλλιος ἐν τῷ *De vi percussione*, ἤτοι *Περί τῆς ἰσχύος τῆς προσπλήξεως*, ἐν Λουγδούνῳ τῆς Ὁλλανδίας ἔτει 1686, Γιαμάχης (;) ἐν τῇ *Φυσικῇ ἀστρονομίᾳ* αὐτοῦ, Παρισίους ἐν ἔτει χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ τεσσαρακοστῷ, καθ' οὗ σφόδρα ἐπιχειρεῖ ὁ Καρτέσιος ὡδί..., μαρκέζα Διχαστελέτο (Marquise Duchâtelet, 1706-1749) «ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τῶν *Φυσικῶν Εἰσαγωγῶν*», ἐν Παρισίους τῷ 1740), κλπ. κλπ.

Γιά πολλοὺς ἀπό τούς νεώτερους αὐτούς ἐπιστήμονες θά ἀπαι-

τηθεῖ πρώτα ειδική ἔρευνα ὥστε νά «ἀποκρυπτογραφηθοῦν» τὰ ἐξελληνισμένα κατὰ τόν ἰδιότυπο τρόπο τῆς ἐποχῆς ὀνόματα: Ῥωόλιτιος ἢ Ῥοχόλιτιος, Κροόλανδος, Ῥαφλών, Ῥικκίολος, Δελανίς, Μαρίνος ὁ Μερσέννος, Δισαλό, Δελαρόκ, Ἑρρίκος Βασνάγε («γεννηθεῖς ἐν Ῥοβέν ἐν ἔτει χιλιοστῶ ἑξακοσιοστῶ πεντηκοστῶ ἔκτω»), Ἰωάννης Βουρνούλιος (ἐν τῇ περί τῶν νόμων τῆς μεταδόσεως τῆς κινήσεως ὁμίλια, τῆς τύποις ἐκδεδομένη ἐν ἔτει χιλιοστῶ ἑπτακοσιοστῶ εἰκοστῶ ἑβδόμῳ ἐν Παρισίοις), μαρκέζος Ἰωάννης Πολένιος («δημόσιος διδάσκαλος τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν ἐν Παταδίῳ ἐν τῷ *περί τῶν ἐρυμάτων τῶν ὑδάτων* διδλίῳ αὐτοῦ, τύποις ἐκδεδομένῳ ἐκεῖ ἐν ἔτει χιλιοστῶ ἑπτακοσιοστῶ δεκάτῳ ὀγδόῳ»), Φερδινάνδος Ἐλφφίκος Λιχτογεΐδιος, καί πολλοί ἄλλοι μαζί μέ λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά διδλία, ὁμιλίες, ἐπιστολές, τόπους καί ἔτη ἐκδόσεως.

Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά κλείσω τήν ἀνακοίνωσή μου, ἡ ὁποία παρακαλῶ καί πάλι νά θεωρηθεῖ πρόδρομη, καθὼς ἡ ἐπεξεργασία τοῦ βασικοῦ ὑλικοῦ τῆς, τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἰασίου δέν ἦταν δυνατόν νά ἔχει ὀλοκληρωθεῖ. Δέν ἔχω τέλος στά σημερινά πλαίσια τήν δυνατότητα νά ἀναπτύξω καί ἄλλα σημαντικά θέματα, καί κυρίως τό πρόβλημα «ἐπιστήμη καί φιλοσοφία» ἢ «ἐπιστήμη καί ἰδεολογία» στήν ἐποχή πού μελετοῦμε. Στά κείμενα τοῦ Νικολάου Ζερζούλη θά εἶχαμε πολλές ἀφορμές νά περάσουμε σέ συμπεράσματα γιά τήν βασική τοποθέτηση ἑνός σπουδαίου διδασκάλου τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἐπιστήμης σέ μιά περίοδο μέ πολλές ἐντάσεις ἀλλά καί μέ τό κυρίαρχο πνεῦμα νά διδαχθοῦν οἱ Ἕλληνες μαθητές τὰ νάματα τῆς νέας ἐπιστήμης καί νά προετοιμασθοῦν καλύτερα γιά τόν ἐλεύθερο ἐθνικό δίο. Καί πιστέψτε, παρακαλῶ, ὅτι τόσο πρόωμα καί ὁ Μετσοβίτης φιλόσοφος μας διακατέχεται ἀπό τόν πόθο καί τήν ἀγωνία αὐτή, ὅπως προκύπτει ἀπό χαρακτηριστικές φράσεις στά γνωστά μας κείμενά του. Προσέξτε, παρακαλῶ, ἐκεῖνο τό πολύ συγκινητικό «πρῶτον παρ' αὐτοῦ ἐν ἐλλάδι φωνῇ τοῖς Ἑλλήνων παισὶ καί ἑαυτοῦ μαθηταῖς παραδοθέντα...» στόν τίτλο τοῦ διδακτικοῦ ἔργου τοῦ Ζερζούλη.

Ο ΑΛΛΟΤΕ «ΚΩΔΙΞ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟΥ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ 16,,

(Θεοφίλου Κορυδαλέως, *Εἴσοδος Φυσικῆς ἀκροάσεως κατ' Ἀριστοτέλην*)

ΚΑΙ Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΙΕΡΕΥΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ

Ἄγαθὴ εὐκαιρία ἔφερε στὴν κατοχὴ μου χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰώνα, ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ παραδίδουν τὰ Σχόλια τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως (1560 - 1646) στὴ Φυσικὴ ἀκρόαση τοῦ Ἀριστοτέλους, χειρόγραφο ὁμῶς γραμμένον μὲ ξεχωριστὴ γνώση καὶ ἐπιμέλεια στὸ Βουκουρέστι τὸ 1751 ἀπὸ λόγιον ἄνδρα, τὸν Ἰωάννην Ἱερέα καὶ Οἰκονόμον Τραπεζοῦντος (†1786), ποὺ ἔχει συμπληρώσει σὲ κάθε σελίδα ὅλο σχεδὸν τὸν ἐλεύθερο στὰ περιθώρια χώρον μὲ καλαισθητὲς σημειώσεις, ἐρμηνευτικὰς κυρίως καὶ ἄλλες.

Πρόκειται γιὰ τὸν ὅπ' ἀριθμ. 16 κώδικα τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος στὸν Κατάλογο τοῦ Ἀθ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Vizant. Vrem. Iθ'* (1912), 237.¹ Ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς δίνει

1. Βλέπε καὶ D. Halfinger — J. Wiesner, *Die griechischen Hss des Aristoteles und seiner Kommentatoren. Ergänzungen und Berichtigungen zum Inventaire von A. Wartelle, Scriptorium XVIII* (1964), 249: Trabzon, Φροντιστήριον (olim) 16 (δπου τὸ ὄρθ6: In Philosophiam introductio (=In Phys. commentarius). Οἱ συγγραφεῖς σημειώνουν, ὅτι σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ Καθηγ. P. Moraux στὴν Τραπεζοῦντα δὲν σώζεται σήμερα κανένα ἑλληνικὸ χειρόγραφο.

Τὸ χφ δὲν ἀναφέρεται στοὺς Κατάλογους τῶν Χφφ τοῦ Μουσείου τοῦ Κάστρου τῆς Ἀγκύρας τῶν A. Deissmann, *Hss aus Anatolien in Ankara und Iznik*, Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft und die

Kunde der älteren Kirche XXXIV (1935), 262 - 284 καὶ N. Βέη, *Ποινιὰ χφφ ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Κάστρου τῆς Ἀγκύρας, ἀ' Ἀρχεῖον Πόντου* 9 (1939), 193 - 248, ὅτε φυσικὰ στὸ νεώτερον δημοσίευμα τοῦ P. Moraux, *Mss de Trebitonde au Musée archéologique d' Ankara, Scriptorium XIX* (1965), 269 - 273, ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ ἐμμεσεῖς ἐνδείξεις εἶχε περιέλθει στὸ μεταξὺ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Οἰκογενείας Καραθεοδωρῆ στὴν Κωνσταντινούπολη. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ καταγραφή τοῦ Παπαδ.-Κεραμέα, ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1912 μὲ φροντίδα τοῦ N. Βέη, ἔγινε τὸ 1884 (E. Κυριακίδου, *Ἱστορία τῆς παρὰ τὴν Τραπεζοῦντα Ἱερῆς... Μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σουμελά*, Ἐν Ἀθήναις 1898, σελ. 16').

¹ Ὁ Ἐραμιστής 5 (1967) 86-97.

μόνο τη σημείωση του βιβλιογράφου στο τέλος των Σχολίων και παραλείπει όχι μόνο την έγγραφη της σελ. 467 αλλά και την κτητορική σημείωση στην φά της σελ. 1.¹ Οί έγγραφες όμως του 'Ιωάννου σε τρία σημεία του χφ προσθέτουν καινούργια στοιχεία στη βιογραφία του και γενικά στην περίοδο αυτή της άκμης των έλληνικών σπουδών από Βουκουρέστι και στην Τραπεζούντα.

Τά χαρακτηριστικά του χειρογράφου είναι :

Χάρτ. 0,174X0,24, φφ 338 (άπό τά όποια τά 2 πρώτα (α - δ) και τά 4 τελευταία άγραφα).² Διαστάσεις του γραμμένου μέρους 0,10X0,175 (άσφαλώς σκόπιμα μεγάλα περιθώρια για σημειώσεις), 27 στίχοι κατά σελίδα με παλιά άριθμηση σελίδων και στίχων ώς τη σελ. 103. Χάρτης εύρωπαϊκός με τρεις βασικά τύπους ύδατοσήμων. Γραφή κοινή με καλλιτεχνικά άρχικά και φροντισμένο γενικά ύφος. Στάχωση δερμάτινη έποχής με έντυπα κοσμήματα. Διατήρηση γενικά άριστη. "Έτος 1751.

1. (σελ. 1 - 652) «Τού σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου του Κορυθαλέως εις φιλοσοφίαν προδιόκησις» Αρχ «Προοίμιον. Όποιον τό της φιλοσοφίας άξίωμα. Τών όσα θηράσιμα πέφυκε τοίς ανθρώποις καλά...» Τελ «... νοερών αγαθότητα, άδίδως άμα όλην ούσαν άναδρομήν, ή πρέπει δόξα άδίδως έπ' άδίδου αϊώνος, άμήν».

2. (σελ. 653-654) 2 σελίδες λευκές' στη σελ. 653 μεταγενέστερη σχηματική φιλοτέχνηση από τόν ίδιο γραφέα: «Τήν άρχήν - οί μόν μίαν... οί δέ πολλάς...»

3. (σελ. 655-664) Σύντομος έρμηνευτικός προτάσις (45 συνολικά) σε άριστοτελικούς άρισμούς της Φυσικής. Αρχ «Όύτω άν έχοιεν αι έν τοίς άλλοις γένεσιν έναντιώσεις προς την έν τή σφάιρα...» Τελ «... είτε σώμα τι έτερον είη ό καταλαβών τόν τόπον του Σιωκράτους».

Οί προσωπικές σημειώσεις του βιβλιογράφου στο χφ είναι οί εξής :

(σελ. 1 άνω άριστ.) «Κτήμα 'Ιωάννου ιερέως και οικονόμου τραπεζούντης»

(σελ. 467 κάτω) «Τέλος του ε' βιβλίου. έν έτει σωτηρίω α ψ ν α' Ιουλίου ια' της άγίας εύφημίας, ήμέρα ε' έν τω σχολείω και έν τή μονή του άγίου σάββα, τή έν βουκουρεστίω της δακίας, ένθον της κέλλης του έλευθερίου, έτελειώθη κατά γραφήν παρ' έμου του οικονόμου».

(σελ. 652 μετά τό κείμενο) «Τ(έ)λ(ος) κ(α)τ(ά) γρ(α)φ(ήν) α ψ ν α' σ(ε)π(τ(ε)μ)βρ(ί)ου) κή' σ(α)ββ(ά)τ(ω)». (Και άμέσως μετά με άλλη μελένη) «Και κατά παράδοσιν τέλος α ψ ν β' Ιαννουαρίου κα' έν Βουκουρεστίω παρά του σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου κυρίου άλεξάνδρου του εκ τυρνάβου της λαρίσης, υιού παπά άναστασίου και σακελλαρίου».

1. 'Η περιγραφή του Παπαδ-Κεραμέα είναι : «Φύλλα στιλπνού χάρτου 340 περίπου, γεγραμμένα εις κάλλος, έχοντα δέ έν ταίς φάις πυκνά λεπτό-

γραφα σχόλια». Για τό κείμενο τών σελ. 655 - 664 δέν γίνεται καμμια μνεία.

2. "Ένα άκόμη (άγραφο ;) φ. έχει

Ἡ ἔκδοσις τῶν Σχολίων τοῦ Κορυθαλέως στὴ Φυσικὴ ἀκρόασις ἔγινε τὸ 1779 στὴ Βενετία.¹ Τὸ χφ μας δὲν περιλαμβάνει τὰ κεφάλαια «Σύντομος πραγματεία τῆς ὅλης Φυσικῆς ἀκρόασεως» (σελ. 626-629) καὶ «Διαίσεις ἐκάστου βιβλίου κεφαλιώδης» (σελ. 629 - 648), ποὺ στὴν ἔκδοσιν καὶ σὲ ὠρισμένα χφφ, ὅπως στὸν Cod. Bucur. 67, γραμμένον κ' αὐτὸν στὸ Βουκουρέστι τὴν ἴδια ἐποχῇ,² ἀκολουθοῦν τὰ κυρίως Σχόλια.

κοπῇ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀριθμημένη μὲ τὸν ἀριθμ. 1 σελ. τοῦ κεμένου. Αὐτὸ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν διταθίων, ποὺ ἐξέπεσε στὸ δέσιμο, σώζεται ὁμοίως στὶς σελ. 95, 405 (ἔγχρ.) καὶ 511 (33), 559 (36).

1. «Ἐἴσοδος Φυσικῆς ἀκρόασεως κατ' Ἀριστοτέλην, συνερανοθεῖσα ὑπὸ τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως, Νῦν τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα χάριν τῶν φιλομαθῶν ἰδίοις ἀναλώμασι τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου τῆς Νέας Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Κύπρου κυρίου Χρυσάνθου, Μετὰ πάσης ἀκριβείας διορθωθείσα ἐπισημασίᾳ δὲ Κυπριανοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κυπρίου. Τόμος Πρῶτος, Ἐνετίην 1779.» Παρὰ Νικολάου Γλυκεῖ ἠφ' ἐξ Ἰωαννίνων (σελίδες 650). Ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ἀπέκτησα μαζί μὲ τὸ περιγραφόμενον χφ. (Ὁ Β' τόμος ἐξεδόθη τὸ 1780 καὶ περιέχει τὰ Σχόλια τοῦ Κορυθαλέως στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους*, συχνὰ ὁμοίως ἀπὸ παραδεδομένη σύγχυση σημειώνεται ὅτι τὰ Σχόλια στὴ Φυσικὴ ἐξεδόθησαν σὲ δύο τόμους. Βλ. π.χ. Ἐ. Παντελάκη, ἄρθρο Θ.Κ. στὴ Μ.Ε.Ε. τ. ΙΔ' (1930), 932 καὶ Λ. Πολίτη, *Ὁδηγὸς Καταλόγου χειρογράφων*, 1961, 73).

2. Cod. Bucur. 67 (707), φφ. 317, ἔτ. 1750 (C. Litzica, *Catal. Man. Grec. Buc.*, 1909). Στὸ φ. 294β: «Τέλος τῶν ἡ τῆς φυσικῆς ἀκρόασεως βιβλίων, περαιωθέντων ἐν ἔτει σωτηρίῳ

α ψ ν' αὐγούστου ζ, ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς βλαχίας, ἐν ἡμέραις τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου ἀλεξάνδρου, παππᾶ ἀναστασίου, ἡγεμονεύοντος τοῦ ὑψηλοτάτου ἡμῶν αὐθέντου κυρίου κυρίου γρηγορίου γκίκα βοεβόδα τοῦ σοφωτάτου, καὶ ἐγράφη διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ μιχαήλ» (Στὸ φ. 305β «Ἐὐγενίου ἱερομονάχου τοῦ Σουμελιάτου κτήμα... 1768»). Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἀντίγραφο τοῦ ἴδιου κύκλου μαθητῶν, μὲ πολλὰ κοινὰ πρὸς τὸ χφ μας χαρακτηριστικὰ ἀλλὰ καὶ βασικὴ διαφορά τὰ κεφάλαια τῆς ἐκδόσεως (στὰ φφ. 295 - 304β), ποὺ συμπληρώνουν τὰ κυρίως Σχόλια καὶ ποὺ στὴ θέση τους τὸ χφ μας ἔχει τίς σύντομες ἐρμηνευτικὰς προτάσεις τῶν σελ. 655 - 664. Κανένα ἀπὸ τὰ συμπληρώματα αὐτὰ δὲν συναντοῦμε σ' ἓνα τρίτο χφ τῶν ἰδίων χρόνων, τὸν Cod. Bucur. 68, φφ. 558, ἔτ. 1752 (Στὸ φ. 558β: «Τέλος τῶν ἡ τῆς φυσικῆς ἀκρόασεως βιβλίων, περαιωθείσης ἐν ἔτει σωτηρίῳ α ψ ν β', μουνηχιῶνος ἐνάτη μετὰ εἰκάδα ἐν τῇ μεγάλῃ κυριακῇ τοῦ ἀγίου πάσχα, ἰσβორίῳ τῷ χωρίῳ τῆς βλαχίας, παραδώσει μὲν τοῦ κυρίου διδασκάλου μοι γεωργίου τοῦ λαρισσαίου, γράμματι δὲ μεταγεινυῶνος ἦ', ἐπὶ τοῦ γρηγορίου γκίκα βοεβόδος πάσης οὐγγροβλαχίας, ἀρχιερατεύοντος ἔτι κυρίου Νεωφύτου τοῦ ἐκ κρήτης: Θεῶ δὲ τῷ τρισηλίῳ ἀεὶ ἔστω ἡ δόξα, ἀμήν». Στὸ φ. Ια: «Κτῆμα φιλοθέου ἱερομονάχου περιστεριώτου»).

Χαρακτηριστικώτερη είναι στο χφ μας η συγκέντρωση μετά το κείμενο του Κορυθαλέως συντόμων κατά κανόνα έρμηνευτικών σχολίων σε χωρία της άριστοτελικής Φυσικής. Πρόκειται για 45 έρμηνευτικά σημειώματα του ίδιου τύπου μ' εκείνα που γεμίζουν τὰ περιθώρια του χφ σ' όλη την έκταση των Σχολίων του Κορυθαλέως, 19 μάλιστα από αυτά (τα 2-10, 15, 29-34, 36, 39-40) ταυτίζονται με έρμηνευτικές σημειώσεις, που ανάμεσα σε πολλές άλλες υπάρχουν στα περιθώρια των σελίδων 207-302, 330, 402-432. Και πάλι όμως δεν πρόκειται για άπλη μεταγραφή σημειώσεων των περιθωρίων, πρώτα γιατί αποτελούν έκλογή από το πλήθος των εκεί σημειώσεων, ύστερα γιατί παρουσιάζουν έλαφρές ή πιό σοβαρές φραστικές διαφορές, που μαρτυρούν έπιμελέστερη έδώ έπεξεργασία ή ακριβέστερη αντίγραφή από καλύτερο πρότυπο. Από τὰ υπόλοιπα σημειώματα τὸ 21ο, που είναι τὸ μόνο έκτενέστερο και καλύπτει δύο σχεδόν σελίδες, είναι απόσπασμα των Σχολίων στη Φυσική (Δ 8, 214b 12) του Ίωάννου Φιλοπόπου (Commentaria in Aristotelem Graeca XVII, 630,8 - 632,3 Vitelli) και προέρχεται πιθανώτατα (όπως φαίνεται από τις διαφορές γραφών) από την έκδοση του Trincavellius, Βενετία 1535.

Οι έρμηνευτικές σημειώσεις στα περιθώρια (όχι όμως και οι σημειώσεις που αφορούν διαφορές γραφών) εμφάνίζονται στο μεγαλύτερο μέρος τους σχεδόν πανομοιότυπα και στον κώδ. Βουκουρ. 67 (βλ. σημ. 2 σ. 88), κι' αυτό στερεί κι' από τη συγκέντρωση των έρμηνευμάτων στο τέλος του χφ μας την πρωτοτυπία και μᾶς έδηγεί σε κοινό πρότυπο, που πρέπει ν' αναζητηθῆ στον κοινό διδάσκαλο των αντίγραφων-μαθητῶν της Ἀκαδημίας του Ἁγίου Σάββα στο Βουκουρέστι Ἄ λ έ ξ α ν δ ρ ο Τ υ ρ ν α β ί τ η¹ ή πιθανώτερα σε κάπως παλιότερο Ἐξηγητῆ της Φυσικής με μεγαλύτερο κύρος, που μπορεί να είναι ὁ Σ ε β α σ τ ὸ ς Κ υ μ ι ν ῆ τ η ς.² Ὅπως δὴποτε δεν πρόκειται για

1. Βλ. Θ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῶν ἑλληνικῶν σχολῶν ἐν Ρουμανίᾳ 1644 - 1821*, Ἀθήνησι 1898, 77 και Τρ. Εὐαγγελίδη, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας II*, Ἀθήνα 1936. Ἡ περίοδος διδασκαλίας του Τυρναβίτη στο Βουκουρέστι με τὰ καινούργια στοιχεία τῶν χφφ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἀπὸ τὸ 1750 τουλάχιστον (ὁ Εὐαγγελίδης σημειώνει 1753 - 61 και ὁ Γ. Λαδάς, Μ.Ε.Ε. τ. ΚΓ', 521, ἀπὸ τὸ 1755).

Ὁ τίτλος του στο ἀνεκδοτο ἔργο του «Περὶ ἑκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (χφ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης) είναι «Γυμνασιάρχης τοῦ ἐν Δακίᾳ Ἑλληνομουσείου».

2. Βλ. προπαντός Ν. Bees, *Berliner Quellen zu... Arsenios von Tiberiopolis...*, Annales de l'Institut Kondakov, 1938, 50 - 55 (Στὸν κώδ. Berol. 15 (=313), Σχόλια Θ. Κορυθαλέως στη Φυσική του Ἀριστο-

προσωπικές σχολιαστικές συνθέσεις από τη σπουδή του 'Ιωάννου ή τη διδασκαλία του αργότερα στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας (μετά το 1758), χωρίς να αποκλείονται όμως σε πολλές περιπτώσεις προσθήκες ή βελτιώσεις που όφείλονται σ' εκείνον.¹

τέλους, σημείωση: «Είδηκε τέλος ή παρούσα βιβλος....., ήν και έδιδάχθην... παρά του σφωτάτου κυρού Σεβασταού διδασκάλου του έν Βουκουρεστίω μουσειού.... εις τούς 1697 άπριλλίου 16 έτελειώσαμεν την παρούσαν πραγματείαν της φυσικής άκροάσεως έν Κωνσταντινουπόλει και εις τούς 1699, φεβρουαριου 15 έν Ούγκροβλαχία...»). 'Ο Σεβαστός Κυμνήτης διεύθυνε την 'Ακαδημία του Βουκουρεστίου κατά την περίοδο 1690 - 1702 και δίδασκε 'Αριστοτέλη με βάση τα Σχόλια του Κορυδαλέως (Βλ. και Cl. Tsourkas, *Les déhuits de l' enseignement philosphique et la libre pensée dans les Balkans. La vie et l' oeuvre de Théophile Corydalés*, Bucarest 1948, σελ. 61 - 62). Το σχολιαστικό στον 'Αριστοτέλη έργο του καθώς και πλήθος άλλο σχολίων σε κείμενα της έθνικης και χριστιανικής γραμματείας, ρητορικά, φιλοσοφικά, δογματικά, λειτουργικά έργα του, λόγιοι, έπιστολές και έπιγράμματα μένου άνέκδοτα (Βλ. Α. Papadopoulos-Kerameus, *Texte Grecesti privitoare la istoria Românească*, Bukarest 1909). Την πλούσια βιβλιοθήκη του ό Κυμνήτης κληροδότησε στο «'Ελληνικόν Φροντιστήριον» Τραπεζούντας, που ό ίδιος είχε τό 1683 ιδρύσει κι' ως τό 1689 διεύθυνει. Τα έργα του ήσαν λοιπόν ιδιαίτερα προσιτά στον καταγόμενο από την Τραπεζούντα 'Ιωάννη Οικονόμο του χρ μας και γενικά στους μαθητάς της 'Ακαδημίας του Βουκουρεστίου. (Βλέπε και τις Σημειώσεις 2, σ. 94, και 2, σ. 95.

1. 'Η πρώτη κιόλας σημείωση στο

περιθώριο της πρώτης σελίδος παρουσιάζει διαφορές από την αντίστοιχη του Κώδ. Βουκουρ. 67 (Μία πρόσθετη σημείωση στο ίδιο περιθώριο προτείνει μάλιστα και διόρθωση στο κείμενο της σημειώσεως: «ίσως: και τάλλα ήμου χωρίς» αντί «και τάλλα και ήμοίως χωρίς»). Οι επόμενες όμως στην ίδια σελίδα είναι ταυτόσημες.— Προσθήκη του 'Ιωάννου στις σημειώσεις του περιθωρίου της σελ. 4 φαίνεται τό: «Κλεόμβροτος ό 'Αμβροσιώτης (sic αντί 'Αμβρακιώτης) φέρων έαυτόν κατέρριψεν από τινος κρημού και άπόλεσεν, οϊόμενος μετιέναι φιλοσοφίαν διά τιαύτης θανάτου μελέτης, μία καθαρή άπήχηση του 'Επιγράμματος 23 του Καλλιμάχου, παρμένη όμως άσφαλώς από κάποιον Σχολιαστή της «'Εισαγωγής» του Πορφυρίου ή από άλλο συγγενικό έργο.— Στη σελ. 547 έχουμε προσθήκη σε σημείωση: «άλλ' αυτή ή ψυχαγωγία άπάδει της του διδασκάλου ήμϊν κρσεως, φημί του 'Αλεξάνδρου». 'Ο 'Ιωάννης αναφέρεται άσφαλώς στον 'Αλέξανδρο Τυρναβίτη.— Προσθήκες του 'Ιωάννου χωρίς άμφιβολία έχουμε και στο 31ο σημείωμα στη σελ. 661 έπ., όπου τό διστιχο σόγλιο από τη σελ. 415 «κατά την ύπόθεσιν του Πτολεμαίου, ός έδειξεν ότι και οι άπλανεις φαινόμενοι άστέρες κινούνται κατά έτη εκατόν μοίραν μίαν», τροποποιημένο κι' αυτό, συμπληρώνεται με τη φράση: «εγώ δε εϋρον (κατά την ύπόθεσιν τών νεωτέρων) άποκαθιστασθαι την άνωτάτω, ήτις... καθ' ήμέραν» ("Ας σημειωθί, ότι σε πρόσθετη επίσης σημείωση στη σελ. 521 διαβάζουμε: ανεωτέρους άκούων μη τούς νυν

Οι σημειώσεις γενικά από τη συνολική εμφάνιση, τόν τρόπο παραπομπής στο κείμενο και την απόχρωση της μελάνης μπορούν να διακριθούν στις καταχωρημένες στα περιθώρια τών σελ. 1-289, 351-652 και σ' εκείνες που καλύπτουν τὰ περιθώρια τών σελ. 290-350. 'Ο χαρακτήρας τους είναι βασικά έρμηνευτικός. Συνηθέστατα πρόκειται για σχόλια στα σχόλια του Θεοφίλου Κορυδαλέως ή για διευκρινίσεις στα θέματα της άριστοτελικής Φυσικής.¹ Είναι φανερό ότι προέρχονται από τη διδακτική πράξη στις άνωτερες Σχολές της μεταβυζαντινής περιόδου.

Οι προσωπικές προσθήκες του 'Ιωάννου εμφανίζονται πυκνότετες στις πρώτες 20 σελίδες, άραιότερες κατόπιν, πάλι πυκνότερες από τη σελ. 72 κ.ο.κ. 'Η διαφορά στο μέγεθος τών γραμμάτων και στην απόχρωση της μελάνης από τις κυρίως σημειώσεις τών περιθωρίων είναι εύδιάκριτη. Γενικά φαίνεται καθαρά πώς πρόκειται για μεταγενέστερες μικρές συμπληρώσεις ή διορθώσεις. 'Από τη σελ. 579 και έξής έχουμε συχνά στα περιθώρια και σύντομα χωρία της Φυσικής

άστρολόγους νόει μοι, αλλά νεωτέρους τών 'Ελλήνων». Για τή σημασία του όρου «οι νεώτεροι» στα έργα του Κορυδαλέως βλ. Cl. Tsoukas, ό.π. σελ. 56 - 57. 'Ο Τσούρκας πιστεύει ότι «οι νεώτεροι» είναι οι νεοαριστοτελικοί της 'Ιταλίας, που αναφέρονται και ως «οι νυν φιλοσοφούντες» ή «οι νυν έν 'Ιταλία φιλοσοφούντες». Στο σημείο αυτό αντίκρουει τόν O. Jochim, *Scholastisches, Christliches und Medizinisches aus dem Kommentar des Theophilus Corydaleus zu Aristoteles' Schrift von der Seele*, Giessen (Diss.) 1935, σελ. 37, που άποδίδει τόν όρο στους Χριστιανούς συγγραφείς, κυρίως τούς σχολαστικούς της Δύσεως αλλά και τούς συγχρόνους του Κορυδαλέως).

1. Στη σελ. 77 ή σημείωση εισάγεται με τὸ «ἀλλ' ἴσως ἡ κατωτέρα κολλίστη ἐξήγησις», στη σελ. 615 : «ἐνταῦθα μοι δοκεῖ ὅτι δύο ἔδει συλλογισμούς γενέσθαι...». Στη σελ. 454, όπου τὸ κείμενο μιλεῖ γιὰ τὴν «περὶ παλιγγενεσίας δόξαν τῶν στωϊκῶν, ἢ καὶ παρὰ

τοῖς σχολαστικοῖς πρσβεύεται καὶ χριστιανοῖς πᾶσι δόγμα ἐστὶ κοινόν», διευκρινίζεται στὸ περιθώριο : «κατ' ἄλλο δὲ καὶ ἄλλο πρσβεύεται τοῦτο τοῖς στωϊκοῖς καὶ ἡμῖν τοῖς χριστιανοῖς» οἱ γὰρ στωϊκοὶ φυσικῶ τῷ τρόπῳ, ἡμεῖς δὲ οὐχ οὕτως, ἀλλὰ τῇ παντοδυναμῇ ἀναστήσονται αὐθις οἱ ἄνθρωποι μόνον, οὐ μὴν δὲ καὶ τᾶλλα τῶν ὑπὸ σελήην». Στη σελ. 31, όπου τὸ κείμενο : «βέλτιον κατὰ τοὺς περιπατητικοὺς λέγειν, ὡς ἡ θεωρία οὐ κωλύει τὸν χρηματισμὸν...», μακροσκελὴς σημείωση στὸ περιθώριο ἀρχίζει με τὸ «ἐστὶ καὶ οὕτως ἀπαντήσαι...» (Χαρακτηριστικὸς μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἐδῶ ὁ ὀρισμὸς «ὀρίζεται ἡ μεγαλοπρέπεια δαπάνη πρέπουσα ἐν μεγέθει», διασκευῆ προφανῶς τοῦ ἀριστοτελικοῦ «μεγαλοπρέπεια, ἀρετὴ ἐν δαπανήμασι μεγέθους ποιητικῆ», Ρητορ. 1366b 19). Συνηθέστατα τέλος οἱ σημειώσεις εἰσάγονται με τὰ οἶον, τοῦτέστιν, ὥστε, ἰστέον ὅτι, κλπ.

ἀκροάσεως τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τις ἐνδείξεις «κείμενον τοῦ φιλοσόφου» ἢ «οὕτως ἔχει ἡ λέξις». Τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο μεταφέρεται μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια καὶ ἀπὸ ἄριστο —πιθανώτατα ἐντυπο— πρότυπο. Γραφῆς μὴ ἀπαντῶμενες σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ βασικὰ χφφ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι σπάνιες.

Τὸ ἱστοριοφιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον τῶν σημειώσεων τῶν περιθωρίων δὲν ξεπερνᾷ γενικὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἀξία τῶν σχολίων τοῦ Κορυθαλέως. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ περιπτώσεις ἀξιοπρόσεκτου δοξογραφικοῦ ὕλικου, πού ἐμφανίζεται μάλιστα πλουσιώτερο ἀπ' ὅ,τι στὰ ἴδια τὰ σχόλια.¹

Στὰ περιθώρια συναντοῦμε καὶ μερικὰ σχηματικὰ διαγράμματα (ἔχι περισσότερα ἀπὸ 30 συνολικά), πού βοηθοῦν στὴν κατανόηση τῶν ἀποδεικτικῶν ἐπιχειρημάτων τῆς ἀριστοτελικῆς Φυσικῆς καὶ πού προέρχονται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως.² Ἡ ἐπίδοση τοῦ Ἰωάννου στὰ γεωμετρικὰ διαγράμματα αὐτὰ εἶναι ἐξαιρετικὴ, συχνὰ μάλιστα ἔχουμε ἐπίδοση διακοσμητικὴ (π.χ. σελ. 428, 452), ἀντίθετα πρὸς τὴν ἰχνογραφία του, πού ὑστερεῖ κτυπητὰ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Κώδ. Βουκουρ. 67 (στὴν εἰκονογράφηση π.χ. τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τῆς χελώνης, πρβλ. σελ. 516 πρὸς fol. 229α).

Τὸ γλωσσικὸ ὕλικὸ τῶν σημειώσεων θὰ ἀπαιτοῦσε ἴσως κάποια

1. Μερικὰ παραδείγματα : Στὴ σημείωση τῆς σελ. 1 ἀποδίδεται στὸ Δημόκριτο ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς Φιλοσοφίας, χάρις στὴν ὁποία καὶ μόνο ὑπερέχει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὰ ζῶα, πού ὡς πρὸς τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν αἰσθήσεων ἔχουν τὴν ὑπεροχὴ (Γιὰ τὸ ἐπιχείρημα πρβλ. Ἀριστοτέλους *Προτραπικός*, ἀπόσπ. 29 Düring, παρὰ *Ἰαμβλίχου* 36, 7 - 13 Pistelli). — Στὴ σελ. 408, ὅπου οἱ σχετικὲς μὲ τὸ χρόνο δοξασίαι τῶν ἀρχαίων ἀναφέρονται ἀνεπώνυμα, ἡ σχετικὴ σημείωση στὸ περιθώριο συμπληρώνει : «τοὺς Πυθαγορείους φασὶ γεγονέναι τῆς δευτέρας δόξης, τῆς δὲ πρώτης τὸν Πλάτωνα φασὶ καὶ ὁ Εὐδήμος καὶ Θεόφραστος (πηγὴ ἐδῶ εἶναι ἀσφαλῶς

ὁ Σιμπλίσιος). — Στὴ σελ. 648, ὅπου στὸ κείμενο ἡ φράση «αἱ Πυθαγόρειοι τιθέασι τοῦτο (τὸ πῦρ) ἐν τῷ κέντρῳ», σημείωση στὸ περιθώριο προσθέτει : «διὰ τοῦτο καὶ οἱ Πυθαγόρειοι ἐστίας τόπον καὶ Ζηνὸς πύργον τὸ κέντρον (sic) ἐκάλουν» (τὸ δεῦτερο σκέλος στὸν Σιμπλίσιον, Σχόλια εἰς τὸ *Περὶ οὐρανοῦ* 512, 12 Heiberg).

2. Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀδιερεύνητο ἀκόμη στὴν ἀριστοτελικὴ χειρόγραφη παράδοση θέμα τῶν γεωμετρικῶν διαγραμμάτων βλ. R.S. Brumbaugh, *Logical and Mathematical Symbolism in the Plato Scholia*, *Journal of Warburg and Courtauld Instituts* 24 (1961), 45 ἐπ., 28 (1965), 1 ἐπ.

Ιδιαίτερη μελέτη, αν κρίνουμε από την αξία των δημοτικών τύπων, όπως: έσεις (σελ. 3), κρεμνοῦ (5), ξαπερνᾶ (15), δέπλωμα, σαῖτα, ὑφάδι, χτένι (535), που συναντούμε σε κείμενο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἰδιωματικός τύπος, πιθανώτατα τῆς περιοχῆς Τραπεζούντος, πρέπει νά εἶναι τὸ μακ(κ)ώκιον.¹ Ὀρισμένες τέλος σημειώσεις παρουσιάζουν καὶ πραγματολογικὸ ἐνδιαφέρον.²

Ἡ ὅλη εἰκόνα τῆς ἀντιγραφικῆς καὶ ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας τοῦ Ἰωάννου στὸ κείμενο τοῦ Κορυθαλέως μαρτυρεῖ ζωηρὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀξιοθαύμαστη συστηματικὴ μελέτη τῆς ἀριστοτελικῆς «Φυσικῆς» Φιλοσοφίας.

Ἡ μορφή τοῦ κειμένου τῶν Σχολίων τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλέως στὸ χφ μας παρουσιάζει αἰσθητὲς διαφορὲς ἀπὸ τὴν Ἐκδοση τῆς Βενετίας (1779), διαφορὲς πού γίνονται πρὸς ἐνδιαφέρουσες μὲ τὴν συγχῆ σημείωση καὶ ἄλλης γραφῆς στὸ περιθώριο ἢ μεταξύ τῶν στίχων. Μπορεῖ νά ὑποστηριχθῆ γενικὰ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ χφ ὑπερέχει ποιοτικά τῆς Ἐκδόσεως. Πολὺ πρὸς κοντά, χωρὶς ὅμως καὶ νά ταυτίζεται, εἶναι τὸ χφ μας στὸν ἀρκετὰ παλιότερο Κώδ. Ἰβήρων 247 (ἔτ. 1699).³

1. Στὴ φράση «κέρκισι λέγεται ἐπὶ τῶν ὑφαιόντων ἡνίκα τοῖς ποσὶν ὠθοῦσι κάτω τὰ ὑπὸ τὸν ἰστὸν σανίδα καὶ ἀναπετάννται ὁ στήμων καὶ ῥίπτουσι τὴν κερκίδα ἢ τὸ μακκώκιον διὰ τοῦ στήμονος» (σελ. 535). Γνωστοὶ τύποι: μακκώκιν (Κερασσοῦς), μακκώκι (Σινώπη), μακκώκ' (Σαντ. Χαλδ.).

2. Στὴ σελ. 535 π.χ. καὶ τὰ ἐξῆς: «κέρκισι ἢ ῥίψις τῆς κερκίδος, ἦτοι τῆς σαίτας τοῦ ἰσουργοῦ (ὑφαντοῦ)», «σπάθης λέγεται ἡ ἐνέργεια τῆς σπάθης, ἦτοι τοῦ χτενίου τοῦ ἰσουργοῦ, δι' οὗ συμπιλοῦται ἡ κρόκη τῷ στήμονι καὶ ὁ ἰστὸς ἀποτελεῖται». Στὴ σελ. 564: «Τάλαντον διχῶς, μικρὸν καὶ μέγα' τὸ μὲν ἔχει μᾶς ἦτοι λίτρας 60, τὸ δὲ λίτρας 80. ὁκάδ: 20» (Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ Σολώνειον τάλαντον, πού εἶχε βάρος 26,2 χλγρ., δηλ. 60 λιτρῶν περίπου, καὶ γιὰ τὸ Αἰγινήτικόν,

πού τὸ βάρος του ἦταν 37 χλγρ., δηλ. 80 λίτρας περίπου. Ἡ ἀντιστοιχία ὅμως τοῦ τελευταίου αὐτοῦ πρὸς ὁκάδες δὲν εἶναι σωστῆ, ἐκτὸς ἂν τὸ 20 ὀφείλεται σὲ γραφικὸ λάθος ἀντὶ τοῦ 30).

3. Ἀναλυτικώτερα ἔχουμε στὶς 3 πρῶτες σελίδες τοῦ χφ μας α) γραφὲς σύμφωνες μὲ τὸν Κώδ. Ἰβήρων καὶ διαφορὲς τῆς Ἐκδόσεως: 17, β) σύμφωνες καὶ πρὸς τὰ δύο: 1, γ) διαφορὲς καὶ πρὸς τὰ δύο: 5. Στὶς ἐπόμενες 3 σελίδες γραφὲς διαφορὲς τῆς Ἐκδόσεως: 22. — Ἀπὸ τίς διορθώσεις μεταξύ τῶν στίχων (στὶς σελ. 1 - 15): 6 ἀκολουθοῦν γραφὲς τῆς Ἐκδ., 2 διαφορὲς ἐκείνης. — Γραφὲς μὲ τὴν ἐνδειξη ἐν ἀλλοις (στὶς σελ. 1 - 72) εἶναι α) σύμφωνες μὲ τὴν Ἐκδ.: 2, β) σύμφωνες μὲ τὸν Κώδ. Ἰβήρων: 1, γ) διαφορὲς καὶ πρὸς τὰ δύο: 1. — Γραφὲς μὲ τὴν ἐνδειξη ἴσως (στὶς σελ. 1 - 72) εἶναι α) σύμφωνες μὲ

Ἡ σχέση τέλος πρὸς τὰ χφ τοῦ Βουκουρεστίου τῆς ἴδιας ἐποχῆς (Bucur. 67 καὶ 68) εἶναι πῶ στενὴ, κυρίως ἐπειδὴ καὶ στὰ τρία ταυτίζονται διορθώσεις πού ἔχουν περάσει μετὰ τὴν ἀντιγραφή. Εἰδικώτερα εἶναι φανερό, ὅτι ὁ Ἰωάννης ἔχει ὑπ' ἔψη τοῦ τὸν Κώδ. Βουκουρ. 67 (ἔτ. 1750), ἀπὸ τὸν ὁποῖο μεταφέρει στὸ περιθώριο ἐκλεκτικὰ γραφές. Ὅπου παρουσιάζονται διαφορές, ἐγκυρότερες εἶναι οἱ γραφές τοῦ χφ τοῦ Ἰωάννου, πού στὶς περιπτώσεις μάλιστα αὐτὲς συμπίπτουν κατὰ κανόνα μὲ τὶς γραφές τῆς Ἐκδόσεως. Οἱ διαφορές πρὸς τὸν Κώδ. Βουκουρ. 68 (ἔτ. 1752) εἶναι γενικὰ περισσότερες.

Ὅριστικώτερη ἐνταξὴ τοῦ χφ μας στὰ γνωστὰ χφ τῶν Σχολίων στὴ Φυσικὴ τοῦ Κορυδαλέως θὰ ἦταν βέβαια δυνατὴ μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀντιβολὴ δειγμάτων τους.¹

Ὡς πρὸς τὰ προσωπογραφικὰ τοῦ Ἰωάννου ἱερέως καὶ Οἰκονόμου Τραπεζοῦντος οἱ σημειώσεις στὸ χφ μας (πρώην Κώδ. Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16, σελ. 1, 467, 652) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐπίσης ἀγνωστες ὡς τώρα βιογραφικὲς σημειώσεις τοῦ Ἰωάννου στὸν Κώδ. τῆς Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἐταιρίας τῆς Ἀγκύρας (πρώην Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κων)πόλεως) 62, φφ 459β - 460,² συμπληρώνουν οὐσιαστικὰ τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ μας στοιχεῖα, ὅσα ἔχουν συγκεντρῶσει οἱ α) Ἐπ. Κυριακίδης, *Βιογραφίαι τῶν ἐκ Τραπεζοῦντος... ἀκμασάντων λογίων*, Ἐν Ἀθήναις 1897, σελ. 118, β) Χρυσάνθος, Μητροπ. Τραπεζοῦντος, *Ἡ Ἐκκλήσια Τραπεζοῦντος*, Ἀθήναι 1933, σελ. 733, γ) Γ. Κανδυλάπτης, *Τὰ Φυτίανα (Μετὰ Λεξικοῦ βιογρα-*

τὴν Ἐκδ. : 10, β) διαφορὲς πρὸς Κώδ. Ἰβήρων καὶ Ἐκδ. : 9.

1. Τὰ γνωστὰ μας χφ εἶναι περισσότερα ἀπὸ 30. Ἀπὸ αὐτὰ 13 εἶναι τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, 8 τοῦ ΙΗ', χρονολογημένα πρὸ τοῦ 1751. 13 χφ ἀνήκουν σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βουκουρεστίου, 6 τουλάχιστον στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἀθηνῶν, 5 στὶς Βιβλιοθήκες τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα θὰ ἐπισημάνη ἀσφαλῶς ἀκόμη μεγαλύτερο ἀριθμὸ χφ τῶν Σχολίων στὴ Φυσικὴ. Ἄς σημειωθῆ ὅτι στοὺς Καταλόγους Χφ τὰ Σχόλια αὐτὰ καταχωρίζονται πότε

ὡς *In Philosophiam Introductio* (Ἐἰς Φιλοσοφίαν Προδιόκησις) καὶ πότε ὡς *In Phys. commentarius*.

2. P. Moraux, *Bibliothèque de la Société Turque d' Histoire, Catalogue des Mss Grecs (Fonds du Syllagos)*, Ankara 1964, σελ. 106 - 7. Ὁ Κώδιξ 62 περιέχει κυρίως ἔργα Σεβαστοῦ Κυμνήτου. Στὰ φφ 22 - 48β ἀτίτλο φιλοσοφικὸ κείμενο : «Πᾶν τὸ κινούμενον ἐνεκά του κινεῖται, ἀξίωμα εἶναι κοινόν...», κατὰ τὸν Παπαδ. - Κεραμέα, *Takis Gregesii...*, ἀπὸ τὸ διδακτικὸ του ἔργο στὸ Βουκουρέστι (Βλ. καὶ Σημείωση 2, σ. 89).

φικοῦ τῶν ἐξ αὐτῆς ἀναδειχθέντων ἐνδόξων ἀνδρῶν), Θεσσαλονίκη 1949, σελ. 45 - 47.

Με βάση ὅλες τὶς παραπάνω πηγές, καὶ ἰδιαίτερα τὶς αὐθεντικώτερες τῶν χφφ,¹ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξῆς ἀνασυγκρότηση τῶν βιογραφικῶν στοιχείων τοῦ Ἰωάννου.

- (ἄγνωστο πότε) γεννήθηκε στὰ Φυτιάνα τῆς ἐπαρχίας Χαλδίας Τραπεζούντος. Πατέρας του ὁ Στέφανος (μετέπειτα Θεόδωρος ἱερεὺς καὶ Οἰκονόμος Τραπεζούντος) Σκριβας, ἀδελφὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Χαλδίας Ἰγνατίου Α' († 1734)² καὶ τοῦ Λαζάρου Σκριβα († 1750).³
- 1722 ζῆ στήν Ἀργυρόπολη τοῦ Πόντου κοντὰ στὸ θεῖο του Ἰγνάτιο.
- 1725 γίνεται δεκτὸς στὴ Μονὴ Καθαρῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, γι' αὐτὸ ἀναφέρεται καὶ ὡς «ὁ ἐκ Καθαρῶν».
- 1732 νυμφεύεται (Κώδ. Φιλ. Συλλ. 62, φ. 459β) τὴν ἀδελφὴ τοῦ Μητροπολίτη Ἀνανία.
- 1734 - 45 ἀποκτᾶ 6 παιδιὰ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 2 πεθαίνουν βρέφη (φ. 459β).
- 1739 χειροτονεῖται ἱερεὺς ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Τραπεζούντος Ἀνανία (φ. 460α) καὶ διορίζεται Οἰκονόμος τῆς Μητροπόλεως καὶ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος (Κανδυλάπτης, 46).

1. Στὰ παραπάνω νὰ προσεθῆ προπαντὸς χφ τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζούντος, πού περιεῖχε τὴν Λογικὴ τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως, ἰδιόγραφο καὶ αὐτὸ τοῦ Ἰωάννου, μετὴν ἐξῆς σημείωση: «α ψ ν α', αὐγούστου ε', ἐγράφη μοι ἰδιοχειρῶς τὸ παρὸν ὄντι ἐν Βουκουρεστίῳ ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σπυριδωνος, λαμβάνοντι δὲ ἐκ τοῦ ἱερομονάχου κῆρ Γρηγορίου Κεφαλληνίου τοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Σαχτάρ ὑπάρχοντος ἤτοι τῆς Ἀλεξανδρείας» (Κυριακίδης, 118, ὑπόσημ. 127).

2. Ὁ Ἰγνάτιος Σκριβας ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Σεβαστοῦ Κυμνήτου στὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ καὶ στὴν

Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου. Ἀπὸ τῆ Βιβλιοθήκη του περιῆλθεν στὸ Ἑλληνικὸν Φροντιστήριον Ἀργυροπόλεως πολλὰ ἰδιόγραφα χφφ, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ὅλα τὰ Σχολιαστικὰ ἔργα τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως (Στὸ χφ τῆς Φυσικῆς ἢ σημείωση: «α χ ψ θ' Φεβρουαρίου ιε' ἐν Μβουκουρεστίῳ διήλθμεν αὐτόν», Κανδυλάπτης, 25).

3. Ὁ Λάζαρος Σκριβας ἐσπούδασε στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴν Πάδοβα, ἐδίδασκε στὴν Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου (1710 - 15, 1739 -), Κων) πολὴ, Ἀργυρόπολη καὶ Θεοδοσιούπολη (Κανδυλάπτης, 59).

- 1748 ἐγκαταλείπει τὴν Τραπεζοῦντα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιδημία πανώλους ἀπὸ τὴν ὁποία προσβάλλεται καὶ ὁ γιὸς του Ἀνδρόνικος (φ. 459β).¹
- 1749 γράφει τοὺς στίχους «φῶβη πανώλους.....» σὲ ἔντυπο τῆς Μονῆς Θεοσκεπάστου Τραπεζοῦντος (Κυριακίδης, 118).
- 1751 - φοιτᾷ στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἁγίου Σάββα στὸ Βουκουρέστι, ὅπου διδάσκεται φιλοσοφία ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Τυρνάβιτη, ἀντιγράφει καὶ μελετᾷ τὰ Σχόλια τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλέως στὸν Ἀριστοτέλη.²
- 1758 - 70 διδάσκει στὸ Φροντιστήριον Τραπεζοῦντος. Ἀπὸ τοὺς μαθητὰς του μᾶς εἶναι γνωστός ὁ ἀργότερα διδάσκαλος τοῦ Φροντιστηρίου Ἡλίας Κανδύλογλου (Κώδ. Φροντ. Τραπεζ. 47, Παπαδ. - Κεραμεύς, Viz. Vrem.).
- 1765 - 68 γράφει τὸν Μητροπολιτικὸ Κώδικα τῆς Τραπεζοῦντος καὶ τὸν Κώδ. 66 (οἰκίας Δομνηνοῦ).³
- 1770 ἐγκαθίσταται στὴν Ἀργυρόπολη.
- 1786 πεθαίνει στὴν Ἀργυρόπολη καὶ ἐνταφιάζεται στὸν οἰκογενειακὸ τάφο τῆς αὐλῆς τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ (Κανδυλάπτης, 47).

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἰδιαιτέρα τῆς καταγωγῆς τοῦ Ἰωάννου ἀπὸ οἰογένεια λογίων κληρικῶν καὶ διδασκάλων τῶν μεγάλων κέντρων

1. Ὁ Μοραυχ τυπώνει: «ἐν ἔτει σωτηρίῳ ς ψ ο η' <1778> ὀκτωβρίου στ' ἐτρώθη ὑπὸ τῆς πανώλης (sic?) ὁ Ἀνδρόνικος, ἐχούσης τῆς σελήνης ἡμέρας κστ', ἔχοντος καὶ αὐτοῦ μ δ' ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ καὶ μῆνας ὀκτώ καὶ ἡμέρας δεκαοκτώ, ὁ δὲ κύριος γένοιντο αὐτῷ ἕως καὶ ἡμῖν. Εἶναι φανερό ὅτι τὸ σωστὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι: ς ψ μ η' <1748>... ι δ' ἔτος. Ἡ ἀμέσως προηγούμενη ἄλλωστε ἐγγραφή ἀφορᾷ τὸ ἔτος 1745.

2. Ἀπ' ὅ,τι τουλάχιστον μᾶς εἶναι γνωστό: «ἀψνά Αὐγούστου ε'» τελειώνει τὴ Λογικὴ τοῦ Κορυθαλέως «ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος», «ἀψνά Ἰουλίου ια' καὶ Σεπτεμβρίου

κη'» γράφει τὴ Φυσικὴ τοῦ Κορυθαλέως «ἐν τῷ σχολείῳ καὶ ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα», τὸν Ἰανουάριον 1752, σημειώνει ὁ ἴδιος, τελειώνει καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Φυσικῆς «ἐν Βουκουρεστίῳ παρὰ τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου κυρίου Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐκ Τυρνάβου τῆς Λαρίσης».

3. Ἀκολουθεῖ 11ης Ὀκτωβρίου «διὰ χειρὸς Ἰωάννου ἱερέως καὶ οἰκονόμου Τραπεζοῦντος τοῦ ἐκ τῶν Καθαρῶν» (Παπαδ.-Κεραμεύς, Viz. Vrem. 1912) λΟ Κανδυλάπτης, 47 παραθετεῖ κατά-σχο 18 συγγραμμάτων, πὸ «συνέγραψε» (γρ. ἀντέγραψε) ὁ Ἰωάννης καὶ πὸ ἐσώζοντο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος.

σπουδῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸν ΙΗ' αἰῶνα, τῶν προσωπικῶν σπουδῶν του στὸ Βουκουρέστι καὶ τῆς διδακτικῆς ἀργότερα δράσεώς του στὴν Τραπεζοῦντα, ἀντανακλοῦν στὴν ποιότητα τῆς ἀντιγραφικῆς καὶ ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας του στὸν ποτὲ Κώδικα Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16, ποὺ ἡ ἀπόκτησή του γιὰ τὴν προσωπική μου Βιβλιοθήκη ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ παρουσιάσω.

Λίθος Γ. Μπενάκης

Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ
ΣΤΟ «ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ» ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ
ΤΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΥΡΣΟΥΛΑ ΚΑΙ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΒΛΑΧΟΥ

Ἐκδόσεις Ἰνστιτούτου Ἑλληνικῆς Φιλολογίας
Ἄπο ἀφορμὴ τὴν ἀνεύρεση τοῦ κώδικα
ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ *

Ἡ μελέτη τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο βρίσκεται πάντα μακριὰ ἀπὸ τὴ συνθετικὴ φάση της, καὶ συνεχῶς διαπιστώνουμε ὅτι χρειάζεται ἀκόμα σοβαρὴ προεργασία στὸ πεδίο τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν περισσότερων καὶ σπουδαιότερων ἀνέκδοτων ἔργων, ποὺ συγκροτοῦν τὸ κεφάλαιο σχολιασμοῦ τοῦ φιλοσόφου¹.

* Μὲ συγκίνηση ἀφιερώνεται ἡ ἐργασία αὐτὴ στὴ μνήμη τοῦ σοφοῦ δασκάλου μας Λίνου Πολίτη, τοῦ μοναδικοῦ ὁδηγοῦ μας, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, στὴ σωστὴ ἀναστροφή μὲ τὴν πολῦτιμη χειρόγραφη παράδοση τῆς ἐθνικῆς μας γραμματείας.— Στὴ γεμάτη δυσκολίες χρονοβόρο ἐρευνά μου ποικιλότροπα μὲ βοήθησαν μὲ τίς εἰδικές γνώσεις τους οἱ φίλοι καὶ συνάδελφοι Λεάνδρος Βρανούσης, Παναγιώτης Νικολόπουλος καὶ Καίτη Κορδοῦλη τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, Ἀγαμέμνων Τσελίκας καὶ Μαρία Α. Πολίτη τοῦ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ε.Τ.Ε. καὶ Θωμᾶς Παπαδόπουλος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θερμά.

1. Βλ. Λίνος Γ. Μπενάκης, Ἄπο τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰῶνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος, *Φιλοσοφία*, 7 (1977), 416 - 454. Τοῦ ἴδιου, Νεωτερικὴ κριτικὴ τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου Ἀριστοτέλης* (Θεσσαλονίκη, Αὐγουστος 1978), τ. Β' (Ἀθῆναι 1981), 408 - 413. Τοῦ ἴδιου, Ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Νικολάου Ζερζούλη (1706 - 1773). Μία πρώτη σύγκρουση μὲ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο σὲ θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, *Δευκαλίων*, τευχ. 21 (Μάρτιος 1978), 86 - 95. Τοῦ ἴδιου, βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1570 - 1646)*, Θεσσαλονίκη 1967, 441 σελ.: *Ἑλληνικά*, 23 (1970), 399 - 404.

Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, τ. Β' Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Λίνου Πολίτη, Κέρκυρα 1986, 141-167.

Νέα αγαθή τύχη² έφερε προσωρινά στα χέρια μου δύο χειρόγραφα τής άλλοτε Βιβλιοθήκης τής Κοινότητας Καλλιπόλεως τής 'Ανατ. Θράκης (Δαρδανέλλια), που διαλύθηκε και σκορπίστηκε μετά τὸ 1922. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες 21 καὶ 23 τής περιγραφῆς Παπαδοπούλου - Κεραμέως³, που είχαν περιέλθει προφανῶς ἀπὸ τότε στὸν μητροπολίτη Μυριοφύτου καὶ Περιστάσεως, τὸν λόγιο ἱεράρχη Σωφρόνιο Σταμούλη⁴. Ἡ συλλογὴ τῶν 41 χειρογράφων τής Κοινότητας Καλλιπόλεως περιελάμβανε μεταξύ ἄλλων σπουδαίων κωδίκων ὅλη σχεδὸν τὴν προσωπικὴ συλλογὴ χειρογράφων (καὶ μάλιστα πολλῶν αὐτογράφων) τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1635 - 1699). Ὁ γνωστότατος λόγιος ἱερομόναχος καὶ σχολάρχης Ἰωαννίνων (πρῶτος διευθυντῆς τής σχολῆς Γκιούμα, 1676 - 1683)⁵ κληροδότησε τὴ βιβλιοθήκη του στὴ μητρόπολη Ἀχριδῶν,

2. Γιὰ ἕνα καλιότερο ἀπόκτημά μου βλ. Λίνος Γ. Μπενάκης, Ὁ άλλοτε ἰκώδιξ Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16' καὶ ὁ Ἰωάννης ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος Τραπεζοῦντος, Ὁ Ἐραμιστής, Ε' (1967), 86 - 97.

3. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμέως, Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἔρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ, Ὁ ἐν Κων/πόλει Ἑλλήν. Φιλολογικὸς Σύλλογος, Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ, Παράρτημα ΙΖ' (1886), 7 - 12.

4. Ὁ πρῶην Ἐλευθερουπόλεως Σωφρόνιος (κατὰ κόσμον Σωτήριος Σταμούλης, 1875 - 1960) καταγόταν ἀπὸ τὴν Σηλυβρία, φοίτησε στὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ τής Κων/πόλεως καὶ στὴ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Μετεκπαιδεύτηκε στὰ πανεπιστήμια Göttingen, Βερολίνου καὶ Ἰένα, ὅπου ἀναγορεύτηκε διδάκτωρ φιλοσοφίας μὲ διατριβὴ σχετικὴ μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο («Gibt es ein Naturrecht? Versuch einer Kritik der herrschenden Theorien über das Naturrecht»). Ἀπὸ τὸ 1917 ὡς τὸ 1924 ὑπῆρξε μητροπολίτης Μυριοφύτου καὶ Περιστάσεως (Θράκη), ἀλλὰ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν κατέφυγε στὴν Ἑλλάδα, ἀρχικὰ μητροπολίτης Βεροίας καὶ ἀργότερα Ἐλευθερουπόλεως ὡς τὸ 1958. Διακρίθηκε καὶ γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ συγγραφικὸ ἔργο του.

5. Γιὰ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ παραπέμπω στὸ διεξοδικὸ μελέτημα τοῦ Ε. Ι. Σαβράμη, Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά, 5 (1930), 30 - 49 (σελ. 42 - 46 γιὰ τὰ χῆφ τοῦ Βησσαρίωνος καὶ 47 - 49 ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τῶν πηγῶν) καὶ στὸ εἰδικὸ ἄρθρο τοῦ Π. Χρήστου, Ἡσυχαστικαὶ ἀναζητήσεις εἰς τὰ Ἰωάννινα περὶ τὸ 1700, Κληρονομία, 1 (1969), 337 - 354, ἰδιαίτ. 338 - 44, 348 - 50. Γιὰ τίς σχέσεις του μὲ τὸν Νικόλαο Κούρσουλα, τὴν Κέρκυρα καὶ τοὺς διδασκάλους τής, ἰδιαίτερα τὸν Γεράσιμο Βλάχο, εἶναι γνωστὸ ὅτι ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Ζακυνθίου φιλοσόφου στὰ Ἰωάννινα τὸ 1645 καὶ ὅτι ἔχει ἀντιγράψει ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του, ὅτι τὸ 1659 ἄκουσε τὸ σοφὸ Κερκυραῖο δάσκαλο Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου καὶ ὅτι πρὶν ἀναλάβει τὸ 1676 τὴ Σχολαρχία Γκιούμα στὰ Ἰωάννινα, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπῆγε στὴν Κέρκυρα (ὅπου ζῶσαν τότε ὁ Γεράσιμος Βλάχος, ὁ Νικόλαος Βούλγαρης καὶ ὁ Σωφρό-

κι από εκεί τὰ χειρόγραφα του περιήλθαν στην κατοχή του μητροπολίτου Πρεσπών (από τὸ 1801) Καλλινίκου, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Καλλιπόλη, ὅπου μεταφέρθηκαν μετὰ τὸ θάνατό του ὡς ἰδιοκτησία τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης Κοινότητος.

Α'.

ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΚΑΛΛΙΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ ΜΑΚΡΗ

Γιὰ τοὺς κώδικες τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ τῆς ἄλλοτε Κοινοτικῆς Βιβλιοθήκης Καλλιπόλεως — ἀπὸ τοὺς ὁποῖους πολλοὶ ἦταν αὐτόγραφοι καὶ μετὰξὺ αὐτῶν οἱ κώδ. 21 καὶ 23, ποὺ διασώθηκαν καὶ παρουσιάζονται ἀναλυτικὰ ἐδῶ — ὁ Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς δίνει, διάσπαρτα στὴν πολύτιμη Ἐκθεσὴ του, τὰ ἐξῆς στοιχεῖα :

Ἐκ τῶν κώδ. 5 (ἔτους 1650, 345 φ., αὐτόγραφος τοῦ Ἰωαννίτη «ιατροφυσικοῦ» Νικολάου Κεραμέως⁶ μὲ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο του *Λεξικὸν ἑλληνικὸν καὶ ἀπλόν*) περιεῖχε ἰδιόγραφο κατάλογο πολυάριθμων βιβλίων, τὰ ὁποῖα ὁ Βησσαρίων Μακρῆς «ἀνέγνωσε» στὰ Ἰωάννινα μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1674 - 1698.

Ἐκ τῶν κώδ. 6 («κτῆμα Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων») περιεῖχε τὴν «Νικομάχου Γερασίου *Ἀριθμητικὴν Εἰσαγωγὴν*» (φ. 1 - 100), ἦν περ ἐξηγεῖται ὁ φιλόσοφος Πρόκλος⁷ κ.ἀ. Βλ. καὶ κώδ. 21, φ. 22 - 68.

νιος Δαράκιος, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε ἀλληλογραφία ἀπὸ τὴν Κων/πόλη). Μετὰ τὸ 1675 ὁ Μακρῆς ἀπευθύνεται στὸν Βλάχο μὲ τὴν παράκληση νὰ συντάξει ἕνα βοήθημα Ὀμιλητικῆς γιὰ τοὺς ἱεροκήρυκες. Στὸς κώδικες Ἀθηνῶν, ΕΒΕ 2721, Κοζάνης 55 κ.ἀ. στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Γερασίμου Βλάχου μὲ τὸν τίτλο «Διδασκαλία περὶ τοῦ ἀκραίφνουδ τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον» προτάσσεται ἐπιστολὴ τοῦ Βλάχου πρὸς τὸν Μακρῆ, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει καθαρὰ ὅτι τὸ ἔργο εἶχε συνταχθεῖ γιὰ χάριν του (ἔκδοσις τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Κ. Δυοβουνιώτη, *Ἐκκλησια*, 16/1938, 163 - 5. Περισσότερα στοιχεῖα σχετικὰ βλ. Βασιλικῆς Μπόμπου - Σταμάτη, Παρατηρήσεις στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Γερασίμου Βλάχου, *Ἑλληνικά*, 28/1975, 392 - 3). Τέλος «ἐκ τῶν τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ» ἦταν ὁ κώδ. Κων/πόλεως, ΜΠΤ 184, ποὺ περιέχει (φ. 346 - 404) τὰ *Περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτήρος καὶ Ἐγγειρίδιον ἀπάσης τῆς μετρικῆς τέχνης* (ἔκδ. Βενετία 1780) τοῦ Γερασίμου Βλάχου.

6. Βλ. πρόχειρα Π. Ἀραβαντινός, Βιογραφικὴ Συλλογὴ Λογίων τῆς Τουρκοκρατίας, Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρῆ, Ἰωάννινα 1960, σελ. 86.

7. Ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς σημειώνει «ἄκανὸν ἀπόσπασμα σχολίων τοῦ Πρόκλου εἰς τὴν *Ἀριθμητικὴν Εἰσαγωγὴν*» τοῦ Νικομάχου ἐξέδωκεν ἐν *Πανδώρα*, τόμ. Η' (1857). 253 - 6 ὁ ἡμέτερος Σ. Κόμνος» ἀπὸ χειρόγραφο ποὺ κατεῖχε ὁ ἴδιος.

Ὁ κώδ. 16 περιείχε τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Νικολάου Κούρσουλα στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* τοῦ Ἀριστοτέλη⁸ (φ. 112 - 210. Στὸ τέλος «Μέμνησθε τοῦ γράψαντος οἱ ἀναγινώσκοντες Βησσαρίωνος Μακρῆ, τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων»).

Γιὰ τοὺς κώδικες 21 καὶ 23 βλέπε τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ στὰ ἐπόμενα.

Ὁ κώδ. 22, αὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (286 φ.), περιείχε τὰ «Ὑπομνήματα καὶ ζητήματα εἰς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους *Φυσικὴν* πραγματείαν Νικολάου Κούρσουλα τοῦ Ζακυνθίου, διδασκάλου, φιλοσόφου καὶ θεολόγου».

Ὁ κώδ. 24, αὐτόγραφος ἐπίσης τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ, ἐτ. 1670 - 71⁹, περιείχε (α) «Σχόλιον εἰς τὸ ε' βιβλίον Εὐκλείδου *Στοιχείων*, συντεῖνον εἰς ἐρμηνείαν τῶν ἐν τῇ παρούσῃ συνόψει τῆς *Ἀριθμητικῆς* λόγων τε καὶ ἀναλογιῶν» (φ. 1^ρ-^ν)¹⁰, (β) «Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ *Ἐδόξοναπτον Σύνταγμα εἰς τὰς τέσσαρας μαθηματικὰς ἐπιστήμας*» (φ. 2 - 36), (γ) «Κλεομήδους *Κυκλικῆς θεωρίας μετεώρων* βιβλία α' καὶ β'» (φ. 37 - 73), (δ) «Πρόκλου *Σφαίρων*» (φ. 74 - 81), (ε) «Πρόκλου διαδόχου *Ὑποτύψεις τῶν ἀστρονομικῶν ὑποθέσεων*» μὲ σχόλια (φ. 82 - 125).

Οἱ κώδ. 25 καὶ 26 περιείχαν ἰδιόγραφες («παντελῶς ἀγνώστους» κατὰ τὸν Παπαδόπουλο - Κεραμέα) συγγραφές τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ. Στὸν κώδ. 25 (ἔτους 1662: «αχξβ' ἰουνίφ ιε' ἐτελείωσα τὴν συνοπτικὴν λογικὴν»): «Εἰς ἅπασαν τὴν τῆς Λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον» (φ. 1 - 13) καὶ «Εἰς ἅπασαν τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους

8. Ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμέας παραπέμπει στὸν Κατάλογό του τῶν χφφ «τῆς ἐν Σμύρνῃ βιβλιοθήκης τῆς Ἐδαγγελικῆς Σχολῆς, Σμύρνη 1877, σελ. 19, ὅπου περιγράφει τὸν κώδ. Α - 17 (18ου αἰ.) μὲ τὴν ἐξῆς ἐνδιαφέρουσα σύνθεση: (α) Θεοφίλου Κορυθαλέως, «Ἀποσημειώσεις εἰς τὸ Περὶ οὐρανοῦ» (φ. 1 - 73), (β) Νικολάου Κούρσουλα, «Συνοπτικαὶ ἀποσημειώσεις εἰς τὰ δύο βιβλία τῶν Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς» (φ. 75 - 140), (γ) Γερασίμου Βλάχου, «Σχολαστικὰ ζητήματα εἰς τὰ τρία βιβλία τῶν Μετεωρολογικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους» (φ. 150 - 213), (δ) [Ψευδο]-Ἀριστοτέλους «Περὶ κόσμου» (φ. 214 - 222).

9. Στὸ φ. 36^ν: «αρχο' Ἰανουαρίφ κ'. Τέλος τῆς Ἀστρονομίας. Οἱ ἀναγινώσκοντες μέμνησθε τοῦ γράψαντος Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων» καὶ στὸ φ. 125^ν: «αρχο' Μαρτίφ κ'. Ἐργάφη δὲ καὶ ἀνέγνωσται ὑπὸ Βησσαρίωνος, ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων».

10. Τὸ ἴδιο σύντομο σχόλιο ὑπῆρχε καὶ στὸν κώδ. 31 καὶ ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο - Κεραμέα στὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ.

λογικὴν πραγματείαν» (φ. 15-136^v). Στὸν κώδ. 26: «Συλλογισμὸς τῆς Λογικῆς» (φ. 1-41).

Ὁ κώδ. 27, αὐτόγραφος κι αὐτὸς τοῦ Μακρῆ, ἔτους 1669^μ, περιεῖχε τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα στὴ *Φυσικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ὁ κώδ. 28 περιεῖχε τὰ κείμενα: (α) «Εἰσαγωγικὴ Μαθηματικὴ» (φ. 1-28, Αρχ. «Προοίμιον. Τῷ πρωτοπείρῳ μαθητῇ ἵνα εισέλθῃ ἐν τοῖς ἀδύτοις τῆς μαθηματικῆς, δύο ταῦτα...»), (β) «Εὐκλείδου στοιχεῖον πρῶτον ἐκ τῶν τοῦ Θεώνος συνουσιῶν» (φ. 29-107).

Ὁ κώδ. 31 (ἔτους 1676, κτῆμα Πάνου Πετριτήτου) περιεῖχε τὶς ἄγνωστες ἀπὸ ἄλλου συγγραφέως τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ «Ρητορικὴ τέχνη» (φ. 1-81) καὶ «Εἰς τὸν τοῦ ἁγιασμοῦ Ἀπόστολον, αἰτηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς πατρῷσι Θεοφάνους, ἡγουμένου μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν χωρίῳ Σκαμνέλι», τὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων «Ζητημάτων θεολογικῶν λύσεις, ἐκδοθεῖσαι παρὰ Ἀλεξάνδρου... πρὸς τοὺς λεγομένους Ἐγγλέζους...»¹¹, καθὼς καὶ τὸ *Εὐδύνοπτον Σύνταγμα* τοῦ Ψελλοῦ, τὴν *Σφαῖρα* τοῦ Πρόκλου καὶ τὸ «Σχόλιον εἰς τὸ ε' βιβλίον Εὐκλείδου» (ὄπωρ στὸν κώδ. 24).

ΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΑΛΛΟΤΕ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΚΑΛΛΙΠΟΛΕΩΣ 21 ΚΑΙ 23

Κώδ. 21: Χάρτ. 0,15 × 0,21, φφ. 161 (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο πρῶτα, α' - δ', καὶ τὸ τελευταῖο λευκά). Διαστάσεις τοῦ γραμμένου μέρους 0,115 × 0,17, 30 στίχοι ἀρχικὰ καὶ 25 - 26 στὸ μεγαλύτερο μέρος κατὰ σελίδα χωρὶς ἀρίθμηση φύλλων. Λευκὲς οἱ σελ. 21^v, 117^v - 118^v, 133^r - 134^v. Χάρτης εὐρωπαϊκὸς μὲ ἐνιαῖο ὕδατόσημο ἐποχῆς. Γραφὴ κοινὴ χωρὶς καλλιτεχνικὰ ἀρχικὰ (πλὴν φ. 22^r καὶ 135^r) καὶ μὲ φροντισμένο γενικὰ ὕφος. Αὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος

11. Στὸ τέλος: «Ἐλαβε τέλος ἡ παροῦσα βιβλος ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ γενέσεως χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ ἑξηκοστῷ ἐνάτῳ, Ἐλαφβολιῶνος ἑβδόμη ἱσταμένου, ἐν Κωνσταντινουπόλει. Μνήσθητε τοῦ γράσαντος οἱ ἀναγινώσκοντες Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων».

12. Ὁ Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς ἀναφέρει μνεῖα τοῦ ἔργου αὐτοῦ σὲ ἄρθρο τοῦ Α. Δημητρακοπούλου «ἐν τῇ ἑφημερίδι *Κλειώ*, ἀριθμ. 875» καὶ ὑποθέτει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ «Alexandri Maurocordati Quaestionum theologiarum solutiones» τοῦ Καταλόγου Η. Ομοῦντ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. Παρισίων (suppl. 754).

Μακρή. Έτος 1670. Στάχωση δερμάτινη έποχης χωρίς κοσμήματα. Διατήρηση πολύ καλή.

Οί προσωπικές σημειώσεις του βιβλιογράφου στο χφ. είναι οί εξής :

φ. 1^ρ κάτω άριστερά : «έκ των του Βησσαρίωνος».

φ. 20^ρ κάτω δεξιά στήλη : «έγράφη δέ υπό χειρός Βησσαρίωνος Ιερομονάχου του έξ Ίωαννίνων, έν Κωνσταντινουπόλει έν έτει σωτηριώδει αχο δεκεμβρίω μηνί».

Ό κώδικας περιέχει :

1. (φ. 1^ρ - 14^ν) «Σύνοψις είσαγωγικωτέρα είς Γεωγραφίαν, και πρότερον είς θεωρίαν σφαιρικήν, συγγραφέισα από φωνής του σοφωτάτου Θεοφίλου του Κορυδαλέως». Αρχ «Σκαρλάτω τῷ πανευκλειεί άνδρι λογίω τε και εύγενεστάτω Θεόφυλος [sic] ό Κορυδαλεύς. Δόγμα σοφόν...». (Στό φ. 1^ν «Προοίμιον. Πλάττει ταις μούσαις ό φυσικός μύθος...». Στο φ. 2^ρ ό τίτλος του έργου και : «Άπαριθμησις και τάξις των μερών του κόσμου. Όλος ούτος ό αισθητός κόσμος...»). Τελ «... ή σύνοδος των καλών είναι καλή μετρίως, των κακών είναι πολλά κακή. Τέλος». Άνέκδοτο έργο του 1626 σε «δημώδες ιδίωμα»¹³.

2. (φ. 15^ρ - 19^ρ) «Του αυτού σοφωτάτου Θεοφίλου του Κορυδαλέως του ύστερον μετονομασθέντος Θεοδωσίου [sic] και χειροτονηθέντος μητροπολίτου Άρτης, Περι άστρολάβου». Αρχ «Άστρολάβον καλείται τό κατ' έπίπεδον στρογγύλον του ουρανού...». Τελ «... και βλέπε την μέθοδον είς τά προτίτερα μαθήματα. Τέλος». Άνέκδοτο.

3. (φ. 19^ν) «Οί κύκλοι άρραβησι - έλληνησι» [sic].

(φ. 19^ν - 20^ρ και 21^ρ) «Τής λογικής λέξαις έκ της άρραβικής βίβλου». (Στό φ. 20^ρ δεξιά στήλη από τό μέσον της σελ. : «Αύταις ταις λέξαις ταις εύγάλαμεν από ένα βιβλίον της λογικής άράπικον, διατι και οί άράπηδες έχουν την λογικήν του Άριστοτέλους άρραβιστί. Έγράφη δέ υπό χειρός Βησσαρίωνος κλπ.»¹⁴).

13. Ό άρχαιότερος γνωστός κώδικας με τό έργο αυτό του Κορυδαλέα είναι ό Άγ. Όρους, Ξενοφώντος 740 (14) - 38, έτ. 1638. Άλλοι κώδικες : Κων/πόλεως, ΜΠΠ 121, 17ου αΙ. («Έκ των του Χρυσάνθου Ιερομονάχου»), Vindob. suppl. LIII/2, έτ. 1680, Βουκουρεστίου 624 (493), 17ου αΙ., 192 (576), έτ. 1717, 705 (345), έτ. 1771.

14. Τό ίδιο κείμενο ακολουθεί την «Σύνοψιν είς Γεωγραφίαν» στον κώδ. Βουκουρ. 624 (493), 17ου αΙ., σελ. 83.

15. Για τό ενδιαφέρον αυτό ύλικό ένός έλληνοαραβικού λεξιλογίου δρων

4. (φ. 22^r - 68^v) «Νικομάχου Γερασσηνοῦ ἹΑριθμητικῆς τῶν εἰς δύο τὸ πρῶτον» (φ. 45 ... τὸ δεύτερον). Αρχ. «Οἱ παλαιοὶ καὶ πρῶτοι μεθοδεύσαντες ἐπιστήμην ...». Τελ. «... καὶ περὶ μὲν τῶν ἐν ἀριθμοῖς ἐπιφαινομένων καὶ συμβεβηκότων τσαυτὰ ὡς ἐν πρώτῃ εἰσαγωγῇ ἀρκεῖται. Τέλος ἀριθμητικῆς Νικομάχου». Ἔκδοση F. Ast, Lipsiae 1817 καὶ R. Hoche, Wetzlar 1862.

5. (φ. 69^r - 85^r) «Συμεῶν μαγίστρου τοῦ Σήθ, *Σύνοψις τῶν φυσικῶν*». Αρχ. «Ὁ μὲν Πλούταρχος, ὃ μέγιστε καὶ θειώτατε βασιλεῦ, ...». Τελ. «... οὐ δὲ παρὰ τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων τελεῖσθαι δυνατόν». Ἔκδοση A. Delatte, Anecdota Atheniensia et alia, vol. II, Paris - Liège 1939, 17 - 89.

(φ. 85^r - 102^v) «Τοῦ αὐτοῦ Συμεῶν τοῦ Σήθ, *Περὶ χρείας τῶν οὐρανίων σωμάτων*». Αρχ. «Περὶ μὲν τῆς κινήσεως καὶ τῆς θέσεως τῶν οὐρανίων σωμάτων...». Τελ. «... οἷον λόγον τὰ γνωστὰ ἔχει πρὸς ἄλληλα κατὰ τε τὸ χεῖρον καὶ τὸ βέλτιστον, τοῦτον καὶ τὰ γινώσκοντα. Τέλος τῶν φυσικῶν Συμεῶν Σήθ». Ἔκδοση A. Delatte, δ.π., σελ. 91 - 126¹⁶.

6. (φ. 103^r - 108^r) «Τοῦ Ψελλοῦ ἹΕπίλυσις εἰς τοὺς τῆς φιλοσοφίας τρόπους». Αρχ. «Οἱ φιλοσοφίας λόγων ἐρῶντες...». Τελ. «... ἀνακουφίζοντες τε τῆς γνώσεως τὴν ἀσθένειαν». Ἔκδοση ἹΑρσενίου Μονεμβασίας, Parisiis 1540 (βλ. W. Risse, Bibliographia Logica, t. 1 (1472 - 1800), Hildesheim 1965, σελ. 52)¹⁷.

τῆς Λογικῆς, ποὺ ὁ Βησσαρίων Μακρῆς συνέταξε τὸ 1670 στὴν Κωνσταντινούπολη, θὰ δημοσιευθεῖ ἀποτελὲς μελέτημα.

16. Γιὰ τὰ προβλήματα τῆς διαταραγμένης χειρόγραφης παράδοσης τῶν ἔργων τοῦ Σήθ, τὴν ἀπόδοση σὲ πολλὰ χειρόγραφα τμημάτων τοῦ πρώτου στόν Μιχαὴλ Ψελλὸ (ἐπειδὴ σὲ ὀρισμένα ἀκολουθεῖ ἡ *Διδασκαλία παντοδαπῆ* τοῦ Ψελλοῦ μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο), καθὼς καὶ ἀναλυτικὴ περιγραφή 16 κωδίκων 13ου - 17ου αἰ., βλ. στὴν Εἰσαγωγή τοῦ Delatte, δ.π., σελ. 1 - 14, ἰδιαίτ. σελ. 6 γιὰ τὴ διάφορη σειρά τῶν κεφαλαίων τῆς «Συνόψεως», ποὺ ἐμφανίζεται καὶ στὸν κώδικά μας. ἹΑπὸ τὴ σημείωση στὸ φ. 79^r γίνεται φανερό ὅτι ὁ κώδικας τοῦ Μακρῆ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῶν Μαδρίτης, ἹΕθν. Βιβλιοθ. 4616, 15ου αἰ. (ἹΑνὸς Λάσκαρις) καὶ Βουκουρεστίου 624 (493), 17ου αἰ.—ἹΑς σημειωθεῖ ὅτι τὸ *Σύνοψις τῶν φυσικῶν* τοῦ Συμεῶν Σήθ μεταφέρθηκε σὲ ἀπλὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Μάρκο Πορφυρόπουλο, διδάσκαλο τῆς Σχολῆς τῆς Μονῆς ἹΑγ. Σάββα στὸ Βουκουρεστί (τὸ αὐτόγραφο του στὸν κώδ. Κων/πόλεως, ΜΠΤ 315).

17. Τὸ ἴδιο κείμενο τοῦ Ψελλοῦ μαζί μὲ τὸ ἐπόμενο καθὼς καὶ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἹΕπιτομὴ Λογικῆς τοῦ Βλεμμύδη (ὄχι ὅμως τὸ ἐνδιάμεσο «ἹΕτέρου τινὸς μέθοδος...») ἀπαντᾶται στὸν κώδ. ἹΑθηνῶν, ΕΒΕ 1260, ἔτ. 1617, φ. 3^v - 21^r, 21^v - 27^r, 27^v - 32^r (χφ. τοῦ Μητροφάνη Κριτόπουλου).

(φ. 108^r - 110^v) [Μιχαήλ Ψελλοῦ] «*Σύνοψις τῶν πέντε φωνῶν καὶ τῶν δέκα κατηγοριῶν τῆς φιλοσοφίας*». Αρχ «Οἱ παλαιοὶ ἰδόντες τὰ ἄτομα ὅτι εἰσὶν ἄπειρα...». Τελ «... ἢ εἰς τὸ περιέχειν αὐτὰ ἢ εἰς τὸ περιέχεσθαι ὑπ' αὐτῶν». Ἐκδοση δ.π.

7. (φ. 110^v - 111^r) «Ἐτέρου τινὸς μέθοδος εἰς τοὺς τρόπους τῆς φιλοσοφίας». Αρχ «Ὅροι φιλοσοφίας, Πυθαγόρου...». Τελ «... ἀθάνατος ἄρα ἡ ψυχὴ». Ἄνεκδοτο (;).

8. (φ. 111^v - 112^v) «Τοῦ Βλεμμίδου Περί τῶν πέντε φωνῶν, καὶ διατί εἰσὶ μόναι πέντε καὶ οὐ πλείους ἢ ἐλάττους». Αρχ «Ἡ φωνὴ ἢ ἀναθρόσ (γρ. ἔναρθρός) ἐστὶν ἢ ἀναρθρος...». Τελ «... καὶ ἀγγελος ὢν μετὰ σώματος. Τέλος τῆς λογικῆς συνόψεως». Ἐκδοση Δωροθέου Βουλισμῆ, Λειψία 1784 (Νικηφόρου μοναστοῦ καὶ πρεσβυτέρου τοῦ Βλεμμίδου *Ἐπιτομὴ Λογικῆς*...), σελ. 32 - 35 (κεφ. θ').

9. (113^r - 115^r) «Τοῦ σοφωτάτου Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ ἀναγωγαί. *Ἀναγωγὴ εἰς τὸν Τάνταλον*». Αρχ «Πάλιν ἡμᾶς ἐπὶ τὰς ποιητικὰς θύρας...». Τελ «... τῷ ἐνταῦθα κανόνι στοιχοῦντες καὶ ὕμεις καὶ τοῖς ἐπιλοίοις συνεισενέγκοιτε»¹⁸.

(φ. 115^r - 116^v) «Τοῦ αὐτοῦ *Ἀλληγορία περὶ τῆς σφιγγός*». Αρχ «Ἐπὶ τῶν λεγομένων τελετῶν...». Τελ «... καὶ καθαρὰς ἔχοντες ἀληθῶς τὰς ψυχὰς, εἶπητε· γραφέσθω δόγμα καινόν».

(φ. 116^v - 117^r) «Τοῦ αὐτοῦ *Ἀναγωγὴ εἰς τὴν Κίρκην βουλομένην τὸν Ὀδυσσεά μεταμορφοῦν*». Αρχ «Βούλεται μὲν ἡ Κίρκη...». Τελ «... τοιοῦτον τι χρῆμα καὶ δαιμόνιον ἢ φιλοσοφία καὶ οὐ μόνον ἐκ πηγῶν ἀρύεται ὕδατα πότιμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀκροτόμων πετρῶν μέλι γλυκάζον εἴωθεν ρύειν». Βλ. τὴν ἔκδοση Michaelis Pselli, *Allegoriae tres (In Tantalum, in Sphingem, in Circe)*, e graeca traductae ab A. Lodovico, Antverpiae 1537.

10. (φ. 119^r - 132^v) «Ἰωανικίου [sic] ἱερομονάχου Μαρκουρᾶ τοῦ Κερκυραίου, διδασκάλου, φιλοσόφου, Περί μετεώρων». Αρχ «Μέλλοντας νὰ διηγηθοῦμεν διὰ τὰ μετέωρα πράγματα, ...». Τελ «... περὶ δὲ τῶν μεγάλων [sic] θέλομεν εἰπῆ εἰς ἄλλο βιβλίον». Ἐκδοση Βενετίας (παρὰ Ἰωάννου Ἀντωνίου τοῦ Ἰουλιανοῦ) 1642, 15 σελ.¹⁹.

18. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι διάφορο ἀπὸ τὸ μικρὸ κείμενο τοῦ Ψελλοῦ μετὰ τὸν τίτλο *Ἀλληγορία περὶ τοῦ Ταντάλου*, ποὺ ἐξέδωσε ὁ J. A. Cramer, *Anecdota Graeca e codd. mss. Biblioth. Oxoniensium*, vol. III (Oxford 1836 - ἀνατ. Amsterdam 1963), σελ. 408 - 411.

19. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι «*Μεταωρολογικόν, ἦγουν διήγησις χαριστάτη εἰς τὰ Μετέωρα τοῦ Ἀριστοτέλους, διαμέσου τῆς ὁποίας ἔμπορεῖ ὁ καθ' ἑνας*

11. (φ. 135^v - 158^v) «'Αλκινόου φιλοσόφου *Εισαγωγή τῶν δογμάτων Πλάτωνος*». Αρχ. «Κεφάλαιον α^{ον}. Τῶν κυριωτάτων Πλάτωνος δογμάτων . . .». Τελ. «. . . ὥστε μέντοι ἀπό τῶν εἰρημένων θεωρητικούς τε καὶ εὐρητικούς ἐξ ἀκολουθίας καὶ τῶν λοιπῶν αὐτοῦ δογμάτων γενέσθαι. Τέλος». Ἐκδοση G. A. Mullach, *Fragmenta philosophorum graecorum*, III, Parisiis 1881 (= Albini *Isagoge in Platonis dialogos*).

Κώδ. 23: Χάρτ. 0,145 × 0,205, φφ. 344 (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο, α' - β', λευκό). Διαστάσεις τοῦ γραμμένου μέρους 0,115 - 0,12 × 0,17 - 0,175, 22-25 στίχοι κατὰ σελίδα χωρὶς ἀρίθμηση στίχων (λευκὴ μόνο ἢ σελ. 263^v). Χάρτης εὐρωπαϊκὸς μὲ ἐνιαῖο ὕδατοσημο ἐποχῆς. Γραφὴ κοινὴ χωρὶς ἀρχικὰ καλλιτεχνικὰ (ἐκτὸς τοῦ ἀρχικοῦ τῶν φ. 1^r καὶ 264^r) μὲ σχετικὰ φροντισμένο ὕφος, ἀλλὰ καὶ προσθήκες παραλείψεων κάθετα στὰ περιθώρια ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα. Ἀὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (ἐκτὸς τῶν φ. 52^r - 55^r, 144^r - 151^v, 184^r, 249^r - 256^v, 276^r - 295^v, ποὺ εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν μικρότερο ἀδελφὸ τοῦ Βησσαρίωνος Μιχαῆλο Μακρῆ, ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση μὲ τὸν αὐτόγραφο τοῦ Μιχαήλου Μακρῆ κώδ. Ἀθηνῶν ΕΒΕ 2950⁸⁹). Ἔτος 1663. Στάχωση δερμάτινη

μὲ ἐκολίαν νὰ καταλάβῃ ὅλα τὰ σημεῖα ὁποῦ εἰς τὸν ἀέρα γίνονται ὡσαν Ἀστραπαί, Βρονταί, Βροχαί, Χαλάζια, καὶ ἄλλα ἀξιολογώτατα πράγματα. Ποίημα καταπολλὰ ὀφελειμώτατον, συντεθὲν εἰς κοινὴν φράσιν παρὰ τοῦ λογιωτάτου ἐν Ἱερομονάχου Κυρίου Ἰωαννικίου τοῦ Μαρκουρᾶ τοῦ ἐκ Κερκύρας». Προηγεῖται ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ «Τῷ εὐμνεστάτῳ καὶ τιμιωτάτῳ κυρίῳ Πριάμῳ τῷ Παρτούρῳ». Στὴν ἴδια ἐκδοση ἀκολοιοῦν: «Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀρσενίου Μητροπολίτου Κερκύρας, μεταφρασθεὶς εἰς κοινὴν γλῶσσαν παρὰ τοῦ λογιωτάτου Ἰωαννικίου . . .» (σελ. 28 - 30) καὶ «Ἰωαννικίου Ἱερομονάχου Μαρκουρᾶ τοῦ Κερκυραίου, διδασκάλου φιλοσόφου, Ἐγκώμιον εἰς τὸν σοφώτατον καὶ λογιώτατον κύριον Ἀλέξιον τὸν Παρτούρον, αἰδεσιμώτατον Πρωτοπαπᾶν Κερκύρας» (σελ. 31 - 34). — Γιὰ τὰ ἄλλα γνωστά χφ τοῦ ἔργου τοῦ Μαρκουρᾶ (δημοσίου διδασκάλου [Precettore Graeco] στὴν Κέρκυρα γιὰ τὸ 1633 - 34) βλ. A. Wartelle, *Inventaire des Mss grecs d'Aristote et de ses commentateurs*, Paris 1963 (6 κώδικες), R. Argyropoulos - I. Caras, *Inventaire . . . Supplément*, Paris 1980 (4 κώδικες ἀκόμη) καὶ Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ θετικὲς - φυσικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1977, σελ. 133 (ἓνας κώδικας ἀκόμη: Ἀθηνῶν, Σπουδαστ. Βυζαντ. Φιλολογίας Πανεπιστ. Ἀθηνῶν 28, ἔτ. 1729). Σ' αὐτοῦς νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ κώδ. Ἀθηνῶν, Γενναδείου Βιβλιοθ. Mss 253, 18ου αἰ. ἀκέφαλος, φ. 13 - 89 (ακτῆμα Μελετίου Πελοποννησίου). — Στὸ τέλος τοῦ «Μετσωρολογικοῦ» τοῦ ὁ Μαρκουρᾶς ἀναφέρεται καὶ σὲ «ἄλλο βιβλίον» τοῦ «Περὶ μετᾶλλον» (στὴν ἐκδοση τοῦ 1642: περὶ μετᾶλλον, ἐνθ' στὸν κώδ. Γενναδείου: περὶ μεγάλων (!), ὅπως καὶ στὸ χφ. μας).

20. Βλ. φ. 516^r: «Μέμνησθε τοῦ γράψαντος οἱ ἀναγινώσκοντες τοῦ Μι-

ἐποχῆς χωρὶς κοσμήματα. Διατήρηση πολὺ καλή.

Οἱ προσωπικὲς σημειώσεις τοῦ βιβλιογράφου στὸ χφ. εἶναι οἱ ἐξῆς :

φ. α' κάτω : «Πόνημα καὶ κτῆμα Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων». Ὁ στίχος ἔχει διαγραφεῖ μὲ ἀπλή διαγράμμιση ἀπὸ τὸ χέρι, ποῦ ἔγραψε ἀκριβῶς ἀπὸ κάτω «Ἐκ τῶν τοῦ — — — — — ἱερέως τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων» (δύο λέξεις ἔντονα μελανωμένες, ἴσως Ἀναστασίου Βασιλείου, τοῦ πρεσβύτερου πιθανῶς ἀδελφοῦ τοῦ Μπαλάνου Βασιλόπουλου).

φ. 343^v ἀνω ἀριστερά : «Μνήσθητε τοῦ γράψαντος οἱ ἀναγινώσκοντες Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων· οὐ καὶ κτῆμα τὸ παρὸν πρὸς τοῖς ἄλλοις τυγχάνει. ἀχξγ». (Μὲ ξανθὴ μελάνη ἀπὸ κάτω : «Δανιὴλ δὲ ἱερέως Παπαβασιλόπ.», καὶ σὲ ἀπόσταση 2 ἐκ. πῶ ἀπὸ κάτω «ἀχξγ»). Στὸ ὀπισθόφυλλο «Παῖσιος ἱερομ.»).

Ὁ κώδικας περιέχει τὰ ἐξῆς ἀνέκδοτα ἔργα :

1. (φ. 1^r - 263^v) [Γερασίμου Βλάχου]²¹ «Εἰς τὰ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ

χαήλου τοῦ Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, μηνὶ Νοεμβρίῳ 18° 1669». Περιέχει τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Νικολάου Κούρσουλα στὰ *Περὶ οὐρανοῦ* καὶ *Περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως*.

21. Στὸ φ. 1^r, ἐπάνω ἀπὸ τὸν τίτλο καὶ μὲ ἄλλη μελάνη, πιθανότατα ὁμοῦ μὲ τὸ χέρι τοῦ Μακρῆ σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ : α - Κούρσουλα» (καὶ ἀπὸ ἄλλο χέρι στὴν ἐτικέτα τῆς στάχωσης «Τοῦ Κούρσουλα εἰς τὰ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστ.»). Ἀριστερώτερα ὁμοῦ τῆς προσθήκης ἔχουν διαγραφεῖ μὲ πλάγιες πυκνὲς γραμμὲς οἱ λέξεις «ἴσως τοῦ Κούρσουλα». — Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὸν κώδ. Ἀθηνῶν ΕΒΕ 1908 (μὲ Ἡπειρωτικὴ προέλευση), ποῦ περιέχει τὸ «Ὑπόμνημα συνοπτικὸν καὶ ζητήματα εἰς τὴν *Περὶ οὐρανοῦ* πραγματείαν Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως» (φ. 1^r - 123^v) καὶ τὸ «Ὑπόμνημα καὶ ζητήματα εἰς τὸ Ἀριστοτέλους *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*» (φ. 124^r - 227^v), ἔργο τὸ δεύτερο τοῦ Νικολάου Κούρσουλα χωρὶς μνεία τοῦ ὀνόματός του στὴν ἀρχή, ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ φ. 141^r ἡ ἀντιγραφή συνεχίζεται ἀπὸ ἄλλο χέρι, ποῦ ἀναγνώρισα ὡς τὸ χέρι τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ. Δικὴ του εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ἡ προσθήκη στὸ τέλος τοῦ κειμένου (φ. 227^v) : «Τοῦ Κούρσουλα». Ἡ προσθήκη αὕτη ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν ἀνάλογη στὸ φ. 1^r τοῦ κώδ. ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 (Τὸ νέο αὐτὸ στοιχεῖο ἐπιβάλλει τῶρα τὴν χρονολόγησιν τοῦ κώδ. ΕΒΕ 1908 στὸ 17ο αἰῶνα). — Πρβλ. ἐπίσης τὸν κώδ. Κων/πόλεως, ΜΠΤ 686, ἔτ. 1744, φ. 140^r : «Ἀνωμένου τινὸς ἐξήγησις ἢ ὡς φασὶ τινες Κούρσουλα τοῦ Ζακυνθίου εἰς τὸ ἀσ. τῆς *Περὶ οὐρανοῦ* πραγματείας». Στὸν κώδικα προηγούμενον (φ. 1 - 139^v) τὸ «Ὑπόμνημα συνοπτικὸν εἰς τὴν *Περὶ οὐρανοῦ* πραγματείαν Θεοφίλου Κορυθαλέως», καὶ γραφῆς πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἰωάννης ἱερέδης καὶ οἰκονόμος Τραπεζοῦντος (βλ. Λ. Μ π ε ν ἄ κ η ς, Ὁ ἄλλοτε κώδ. Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντος 16 κλπ [Σημ. 2]). Τὰ ἴδια ἔργα μὲ τὴν ἴδια ἐνδειξη καὶ στὸν κώδ. Ζαγοράς 49 (18ου αἰ.). — Γιὰ τὰ Σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς*,

Ἄριστοτέλους βιβλία». Αρχ «Προοίμιον. Ἐπειδήπερ οὐδεμία γένεσις ἢ φθορά χωρίς εἶδους τελείσθαι σαφέστατα ἐγνωμεν ...». Τελ «... τῇ ἐκτάσει καὶ καμπυλότητι. Καὶ περὶ τούτων ἄλλις. Τέλος τοῦ 3^{ου} βιβλίου περὶ ψυχῆς».

2. (φ. 264^r - 343^r) «Εἰς τὰς Ἄριστοτέλους *Περὶ ψυχῆς* βιβλίου ζητήματα καὶ ἀποριῶν λύσεις». Αρχ «Ἡ περὶ ψυχῆς πραγματεία πάντων τῶν ἐν τῇ φυσιολογίᾳ θεωρουμένων ...». Τελ «... οὐ μὴν δὲ τῶν εἰδῶν ὑποκείμενα. Καὶ ταῦτα ὡς ἐν βραχεὶ ἀρκείσθω. Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα».

Β'.

ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΥΡΣΟΥΛΑ ΣΤΟ «ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ» ΚΑΙ ΣΕ ΑΛΛΑ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΑ ΕΡΓΑ

Μὲ τὴν ἀπόδοση στὸν πραγματικὸ συγγραφέα τοὺς Γεράσιμο Βλάχο τῶν ὡς τώρα θεωρούμενων ὡς Σχολίων τοῦ Νικολάου Κούρσουλα στὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἄριστοτέλη τοῦ κώδικα ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 (Wartelle No 648) ἢ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Ζακυνθίου φιλοσόφου περιορίζεται στὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ κώδικα Ἀθηνῶν, Ἐθνικὴ Βιβλιοθ. Ἑλλάδος 2297, ἔτ. 1670-80 (Wartelle 59), πού κι αὐτὸς δυστυχῶς δὲν μᾶς δίνει τὸ ἔργο ἀκέραιο. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου στὸν κώδικα εἶναι : «Ὑπομνήματα καὶ ζητήματα εἰς τὸ Ἄριστοτέλους περὶ ψυχῆς. Πρῶτον». Αρχ «Κεφάλαιον α^{ον}. Ὑφος α^{ον}. Τῶν καλῶν καὶ τιμίων τὴν εἶδησιν [402a 1]. Ἡ περὶ ψυχῆς ἐπιστήμη καλλίστη οὕσα κάλλιστον παρ' Ἄριστοτέλους καὶ ἐξηκριβωμένον εἴληφε τὸ προοίμιον ...» (Πρὶν ἀπὸ τὸν τίτλο «Εἰς δόξαν Χριστοῦ, ἀμὴν. Φεβρουαρίου δ^{ον}»). Τελειώνει στὸ φ. 102^v μὲ τὸ κεφ. ιγ' καὶ ὕφος ρ' τοῦ βιβλίου Γ (13, 435a 4), λείπουν δηλ. ἕνα-δύο τὸ πολὺ φύλλα.

Καὶ στὸν κώδ. EBE 2297 δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τῶν Σχολίων, ἀλλὰ ὁ Λίνος Πολίτης στὸν χειρόγραφο Κατάλογο τῶν χφφ. (ἀπὸ τὸν ἀριθμ. 1857) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ὅπου βλ. καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὸν κώδικα, εὐκολὰ ἀπέδωσε τὸ

τοῦ κώδ. Καλλιπόλεως 23 βλ. τὸ ἐπόμενο τμήμα τοῦ ἀρθρου, τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Γεράσιμο Βλάχο.

22. Στὸν Wartelle, ὁ.π. (Σημ. 19), σελ. 45 ἡ ἐνδειξη βέβαια «localisation actuelle inconnue (communication de M. Richard)».

Έργο στον Νικόλαο Κούρσουλα τόσο από την προέλευση (γραφή του Κεφαλλήνος ιερομονάχου Καλλιοπίου Κουρκουμελίου, που έχει γράψει και τον κώδ. ΕΒΕ 2387, έτ. 1675 με τα «Υπομνήματα και ζητήματα» του Κούρσουλα στα *Περὶ οὐρανοῦ* και *Περὶ γενέσεως και φθορᾶς*, καθώς και τους κώδ. ΕΒΕ 2304 και 2305, έτ. 1679 με την «Σύνοψιν τῆς ἱερᾶς θεολογίας» του Κούρσουλα, όλα χωρίς το όνομα του συγγραφέα)²³, όσο και από την χαρακτηριστική για τὰ σχολιαστικά έργα του Κούρσουλα διαίρεση σὲ «κεφάλαια» και «ὕφη», πράγμα που επισημαίνει ὁ ἴδιος στον «Ὁδηγὸ Καταλόγου Χειρογράφων», Ἀθήναι 1961, σελ. 76.

Γιὰ τὸν Νικόλαο Κούρσουλα²⁴ (Ζάκυνθος, τέλη 16ου αἰ. - Ἅγιον Ὅρος, μετὰ τὸ 1652) περιορίζομαι στους κυριότερους σταθμούς τῆς ζωῆς και τῆς δράσης του. Ἀπὸ τὸ 1616 σπουδὲς γραμματικῆς θεολογίας και φιλοσοφίας στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης. Στις 7 Ἰουνίου 1625 «doctor philosophiae et theologiae». Τέσσερα χρόνια ἀκόμα νομικὲς σπουδὲς στὴν Πάντοβα. Ἐπιστροφή στὴν πατρίδα του χωρίς ἀντίστοιχο δίπλωμα. Μοναχὸς και ἀργότερα πρεσβύτερος στὴ Μονὴ Στροφάδων Ζακύνθου. Συγγραφικὸ ἔργο. Στις 31 Ἰανουαρίου 1637 διορίζεται «δημόσιος λατινοδιδάσκαλος» (Precettore latino) στὴν Κέρκυρα. Στις 10.1.1638 ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν Ὁκταβιανὸ Μαρκουρᾶ, που ἦταν και ὁ προκάτοχος τῆς θέσης. Τὸ 1643 διορίζεται δημόσιος διδάσκαλος στὴ Ζάκυνθο. Τὸ 1645 φέρεται νὰ διδάσκει στὰ Ἰωάννινα (μαρτυρία Βησσαρίωνος Μακρῆ, που δηλώνει ὅτι ὑπῆρξε μαθητῆς του²⁵). Τὸ 1647 ὑποψήφιος γιὰ τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο Ζακύνθου χωρίς νὰ ἐκλεγεῖ. Τὸ 1652 ἀναφέρεται ὡς ἰδιωτικὸς διδάσκαλος στὴ Ζάκυνθο (κατὰ τὴν παράδοση τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα 1624, τοῦ Εὐγενίου Αἰτωλοῦ, τοῦ Ἡλία Μηλιάτη ἀργότερα κ.ά.). Λίγο ἀργότερα ἀποσύρεται στὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅπου και πέθανε. Τίς κυριότερες πηγές γιὰ τὴ ζωὴ και τὸ

23. Οἱ κώδικες αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Νικολάου ἱερέως Πολλάνη και ἀποκτήθηκαν τὸ 1907 με ἀγορὰ ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη. Ὁ Καλλιόπιος ὑπογράφει συνήθως με τὴ φράση «Κτῆμα και κόπος Καλλιωποίου τοῦ Κουρκουμελίου τὰ νῦν ἡγουμένου και ἀρχιμανδρίτου».

24. Τὸ ὄνομά του ἀπαντᾶται και με τοὺς ἐξῆς ἀκόμα τύπους: Κούρσουλας, Κούρζουλας, Κούρζουλας, Κούρτζουλας, Κούρτζουλος κ.ά.

25. Ἰδιόγραφη μαρτυρία στον κώδ. ἄλλοτε Καλλιπόλεως 22: «Εἰς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους φυσικὴν πραγματείαν Ὑπομνήματα και ζητήματα Νικολάου Κούρσουλα ἢ Κούρτζουλα τοῦ Ζακυνθίου, διδασκάλου, φιλοσόφου και θεολόγου· ἐγράφη ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ».

Έργο του Κούρσουλα αναφέρει ο E. Legrand, *Bibliographie hellénique au 17ème s.*, V (Paris 1903), 261-8, όπου τυπώνεται και το «Προοίμιον» των «Υπομνημάτων εἰς τὴν φυσικὴν πραγματείαν» ἀπὸ τὸν κώδ. Ἀθηνῶν EBE 2954 (πρῶην Γ. Μαυροκορδάτου).

Στὴ σχετικὴ μὲ τὸν Νικόλαο Κούρσουλα παράγραφος τοῦ «Ὁδηγοῦ Καταλόγου Χειρογράφων», δ.π., σελ. 75, ὁ Λίνος Πολίτης σημειώνει τὰ ἐξῆς οὐσιαστικά γιὰ τὸν Ζακύνθιο φιλόσοφος ὡς ὑπομνηματιστὴ τοῦ Ἀριστοτέλη: «Ἀντιμαχόμενος πρὸς τὸν Κορυθαλέα, διότι ἐστηρίχθη εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Ἀφροδισιά και ἐδειξεν οὕτω τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντίθετον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν, ὁ Κούρσουλας στηρίζεται εἰς τὸν Σιμπλίκιον και προσπαθεῖ νὰ δεῖξη συμφῶνους τὴν ἀριστοτελικὴν και τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ... Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἔγραψε τὰ αὐτὰ περίπου μὲ τὸν Κορυθαλέα ὑπομνήματα, τὰ ὅποια ἔμειναν ἀνέκδοτα, εἶχον ὅμως μεγάλην ὡς φαίνεται διάδοσιν ἐν Ἑπτανήσῳ, ὁπόθεν προέρχονται τὰ περισσότερα χειρόγραφα».

Δυστυχῶς, ὅσο δὲν ἔχουμε ἀκόμα καμιά ἔκδοσις τῶν τεσσάρων ὑπομνημάτων τοῦ Κούρσουλα, δὲν μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε συνολικὴ κρίσις γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ μέθοδος, τὸ ἐπίπεδος ἐνημέρωσις και τὴν ποιότητα σχολιασμοῦ στὰ ἔργα του. Ἐκεῖνο ποῦ συνάγεται σχετικὰ εὐκόλα και μὲ ἀπλὴ προσέγγισις τῶν ὑπομνημάτων τοῦ Κούρσουλα στὴ χειρόγραφη μορφή τους εἶναι, ὅτι γνωρίζει και ἀξιοποιεῖ τόσο τοὺς ἀρχαίους Σχολιαστὰς (Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιά, Θεμιστιος, Σιμπλίκιος, Φιλόπονος) ὅσο και τὸν βυζαντινὸ Μιχαὴλ Ψελλό, τὸν ἄραβος Ἀβερρόη και τοὺς δυτικούς σχολαστικούς Μεγάλο Ἀλβέρτος και Θωμᾶ Ἀκινάτη.

Φανερὴ εἶναι ὥστόσο, πραγματικά, ἡ προτίμησις τοῦ Κούρσουλα γιὰ τὸν Σιμπλίκιο (χωρὶς νὰ λείπει και ἡ κριτικὴ ἀντιμετώπισις του, π.χ. στὸ Ὑπόμνημα τῆς *Φυσικῆς*: «Σημείωσαι ὅτι τὸ αὔξεσθαι και τὸ φθίνειν ὁ μόντος Θεμιστιος και Σιμπλίκιος και Ψελλὸς λαμβάνουσι ἅμα ..., ἀλλ' ἔμοιγε δοκεῖ ...»), ὅπως φαίνεται και ἀπὸ περιστασιακὰς κρίσεις τοῦ τύπου «οἱ μόντος Ἀλέξανδρος και Φιλόπονος και Ψελλὸς φασὶ τὸν Ἀριστοτέλην βούλεσθαι ..., ὁ δὲ Σιμπλίκιος ... κρεῖττον δοκεῖ ἐξηγεῖσθαι, λέγων ...» (Ὑπόμνημα στὴ *Φυσιολογία*) ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ σημαντικό προγραμματικὸ του κείμενο στὸν ὑπομνηματισμὸ τῆς *Φυσιολογῆς* (τὸ «Προοίμιον», ποῦ δημοσίευσε ὁ Legrand, δ.π.), ὅπου δηλώνει ρητὰ ὅτι θὰ χρησιμοποήσει ὡς «καθηγεμόνα ἐν ταῖς ἐρμηνείαις Σιμπλίκιον τὸν πάνυ,

δς καίπερ Ἕλληνα καὶ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων διάπυρος ὑπερασπιστής, ἀλλ' οὖν ὀρθότερον, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν ἄλλων ἐξηγητῶν ἀγγιχνοῦστερον ἐξηγήσατο τὸν Ἀριστοτέλην.

Ἔχει προηγηθεῖ ἡ ἀπόρριψη τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέα μὲ τὴν ἀκόλουθη κρίση, ποῦ ἀφορᾷ καὶ ἐκείνους ποῦ τὸν ἀκολουθοῦν στὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα τους: «Πολλάκις ἐθαύμασα τῆς ἐνίων ἀφροντισίας ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐθελοκακίας, οἵτινες οὕτω τῇ τοῦ Ἀφροδισιέως Ἀλεξάνδρου (ἵνα τοὺς ἄλλους ἐάσω) πρόσκεινται διδασκαλίᾳ ὥστε ταύτην πασῶν τῶν ἄλλων προκρίνειν καὶ προτιμᾶν ...». Ἡ ἀντιπαράθεσις αὐτῆ ἀνάγεται τελικὰ στὴ βασικὴ καταδίκη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Κούρσουλα τῆς στάσεως, ποῦ τηρεῖ ἀπέναντι στὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλίᾳ καὶ τὸν τρόπο ἐρμηνείας τῆς ἢ σχολῆ τοῦ Θεόφιλου Κορυθαλέα, ποῦ εἶναι ἀσφαλῶς ὁ κύριος στόχος τοῦ Ζακυνθίου φιλοσόφου στὸ «Προοίμιον» τῶν Σχολίων στὴ *Φυσικὴ* (ἐπώνυμο ἐκεῖ: «Θεόφιλος Κορυθαλλεύς ὁ Ἀθηναῖος, ὅστις τὴν προρρηθεῖσαν μέθοδον τῆς διδασκαλίας παρὰ Καίσαρος Κρεμωνίνου τοῦ Παταβιέως διδασκάλου καὶ φιλοσόφου λαβὼν, ἐν τῇ Ἑλλάδι διασπεύρων οὐκ ἔληξεν, ἕως οὗ, παραχωρήσει θεοῦ, εἰς ἀδόκιμον ἐνέπεσε νοῦν καὶ οὕτω, πλανῶν καὶ πλανώμενος, διάπυρος ἐγένετο πρόμαχος καινοτομιῶν ...») ^{25α}.

Ὁ Κούρσουλας ἀπορρίπτει καθαρὰ τὴ λύση τῆς «διπλῆς ἀλήθειας», ποῦ χαρακτηρίζει τὸν Κορυθαλισμὸ καὶ ποῦ βγάζει τὸν κορυθαῖο ἀσφαλῶς Ἕλληνα φιλόσοφο τῆς Τουρκοκρατίας ἀπὸ τὴ δύσκολη θέση τοῦ χριστιανοῦ ἀριστοτελικοῦ («Φασὶ γὰρ ἐκεῖνα κατὰ μὲν τὴν φιλοσοφίαν, οὐ μὴν δὲ κατὰ τὴν πίστιν διῆχυρίζεσθαι. Βαβαὶ τῆς ἀτοκίας! ... Οὐδὲν γὰρ τῇ θεῖᾳ διδασκαλίᾳ, τουτέστι τῇ πίστει ἀντιτασσόμενον ἀλήθεια δύναται καλεῖσθαι ... Παραπλησίως δὲ τοῖς εἰρημένους καὶ τοῦτο φασίν' ἀμέλει τοῦτο μὲν κατ' Ἀριστοτέλην, τοῦτο δὲ κατὰ τὴν πίστιν ῥητέον»).

25α. Ἐκτός ἀπὸ τὸν Κορυθαλέα ὁ Κούρσουλας ἀναφέρεται μὲ βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς καὶ στὸν Μάρκο Βρετὸ τὸν Κυθάνιο, συμμαθητὴ του στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης ἀπὸ τὸ 1616, γνωστὸ γιὰ τὶς μακροχρόνιες σπουδές του γραμματικῆς, φιλολογίας, ρητορικῆς, φιλοσοφίας καὶ θεολογίας ἐκεῖ (1615-25), διδάκτορα ἱατρικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάντοβα. Ὁ Βρετὸς ἀσκήσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ στὴν πατρίδα του, τὰ Χανιά τῆς Κρήτης, καὶ πέθανε «ἐν ἀκμῇ τῆς αὐτοῦ ἡλικίας», κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Κούρσουλα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποῦ ἔγραψε τὰ Σχόλιά του στὴ «Φυσικὴ». Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἔγραψε φιλοσοφικὰ κείμενα ἢ δίδαξε φιλοσοφία. Βλ. καὶ Legrand, ὁ.π., καὶ σελ. 267-8.

Ὅπως ἔχω ὑποστηρίξει σὲ παλιότερο δημοσίευσμά μου²⁶, οἱ σωστὲς ἰδεολογικὲς διαστάσεις τοῦ «Κορυδαλισμοῦ» εἶναι ὅτι ὁ Κορυδαλεὺς εἶναι πολέμιος τῆς ἀθθαίρετης «θεολογικῆς» ἑρμηνείας τῶν Σχολαστικῶν. Ὁ ἀγώνας του, συνεχῆς καὶ ἐπίμονος, εἶναι νὰ ἑρμηνεύσει ἀθθεντικὰ τὸν Ἀριστοτέλη, καὶ ἀθθεντικότερη ἀπὸ κάθε ἄλλη (σχολαστικὴ, ἀβερροϊστικὴ, καὶ βυζαντινὴ ἀκόμη) εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀρχαίων Σχολιαστῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀφροδισιέα. Ἡ ἀθθεντικὴ ἑρμηνεία πρέπει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πίστη, ποὺ ἀσφαλῶς εἶναι ὑπέρτερη, ἀλλὰ δὲν ἐξυπηρετεῖ τὴ γνώση καὶ τὴν κατανόηση τοῦ ἀριστοτελικοῦ συστήματος. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὅταν τὸ χριστιανικὸ δόγμα ἀποδέχεται ὀρισμένες θέσεις τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας. Ὅσο γιὰ τὴν προσωπικὴ στάση τοῦ Κορυδαλέα ἀπέναντι στοῦ χριστιανικοῦ δόγμα ὑπάρχουν πολλὲς ἀποκαλυπτικὲς θέσεις, ἰδίως στὰ ἀνέκδοτα ἔργα του²⁷, ποὺ δὲν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀφοσίωσή του σ' αὐτό. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ διαφορὰ, ἡ ἀξία καὶ ὁ τίτλος τοῦ Κορυδαλέα ὡς σχολιαστοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι δὲν ἀναζητεῖ στὸν φιλόσοφο τὴν ἐπαλήθευση χριστιανικῶν δογμάτων, ὅτι κύριος σκοπὸς του εἶναι ἡ ὑπεράσπιση τῆς συνέπειας στοῦ ἀριστοτελικοῦ σύστημα, καὶ ὅτι, ὅπου χρειάζεται, ἐπιδιώκει μιὰ σαφῆ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἀλήθεια.

Αὐτὴ εἶναι ἡ λύση τῆς «διπλῆς ἀλήθειας», ποὺ ἀπορρίπτει μὲ μονολιθικὴ ἀσθηρότητα ὁ Κούρσουλας. Ἡ στάση του, καὶ σειρᾶς ἄλλων «φανατικῶν» Περιπατητικῶν ἀργότερα, συνοψίζεται σιτὴ φράση: «Εἰ δ' οὕτω τὸν Ἀριστοτέλην ὀρθῶς φιλοσοφῆσαι διίσχυρίζονται, ὥστε δοκεῖν τὴν ἀλήθειαν ῥέπειν πρὸς ἐκεῖνον μᾶλλον ἢ πρὸς τὴν πίστιν, καίτοι ῥαδίως ἠδύνατ' ἂν τὸν Ἀριστοτέλην ἐν πᾶσιν, ἤγουν ἐν τοῖς πλείστοις, σύμφωνον δεῖξαι τῇ πίστει, οὐ μὴν δὲ κατ' αὐτῆς ἐγεῖραι οὕτω πολέμιον ἰσχυρόν, καὶ αὐτῷ διὰ πλείστων συναγωνίζεσθαι λόγων ὄθεν τί γε ἄλλο συμβαίνει ἢ φαίνεσθαι τὴν πίστιν τῷ φυσικῷ ἐναντίαν λόγῳ, διὰ τὸ πεπεῖσθαι τοὺς πλείους εἰς ταῦτόν συμπύπτειν τὸν τε φυσικὸν λόγον καὶ τὴν Ἀριστοτέλους διδασκαλίαν...». Στὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης, ποὺ ἀξίζει

26. Βλ. Α. Γ. Μ π ε ν ά κ η ς, Νεωτερικὴ κριτικὴ τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, *Πρακτικὰ Παγκοσμίου Συνεδρίου Ἀριστοτέλης* (Θεσσαλονίκη, Αὐγουστος 1978), τ. Β' (Ἀθήναι 1981), 408 - 413 καὶ τὰ ἄλλα δημοσιεύματα τῆς Σημ. Ι, κυρίως τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ ἔργου τοῦ Cl. Tsoukas.

27. Βλ. ὁ.π., σελ. 409.

τήν ιδιαίτερη προσοχή και τήν ανάλογη εκτίμησή μας, θά ήταν πιά πολύ χρήσιμο νά μελετηθοῦν συγκριτικά τὰ Ὑπομνήματα τῶν δύο ἀνδρῶν.

Συγκεντρώνουμε τώρα ἐδῶ ὅλα τὰ γνωστά στοιχεῖα για τή χειρόγραφη παράδοση τῶν Ὑπομνημάτων τοῦ Νικολάου Κούρσουλα στόν Ἀριστοτέλη.

Εἰς τήν Ἀριστοτέλους φυσικήν πραγματείαν ὑπομνήματα καί ζητήματα.

Λένινγκραδ, Βιβλιοθ. Ἀκαδημίας Q 4 (W. 779, A. - C. 204), ἔτ. 1639, 115 φ.

Λένινγκραδ, Δημοσία Βιβλιοθ. 197 (W. 773), ἔτ. 1643 («κτῆμα Θεοδώρου Νάστου Καββαλιώτου τοῦ Μοσχοπολίτου») ²⁸

Ἀλεξανδρείας, Πατριαρχ. Βιβλιοθ. 476 (326) (W. 18, A. - C. 198) ²⁹, ἔτ. 1760 (ἀντίγραφο χφ ἔτ. 1654 «παρά Στεφάνου Τζιγαρά») ³⁰

28. Βλ. Α. Βρανοῦσης, Ὁ Χρ. Χρηστοβασιλῆς στή Ρωσσία, *Ἡπειρωτικό Ἡμερολόγιο* 1983, Ἰωάννινα 1983, 305 - 7.

29. Στό Συμπλήρωμα τῶν χφ τοῦ Ἀριστοτέλη καί τῶν Σχολιαστῶν τοῦ τῶν R. Arg y g o r o u i o s - I. C a r a s (Paris 1980) προστίθεται (No 14) στοὺς κώδικες Ἀλεξανδρείας, Πατριαρχ. Βιβλιοθ. ὁ κώδ. 348 [Κ. 269], 17ου αἰ., 86 φ. μέ περιεχόμενο τὸ Ὑπόμνημα στή Φυσική τοῦ Νικολάου Κούρσουλα καί κτητορικὴ ἔνδειξη «Τοῦ σοφωτάτου Νικολάου ἱερέως τοῦ Κλαρουζάνου». Τὸ ὄρθθ εἶναι ὅτι πρόκειται για ἔργο τοῦ Νικολάου Κλαροντζάνου, φ. 1^ο: «Περὶ τῆς φυσικῆς ἀκροάσεως ἢ ἀρχῶν. Τοῦ σοφωτάτου Νικολάου ἱερέως τοῦ Κλαροντζάνου. Βιβλίον Α, κεφάλαιον α^{ον}». Αρχ «Μέγα τῶ ὄντι καί οὐράνιόν τι χρῆμα ἢ φιλοσοφία...». Ὁ Νικόλαος Κλαροντζάνος ἢ Κλαροτζάνος ἢ Κλαροντζάνης ἢ Κλαροτζάνες ἀπὸ τήν Κρήτη ἀναφέρεται σὲ Συνοδικὴ πράξη τοῦ 1638 ὡς «διδάσκαλος καί θεολόγος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας». Τὸ 1639 χειροτονήθηκε Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας μέ τὸ ὄνομα Νικηφόρος. Στόν κώδ. Ἀθηνῶν, Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς 123, ἔτ. 1685, 145 φ., παραδίδονται τὰ ἐξῆς φιλοσοφικά ἔργα του: «Περὶ τοῦ ἀπλοῦ συλλογισμοῦ», «Περὶ ὑποθετικῶν συλλογισμῶν», «Περὶ ἀποδεικτικῆς» καί «Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων». Τὸ πρῶτο ἔχει τήν ἔνδειξη «Τοῦ σοφωτάτου Νικολάου ἱερέως τοῦ Κλαροντζάνου, αχλστ'», ἐνῶ στό τρίτο ἢ ἔνδειξη εἶναι «Τοῦ σοφωτάτου καί λογιωτάτου Νικολάου κλπ, νῦν δὲ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας». Στό τέλος «Νεόφυτος ὁ γράνας Κύπριος τὸ γένος ... 1685».

30. Στό φ. 361^ο: «... καί ταῦτα μέν ἄλλις περὶ τῆς φυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀκροάσεως. Ἀπὸ Χριστοῦ 1654» καί σὲ μικρὴ ἀπόσταση «Ἰαννουαρίφ ιζ' 1760» καί ἀπὸ κάτω «παρά Στεφάνου Τζιγαρά καί τόδε». Ὁ Στέφανος Τζιγαράς, γιός τοῦ Κωνσταντῆ, γεννήθηκε στὰ Ἰωάννινα τὸ 1637 καί φοίτησε για λίγους μῆνες μόνο στό Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης τὸ 1655. Στὴν ἐκδοση

- Ἰωνανίνων», EBE 2950 (W. 67), ἔτ. 1669 («χειρ Μιχαήλου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωνανίνων»)
 ἄλλοτε Καλλιπόλεως 22 (W. 647), 17ου αἰ. (ιδιόγραφος Βησσαρίωνος Μακρῆ)
 Λένινγκραδ, Δημοσία Βιβλιοθ. 642 (W. 775, A. - C. 199), ἔτ. 1709 (Κούρσουλας καὶ Κορυδαλεὺς)
 Ἰωνανίνων, EBE 1164 (W. 36), 18ου αἰ., «Εἰς τὸ Δ τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως» («Ἐκ τῶν τοῦ Σπυρίδωνος Βούλγαρι τοῦ Κερκυραίου»)
 Ἰωνανίνων, EBE 2288 (A. - C. 51), 18ου αἰ. («Νικολάου Ἀναγνώστου τοῦ ἐξ Ἰθάκης κτῆμα»)
 Ἰωνανίνων, EBE 2954 (W. 68, A. - C. Corr. 10), Βλ. Legrand, B. H. 17^e s., V, 265 - 8 (Βιβλιοθ. Μαυροκορδάτου - Μπαλτατζῆ No 12)
 Κωνσταντινουπόλεως, Πατριαρχ. Βιβλιοθ. R 416 (A. - C. 168), 18ου αἰ.

- Ὑπομνήματα καὶ ζητήματα εἰς τὸ Ἀριστοτέλους Περὶ οὐρανοῦ.*
 ἄλλοτε Καλλιπόλεως 16 (W. 645), 17ου αἰ. (χειρ Βησσαρίωνος Μακρῆ)
 Ἰωνανίνων, EBE 2950 (W. 67, A. - C. Corr. 9), ἔτ. 1669 (χειρ Μιχαήλου Μακρῆ)
 Ἰωνανίνων, EBE 2387 (A. - C. Corr. 8), ἔτ. 1675 (χειρ Καλλιοπίου Κουρκουμελίου)
 Πάτμου 409 (W. 1653), 17ου αἰ.
 Ἰωνανίνων, Ἰβήρων 1358 (A. - C. Corr. 24), ἔτ. 1722
 Ἰωνανίνων, Ἰβήρων 1356 (A. - C. Corr. 23), 18ου αἰ.
 Ἰωνανίνων, Δοχειαρίου 272 (A. - C. Corr. 18), 18ου αἰ.
 Ἰωνανίνων, EBE 1163 (W. 35), 18ου αἰ., φ. 1 - 198^v (δωρεὰ Π. Λάμπρου)³¹

τοῦ «Θησαυροῦ τῆς Ἐγκυκλοπαιδικῆς Βάσεως Τετραγλώσσου» τοῦ Γερασίου Βλάχου, Βενετία 1659, δημοσιεύεται μεταξὺ ἄλλων ἐπίγραμμα ὀκτὼ δίστιχων τοῦ Τζιγαρῆ. Ἦταν τότε 22 ἐτῶν, ἄρα ἡ ἀντιγραφικὴ ἐργασία του στὸ πρότυπο τοῦ κώδ. Ἀλεξανδρείας 476 μὲ τὴ χρονολογία 1654, σὲ ἡλικία δηλαδὴ 17 ἐτῶν, δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ.

31. Στὸν κώδικα αὐτόν, φ. 200^r - 292^v, ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ, ὅσο εἶναι ὡς σήμερα γνωστό, καὶ ἄλλο σχολιαστικὸ ἔργο (τὸ πέμπτο ;) τοῦ Νικολάου Κούρσουλα μὲ τὸν τίτλο «Ἐπιτομὴ τῆς εἰς τὴν Ἀριστοτέλους διαλεκτικὴν πραγματείας». Τοῦ τίτλου προηγεῖται «Δόξα τῷ ἐν τριάδι Θεῷ» καὶ ἀκολουθεῖ «Νικολάου Κούρσουλα Ζακυνθίου». Ἀρχ «Ὅσον μὲν ἀνθρώποις πρόξενος ἀγαθῶν, καὶ μὴν ψυχοφελῆς [sic] καὶ ψυχοτερπῆς τῆς σεμνοτάτης φιλοσοφίας ἢ ἐνθεος γῶσις ...». Τελ «... καὶ χρήσιμὸς ἔστιν ἡ εἰσαγωγή αὐτὴ πρὸς κατανόησιν τῶν δέκα τοῦ Ἀριστοτέλους κατηγοριῶν». Τὸ ἔργο διαιρεῖται σὲ τρία βιβλία καὶ σὲ «τμήματα» καὶ «κεφάλαια». Ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ τίτλοι «ζήτημα» καὶ σπανιότερα «ἀπορία», «ἀπάντησις».

- Ἰαθηνῶν, ΕΒΕ 2288 (Α. - C. 51), 18ου αἰ. κολοβ. («Νικολάου Ἰαθηνῶν γνῶστου τοῦ ἐξ Ἰθακῆς κτῆμα»)
 Κωνσταντινουπόλεως. ΜΠΤ 686 (W. 159, Α. - C. 174), ἔτ. 1744 (πρβλ. Ζαγορᾶς 49)
 Ζαγορᾶς 49 (Δουβουνιώτης, ΝΕ Π' /1916, 343), 18ου αἰ., φ. 135 ἐπ. (πρβλ. ΜΠΤ 686)
 Μεγάλου Σπηλαίου 198 (Καρᾶς, «Οἱ θετικῆς - φυσικῆς ἐπιστῆμης», σελ. 133), 18ου αἰ.
 Βουκουρεστίου 106 (485) (W. 379), 18ου, σελ. 370 - 595: «Εἰς τὸ Περὶ οὐρανοῦ Β»³²

Ἰπομνήματα καὶ ζητήματα εἰς τὸ Ἰριστοτέλους Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς.

- ἄλλοτε Καλλιπόλεως 16 (W. 645), 17ου αἰ. (χειρ Βησσαρίωνος Μακρῆ)
 Ἰαθηνῶν, ΕΒΕ 2387 (Α. - C. Corr. 8), ἔτ. 1675 (χειρ Καλλιοπίου Κουρκουμελίου)
 Ἰαθηνῶν, ΕΒΕ 1317 (Σακελίων, σελ. 239), 17ου αἰ. («Ἐκ τῶν τοῦ Ἰαλοῖσίου Γραδενίγου»)³³
 Πάτμου 409 (W. 1653), 17ου αἰ.
 Μετεώρων, Ἰολυμπιότ. 119 (Α. - C. 230), 17ου αἰ. («κτῆμα Ι. Μονῆς Μεταμορφώσεως Καρύτζας»)

Χαρὶς εἰδικὴ ἔρευνα δὲν εἶναι δυνατὴ ἢ ἀσφαλὴς ἀπόδοσις καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ στὸν Κούρσουλα ἢ ἢ ταύτισή του μὲ τὸ ἔργο ἄλλου Σχολιαστῆ.

32. Στὸν κώδικα αὐτόν, ποὺ περιέχει καὶ τὰ Ἰπομνήματα τοῦ Κούρσουλα στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (σελ. 606 - 890), ἀκολουθοῦν (σελ. 1004 - 1214) ἀνώνυμα Σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς* μὲ τὸν τίτλο «Εἰς τὰ τοῦ φιλοσόφου Περὶ ψυχῆς διᾶλεξις». Ἀρχ. «Τῶ καλλίστῳ οὐ τῆς φυσικῆς μόνον...». Καὶ γιὰ τὸ κείμενο αὐτὸ χρειάζεται εἰδικὴ ἔρευνα σὲ συνάρτησι μὲ τὰ ἄλλα, ὅλα ἀνέκδοτα, Σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς* τῶν Κορυδαλέα, Βλάχου, Κούρσουλα καὶ τυχόν ἄλλων μεταγενέστερων.

33. Στὸ φ. α τοῦ χφ: «Ἐκ τῶν τοῦ Ἰαλοῖσίου Γραδενίγου, ἰδία μηχανὴ τε καὶ μόχθῳ. Tractatus de generatione et corruptione». Γιὰ τὸν Γραδενίγο βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, Ἰαλοῖσιος - Ἰαμβρόσιος Γραδενίγος (c. 1616 - 1680), *Ἐπιτ. Μεσ. Ἀρχείου* τῆς Ἰακαδημίας Ἰαθηνῶν, Ε' (1955), 102 - 148. Ὁ Γραδενίγος ἔδρασε ὡς ἱεροκήρυκας στὴν περίοδο 1658 - 62 στὴ Ζάκυνθο. Διδάσκαλος τῆς σχολῆς τῆς Ἰαλλην. Κοινοτήτας Βενετίας ἦταν στίς περιόδους 1650 - 52 καὶ 1662 - 69. Γιὰ τὸ χφ μας βλ. σελ. 126 τῆς μελέτης Μανούσακα, στίην παράγραφο «Ἰδία ἔργα»: ἢ πληροφορία τοῦ Κ. Σάθα, Νεοελλ. Φιλολ., 336, δὲν ἐπιτρέπεται βεβαιότητα γιὰ τὸ ἂν πρόκειται γιὰ «σύνταγμα ἢ ἀντίγραμμά» τοῦ Γραδενίγου. Δὲν ἦταν ἐπίσης γνωστὴ ἢ τύχη τοῦ κώδικα, ποὺ ἀεσῶζετο παρὰ Σοφοκλεῖ Οἰκονόμου (1809 - 1877)».

- Ἰαθηνῶν, ΕΒΕ 1139 (W. 33), ἔτ. 1709 («πόνημα καὶ κτήμα Ἰαθανα-
σίου ἱεροδιακόνου») ³⁴
- Ἰαγίου Ἰουρου, Ἰβήρων 1358 (A. - C. Corr. 24), ἔτ. 1722
- Ἰαγίου Ἰουρου, Ἰβήρων 1356 (A. - C. Corr. 23), 18ου αἰ.
- Ἰαθηνῶν, ΕΒΕ 1908 (A. - C. Corr. 4), 17ου αἰ., φ. 124 - 227 (προέ-
λευση Μονὴ Βελίτζης Ἰηπειρου)
- Μηλεῶν 92 (W. 896), ἀρχῶν 18ου αἰ.
- Ζαγοῤῥα 60 (W. 2265, A. - C. Corr. 173), 18ου αἰ. κολοβ.
- Τυρνάβου, Βιβλιοθ. Πέζαρου 5 (A. - C. 410), 18ου αἰ.
- Τυρνάβου, Δημοστ. Βιβλιοθ. 22 (Πολίτης, «Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χφφ.»,
1976, σελ. 51), 18ου αἰ.
- Βουκουρεστίου 106 (485) (W. 379), 18ου αἰ., σελ. 606 - 890
- Ἰεροσολύμων, Πατριαρχ. Βιβλιοθ. (Ἰαγ. Σάββα) 548 (W. 735), ἔτ. 1738
Laurent. Ashburham. 184 (W. 623)
- Cambridge Add. 5946 (A. - C. 131), 18ου αἰ.

Χρήσιμη τέλος εἶναι ἡ συγκεντρωτικὴ ἐπισήμανση τῶν χειρο-
γράφων μὲ Ἰυπομνήματα τοῦ Νικολάου Κούρσουλα στὸν Ἰαριστο-
τέλη, ποῦ ὀφείλονται στὸν μαθητὴ τοῦ Ἰηπειρώτη διδάσκαλο Βησ-
σαρίωνα Μακρῆ ἢ ἔχουν Ἰηπειρωτικὴ προέλευση, ὄσο τὰ σχετικὰ
στοιχεῖα μᾶς εἶναι γνωστὰ.

ἸΟ κῶδ. τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης τοῦ Λένινγκραδ 197, ποῦ
περιγράφει ὁ Λ. Βρανούσης (βλ. Σημ. 28), περιέχει τὰ Ἰυπομνήματα
τοῦ Κούρσουλα στὴ *Φυσική*, εἶναι γραμμένος στὰ 1643 (τὴν ἐποχὴ
δηλαδὴ ποῦ ὁ Κούρσουλας δίδασκε στὴ Ζάκυνθο) καὶ εἶχε περάσει
ἀργότερα στὴν κατοχὴ τοῦ γνωστοῦ Ἰηπειρώτη λόγιου Θεοδώρου
Νάστου Καβαλιώτου τοῦ Μοσχοπολίτου ³⁵.

34. Στὸ φ. 1^ο ἐπάνω: «Καὶ τότε πρὸς τοὺς ἄλλοις Ἰαθανασίου ἱεροδιακόνου
πόνημα καὶ κτήμα». Στὸ τέλος, φ. 77^ο: «αψβ» Μαρτίου ατ». Στὸ παράφυλλο
τοῦ δεσμάτος κατάλογος μελετητῶν τοῦ ἔργου μὲ χρονολογίαι ἀπὸ τὸ 1714 ὄς
τὸ 1743 καὶ μὲ τὴν ἐνδειξη «ἤρξαντο τῆς παρούσης πραγματείας...». Στὸ 1743
μεταξὺ ἄλλων «ὁ σινιὸρ Ἰαντώνιος», ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ στὰ Ἰεπτάνησα.

35. Ἰενα ἐγχειρίδιο Λογικῆς τοῦ Θεοδώρου Νάστου Καβαλιώτη, ποῦ ὀπῆρξε
μαθητῆς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, περιέχει ὁ κῶδ. Βουκουρεστίου, Ἰακαδημίας
210, ἔτ. 1755 (προέρχεται ἀπὸ τὸ Κολλέγιο τῆς μονῆς τοῦ Ἰαγίου Σάββα), ἐνῶ
ὁ κῶδ. Βουκουρεστίου, Ἰακαδημίας 203 (383), 19ου αἰ., περιέχει μῖα «Φυσικὴ
πραγματεία» (σελ. 1 - 122) καὶ μῖα «Μεταφυσικὴ» (σελ. 125 - 228) τοῦ Θεοδώρου
Καβαλιώτη. Βλ. V. P a r a c o s t e a, Teodor Anastasie Cavalioti, Βουκουρεστί
1932 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ περιοδ. *Revista Istorică Română*, 1/1931, 383 - 402
καὶ 2/1932, 59 - 82).

Ὁ κώδ. Ἀλεξανδρείας, Πατριαρχ. Βιβλιοθ. 476, ἔτ. 1760 μὲ τὰ Ὑπομνήματα στὴ *Φυσικὴ* εἶναι ἀντίγραφο παλαιότερου χειρογράφου (1654), ποὺ εἶχε γραφεῖ ἢ ἀνήκε στὸν Ἡπειρώτη Στέφανο Τζιγαρᾶ (βλ. Σημ. 30).

Ὁ κώδ. Ἀθηνῶν, ΕΒΕ 2950, ἔτ. 1669 μὲ τὰ Ὑπομνήματα στὴ *Φυσικὴ* καὶ στὸ *Περὶ οὐρανοῦ* ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸ νεώτερο ἀδελφὸ τοῦ Βησσαρίωνος Μιχαῆλο Μακρῆ.

Ὁ κώδ. Ἀθηνῶν, ΕΒΕ 1908, 18ου αἰ. μὲ τὰ Ὑπομνήματα στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* προέρχεται ἀπὸ τὴν Μονὴ «Βελίτζης» = Βύλιζας, κοντὰ στὸ χωριὸ Καλαρρύτες Ἄρτας³⁶.

Καὶ βέβαια οἱ κώδικες ἄλλοτε Καλλιπόλεως 16 καὶ 22 μὲ τὰ Ὑπομνήματα στὸ *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* καὶ στὴ *Φυσικὴ* ἀντίστοιχα εἶναι ἰδιόγραφοι τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ³⁷.

ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΒΛΑΧΟΥ ΣΤΟ «ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ» ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Μὲ τὴν προσθήκη τοῦ κώδ. ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 τὰ γνωστὰ χειρόγραφα, ποὺ περιέχουν τὰ Σχόλια τοῦ Γερασίμου Βλάχου (1605/7 - 1685)³⁸ στὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τώρα ἑξί³⁹. Πρώ-

36. Βλ. τὴ Σημείωση 21.

37. Ἰδιόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ εἶναι καὶ ὁ κώδ. Ἀθηνῶν, ΕΒΕ 2776 (παλαιὸς ἀριθμὸς 2049, Α. - C. 53), ἔτ. 1671, 281 φ. Περιέχει «Ἀλεξάνδρου φιλοσόφου καὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν διδασκάλου κατ' ἄμφω τὰς διαλέκτους, τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος τῆς Μ. Ἐκκλησίας τοῦ ἐκ τῆς Κωνσταντίνου εἰς τὸ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς Ἀριστοτέλους». Αρχ «Περὶ τοιαύτην ἄρα καταγινόμεθα πραγματεῖαν...» (πρόκειται, ὅπως εἶναι τώρα γνωστὸ, γιὰ ἔργο τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως μὲ σχόλια τοῦ Μαυροκορδάτου — βλ. Δ. Γ. Ἀποστολίδης, Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλέα στὸ Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλη, *Ἑλληνικά*, 29/1976, 311 - 15, μὲ ἀφορμὴ τὸν κώδ. Ἀθηνῶν, ΕΒΕ 1173). Στὸ τέλος, φ. 281^ν: «αχουᾶ, Ἰανουαρίῳ ἡ', ἐγράφη δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων».

38. Γιὰ τὸν Γεράσιμο Βλάχο εὐτυχῆσαμε νὰ ἔχουμε τὸ ἔργο τοῦ Β. Ν. Τατάκη, Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρήσιος (1605/7 - 1685). Φιλόσοφος, θεολόγος, φιλόλογος, Βενετία (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν 5) 1973, 162 σελ. (σελ. 3 - 54: Βιογραφία καὶ συγγράμματα. Γιὰ τὰ Σχόλια στὸ *Περὶ ψυχῆς* βλ. σύντομες ἀναφορὲς στίς σελ. 38, 43, 51 - 2. Στὸ Β' Μέρος ἡ ἀνάλυση ἔργων τοῦ Βλάχου ἀφορᾶ μόνο τὰ τυπωμένα ἔργα του). Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν τῆς Β. α. Μπόμπου - Σταμάτη, *Ἑλληνικά*, 28 (1975), 460 - 67.

39. Στὸ πολὺ χρήσιμο ἀρθρο τῆς Β. Μπόμπου - Σταμάτη, Παρα-

τιστα όμως πρέπει να διευκρινισθεί ότι από τους κώδικες αυτούς τρεις περιέχουν πλήρη δὺο ἐρμηνευτικά ἔργα στὸ *Περὶ ψυχῆς*, δύο κώδικες περιέχουν μόνο καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ δεύτερο, ἐνῶ ὁ Κωνσταντινουπόλεως, ΜΠΤ 493 παρουσιάζει μιὰ ἀκόμα ἀπροσδόκητη ἰδιοτυπία.

Τὸ πρῶτο ἔργο (Α) ἔχει τὸν τίτλο «Εἰς τὰ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία σύντομος παράφρασις καὶ ζητήματα». Αρχ. «Προοίμιον. Ἐπειδὴ περ οὐδεμία γένεσις ἢ φθορά χωρὶς εἶδους τελεῖσθαι σαφέστατα ἐγνωμέν ...». Τελ. «... ὧν χάριν κινεῖται τὰ μέλη καὶ αἱ συζεύξεις τῇ ἐκτάσει καὶ καμπυλότητι. Καὶ περὶ τούτων ἄλλως. Τέλος τοῦ 3^{ου} βιβλίου περὶ ψυχῆς». Παραδίδεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς χειρόγραφα :

(1) Ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23, ἔτ. 1663 (ἰδιόγραφος κώδικας Βησσαρίωνος Μακρῆ), φ. 1 - 263. Εἶναι τὸ χειρόγραφο, ποὺ δίνει τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὸ μελέτημα αὐτὸ (βλ. παραπάνω, σελ. 149 ἑπ.) καὶ παραδίδει τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κούρσουλα (μεταγενέστερη προσθήκη).

(2) Ἰασίου MS 239 (Ἀκαδημίας 48), ἔτ. 1669. Ἐχει γραφεῖ στὴ Μονὴ τῆς Θεοτόκου Παλαιοπόλεως Κερκύρας καὶ ἀποδίδει τὸ ἔργο ρητὰ στὸν Βλάχο : «παρὰ Γερασίμου Ἱερομονάχου Βλάχου τοῦ Κρητός, τοῦ τῶν ἐπιστημῶν κοινοῦ καθηγητοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου ταπεινοῦ κήρυκος». Ὁ Ν. Δόσιος (1902) εἰκάζει ὅτι εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Βλάχου, δὲν ἔχουμε ὁμως δυστυχῶς πρόσβαση στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο γιὰ τίς σχετικὲς συγκρίσεις, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ δύο ἀρχαιότερων χειρογράφων κάνει προβληματικὴ τὴν κρίση τοῦ καταλογράφου τῶν χφφ. «τῆς ἐν Ἰασίῳ Κεντρικῆς Βιβλιοθήκης». (Ὁ κώδικας ἀφιέρωθηκε στὴν Ἀθηντικὴ Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου ἀπὸ τὴν Ἀργυρὴ σύζυγο Θωμᾶ Β' Λογοθέτου «τοῦ ἐκ Καστορίας»). Περιέχει καὶ τὰ δύο ἔργα σὲ 392 φύλλα.

(3) Ἀθηνῶν, ΕΒΕ 1316, ἔτ. 1695. Προέρχεται ἀπὸ τὴ Σχολὴ τῆς Ἄρτας⁴⁰ καὶ ἀνῆκε στὴ Βιβλιοθήκη Σ. Οἰκονόμου. Ἡ ἐνδειξὴ «Γε-

τηρήσεις στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Γερασίμου Βλάχου, *Ἑλληνικά*, 28 (1975), 375 - 93 ἀναφέρονται 4 χφφ. Δὲν εἶναι δηλαδὴ γνωστός καὶ ὁ κώδ. Ἄγ. Ὅρους, Ἰβήρων 241, 18ου αἰ. Ἄλλες συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὰ ἔκσι στοιχεῖα βλέπε παρακάτω.

40. Στὸ φ. 214^ε: «αψια' ἀπριλίου κατ' ... ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν ὁ ... τῆς ἐν Ἄρτι σχολῆς καθηγητῆς κύρ Χρόσανθος εἰς Ἄρταν...» (πρόκειται γιὰ τὸν Χρόσανθο Ἡπειρώτη ἢ Ζιτσαῖο).

ρασίμου Βλάχου» έχει προστεθεί από άλλο χέρι. Το κείμενο Α στά φ. 1 - 207.

(4) Σκιάθου, Μονής Εδαγγελισμού 21, έτ. 1742. Είναι προφανώς απόγραφο του προηγούμενου ή προέρχεται από κοινή πηγή. Το κείμενο Α έχει έδω τον τίτλο «Γερασίμου Βλάχου του Κρητός εις τά περί ψυχής του 'Αριστοτέλους βιβλία» (φ. 1 - 252^ν).

(5) 'Αγίου 'Ορους 4361.2 ('Ιβήρων 241), 18ου αί. Το κείμενο Α (φ. 86 - 370) παραδίδεται έδω χωρίς τό όνομα του συγγραφέα και έπεται του κειμένου Β.

Τό δεύτερο έργο (Β) δέν φέρει σέ κανένα χειρόγραφο τό όνομα του συγγραφέα ούτε την ένδειξη «Του αυτού», έχει τον τίτλο «Εις τάς του 'Αριστοτέλους περί ψυχής βίβλους ζητήματα και άποριών λύσεις» (Αρχ «'Η περί ψυχής πραγματεία πάντων των έν τή φυσιο-λογία ...». Τελ «... και ταυτα έν βραχεί άρκεισθω») και καλύπτει μόνο τά βιβλία Α και Β του *Περί ψυχής*. Παραδίδεται πλήρες στους κώδικες (1) άλλοτε Καλλιπόλεως 23 (έτ. 1663), φ. 264^ρ - 343^ρ, (2) 'Ιασιού, 'Ακαδημίας 48 (έτ. 1669) και (5) 'Αγ. 'Ορους, 'Ιβήρων 241 (18ου αί.), φ. 13 - 85, ένω οι κώδικες (3) 'Αθηνών, ΕΒΕ 1316 (έτ. 1695), φ. 210 - 214 και (4) Σκιάθου, Μονής Εδαγγελισμού 21 (έτ. 1742), φ. 253 - 257 περιέχουν τά πρώτα ένδεκα ζητήματα (Τελ «... άλλ' ούν δευτέρας έστι σκέψεως, και έπομένως παρά τής ψυχής είδοποιούνται»).

'Αρχαιότερος όλων των παραπάνω κωδίκων είναι (6) ό Κωνσταντινουπόλεως, ΜΠΤ 493, 1658 (διά χειρός Γρηγορίου Μελισσηνού του Κρητός⁴¹, Σιναΐτου ιερομονάχου, πιθανώς μαθητού του Γερασίμου Βλάχου στην Κρήτη, γνωστού από τά έπιγράμματα που συνοδεύουν τά έργα του *Θησαυρός τετραγλωσσος* και *'Αρμονία όριστική των όντων*⁴². 'Ο κώδικας, στη μορφή του κειμένου Α και έπώνυμα, περιέχει τά Σχόλια του Βλάχου μόνο στο πρώτο

41. Στο τέλος των Περιεχομένων του κώδικα (φ. 1 - 14^ρ: «Πίναξ άκριβής του παρόντος βιβλίου κατασελίδων και κεφαλαίων»), στο φ. 14^ρ: «Τέλος και τφ Θεφ δόξα. Γρηγόριος ό Μελισσηνός ταυτα έγραψε και έπούδασεν ές άκρον, 1658». Στο φ. 492^ρ: «'Εγράφη τό παρόν βιβλίον παρ' έμοσ Γρηγορίου Ιερομονάχου Μελισσηνού του Κρητός και Σιναΐτου δι' ένός μηνός κατά τό αχνησ» και στο φ. 510^ρ: «παρά του λογιωτάτου Γρηγορίου κλπ.».

42. Βλ. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, 'Ιεροσολυμητική Βιβλιοθήκη, τ. Ε' (1915), 52 - 54. 'Ο κώδικας έχει 533 φ. και περιέχει άκόμη τό «Κατά 'Ελλήνων» του Θωμά 'Ακινάτη και «Θεολογικά άπανθίσματα».

βιβλίο τοῦ *Περὶ ψυχῆς*: «Εἰς τὰ περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία σύντομος παράφρασις καὶ ζητήματα παρὰ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητός, τοῦ τῶν ἐπιστημῶν κοινῶς καθηγητοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ Ἐδαγγελίου ταπεινοῦ κήρυκος». Αρχ «Προοίμιον. Ἐπειδὴ περ οὐδεμία γνῶσις ...» (φ. 17^ρ - 32^ρ, ὅπου Τελ «... οὕτως περὶ τῶν μορίων τῆς ψυχῆς διαπορεῖται. Τέλος τοῦ α^{ου} βιβλίου περὶ ψυχῆς»). Στὸ φ. 32^ν: «Εἰς τὸ δεῦτερον βιβλίον περὶ ψυχῆς τοῦ φιλοσόφου παραφράσεις τε καὶ ζητήματα. Κεφάλαιον πρῶτον», χωρὶς τῆ συνέχεια τοῦ κειμένου στὸ ὑπόλοιπο τῆς σελίδας, ποὺ μένει κενό.

Στὸ φ. 33^ρ: «Εἰς τὸν δεῦτερον περὶ ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους λόγον ὑπόμνημα» (Γ) Αρχ «Ἡ λελογισμένη τοῦ ἐμοῦ Σταγειρήτου [sic] κατὰ τῶν προγενεστέρων περὶ τῆς ψυχικῆς βάσανος οὐσίας ...». Τελ «... κεφάλαιον ια^{ον}. Περὶ ἀφῆς», φ. 300^ρ, ὅπου τὸ ἔργο διακόπτεται μὲ τὴ φράση τοῦ ἀντιγραφέα «Φθάσαντες τὸ τέλος τὸ πεπονημένον, δόξαν ἀναπέμπομεν Θεῷ τῷ ἐν τριάδι, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας». (Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ κεφάλαιο «Περὶ ἀφῆς», ὅπως καὶ τὸ κεφ. ιβ', δὲν περιλαμβάνονται στὸν «Πίνακα» περιχομένων, ποὺ τελειώνουν, στὸ φ. 14^ρ μὲ τὸ κεφ. ι' «Περὶ γεύσεως». Τὸ κεφ. ια' ἀντιστοιχεῖ στὸ *Περὶ ψυχῆς* B 11, 422 b 17 ἐπ.). Ὁ κῶδ. ΜΠΤ 493 δὲν καλύπτει λοιπὸν τὸ βιβλίο Γ τοῦ *Περὶ ψυχῆς* οὔτε στὴ μορφή Α οὔτε στὴ νέα μορφή Γ καὶ δὲν περιέχει τὸ κείμενο τῆς μορφῆς Β (στὰ βιβλία Α καὶ Β).

Ἀπὸ τὰ προεκτεθέντα προκύπτει ὅτι ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν Σχολίων στὸ *Περὶ ψυχῆς*, ποὺ συνδέεται μὲ τὸν Γεράσιμο Βλάχο, προσφέρει τρία διαφορετικὰ κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο καὶ κύριο (Α) ἀποτελεῖ τὴν ἐκτενέστερη μορφή τῶν Σχολίων στὰ τρία βιβλία τοῦ *Περὶ ψυχῆς*, τὸ δεύτερο (Β) προσφέρει μιὰ πολὺ πὸ σύντομη μορφή Σχολίων στὰ δύο πρῶτα βιβλία τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου (μὲ ἄνιση μάλιστα ἀνάπτυξη τοῦ πρώτου σὲ 11 φύλλα καὶ τοῦ δευτέρου σὲ 70 φύλλα), καὶ τὸ τρίτο (Γ) ἐκτενῆ Σχόλια στὸ δεύτερο μόνον βιβλίο τοῦ ἴδιου ἔργου (γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὰ κεφ. 1 - 10 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ).

Τὰ σχετικὰ προβλήματα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Τὸ κείμενο Β εἶναι κι αὐτὸ ἔργο τοῦ Γερασίμου Βλάχου; Δὲν παραδίδεται βέβαια στὸν ἀρχαιότερο κώδικα τοῦ Μελισσηνοῦ (1658), ποὺ ἔχει κρητικὴ προέλευση — ὁ Βλάχος εἶχε συνθέσει ἤδη μὲγάλο μέρος τῶν ἐρμηνευτικῶν στὸν Ἀριστοτέλη ἔργων του στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ 1640 ὡς τὸ 1655 καὶ βρισκόταν τότε στὴ Βενετία — ὑπάρχει

δμως στους κώδικες των ετών 1663 και 1669 (ο Βλάχος βρισκόταν στην Κέρκυρα από το 1663 ως το 1680). Θά μπορούσε λοιπόν να είναι νεώτερη μορφή Σχολίων της πρώτης περιόδου της Βενετίας (1655 - 1663)⁴³, ωστόσο η τελική μας κρίση πρέπει να στηριχθεί σε συγκεκριμένα εσωτερικά κριτήρια, πέρα από τις εξωτερικές ομοιότητες ή διαφορές. Σοβαρές διαφορές παρουσιάζει π.χ. η διαίρεση των Υπομνημάτων: στη μορφή Α έχουμε τους τίτλους «κεφάλαιον», «ζήτημα», «θέσις» (ή ήμετέρα θέσις - ή έναντία θέσις) και «ἐπιχειρημα». Στη μορφή Β: «ζήτημα», «θεώρημα», «ἐνστασις» (και ἀραιότερα «ἀντίρρησις»). Στη Γ: «λήμμα», «χωρίον», «διάλεξις», «τμήμα», «θεώρημα», «ἀπορία».

Ποιά είναι η σχέση του κειμένου Γ, δηλ. των σχολίων στο δεύτερο μόνο βιβλίο του *Περὶ ψυχῆς* του μοναδικού κρητικού κώδικα Μελισσηνού (1658), με τὰ σχόλια της μορφῆς Α στο ἴδιο βιβλίο όλων των ἄλλων κωδίκων; Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, ποῦ συναντοῦμε στο αὐτόγραφο χειρόγραφο τῆς δωρεᾶς των ἔργων τοῦ Βλάχου πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Βενετίας, «Εἰς τὰ τρία βιβλία περὶ ψυχῆς παραφράσεις τε καὶ ζητήματα», ἀπηχῆ τὸν τίτλο των σχολίων τῆς μορφῆς Α (βλ. Τατάκης, ὁ.π., σελ. 36-38 καὶ 51-52 με χρονολόγηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ στὴν πρώτη περίοδο τῆς Βενετίας ὡς τὸ 1663). Κι ἀκόμα, γιατί ὁ κώδικας Μελισσηνού (1658) ἀκολουθεῖ τὴ μορφή Α στο πρῶτο βιβλίο, με τὴν ἐπισημανθεῖσα ἐγκατάλειψη τῆς συνέχισης καὶ τοῦ δευτέρου βιβλίου με τὴν ἴδια μορφή (φ. 32^ν), καὶ γιατί ἡ μορφή Γ στὸν μοναδικὸ αὐτὸν κώδικα διακόπτεται στο κεφ. ι' τοῦ δευτέρου βιβλίου;

Τὸ ἐνδεχόμενον τὰ Σχόλια τῆς μορφῆς Γ νὰ ἀνήκουν σὲ ἄλλο γνωστὸ φιλόσοφο τῆς Τουρκοκρατίας, ποῦ ἔγραψε Ὑπόμνημα στο *Περὶ ψυχῆς* πρὶν ἀπὸ τὸ 1658, δὲν ἐπαληθεύεται. Τὸ κείμενον αὐτὸ δὲν ἔχει σχέση οὔτε με τὰ Σχόλια τοῦ Νικολάου Κούρσουλα (1652) στο *Περὶ ψυχῆς* (βλ. πῶς πάνω) οὔτε με τὰ ἀντίστοιχα ἐξαιρετικὰ διαδεδομένα (σὲ περισσότερα ἀπὸ 50 γνωστὰ χειρόγραφα) Σχόλια τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλέα (1646). Ἐς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀρχαιότερος γνωστὸς κώδικας των ἀνέκδοτων ἐπίσης «Υπομνημάτων τοῦ σοφωτάτου Κορυθαλέως εἰς τὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλους» (Ἰασιού,

43. Ἡ ἀποψη τῆς Καρ Σταμάτη στο θέμα αὐτό, ὁ.π., σελ. 386, εἶναι: «Ἄδὲν δηλώνεται ἂν πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Βλάχου, εἶναι ὁμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, πολὺ κοντὰ στο ὄφος του».

Κεντρική Βιβλιοθ. 56 = Π - 52 Valeriu) είναι γραμμένοι στην Κέρκυρα τὸ 1669⁴⁴.

Τὰ προβλήματα λοιπὸν τῶν τριῶν μορφῶν τῶν Σχολίων στὸ *Περὶ ψυχῆς*, τοῦ ἀποδίδονται στὸν Γεράσιμο Βλάχο, μποροῦν καὶ πρέπει νὰ λυθοῦν μὲ συστηματικὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου τους. Ἀλλὰ ἡ ἔρευνα αὐτὴ ξεπερνᾷ τοὺς στόχους τῆς παρούσας συμβολῆς στὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου δύο σημαντικῶν σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στὸ 17ο αἰώνα.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

(Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρένθεση παραπέμπουν στὶς Σημειώσεις)

<i>Ἀρχαῖοι καὶ Μεσαιωνικοὶ συγγραφεῖς</i>	<i>Μεταβυζαντινοὶ</i>
Ἀβερρόης 153	Ἀθάνασιος Ἱεροδιάκονος 159, (34)
Ἀλβέρτος ὁ Μέγας 153	Ἀναγνώστου Νικόλαος ὁ ἐξ Ἰθάκης 157, 158
Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεὺς 153 - 155	Ἀναστάσιος Βασιλείου 150
Ἀλκίνοος (= Ἀλβίνος) 149	Ἀντώνιος, σινιὸρ (34)
Ἀριστοτέλης 141, 144, 145, 151, 153 et passim, (1), (8), (19), (25), (26), (30), (31), (32)	Ἀντωνίου Ἰωάννης τοῦ Ἰουλιανοῦ 148
Βλεμμύδης Νικηφόρος 148, (17)	Ἀργυρὴ σύζυγος Θεωμ. Β' Λογοθέτου τοῦ ἐκ Καστορίας 161
Ἐδκλείδης 144, 145	Ἀρσένιος Μονεμβασίας 147
Θεόφιλος 153	Βασιλόπουλος Μπαλάνος 150
Θεών 145	Βλάχος Γεράσιμος 150, 151, 160 et passim (5), (8), (21), (30), (32), (38), (39), (43)
Θωμᾶς Ἀκινάτης 153, (42)	Βρετὸς Μάρκος (25α)
Κλεομήδης 144	Βούλγαρης Εὐγένιος (35)
Νικόμαχος Γερασηνὸς 143, 147, (7)	Βούλγαρης Νικόλαος (5)
Πλάτων 149	Βούλγαρις Σπυρίδων 157
Πρόκλος 143 - 145, (7)	Βουλισμάς Δωρόθεος 148
Πυθαγόρας 148	Γκιούμας (Σχολὴ Γκιούμα) 142
Συμεὼν Σήθ 147, (16)	Γραδενίγος Ἀλοῖσιος 158, (33)
Σιμπλίκιος 153	Δαράκιος Σαφρόνιος (5)
Φιλόπονος 153	Δωρόθεος Λέσβιος (1)
Ψελλὸς Μιχαὴλ 144, 145, 147, 148, 153, (16), (17), (18)	Εὐγένιος Αἰτωλὸς 152
	Ζερζούλης Νικόλαος (1)

44. Ἄλλοι 15 κώδικες εἶναι τοῦ 17ου αἰώνα: Ἱεροσολύμων, Παναγ. Τάφου 116 (ἔτ. 1677), Ἀθηνῶν, ΕΒΕ 2702 (ἔτ. 1677 - 82), Ἱεροσολ., Παναγ. Τάφου 212 (ἔτ. 1691) Μόσχας, Συνοδ. Βιβλιοθ. 17 (436/3) καὶ Κεντρικῶν Ἀρχείων XVII, Marcianus gr. IV, 47 καὶ IV, 48 κλπ.

- Θεοφάνης ηγούμενος Ἁγ. Νικολάου
τοῦ ἐν χωρίῳ Σκαμινέλι 145
- Ἰωάννης ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος Τραπε-
ζοῦντος (2), (21)
- Καβαλιώτης Θεόδωρος 156, 159, (35)
- Καλλίνικος, μητροπολίτης Πρεσπῶν 143
- Κεραμεὺς Νικόλαος 143
- Κλαροντζάνος Νικόλαος (29)
- Κορυδαλεὺς Θεόφιλος 145, 146, 152 -
155, 157, 164, (1), (8), (13), (21), (25α),
(32), (37)
- Κουρκουμέλιος Καλλιόπιος 152, 157,
158, (23)
- Κούρσουλας Νικόλαος 144, 151 et passim,
(5), (8), (20), (21), (24), (25), (25α),
(29), (31), (32)
- Κρεμωνίνιος Καίσαρ 154
- Κριτόπουλος Μητροφάνης (17)
- Λάσκαρις Ἰανὸς (16)
- Μακρῆς Βησσαρίων 142 et passim, (5),
(9), (10), (11), (15), (16), (21), (25),
(37)
- Μακρῆς Μιχαῆλος 149, 157, 160, (20)
- Μαρκουρᾶς Ἰωαννίκιος 148, (19)
- Μαρκουρᾶς Ὀκταβιανὸς 152
- Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος 145, (12),
(37)
- Μελέτιος Πελοποννήσιος (19)
- Μελισσηνὸς Γρηγόριος 162 - 164, (41)
- Μηλιάτης Ἡλίας 152
- Νεόφυτος ὁ Κύπριος (29)
- Νικηφόρος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας
βλ. Κλαροντζάνος Νικόλαος
- Παΐσιος ἱερομόναχος 150
- Παπαβασιλόπουλος Δανιήλ 150
- Πέζαρος Ἰωάννης 159
- Πετριτίτης Πάνος 145
- Πολλανης Νικόλαος, ἱερεὺς (23)
- Πορφυρόπουλος Μάρκος (16)
- Ραρτοβρος Ἀλέξιος (19)
- Ραρτοβρος Πρίαμος (19)
- Σκαρλάτος Ἀλέξανδρος 146
- Τζιγαρᾶς Στέφανος 156, 160, (30)
- Τζιγαρᾶς Κωνσταντᾶς (30)
- Τριανταφύλλου Σπυρίδων (5)
- Χρηστοβασίλης Χρήστος (28)
- Χρόσανθος Ἡπειρώτης ἢ Ζιτσαῖος (40)
- Χρόσανθος ἱερομόναχος (13)
- Νεώτεροι καὶ σύγχρονοι ἐρευνητές*
- Ἀποστολόπουλος Δ. (37)
- Ἀραβαντινὸς Π. (6)
- Αργυροπούλιος R. (Ἀργυροπούλου P.)
(19), (29)
- Ast F. 147
- Βρανούσης Α. 159, (28)
- Caras I. βλ. Καρᾶς Γιάννης
- Cramer, J. A. (18)
- Delatte A. 147, (16)
- Δημαρᾶς, Κ. Θ. (6)
- Δημητρακόπουλος Α. (12)
- Δόσιος Ν. 161
- Δουβουνιώτης Κ. 158, (5)
- Hoche R. 147
- Καρᾶς Γιάννης 158, (19), (29)
- Κόμνος Σ. (7)
- Λάμπρος Π. 157
- Legrand E. 153, 157, (25α)
- Lodovicus A. 148
- Μανούσακας Μ. (33)
- Μαυροκορδάτος - Μπαλτατζῆς Γ. 153,
157
- Μπενάκης Α. (1), (2), (21), (26)
- Mullach A. 149
- Οἰκονόμου Σ. 161, (33)
- Omont H. (12)
- Papacostea V. (35)
- Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς Α. 142 - 144,
(3), (7), (8), (10), (11), (12), (42)
- Πολίτης Λίνος 151 - 153, 159
- Richard M. (22)
- Risse W. 147
- Σαβράμης, Ε. Ι. (5)
- Σάθας Κ. (33)
- Σακελλίαν Ι. 158
- Σταμάτη - Μπόμκου Β. (5), (38), (39), (43)
- Σταμούλης Σωφρόνιος 142, (4)
- Τατάκης, Β. Ν. (38)
- Tsourkas Cl. (1), (26)
- Valeriu 165
- Χρήστου Π. (5)
- Wartelle A. 151, (19), (22).

ΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΟ
ΕΛΛΗΝΟΑΡΑΒΙΚΟ ΛΕΞΙΛΟΓΙΟ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ ΜΑΚΡΗ (1670)

Περίληψη

Στόν αυτόγραφο κώδικα άλλοτε Καλλιπόλεως 21 τοῦ Ἰωαννίτη σχολάρχη Βησσαρίωνος Μακρῆ, κώδικα του 1670 πού ἀγαθές συγκυρίες ἐφεραν προσωρινά στά χέρια μου ὕστερα ἀπό «ἀφάνεια» 65 ἐτῶν (ἀπόκειται τώρα στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος ὡς κώδ. ΕΒΕ 4108), περιέχεται μεταξύ ἄλλων (κυρίως φιλοσοφικῶν) κειμένων ἓνα Ἑλληνοαραβικό Λεξιλόγιο («Τῆς λογικῆς λέξαις ἐκ τῆς ἀραβικῆς βίβλου»), πού καλύπτει 3 σελίδες μέ 124 συνολικά ὄρους ἀπό τήν Ἀριστοτελική Λογική. Ὁ συντάκτης τοῦ Λεξιλογίου Βησσαρίων Μακρῆς σημειώνει χαρακτηριστικά: «Αὐταῖς ταῖς λέξαις ταῖς ἐγάλαμεν ἀπό ἓνα βιβλίον τῆς λογικῆς ἀράπικον, διατί καί οἱ ἀράπηδες ἔχουν τήν λογικήν τοῦ ἀριστοτέλους ἀρραβιστί. Ἐγράφη δέ ὑπό χειρὸς βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν ἔτει σωτηριῶδει αχο, δεκεμβρίῳ μηνί» (φ. 20α). Στήν Ἀνακοίνωση γίνεται ἀναλυτική παρουσίαση καί ἀξιολόγηση τοῦ Λεξιλογίου, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ μιᾶ ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιά τήν μεγάλη ἀραβική παράδοση στή σπουδή καί διάδοση τῆς ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας καί στούς μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

Σέ μιᾶ σειρά ἀπό ἐρευνητικά ἄρθρα¹ ἔχω ἐκθέσει τά κύρια θέματα, πού πρέπει νά καλύψει ἡ μελέτη τῆς πλούσιας καί πολύμορφης ἀριστοτελικῆς παράδοσης στόν ἑλληνικό χῶρο καί μετά τήν πτώση τοῦ Βυζαντίου ὡς τήν ἐθνική ἀνεξαρτησία. Τά θέματα αὐτά (σχηματικά) εἶναι: (α) ἡ διδασκαλία καί ὁ σχολιασμός τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου (ἐξωτερική ἐπαφή, γιά

1. (1) Ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στόν ἑλληνικό χῶρο. Ἀμφισβήτηση καί ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στόν 18ο αἰῶνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος

Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἐταιρεία, *Νεοελληνική Φιλοσοφία 1600-1950* (Πρακτικά τῆς Γ' Φιλοσοφικῆς Ἡμερίδας Ἰωαννίνων, Μάρτιος 1988), Θεσσαλονίκη, Ἐκδόσεις Βάνιας 1994, 97-108.

διδασκτικούς κυρίως σκοπούς, μέ τά έργα τοῦ φιλοσόφου ἀλλά καί ἐσωτερική-ιδεολογική προσέγγιση στό ἀριστοτελικό «σύστημα»), (β) ἡ ἀμφισβήτηση τῆς αὐθεντίας τοῦ φιλοσόφου σέ θέματα τῆς φυσικῆς κυρίως φιλοσοφίας του καί κριτική συγκεκριμένων θέσεών του, (γ) ἡ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου ἀπό τοὺς τελευταίους ἐκπροσώπους τῆς «ἀριστοτελικο-σχολαστικῆς» φιλοσοφίας στά κέντρα ἀνώτερης παιδείας τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Στό πρῶτο θέμα ἐπισημαίνω μόνο μέ τήν παρούσα εὐκαιρία ὅτι ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει – καί εἶναι σημαντικό γιά τόν σωστό προσδιορισμό τῆς παρουσίας τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στήν περίοδο αὐτή τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας – τό πρόβλημα τοῦ πραγματικοῦ χαρακτήρα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ αὐτοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στήν πρώτη κυρίως φάση του ὡς τόν Γεράσιμο Βλάχο καί τόν Γεώργιο Σουγδουρή (οἱ κυριώτεροι διδάσκαλοι καί σχολιαστές τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι: Θεόφ. Κορυδαλεύς, Γ. Κορέσσιος, Μελ. Συρίγος, Νικ. Κεραμεύς, Ἰω. Καρυοφύλλης, Γεράσ. Βλάχος, Σεβ. Κυμινήτης, Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος, Νικ. Κούρσουλας, Γ. Σουγδουρῆς, ὁ διάδοχος τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ στήν σχολαρχία τῆς Σχολῆς Γκιού(ν)μα στά Γιάννενα ἀπό τό 1683).

Ἡ μελέτη αὐτή τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στόν ἑλληνικό χώρο βρίσκεται πάντα ἀκόμη μακριά ἀπό τήν συνθετική φάση της, καί διαπιστώνουμε συνεχῶς ὅτι χρειάζεται σοβαρή προεργασία στό πεδίο τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν περισσότερων καί σπουδαιότερων ἔργων, πού συγκροτοῦν τό κεφάλαιο «Σχολιασμός τοῦ φιλοσόφου», ἀφοῦ αὐτά εἶναι σέ μέγιστο ποσοστό ἀνέκδοτα.

Σ' αὐτό τό πεδίο ἀκριβῶς μιά πρόσφατη σχετικά «ἀνακάλυψη» μοῦ προσφέρει τό εἰδικό θέμα τῆς παρούσας Ἀνακοίνωσης, πού σέ σχετικό δημοσίευσμά μου (1986)², ἀφιερωμένο στά κωδικολογικά προβλήματα σχολιαστικῶν ἔργων τῆς Τουρκοκρατίας στό *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη, δέν εἶχε θέση παρά γιά μιά ἀπλή ἀναφορά.

Λέσβιος: *Φιλοσοφία* 7 (1977) 416-454. (2) Νεωτερικὴ κριτικὴ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στόν ἑλληνικό χώρο κατὰ τόν 18ο αἰῶνα: *Πρακτικὰ τοῦ Παγκοσμίου Συνεδρίου «Ἀριστοτέλης»* (Θεσσαλονίκη 7-14.8.1978), τόμ. Β', Ἀθήνα 1984, 421-439. (3) Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν Σχολίων στό *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη τῶν Νικολάου Κούρσουλα καί Γερασίμου Βλάχου. Ἀπό ἀφορμὴ τὴν ἀνεύρεση τοῦ Κώδ. ἑλλοτε Καλλιπόλεως 23 τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ: «*Δελτίον*» τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, τόμ. Β', Κέρκυρα 1986, 141-167. Βλ. καί τὴν Βιβλιοκρισία μου γιά τό ἔργο τοῦ Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans, Théophile Corydalée (1570-1646)*, Thessalonique 1967 (2ème éd.), 441 p.: Ἑλληνικά 23 (1970) 399-404.

2. Τό ὅπ' ἀριθμ. (3) τῆς προηγούμενης Σημείωσης.

Πρόκειται για τήν άνεύρεση – ύστερα από «άφάνεια» 65 έτων – δύο χειρογράφων τής άλλοτε Βιβλιοθήκης τής Κοινότητος Καλλιπόλεως στήν 'Ανατ. Θράκη (Δαρδανέλλια), πού διαλύθηκε καί σκορπίσθηκε μετά τό 1922. Είναι οί κώδικες 21 καί 23 τοῦ Καταλόγου Παπαδοπούλου-Κεραμέως (1886) τής συλλογής τῶν 41 τότε χειρογράφων τής Βιβλιοθήκης Καλλιπόλεως, πού περιελάμβανε μεταξύ άλλων σπουδαίων κωδικῶν ὄλη σχεδόν τήν προσωπική συλλογή χειρογράφων – καί μάλιστα πολλῶν αὐτογράφων – τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ «τοῦ ἐξ 'Ιωαννίνων». Ὁ γνωστότατος λόγιος ἱερομόναχος καί σχολάρχης 'Ιωαννίνων (1635-1699), πρῶτος διευθυντής (1676-1683) τής Σχολῆς Γκιού(ν)μα, κληροδότησε τήν βιβλιοθήκη του στήν Μητρόπολη 'Αχριδῶν, κι ἀπό ἐκεῖ τά χειρόγραφα του περιήλθαν στήν κατοχή τοῦ Μητροπολίτη Πρεσπῶν (ἀπό τό 1801) Καλλινίκου, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπό τήν Καλλιπολη. Ἔτσι ἐξηγεῖται τό γιατί μετά τό θάνατο ἐκείνου τά χειρόγραφα τοῦ Μακρῆ μεταφέρθηκαν στήν Καλλιπολη ὡς κτῆμα πιά τής Ὁρθόδοξης Ἑλληνικῆς Κοινότητος. Οἱ δύο ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος κώδικες, πού ἐμφανίσθηκαν τώρα, ἐντοπίσθηκαν μεταξύ τῶν βιβλίων τοῦ Μητροπολίτου πρῶην Ἐλευθερουπόλεως Σωφρονίου (κατά κόσμον Σωτηρίου Σταμούλη, 1875-1960), πού καταγόταν ἀπό τήν Σηλυβρία, φοίτησε στήν Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή καί στήν Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί ἐγινε διδάκτωρ τής Φιλοσοφίας στήν Ἰένα μέ διατριβή σχετική μέ τό φυσικό δίκαιο³. Ἀπό τό 1917 ὡς τό 1924 ὁ Σωφρόνιος ὑπῆρξε Μητροπολίτης Μυριοφύτου καί Περιστάσεως στήν Θράκη (εἶχε διακριθεῖ καί γιά τό ἐπιστημονικό συγγραφικό ἔργο του)⁴.

Γιά τόν συντάκτη τοῦ Ἑλληνοαραβικοῦ Λεξιλογίου τής Ἀριστοτελικῆς Λογικῆς Ὁρολογίας, πού περιέχεται στόν νέο κώδ. ΕΒΕ 4108, άλλοτε Καλλιπόλεως 21, καί γιά τά ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ, πού εἶχαν περιέλθει στήν Βιβλιοθήκη Καλλιπόλεως καί πού τά περισσότερα ἀνήκουν στό Corpus τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, ἀκολουθοῦν τά ἐξῆς συνοπτικά στοιχεῖα.

(Α) Ὁ Βησσαρίων (κατά κόσμον Βασίλειος) Μακρῆς γεννήθηκε στά Γιάννενα τό 1635. Πρῶτος δάσκαλός του ἐκεῖ ἦταν ὁ Ζακύνθιος Νικόλαος Κούρσουλας, τοῦ ὁποίου τά Ὑπομνήματα σέ ἀριστοτελικά ἔργα εἶχε καί ὁ

3. *Gibt es ein Naturrecht? Versuch einer Kritik der herrschenden Theorien über das Naturrecht*. Είναι χρήσιμο νά διερευνηθεῖ κατά πόσον ὁ συγγραφέας ἀνάγει τήν διερεύνησή του ὡς τόν 17ο αἰῶνα.

4. Τήν ἐπισήμανση τῶν δύο χειρογράφων ὀφείλομε στόν λόγιο Ἀρχιμανδριτῆ Ἀθηνῶν π. Ἡλία Μαστρογιαννόπουλο, ὁ ὁποῖος καί φρόντισε ὥστε τά χειρόγραφα, μετά τήν ὀλοκλήρωση τής ἔρινας καί τό δημοσίευσμά μου, νά παραχωρηθοῦν στήν Ἑθνική Βιβλιοθήκη τής

ίδιος αντιγράψει και βρίσκονταν στην συλλογή τῶν χειρογράφων του (κώδ. 16: στό *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, κώδ. 22 στήν *Φυσικὴ ἀκρόαση*, ἐνῶ στόν κώδ. 23 παραδόξως ἀποδίδονται στόν Κούρσουλα, ἀλλὰ ἀνήκουν στόν Γεράσιμο Βλάχο τὰ Σχόλια στό *Περὶ ψυχῆς*)⁵. Ἀπό τό 1647 ὁ Μακρῆς βρίσκεται στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ ἐπαγγελματικά ὁ πατέρας του. Τό 1658 χειροτονήθηκε ἱεροδιάκονος στήν Χάλκη, ἀλλά σύντομα γύρισε στό Ἰωάννινα ὡς ἐφημέριος στό Ἀρχιμανδρειό, σπουδάζοντας παράλληλα κοντά στόν σοφὸ Κερκυραῖο δάσκαλο Σπυρίδωνα Τριανταφύλλου. Τό 1664 πῆγε πάλι στήν Κωνσταντινούπολη γιά νά συνεχίσει τίς σπουδές του στήν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, ὅπου δίδασκαν τότε ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐργαζόταν ὡς οἰκοδιδάσκαλος καὶ ἀντέγραφε χειρόγραφα. Σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ (1670) ἀνήκει καὶ ὁ κώδ. ἄλλοτε Καλλιπόλεως 21, πού περιέχει τό Ἑλληνοαραβικὸ Λεξιλόγιο.

Τό 1673 ὁ Βησσαρίων Μακρῆς πῆγε γιά λίγο στό Ἅγιον Ὄρος καὶ στήν Κέρκυρα, ὅπου ἐμόναζε ὁ Γεράσιμος Βλάχος, καὶ ἀπό τό 1674 δίδασκε στό Ἰωάννινα μέ μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν. Τό 1683 ἀποσύρθηκε στήν Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Λυγκάδων, γνωστὴ ἀπὸ τότε ὡς «Μονὴ Βησσαρίωνος», ἐφησυχάζοντας καὶ γράφοντας. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του (πέθανε στίς 2.4.1699) ὁ Βησσαρίων Μακρῆς ἀναμίχθηκε σέ σοβαρὴ θεολογικὴ ἔριδα μέ τόν διάδοχό του στήν Σχολὴ Γκιούμα ἱερέα Γεώργιο Σουγδουρῆ, πού εἶχε σπουδάσει Θεολογία καὶ Φιλοσοφία στήν Βενετία καὶ στήν Πάδοβα. Στό ἐπίκεντρο τῆς διαμάχης αὐτῆς ἦταν τό ζήτημα τῆς Θείας Οὐσίας καὶ Ἐνεργείας, πού ἀποτελεσε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς Ἡσυχαστικῆς ἔριδας στό Βυζάντιο τόν 14ο αἰῶνα. Τὴν ἡσυχαστικὴ σκέψη τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦσε καὶ αὐτὴ ἤθελε νά ὑπερασπισθεῖ ὁ Μακρῆς, κατηγορώντας τόν Σουγδουρῆ γιά μεταφορὰ ἰδεῶν τῆς Δυτικῆς Σχολαστικῆς. Τό γεγονός εἶναι ὅτι ἡ Μεγάλὴ Ἐκκλησία δέν προχώρησε σέ τιμωρία τοῦ Σουγδουρῆ, γιατί ἡ «Ὁμολογία πίστεως», πού ὑπέβαλε τό 1699, δέν στοιχειοθετοῦσε ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία («οὐκ ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐπινοίας ἢ διαφορὰ τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας, ὡς οἱ περὶ Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνον...»).

Τόσα μόνον ἐδῶ γιά τόν Βησσαρίωνα Μακρῆ. Γιά τό ἄλλο συγγραφικὸ ἔργο του παραπέμπω στό γνωστὰ γενικά βοηθήματα καὶ στήν μονογραφία τοῦ Ε. Σαβράμη⁶.

⁵ Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας τὴν σημαντικότερη συλλογὴ χειρογράφων πλουτίζουν τώρα ὡς κώδικες 4108 καὶ 4109.

⁵. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. τό Β' μέρος (σ. 151 ἐπ.) τῆς μελέτης μου ὑπ' ἀριθμ. (3) τῆς Σημ. 1.

⁶. *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά 5 (1930)*. Βλ. καὶ τό λῆμμα *Μακρῆς, Βησσαρίων*, πού ἔχω γράψει

(B) Γιά τούς κώδικες τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ στήν ἄλλοτε Κοινοτική Βιβλιοθήκη Καλλιπόλεως ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς δίνει διάσπαρτα στήν πολύτιμη Ἐκθεσή του (1886) τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

Ἄ κώδ. 5, ἔτους 1650, αὐτόγραφος τοῦ Ἰωαννίτη «ἰατροφυσικοῦ» Νικολάου Κεραμέως, περιεῖχε καί ἰδιόγραφο Κατάλογο πολυάριθμων βιβλίων, τὰ ὁποῖα ὁ Μακρῆς «ἀνέγνωσε» στήν Ἰωάννινα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1674-1698. Ἡ ἀπώλεια αὐτοῦ τοῦ κώδικα εἶναι ἰδιαίτερα λυπηρῆ.

Ἄ κώδ. 23 (1663), αὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (ἐκτός ἀπό 40 περ. φύλλα ἐνδιάμεσα, πού εἶναι γραμμένα ἀπό τόν μικρότερο ἀδελφὸ τοῦ Βησσαρίωνος Μιχαῆλο, περιέχει σέ 344 φύλλα τὰ ἀνέκδοτα Σχόλια «Εἰς τὰ Περί ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους βιβλία» τοῦ Γερασίμου Βλάχου καί ὄχι τοῦ Νικολάου Κούρσουλα, ὅπως ἀναγράφεται (μέ ἄλλη-μελάνη) στό φ. 1α ἐπάνω. Τὰ ἐνδιαφέροντα προβλήματα τοῦ κώδικα αὐτοῦ καί ὄλης τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῶν ἀνέκδοτων Ὑπομνημάτων τοῦ Νικολάου Κούρσουλα καί τοῦ Γερασίμου Βλάχου, δύο σχολιαστῶν τοῦ *Περί ψυχῆς* μέ διαφορετικὴ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση καί σχολιαστικὸ πνεῦμα, ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ μελετήματός μου ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν «ἀνεύρεση» τοῦ κώδικα ἄλλοτε Καλλιπόλεως 23 στό *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*, τ. Β' (1986), τὸ ἀφιερωμένο στή μνήμη τοῦ μεγάλου δασκάλου μας Λίνου Πολίτη.

Ἄ κώδ. 25 (1662, μέ ἰδιόχειρη σημείωση τοῦ Μακρῆ: «*αρχὲβ' ἰονίω ιε' ἐτελείωσα τὴν συνοπτικὴν λογικὴν*») περιέχει τὰ ἄγνωστα ἀπὸ ἄλλες πηγές πονήματα τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ: *Εἰς ἅπασαν τὴν τῆς Λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους μέθοδον* (φ. 1-13) καί *Εἰς ἅπασαν τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους λογικὴν πραγματείαν* (φ. 15-136).

Ἄ κώδ. 26 περιέχει σέ 41 φύλλα κείμενο μέ τὸν τίτλο: *Συλλογισμὸς (sic) τῆς Λογικῆς*.

Ἄ κώδ. 21, πού περιέχει καί τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας Ἀνακοίνωσης, εἶναι κι αὐτὸς αὐτόγραφος τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ μέ προσωπικὲς του σημειώσεις τὶς ἐξῆς: στό φ. 1α κάτω ἀριστερά «Ἐκ τῶν τοῦ Βησσαρίωνος» καί στό φ. 20α κάτω δεξιὰ (σέ μία δηλαδή ἀπὸ τὶς τρεῖς σελίδες τοῦ Ἑλληνοαραβικοῦ Λεξιλογίου) «ἐγράφη δὲ ὑπὸ χειρὸς Βησσαρίωνος ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν ἔτει σωτηριῶδει αχο <1670> δεκεμβρίῳ μηνί». Ὁ κώδικας ἔχει συνολικὰ 161 φύλλα καί περιέχει 11 διαφορετικὰ κείμενα μέ φιλοσοφικὸ κυρίως περιεχόμενο, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνέκδοτα εἶναι – ἐκτός ἀπὸ τὸ Ἑλληνοαραβικὸ Λεξιλόγιον – ἡ Σύνοψις εἰσαγωγικωτέρα εἰς Γεωγραφίαν καί Θεωρίαν σφαιρικὴν (φ. 1-14) καί τὸ *Περί ἀστρολάβου* (φ. 15-19) τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλάως καί μία Συλ-

τὸ 1986 στὸν 5ο τόμο (σελ. 389) τοῦ *Παγκόσμιου Βιογραφικοῦ Λεξικοῦ* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν.

λογή με τόν τίτλο *Όροι φιλοσοφίας Πυθαγόρου* (φ. 110-111). Σχολιαστικό στον Άριστοτέλη έργο φιλοσόφου τής έποχής είναι και τό προτελευταίο κείμενο στον κώδικα, τό *Περί μετεώρων* του Κερκυραίου Ίωαννικίου Μαρκορά, πού είχε έκδοθει στην Βενετία τό 1642. Τά άλλα κείμενα του κώδικα είναι: Η *Αριθμητική* του Νικομάχου Γερασηνού, ή *Σύνοψις των Φυσικῶν* και τό *Περί χρείας τῶν οὐρανίων σωμάτων* του Συμεών Σήθ, τό *Επίλυσις εις τούς τής φιλοσοφίας τρόπους* και ή *Σύνοψις τῶν πέντε φωνῶν και τῶν δέκα κατηγοριῶν*, πού αποδίδονται στον Μιχαήλ Ψελλό, του ίδιου τρεις από τίς Όμηρικές «άλληγορίες» του (*Περί τής σφιγγός, Είς τόν Τάνταλον, Είς τήν Κίρκην*) και τέλος ή *Είσαγωγή τῶν δογμάτων Πλάτωνος* του Άλκινού (= Άλβίνου). Τό μίγμα τῶν κειμένων, πού ο Βησσαρίων Μακρής συγκέντρωσε στον κώδικα αυτόν, δείχνει πολύ καλά τό πλάτος τῶν γνώσεων και τῶν ενδιαφερόντων του.

Τό τρίτο κείμενο του κώδικα άλλοτε Καλλιπόλεως 21 (= ΕΒΕ 4108), πού μᾶς ενδιαφέρει άμεσα έδῶ, καλύπτει τά φ. 19β-20α και 21α με τρεις έπί μέρους ενότητες:

(α) στό φ. 19β άνω καταγράφονται 8 άστρονομικοί όροι:

άρραβηστί (sic) – *Οί κύκλοι* – *έλληνηστί* (sic):

<i>άζιμουδες</i>	<i>οί δια μέσων τῶν ζωδίων μεσημβρηνοί</i> (sic)
<i>άλμηκανταρείς</i>	<i>οί έκκεντρικοί κύκλοι</i>
<i>άλμουριν</i>	<i>ό γνώμων</i>
<i>άληδαδά</i>	<i>ή διόπτρα</i>
<i>ζενηθ</i>	<i>τό κατά κάθετον ύπερ κεφαλής σημείον</i>
<i>ναδαήρ</i>	<i>τό κατά άντικρύς σημείον</i>
<i>άχμακ</i>	<i>τόν βαθμόν ή τήν στιγμήν κατά άντικρύς</i>
<i>μπούρτζου</i>	<i>οί πλανήται του ούρανοῦ.</i>

(β) στό φ. 19β-20α: Τής λογικής λέξαις έκ τής άρραβικής βίβλου έχουμε τό κύριο Έλληνοαραβικό Λεξιλόγιο άριστοτελικής λογικής όρολογίας με 87 συνολικά όρους (βλ. παρακάτω). Στο τέλος της β' στήλης του φ. 20α ή *ιδιόγραφη σημείωση* του Μακρή: *Αύταις ταίς λέξαις ταίς εύγάλαμεν από ένα βιβλίον τής λογικής, διατι και οί άράπηδες έχουν τήν λογικήν του άριστοτέλους άρραβιστί. Έγράφη δέ ύπό χειρός βησσαρίωνος κλπ. Δυστυχώς ο συντάκτης του Λεξιλογίου δέν καταγράφει τήν πηγή του. Θα μπορούσε νά είναι ίσως ένα από τά έργα, πού χρησιμοποίησε ο Α. Elamrani-Jamal στην μονογραφία του του 1983 (βλ. παρακάτω);*

(γ) στό φ. 21α μέ τίτλο *Λέξεις ἀραβικάί* καί σέ δύο στήλες καταγράφονται 37 ἀκόμη ὄροι. Στήν πρώτη στήλη ἔχουμε τούς φιλοσοφικούς καί ἐπιστημονικούς κλάδους (π.χ. ρητορική, λογική, φυσική, μεταφυσική, ἀριθμητική, μουσική, γεωμετρία, ἀστρονομία κλπ.) καί τά ὀνόματα Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Περιπατητική φιλοσοφία, Ἀβικέννας (sic⁷), κι ἀκόμη ὄρους ὅπως «ἀγία τριάς», «ὑπόστασις», «μεταγλώττισμα» (με προβληματική μάλιστα γιά τούς δύο τελευταίους ἀπόδοση). Στήν δεύτερη στήλη ὄρους τῶν *Ἀναλυτικῶν Ὑστερῶν*, πού ἔχουν περιληφθεῖ καί στό κύριο Λεξιλόγιο, ἐκεῖ ὁμως ἀπό τήν *Εἰσαγωγή* τοῦ Πορφυρίου.

Στό κύριο Λεξιλόγιο καί σέ 4 δίστηλα (φ. 19β-20α) καταγράφονται 87 συνολικά ὄροι μέ πρώτους τούς: *εἶδος, γένος, διαφορά, ἴδιον, συμβεβηκός* κλπ. καί τελευταίους τούς: *αἰτίας εὗρεσις, ἀξίωμα, οὐσίας ζήτησις, σημανομένου ζήτησις, τρόπος*. *Ἡ κατάταξη φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τήν σειρά τῶν ἔργων τοῦ «Ὁργάνου», ἀλλά προηγεῖται ὀρολογία ἀντλημένη ἀπό τήν Εἰσαγωγή τοῦ Πορφυρίου (πρβλ. τό Προοίμιον εἰς Λογικήν τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως (†1646), ἔργο τοῦ 1620 περίπου). Ἔτσι ἔχουμε τούς ὄρους 1-7 ἀπό τήν *Εἰσαγωγή*, τούς ὄρους 17-25 ἀπό τίς *Κατηγορίες* (μέ κάποια διαφοροποίηση ὡς πρός τήν σειρά), ἀπό τό *Περί ἐρμηνείας* εἶναι οἱ ὄροι 42, 43, 47-50, 52, 61, 62, 64-66, ἀλλά ἀντί τοῦ ἀριστοτελικοῦ «καθόλου» ὁ Βησσαρίων γράφει «ἀπόφασις καθολική», ἀντί τοῦ «κατά μέρος»: «ἀπόφασις μερική» καί ἀκόμη «ἐκ μεταμέσου» (52), πού ἀντιστοιχεῖ προφανῶς στό ἀριστοτελικό «μετατιθεμένου τοῦ ὀνόματος». Ἀπό τά *Ἀναλυτικά Πρότερα* εἶναι οἱ ὄροι 53-59, 63, 65-75 (μέ κάποια λάθη, ὅπως «ἀδύνατον» ἀντί «ἀπαγωγή εἰς ἀδύνατον», «ἀποδωρά» ἀντί «ἀποφορά», «ὑπερθετικός συλλογισμός» ἀντί «ὑποθετικός συλλογισμός» καί μερικά ἄλλα). Τέλος οἱ ὄροι 106-112 τοῦ ἐπόμενου Λεξιλογίου προέρχονται ἀπό τά *Ἀναλυτικά Ὑστερα*. Μερικοί ὄροι ἐμφανίζονται δύο φορές, κυρίως γιὰτί λαμβάνονται στό πρῶτο Λεξιλόγιο ἀπό τόν Πορφύριο καί στό δεύτερο ἀπό τόν Ἀριστοτέλη (π.χ. 1 = 109, 18 = 106 κλπ.).*

7. Τόν μεγάλο ἀραβα φιλόσοφο συνοδεύει τό ἐπίθετο «δεύτερος φιλόσοφος», ἐπειδή προφανῶς τό «πρῶτος» καί τό «ὁ (κατεξοχήν) φιλόσοφος» εἶναι γνωστό ὅτι ἀφορᾷ τόν Ἀριστοτέλη. Εἶναι ὁμως περιέργη τό ὅτι «δεύτερος φιλόσοφος» ἔνν εἶναι ἐδῶ ὁ Ἀβερρόης, ἀλλά ὁ Ἀβικέννας.

*Ακολουθεί η έκδοση του Έλληνοαραβικού Λεξιλογίου (κειμένο β και γ):
(φ. 19β) *Τῆς λογικῆς λέξαις ἐκ τῆς ἀράβικῆς βίβλου*

<i>Ἑλληνικαί.</i>	<i>Ἀράβικαί.</i>	<i>Ἑλληνικαί.</i>	<i>Ἀράβικαί.</i>
<i>εἶδος</i>	<i>νοτύ</i>	<i>ἔχειν</i>	<i>μίλκς</i>
<i>γένος</i>	<i>τζίνς</i>	<i>κεῖσθαι</i>	<i>βάδα</i>
<i>διαφορὰ</i>	<i>φάσιλ</i>	<i>ποιεῖν</i>	<i>φίελ</i>
<i>ἴδιον</i>	<i>χασὰ</i>	<i>πάσχειν</i>	<i>ἰνφιάλ</i>
<i>συμβεβηκός</i>	<i>ἀραδάμ</i>	<i>ὁμώνυμον</i>	<i>μουστερεκ λαυσί</i>
<i>γένος γενικώτατον</i>	<i>τζήνσι ἀλί</i>	<i>συνώνυμον</i>	<i>μουταρατίφ</i>
<i>εἶδος ειδικώτατον</i>	<i>νοτύ σαφήλ</i>	<i>ποιον ἔσται</i>	<i>ἐγίσεην χουβε</i>
<i>γένος ὑπάλληλον</i>	<i>τζίνς μουταβασίτ</i>	<i>πῶς ἔχον ἔστι</i>	<i>κέϊφε</i>
<i>γένος ἔσχατον</i>	<i>τζινοσαφήλ</i>	<i>διαίρεσις</i>	<i>ταζίμ</i>
<i>οὐσιῶδες</i>	<i>δατι</i>	<i>ὑποδιαίρεσις</i>	<i>ταζίμ ἰσανή</i>
<i>ἐπουσιῶδες</i>	<i>ἀραδι</i>	<i>λογικὴ</i>	<i>μαντικ</i>
<i>χωριστὸν</i>	<i>μουφαριε</i>	<i>κίνησις</i>	<i>γχερεκετ</i>
<i>ἀχώριστον</i>	<i>λαζήμ</i>	<i>ἡρεμεῖν</i>	<i>σουκοῦν</i>
<i>καθόλου</i>	<i>κιουλή</i>	<i>ἀντικείμενα</i>	<i>τακαποῦλ</i>
<i>μερικὸν</i>	<i>τζουρή</i>	<i>ἐναντία</i>	<i>ταδάτ</i>
<i>καθ' ἕκαστον</i>	<i>ἀξινακίς</i>	<i>πρὸς τι</i>	<i>ταδαήφ</i>
<i>κατηγορία</i>	<i>μακουλάτ</i>	<i>στέρησις</i>	<i>τακαπουλατέμ</i>
<i>οὐσία</i>	<i>τζεχέρ</i>	<i>ἔξις</i>	<i>βελμελεκέ</i>
<i>ποσὸν</i>	<i>ἄμ</i>	<i>ἀντίφασις</i>	<i>νακίς</i>
<i>ποιὸν</i>	<i>χαῖ</i>	<i>περὶ ἐρμηνείας</i>	<i>σέλπι τζάπα</i>
<i>ποῦ</i>	<i>ἔδν</i>		

<φ. 20α>

Ἑλληνικαὶ	Ἀράβικαὶ	Ἑλληνικαὶ	Ἀράβικαὶ
ὄνομα	ἴσμη	συνημμένον	μουτασιλὰ
ῥήμα	φίελ	πρόσληψις	βατζήπουκατέμ
κατηγορούμενον	μαχμούλ	χωριζόμενον	μουμφασιλὲ
ὑποκείμενον	μαβζούτ	μετάληψις	ῥεφιταλή
ὄρος	γχάτι	ἐπαγωγή	ἴστηκαρὰ
κατάφασις	μουτζεμπὲ	συνεχὲς	μουτεσιλ
ἀπόφασις	καδδηγὲ	διωρισμένον	μουνφησιλ
ἀπόφασις	καδηγὲ	εἶ ἐστιν	λελιγὲ
καθολικὴ	ἡκιοιλίγε		ἡμπασίτε
ἀπόφασις	καδηγὲ	τί ἐστιν	μάχουβε
μερικὴ	ἡτζουτζηγὲ		
ἀπο<φο>ρὰ	μουμελὲ	ὅτι ἐστιν	λελιγὲ
			μουρεαγεπὲ
ἀπόφασις ἐκ μεταμέσου	ματουλὲ	διατί ἐστι	λίμη
πρότασις	μουτατιμη	κοινὴ ἔννοια	ἔβελεγιατ
συλλογισμὸς	οἰκτρανή	αἰτίας	
		εὐρεσις	χατσιὰτ
συμπέρασμα	ἰστις νάι	ἀξίωμα	μαχσουσάτ
ἢ μειζων	χάτε ἐκπέρ	οὐσίας	
		ζήτησις	μαῖχμικιὰ
ἢ ἐλάττων	χάτε ἀσιγὰρ	σημαιομένου	
		ζήτησις	μαῖσαριχὰ
μέσος ὄρος	χὰτ ἀφσὰτ	τρόπος	μουτζερεμπὰ
προσδιορισμὸς	τζουδ		
πᾶς	κουλ		
οὐ πᾶς	λεῖσεμπὰς		
οὐδεὶς	λάσει		
τις	μπὰρ		
ἀναγκαῖον	βατζήπ		
ἀδύνατον	μουπτενιὲ		
ἐνδεχόμενον	μουμκὶν		
ὑπάρχον	μουνμειὲ		
ὑπερθετικὸς	σαρτηγὲ		
συλλογισμὸς			
ἡγούμενον	τααλή		
πότε	μετὰ		

<φ. 21α> Λέξεις άραβικαί			
έλληνικαί	άραβικαί	έλληνικαί	άραβικαί
γράμμα	χάρφ	ούσία	ζάτ
γράμματα	χαρούφ	συμβεβηκός	άριζι
γραμματική	σάρφ	ύλη	χαγιουλά
ρήτορική	άντάπ	είδος	νέβιχ
λογική	μαντικ	στοιχείον	νάσιρ
φυσική	ταμπιή	στοιχεία	νασίρ
μεταφυσική	μαπεταπιέτ	αίτιον	σεμπέπ
	γχικιμετεβέλ	άρχη	έβέλ
πρώτη	ίλαγγιχι μετ	θεολογία	ίλμικελάμ
φιλοσοφία	ίλαγγιέτ	άβικένας	σεΐχφαντίλ
άριθμητική	ίλμιγχισάπ	δεύτερος	έμπουαλισινά
μουσική	μουσική!	φιλόσοφος	μαλούμ σανί
γεωμετρία	γχεντεσε	άγία	σελασεΐ
πρώτος	μαλούμ	τριας	μουκαντεσε
φιλόσοφος	έβέλ	πατήρ υίος	πνεύμα
άριστοτέλης	άριστοτελή	έμπ ήμπνι	ρούχ
πλάτων	ίφλατών	κουντρετ ήλμ	χαγιάτ
περιπατητική	γχικιμέτ	ύπόστασις	όκινούμ
φιλοσοφία	μεσουΐ	όρος	χάτ
πλατωνική	γχικιμέτ	πρότασις	κιγιάς
φιλοσοφία	ίστρακί.	συλλογισμός	κιγιάς
		μετα-	
		γλώττισμα	ντερζουμέ

Ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικὴ μεταγραφή τῶν ἀραβικῶν ὄρων παρατηροῦμε ὅτι ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν 124 λογικῶν ὄρων 79 ἀντιστοιχοῦν σὲ ἀραβικὴς λέξεις, πού μεταγράφονται ἑλληνικά μὲ μεγάλη ἀκρίβεια, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν μεταφορά τους στὴν ἀραβικὴ, πού ὀφείλω στὸν ἀείμνηστο κλασικὸ φιλόλογο καὶ παπυρολόγο Farouk Farid (†1987)⁸. Διαφορὲς παρουσιάζονται συχνά ἐδῶ μόνο στὸν τονισμό (π.χ. 32, 35 κ.ἄ.). 45 ἀραβικοὶ ὄροι παρουσιάζουν στὴν ἑλληνικὴ μεταγραφή τους ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μορφή τους, ἀλλὰ σὲ 15 ἀπὸ αὐτοὺς ἡ ἀπόκλιση εἶναι σχετικὰ μικρὴ καὶ ὁ ὀρθὸς ὄρος ἀναγνωρίζεται φωνητικὰ σχετικὰ εὐκόλα. Σὲ ὄλες αὐτὲς τίς περιπτώσεις ἔχουμε πιθανότατα νὰ κάνουμε μὲ τίς διαφορὲς, πού παρουσίαζε ἡ ὀμιλούμενη ἀπὸ Τουρκοφώνους στὴν Κωνσταντινούπολη Ἀραβικὴ, φαινόμενο πού χρειάζεται βέβαια διερεύνηση ἀπὸ εἰδικό, πού γνωρίζει καλά καὶ τίς δύο γλώσσες.

Ὡς πρὸς τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον, πού μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ περίπτωση τοῦ Ἑλληνοαραβικοῦ Λεξιλογίου ἀριστοτελικῶν λογικῶν ὄρων τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (μέσα 17ου αἰῶνα στὴν Κωνσταντινούπολη), πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἀραβικῆς παράδοσης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας γενικότερα, καὶ τῆς Ἀριστοτελικῆς εἰδικότερα, ἔχει μεγάλη ἀνάπτυξη σήμερα, τόσο σὲ πρακτικὸ ὅσο καὶ σὲ θεωρητικὸ / ἐρευνητικὸ ἐπίπεδο. Στὸ πρῶτο ἀνήκει τὸ *Glossarium Graeco-Arabicum* τῶν καθηγητῶν G. Endress⁹ (Bochum) καὶ D. Goutas (Yale) ἀπὸ τίς ἀραβικὲς μεταφράσεις ἑλληνικῶν κειμένων στὸν 8ο, 9ο καὶ 10ο αἰ.: τόμος Α', Leiden 1991 (λεπτομέρειες καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα προγράμματα στὰ Πρακτικὰ τοῦ 1ου Symposium Graeco-Arabicum, πού ἔγινε τὸ 1985 στὴν Ὀλλανδία). Στὸν ἐρευνητικὸ ἄντρο σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ A. Elamrani-Jamal, *Logique aristotelicienne et grammaire arabe*, Paris 1983 (237 σελ.). Ἡ ἔρευνα ἐδῶ βασίζεται κυρίως στὰ γνωστά ἔργα τοῦ Al-Farabi, «Τὸ βιβλίον τῶν χρησιμοποιούμενων στὴν Λογικὴ ὄρων», τοῦ Al-Tawhidī, «Ἑλληνικὴ Λογικὴ καὶ Ἀραβικὴ Γραμματικὴ» κ.ἄ. Ἐνδιαφέρουσες ἐργασίαι δημοσιεύονται ἀκόμη στὸν τόμο *Aristotelisches Erbe im Arabisch-Lateinischen Mittelalter* (Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου τῆς Κολωνίας = 18ος τόμος τῶν *Miscellanea Mediaevalia*, Leiden 1986), ἐνῶ βασικὴ ἀξία ἔχουν πάντα τὰ ἔργα τῶν Abd. Badawi (1968), Fr. Peters (1968), Ilona Opelt (1970), H. Daiber (1980) κ.ἄ.

8. Εὐχαριστῶ καὶ τοὺς συναδέλφους στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων κ.κ. Χρ. Τέζα καὶ Γ. Γιαννάκη καθὼς καὶ τὸν Αἰγύπτιο κ. Μ. Γκομπάρα γιὰ τὴν βοήθειά τους στὴν ὀρθὴ μεταγραφή τῶν ἐξελληνισμένων ἀραβικῶν ὄρων.

9. Τοῦ ἴδιου: *Proclus Arabus. Zwanzig Abschnitte aus der «Institutio Theologica» in arabischer Übersetzung*. Beirut-Wiesbaden 1973, ὅπου ἓνα πολὺ χρήσιμο Griechisch-Arabisches Glossar (330-348) καὶ πλούσια Βιβλιογραφία (295-310).

Στόν ἑλληνικό χῶρο τέλος πολύ ἐνδιαφέρουσα εἶναι καί ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Κριτία ἀπό τήν Προῦσα, σχολάρχῃ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας (πέθανε τό 1767), «ἐν τοῖς τοῦ Περιπάτου λίαν ἐξησκημένου, εἰδήμονος τῆς ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς καί τῆς τουρκικῆς διαλέκτου» (Ζαβίρας), ὁ ὁποῖος «ἄριστος εἰς τὰ ἑλληνικά, λατινικά, ἀραβικά, περσικά, ...ἐμεταγλώττισε καί τήν Λογικήν εἰς τὸ ἀραβικόν» (Καλλίνικος Γ' στόν κώδικα Ζαγορᾶς) ἢ ὀρθότερα «μετέφρασεν εἰς τήν τῶν Ὀθωμανῶν διάλεκτον <δηλ. στά Τουρκικά καί ὄχι στά Ἀραβικά> τήν Λογικήν τοῦ Κορυδαλέως» (Ζαβίρας). Τοῦ ἔργου αὐτοῦ πρέπει νά ἐντοπισθεῖ ἡ χειρόγραφη παράδοση (ἔνα χφ ἔχουμε στήν Ζαγορά), γιά νά διαπιστωθεῖ, ἂν πρόκειται γιά μετάφραση τῆς «Μεγάλῃς Λογικῆς» ἢ τοῦ *Προοιμίου εἰς Λογικήν* τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως, σέ ποιά ἀκριβῶς γλώσσα γίνεται ἡ μετάφραση, ποιά ἦταν τὰ πρότυπά του κλπ.¹⁰

10. Χρήσιμο τό ὄλικό καί ἡ βιβλιογραφία στό δημοσίευμα τῆς Anna Tabaki, «L'édition arabo-grecque de la Géographie d'Abulféda par D. Alexandridis (1807)...»: *Journal of Oriental and African Studies* 2 (1990) 92-100.

Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΛΕΣΒΙΟ

Ἡ πραγματοποίηση τοῦ Συμποσίου μας γιά τόν Βενιαμίν Λέσβιο εἶναι ὁ ὄριμος καρπός μιᾶς σοβαρῆς πορείας στήν ἐπιστήμη καί στήν ἐθνική μας αὐτογνωσία, πού εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητή τά τελευταῖα χρόνια.

Πρὶν σκιαγραφήσω τοὺς κυριότερους σταθμούς αὐτῆς τῆς πορείας καί σᾶς παροισιάσω τά πλούσια στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τήν νεώτερη ἔρευνα γιά τόν μεγάλο Διδάσκαλο τοῦ Γένους, τόν Φιλόσοφο, τόν Ἐπιστήμονα, τόν Ἀγωνιστή τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἐπιτρέψτε μου νά σᾶς διαβεβαιώσω ὅτι ὄλα τά μέλη τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς εἴμαστε ἰδιαίτερα συγκινημένοι γιά τήν ἀνταπόκριση, πού εἶχε ἡ πρωτοβουλία μας, πρῶτα στίς τάξεις τῶν ἐκλεκτῶν συναδέλφων, πού θά παρουσιάσουν ἐδῶ μέ ὄλο τό κύρος τῆς ἐπιστημονικῆς τους συγκρότησης τά νέα πορίσματα τῆς σπουδῆς τους γιά τόν Βενιαμίν καί τήν ἐποχή του, καί ὕστερα στοὺς κρατικούς καί ἰδιωτικούς φορεῖς, πού ἔκαναν δυνατή τήν πραγματοποίηση τοῦ Συμποσίου.

Καί προηγοῦνται βέβαια στήν ἀναγνώριση τῆς ὀφειλῆς μας, καί γιά τά μεγέθη τῆς οἰκονομικῆς βοήθειάς τους, τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί Ἐπιστημῶν, ἀπό τήν κορυφή του, τήν ἀξιότιμη Ὑπουργό Κα Μερκούρη καί τήν ἀρμόδια Ἐπιτροπή, ὡς τά στελέχη καί τό προσωπικό τῆς Διευθύνσεως Πολιτιστικῆς Ἀνάπτυξης, καί τό Ἐθνικό Ἰδρυμα Ἐρευνῶν σὸ χωρο του ἄλλωστε ἐγίνε οὐσιαστικά ἡ προετοιμασία τοῦ Συμποσίου.

Ἄλλά οἱ πῖο ἐγκάρδιες εὐχαριστίες μας ἀπευθύνονται στίς τοπικές Ἀρχές καί τοὺς τοπικούς φορεῖς τῆς πολιτιστικῆς μας παράδοσης, πού ἡ ἠθική καί ἡ ὕλική τους συμπαράσταση ἦταν ἀποφασιστική γιά τήν ὀργάνωση καί τήν ἐπιτυχία, ὅπως ἐλπίζουμε, τοῦ τριήμερου «Βενιαμίν Λέσβιος» στήν Λέσβο. Χωρίς αὐτή τήν συμπαράσταση θά εἶχαμε ἐγκαταλείψει τήν προσπάθεια κάθε φορά πού τά προβλήματα ἀπειλοῦσαν σοβαρά τίς καλές προθέσεις μας. Ἐχομε τό χρέος καί τήν εὐχαρίστηση νά θυμῆσουμε καί τήν ὥρα αὐτή τήν συμπαράσταση καί ποικίλη βοήθεια τοῦ Δημάρχου κ. Ἀποστόλου καί τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Μυτιλήνης, ἰδιαίτερα γιά τήν παραχώρηση τοῦ Δημοτικοῦ Θεάτρου, τοῦ Δημάρχου κ. Γαλέτσα καί τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Πλωμαρίου, τοῦ Συνδέσμου Πλωμαριτῶν Ἀττικῆς «Βενιαμίν Λέσβιος», τῆς Λέσχης Πλωμαρίου «Βενιαμίν Λέσβιος», τῆς Πολιτιστικῆς Ἐταιρίας Πλωμαρίου, τῶν Φιλανθρωπικῶν Ἰδρυμάτων Πλω-

---

Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιος (Μυτιλήνη 28-30. 5. 1982), Ἀθήνα 1985, 23-31.

μαρίου, τῆς Ἑνώσεως Γεωργικῶν Συνεταιρισμῶν Λέσβου, τοῦ Α' καὶ Β' Ἑλαιουργικοῦ Συνεταιρισμοῦ Πλωμαρίου καὶ ὄσων ἄλλων ἐδειξαν τό θερμό ἐνδιαφέρον τους.

Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλονται στά μέλη τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς ἀπό τό Πλωμάρι, πού κράτησαν ὄλο τό βάρος τῆς ἐδῶ τεχνικῆς προετοιμασίας τοῦ Συμποσίου. Ἐνας καλός λόγος τέλος καὶ γιά ὄσους βοήθησαν στήν ὄργάνωση τῆς Ἐκθέσεως ἔργων τοῦ Βενιαμίν καὶ μελετῶν γιά τόν Βενιαμίν καὶ τό ἱστορικό περιβάλλον του.

Τίς ἐργασίες τοῦ Συμποσίου θά κηρύξει σέ λίγο ὁ ἐκπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως στήν Λέσβο, ἀξιότιμος Νομάρχης Λέσβου κ. Κώστας Στρατινάκης, τοῦ ὁποίου μᾶς ἔγινε γνωστό τό ἐνδιαφέρον ἀπό τήν πρώτη στιγμή πού ἔλαβε γνώση τῆς ὄργανώσεώς του ἐδῶ. Μέ ζωηρό ἐνδιαφέρον οἱ σύνεδροι καὶ τό ἄλλο ἐκλεκτό ἀκροατήριο περιμένουμε τή σημερινή ἐπικοινωνία μέ τούς ἐκπροσώπους τῶν Ἀρχῶν καὶ τῶν Ἰδρυμάτων, πού θά ἀρχίσει μέ τίς χαιρετιστήριες προσφωνήσεις τους, ἀλλά θά συνεχιστεῖ καὶ κατά τή διάρκεια τοῦ Συμποσίου μέ ἀμοιβαία, ὄπως πιστεύουμε, ὄφέλεια.

Ἀμέσως μετά θά μιλήσει ὁ ἐπίτιμος Γενικός Διευθυντής τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, γνωστός γραμματολόγος καὶ πνευματικός ἄνθρωπος κ. Γεώργιος Κουρνοῦτος μέ θέμα «Τό Γένος στό τέλος τοῦ 18ου καὶ στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα». Τόν εὐχαριστοῦμε θερμά γιά τήν ἀποδοχή τῆς προσκλήσεώς μας νά καλύψει ἐκεῖνος τό ἀπαιτητικό αὐτό εἰσαγωγικό θέμα.

Τήν ἀπογευματινή ἐκδρομή-προσκύνημα στό Μεγαλοχώρι καὶ στό Πλωμάρι τήν περιμένουμε ὄλοι οἱ σύνεδροι καὶ τά συνοδά μέλη μέ ἀνυπομονησία καὶ πολλή χαρά. Ἡ ἐξοδός μας αὐτή ἀπό τήν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ εἶναι ἐκπλήρωση χρέους καὶ πρὸς τόν Φιλόσοφο, πού σπουδάζουμε καὶ τιμοῦμε, καὶ πρὸς τούς σημερινούς Πλωμαρίτες, πού συντηροῦν τή μνήμη του μέ ἀξιοθαύμαστο τρόπο, ἀλλά καὶ εὐκαιρία ἐπαφῆς μέ τήν πολυτραγουδισμένη λεσβιακή ὕπαιθρο. Εὐχαριστοῦμε καὶ πάλι θερμά τίς Ἀρχές καὶ τούς ἄλλους παράγοντες τοῦ Πλωμαρίου γιά τήν ξενάγηση καὶ τήν περιποίηση πού μᾶς ἔχουν ἐτοιμάσει.

Γιά τό κύριο ἐπιστημονικό πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου παραπέμπω ἐξαρχῆς στό τεῦχος, πού ἔχουν στά χέρια τους οἱ σύνεδροι καὶ οἱ ἄλλοι ἐνδιαφερόμενοι καὶ στό ὄποιο θά βρεῖτε τό ἀναλυτικό ὄράριο τῶν ἀνακοινώσεων τῶν τριῶν θεματικῶν κύκλων: «Τό Γένος - ἡ Παιδεία», «Ἡ Φιλοσοφία», «Οἱ Ἐπιστήμες», καθὼς καὶ τῆς ἀνοιχτῆς συζήτησης μεταξύ τῶν ἐκλεκτῶν συναδέλφων Αὐγουστοῦ Μπαγιόνα, Πασχάλη Κιτρομηλίδη καὶ Γιώργου Παπαγούνου με συντονιστή τόν Φίλιππο Ἡλιοῦ καὶ θέμα «Ἡ συμβολή τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης στή διαμόρφωση τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ», πού τήν περιμένουμε μέ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Στό ἴδιο τεῦχος ἔχουν τυπωθεῖ οἱ Περιλήψεις ὄλων τῶν ἀνακοινώσεων, πού θά πραγματοποιηθοῦν στό τριήμερό μας.

Οἱ πρόεδροι τῶν συνεδριάσεων, ξεχωριστοὶ ἐπιστήμονες καὶ ἐμπειροὶ συμποσιάρχαι καὶ οἱ ἴδιοι, θά μεριμνήσουν γιά τήν ἀνετη ροή τῶν ἔργων

σιων στον συμπεσιμένο, είναι αλήθεια, χρόνο του Συμποσίου. Τους ευχαριστούμε θερμά και για την προσφορά τους αυτή.

Παρακαλώ τώρα να θελήσετε να ακούσετε μία σύντομη εισαγωγή στο αντικείμενο του Συμποσίου μας, αναγκαία άλλωστε για την προετοιμασία μας για όσα έκλεκτά θα ακουσθούν εθύς άμέσως.

Για τον Λέσβιο Διδάσκαλο του Γένους οι ειδικοί γνωρίζουν τρεις μελέτες του περασμένου αιώνα. Άμέσως μετά το θάνατο του Βενιαμίν δημοσιεύθηκε η βιογραφία του από τον Κυδωνιάτη Ν.Ι. Σαλτέλη (1824) κι άργότερα μία άλλη από τον Ευστάθιο Γεωργιάδη στα *Λεσβιακά* του (Άθήνα 1849). Κύρια πηγή ώστόσο για όλους τους μεταγενέστερους είναι τό βιβλίο του Γ. Α. Άριστεΐδη, *Βενιαμίν ο Λέσβιος, ήτοι βίος αυτού*, Άθήναι 1880 (ό ίδιος δημοσίευσε κι ένα *Συμπλήρωμα εις την έκδοθεΐσαν υπ' αυτού βιογραφίαν Βενιαμίν του Λεσβίου*, Άθήναι 1889). Έχουμε άκόμη άργότερα και τις πρώτες μελέτες για την Άκαδημία των Κυδωνιών (Ι. Άποστολάκης 1914, Γ. Σακκάρης 1920).

Σταθμός στην γνωριμία του Έργου του Βενιαμίν, ιδιαίτερα στις Φυσικές επιστήμες, ήταν τό σύγγραμμα του Μιχαήλ Στεφανΐδη, *ΑΙ Φυσικαί επιστήμαι εν Ελλάδι πρό της Έπαναστάσεως. Η εκπαιδευτική επανάστασις*, Άθήναι 1926. Ο ίδιος είχε ήδη τό 1904 δημοσιεύσει ένα άρθρο για τον Βενιαμίν Λέσβιο ως επιστήμονα στην εφημερίδα της Τεργέστης «Νέα Ημέρα» (άριθμ. φύλλων 1552-1556). Άποτίουμε φόρο τιμής στον σπουδαίο Λέσβιο επιστήμονα, καθηγητή του Πανεπιστημίου και Άκαδημαϊκό είκοσι πέντε ακριβώς χρόνια φέτος από τον θάνατό του.

Τό 1936 δημοσιεύεται στην Μυτιλήνη ή πρώτη μελέτη του σεβαστού μας χαλκέντερου μελετητή των λεσβιακών γραμμάτων και της παιδείας του Γένους Γιώργου Βαλέτα (*Τά νέα λεσβιακά γράμματα: Γ' Ο Βενιαμίν, οί μαθητές του κι ή Λέσβος*), ένα ώραίο προικόνισμα δσων σπουδαιών θά δημοσιευθούν από τον ίδιο για την Άκαδημία των Κυδωνιών και τον Βενιαμίν μεταπολεμικά κι ως σήμερα συνεχώς. Τis γνώσεις του και τό πάθος του για τά θέματα του τόπου αυτού και τά σπουδαία τέκνα του θά έχουμε τή χαρά νά γευθούμε στην αύριανή πρώτη συνεδρία, την όποια θ' άνοΐξει μέ την ανακοίνωσή του «Άγνωστα έργα του Βενιαμίν Λεσβίου». Κι άς θυμίσω ότι ό μεσοπόλεμος είναι ή εποχή πού ό νεαρός καθηγητής του Γυμνασίου Πλωμαρίου Γιώργος Βαλέτας άνακαλύπτει τά ίχνη του πατρικού σπιτιού του Βενιαμίν και άγωνΐζεται καρποφόρα για την άπαλλοτρίωση και διάσωση ενός μέρους του. Μαζί μέ τή μελέτη του Νίκου Σωτηράκη, *Βενιαμίν Λέσβιος. Μέρος Α΄: Βιογραφία* (πανηγυρικός λόγος της 30.1.1939 κατά την έορτή των γραμμάτων, πού οργανώνεται κάθε χρόνο από τά Φιλανθρωπικά Καταστήματα Μυτιλήνης, και τυπωμένος κι αυτός στην Μυτιλήνη τό 1939) τό πρώτο έκείνο μελέτημα του Γιώργου Βαλέτα έδωσε σπουδαία ώθηση στη σπουδή και την όρθή εκτίμηση του Βενιαμίν.

Τό 1939 πάντα ό ιστορικός της Νέας Έλλάδας, καθηγητής της Νεώτερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης από τό 1954 Άπόστο-

λος Βακαλόπουλος δημοσιεύει στο Έγκριτο «'Αρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν» (τ. 10/1939, σελ. 465-482) μερικά κεφάλαια (τά «Περὶ τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων καὶ φυσικῶν χρεῶν») ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα *Στοιχεῖα Ἠθικῆς* τοῦ Βενιαμίν. Οὐσιαστική προώθηση στὴ σπουδὴ τοῦ ἔργου τοῦ Βενιαμίν δίνει μεταπολεμικά καὶ πρῶτο αὐτὸ τὸ πολὺτιμο ἔργο τοῦ Γ. Βαλέτα, *Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας τῶν Κυδωνιῶν. Α' . Ἡ καθιδρυτικὴ Βενιαμικὴ περίοδος*, δημοσιευμένο στὰ «Μικρασιατικὰ Χρονικά» τοῦ 1948 καὶ σὲ χωριστὸ ἀνάτυπο. Ὁ κ. Βαλέτας δημοσιεύει ἐδῶ καὶ χαρακτηριστικά κείμενα τοῦ Βενιαμίν.

Τὸ 1953 κυκλοφορεῖ ὁ πρῶτος τόμος τῆς *Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας* τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» τοῦ Ἄετος μὲ Γενικὴ Εἰσαγωγή καὶ ἐπιλογή κειμένων Ε.Π. Παπανούτσου. Εἶναι ἡ πρώτη πυκνὴ καὶ ἔγκυρη ἀποτίμηση τοῦ Βενιαμίν ὡς φιλοσόφου. Μὲ τὴν ἀνθολόγηση (σελ. 209-235) πενήντα περίπου παραγράφων ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς* τοῦ Βενιαμίν γίνεται εὐρύτερα γνωστὸ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Φιλοσόφου μας, ἀπρόσιτο ἀλλιῶς στὴν δυσεῦρετη ἔκδοση τῆς Βιέννης (1820).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ, κύριοι συνέδριοι καὶ ἐκλεκτὸ ἀκροατήριό τῆς Λέσβου, παρακαλῶ νὰ τιμῆσουμε τὴ μνήμη τοῦ κορυφαίου φιλοσόφου καὶ παιδαγωγοῦ, πού χάσαμε πρὶν ἀπὸ 25 μόλις μέρες. Ὁ Εὐάγγελος Παπανούτσος εἶναι ἄλλωστε στενὰ συνδεδεμένος μὲ τὴν Μυτιλήνη, καὶ ξέρουμε ὅτι τὸν θάνατό του πένθησε εὐλικρινά κι αὐτὸ τὸ νησί μαζί μὲ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Τὸ Συμπόσιό μας τὸ εἶχε περιβάλλει μὲ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον, καὶ ὑπολογίσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ συμπαράστασή του.

Πρόσφατα ὅμως χάσαμε καὶ δύο ἄλλους σπουδαίους Ἑλληνες σοφοὺς, πού συνδέονται κι αὐτοὶ μὲ τὴ σπουδὴ τοῦ Βενιαμίν καὶ τὴν πνευματικὴ ἐπιστημονικὴ παράδοση τοῦ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ἰωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος, πού πέθανε τὸ 1981, ὁ πατριάρχης τῶν Νεοελλήνων φιλοσόφων, ὅπως δίκαια ἔχει ἐπονομασθεῖ, ἐνδιαφέρθηκε ἄμεσα γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Βενιαμίν καὶ ἀπὸ τὴ σοφὴ του κρίση καὶ εὐαισθησία ἔχουμε ἓνα σπουδαῖο μελέτημα γιὰ τὴν Μεταφυσικὴ τοῦ Βενιαμίν στὸ ἀφιέρωμα τῶν «Αἰολικῶν Γραμμάτων» (τεῦχος 22, Ἰούλιος-Αὐγούστος 1974). Τὸ ἄρθρο γράφτηκε εἰδικά γιὰ τὰ «Αἰολικά Γράμματα», ὕστερα ἀπὸ ἐπίμονη πρόσκληση τοῦ κ. Βαλέτα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1974, τὸν μῆνα τῆς ἀνήσυχης ἐκείνης ἡρεμίας πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς Χούντας, στὰ «Λουτρά» τῆς Κυλλήνης, ὅπου εἶχε πάρει μαζί του τὰ *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς*, τὸ ἀντίτυπο πού βλέπετε στὴν Ἐκθεσὴ μας ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μου βιβλιοθήκη. Τὸν εἶχε κυριολεκτικὰ συνεπάρει ἡ μελέτη τούτος. Εἶχα τὴν εὐκαιρία μιᾶς προσωπικῆς συνάντησης ἐκεῖ καὶ θυμᾶμαι τίς ὥρες πού μοῦ ἐξέθετε τίς ἐντυπώσεις καὶ τίς κρίσεις του γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βενιαμίν. Ἦταν πραγματικά καὶ γι' αὐτόν μιὰ ἀποκάλυψη, πού πολὺ τὸν ἐνθάρρυνε στὴν ἀπόφαση πού πήραμε τὸν ἐπόμενο χρόνο γιὰ τὴν ἔκδοση σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τοῦ σπουδαίου ἔργου τοῦ καθηγητῆ G.P. Henderson γιὰ τὴν Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία ὡς τὸ 1830 καὶ

γιά τήν ἔνταξη στό ἐκδοτικό πρόγραμμα τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας τῆς πρώτης (κριτικῆς) ἐκδοσης τῶν *Στοιχείων Ἠθικῆς* τοῦ Βενιαμίν, ὅταν ἐτοιμασθεῖ.

Τό 1980 χάσαμε ξαφνικά καί τόν Μιχαήλ Ἀναστασιάδη, τόν Σμυρναῖο σπουδαῖο Φυσικό καί Καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου. Εἶχε δημοσιεύσει τό 1977 στά «Μικρασιατικά Χρονικά» τήν μελέτη γιά τόν Κωνσταντῖνο Κούμα ὡς φυσικό, στήν ὁποία ἀναφερόταν καί στόν Βενιαμίν καί ἐπεσήμαινε τήν ἀνάγκη γιά ἰδιαίτερη συστηματική μελέτη τῆς Φυσικῆς του, πού τήν προετοίμαζε μέ ἐνθουσιασμό. Μιά πρώτη μορφή τῆς ἦταν τό θέμα τῆς ἀνακοίνωσής του στό Β΄ Συμπόσιο τοῦ Αἰγαίου τό 1979. Λίγες μέρες πρὶν ἀπό τόν θάνατό του μέ εἶχε ἐπισκεφθεῖ στήν Ἀκαδημία γιά νά τόν βοηθήσω νά βρεῖ τά *Principia Philosophiae Naturalis* τοῦ Νεύτωνος καί νά μοῦ προτείνει τή δημοσίευση τῆς μελέτης αὐτῆς σέ συμπληρωμένη μορφή στήν Ἐπετηρίδα μας «Φιλοσοφία». Τώρα ἡ ἀνακοίνωσή του ἐκείνη στό Συμπόσιο τοῦ Αἰγαίου, μαζί μέ ἕνα ἀκόμα σχετικό κείμενο, δημοσιεύεται στόν Α΄ τόμο τῶν «Αἰολικῶν Χρονικῶν» (1980/81), πού μόλις αὐτές τίς μέρες κυκλοφορεῖ¹.

Παρακαλῶ νά κρατήσουμε ἑνός λεπτοῦ σιγή στή μνήμη τῶν τριῶν σοφῶν ἀνδρῶν, νεώτερων Διδασκάλων τοῦ Γένους.

Ἀπό τό 1953 καί ἐξῆς ἔχουμε πολλές εἰδικές μελέτες μέ ἰδιαίτερο βάρος.

Τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου γιά τόν Βενιαμίν καί τόν Ἑλληνικό Διαφωτισμό, δύο μελέτες 1954 καί 1956².

Τοῦ Δημ. Κωτσάκη (1953 καί ἀργότερα) γιά τίς ἀστρονομικές γνώσεις τοῦ Βενιαμίν³.

Τοῦ Ἰωάννου Μουτζούρη (1955) γιά τοὺς ἔθνικούς ἀγῶνες του⁴.

Τοῦ Κωνσταντίνου Καβαρνοῦ (1967) γιά τήν Ψυχολογία του⁵.

1. Ὁ νόμος τῆς παγκοσμίου Ἐλξεως τοῦ Νεύτωνος καί τό πανταχθίνητον τοῦ Βενιαμίν Ἀεσβίου (σελ. 363-375) καί Ἐνα ἀσολόλαστο χειρόγραφο τῆς Μηχανοφυσικῆς τοῦ Βενιαμίν Ἀεσβίου (σελ. 376-394)

2. Πῶς ἡ νεοελληνική σκέψη ἐγνώρισε τό «Δοκίμιο» τοῦ John Locke. «Ἀγγλοελληνική Ἐπιθεώρηση» 7 (1954) 128-149 — Πρὸς τήν ἀκμή τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (Οἱ διενέξεις τοῦ Ἀεσβίου στήν Σχολή τῶν Κυθωνιῶν), «Μικρασιατικά Χρονικά» 7 (1956) 1-81.

3. Ἡ συμβολή τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους εἰς τήν προαγωγήν τῆς Ἀστρονομίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, «Δελτίον Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ» 1953 — Ὑπάρχει ζωὴ εἰς τοὺς ἄλλους κόσμους, Ἀθήναι 1954 (παλαιότερη μελέτη τοῦ ἴδιου: Ἡ σπουδὴ τῆς Ἀστρονομίας ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, «Δελτίον Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας Στρατοῦ» 1940. Βλ. τώρα Δ. Κωτσάκης, *Διδάσκαλοι τοῦ Γένους καί Ἀστρονομία. 1453-1821*, Ἀθήναι 1983, 144 σελ., κεφ. Η΄: Βενιαμίν ὁ Λέσβιος).

4. Ἡ Λέσβος καί ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασις, Μυτιλήνη 1955.

5. C. Cavarnos, *Modern Greek Philosophers on the Human Soul*, Belmont, Mass. 1967 (σελ. 15-28: Benjamin of Lesbos).

Του Ἀλέξανδρου Καρανικόλα (1968) γιά ἕνα ἀκόμα χειρόγραφο τῆς ἀνέκδοτης *Φυσικῆς* του, πού σώζεται στήν Σύμη⁶.

Τό 1970 εἶναι ἕνας ἀκόμη σταθμός στήν νεώτερη ἔρευνα γιά τόν Βενιαμίν καί γιά τήν Νεοελληνική Φιλοσοφία γενικότερα. Κυκλοφορεῖ στήν Νέα Ὑόρκη καί τό Λονδίνο τό πολύτιμο ἔργο τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστορικοῦ τῆς Φιλοσοφίας, ἑλληνιστοῦ καί μεγάλου φιλέλληνα G.P. Henderson, *The Revival of Greek Thought*. Τό ἔργο αὐτό, ὅπως εἶναι γνωστό καί προανέφερα, κυκλοφόρησε τό 1977 ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μέ τόν τίτλο *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ (1620-1830)*. Ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, σέ ἔγκυρη μετάφραση Φ.Κ. Βάρου, μέ Πρόλογο I.N. Θεοδωρακόπουλου καί δική μου ἐπιμέλεια καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση (302 σελ.). —Νά θυμίσω ὅτι ὁ καθηγητής Henderson, πού πολέμησε τό 1943-44 στόν ἑλληνικό χῶρο ὡς σύνδεσμος τοῦ συμμαχικοῦ Στρατηγεῖου μέ τήν ἔθνηκή Ἀντίσταση καί συνδέθηκε ἀπό τότε στενά μέ τήν χώρα μας, ἀναγνωρίζει στό βιβλίο του αὐτό τήν μεγάλη ὀφειλή του στούς Ε.Π. Παπανοῦτσο, Κ.Θ. Δημαρά καί Ἀλκη Ἀγγέλου, τούς ἀνθρώπους πού προώθησαν οὐσιαστικά τίς γνώσεις μας καί τό ἐνδιαφέρον μας γιά τήν Παιδεία τοῦ ἀναγεννώμενου ἔθνους.

Τό 1971 καί τό 1974 ὁ Γιώργος Βαλέτας ἀφιερώνει πολλές σελίδες τοῦ πολύτιμου περιοδικοῦ του «Αἰολικά Γράμματα» στόν Βενιαμίν Λέσβιο⁷. Τά κείμενα πού δημοσιεύονται ἐκεῖ εἶναι σέ ὄλους μας γνωστά. Τό μελέτημα τοῦ I.N. Θεοδωρακόπουλου γιά τήν Μεταφυσική τοῦ Βενιαμίν τό μνημόνευσα ἤδη.

Ἀπό τό 1971 ἐκδηλώνεται τό ἐνδιαφέρον καί τῶν Ρουμάνων ἐρευνητῶν γιά τήν περίοδο διδασκαλίας τοῦ Βενιαμίν στό Βουκουρέστι καί στό Ἰάσιο. Μπορεῖτε νά δεῖτε στήν Ἐκθεσή μας τό βιβλίο τῆς Ἀριάδνης Καμαριανοῦ-Τσιοράν γιά τίς Αὔθεντικές Ἀκαδημίες τῆς Μολδοβλαχίας, τοῦ ὁποῖου ἔχουμε καί μιά εὐρεία ἀπόδοση στά Ἑλληνικά, ἔκδοση τοῦ

6. Ἐνα ἀγνωστο χειρόγραφο τῆς ἀνέκδοτης «Φυσικῆς» Βενιαμίν τοῦ Λεσβίου. «Δωδεκανησιακόν Ἀρχεῖον» 5 (1970), 43-53.

7. Στό τεῦχος 3 (Μάιος - Ἰούνιος 1971) τό ἄρθρο τοῦ Γ. Βαλέτα, *Βενιαμίν ὁ Λέσβιος, μέγας ἐγκυκλοπαιδιστής καί πρόμαχος τῆς ἐλευθερίας* (σελ. 252-263). — Στό τεῦχος 22 (Ἰούλιος-Αὐγουστος 1974) κείμενα γιά τόν Βενιαμίν στίς σελ. 261-264 (*Ἡ πρώτη βιογραφία τοῦ Βενιαμίν καί Ἀπομνημόνευμα Μ. Χουρμούζη γιά τόν Βενιαμίν*), σελ. 266-267 (*Ἀπόσπασμα ἀπό τόν Πρόλογο τῶν Στοιχείων Γεωμετρίας Εὐκλείδου*, Βιέννη 1820), σελ. 268-271 (Γ. Βαλέτας, *Ἀγασώτικα χειρόγραφα τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου*), σελ. 272-278 (*Ἀναδημοσίευση τῶν παραγρ. 242-244 καί 211-220 τῆς ἀνέκδοτης Ἠθικῆς τοῦ Βενιαμίν — Νεκρολογία τοῦ «Φίλου τοῦ Νόμου» Ὑδρας τῆς 5.9.1824*), σελ. 279-282 (*προδημοσίευση τῆς παραγρ. «Τό ἀντίκρουσμα τῆς φύσης» ἀπό τό ἔργο τοῦ G.P. Henderson, Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830*), σελ. 283-288 (*Οἱ διάξεις τοῦ Βενιαμίν καί ὁ πολυτάραχος ἔθνοφωτιστικός του ἀγώνας*), σελ. 321-326 (I.N. Θεοδωρακόπουλος, *Ἡ Μεταφυσική τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου*), σελ. 326-328 (Γ. Βαλέτας, *Τό «ἠρωϊκό» Πλωμάρι καί τά πρότα χρόνια τοῦ Βενιαμίν*).

Σ Τ Ο Ι Χ Ε Ι Α
Τ Η Σ
Μ Ε Τ Α Φ Υ Σ Ι Κ Η Σ
Π Α Ρ Τ
Β Ε Ν Ι Α Μ Ι Ν Λ Ε Σ Β Ι Ο Υ .

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ,
ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σελίερ.
1820.

Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου⁸. — Στό Συμπόσιό μας εἶχαν δηλώσει συμμετοχή τρεῖς συνάδελφοι ἀπό τόν Βαλκανικό χῶρο, πού δέν μπόρεσαν τελικά νά ἔλθουν στήν Μυτιλήνη. Ἐλπίζουμε ὅτι οἱ ἀνακοινώσεις τους θά περιληφθοῦν στά Πρακτικά τοῦ Συμποσίου.

Τό 1974 ἔχουμε τά δύο πρῶτα ἐρευνητικά ἄρθρα τῆς Ρωζάνης Ἀργυροπούλου⁹, πού ἐξελέχθηκε στήν κατεξοχήν εἰδική ἐρευνητρία τοῦ ἔργου τοῦ Βενιαμίν μέ κορυφαία προσφορά τῆς τήν διδακτορική διατριβή τῆς γιά τόν Φιλόσοφο, πού ἐγκρίνεται αὐτήν ἀκριβῶς τήν περίοδο ἀπό τήν Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης¹⁰. Ἀπό τήν Κα Ἀργυροπούλου, πού τήν συγχαίρουμε θερμά γιά τό γεγονός αὐτό, περιμένουμε στό προσεχές μέλλον τήν πρώτη κριτική ἔκδοση τῶν *Στοιχείων Ἠθικῆς* τοῦ Βενιαμίν.

Τό 1974 ἐπίσης ὁ καθηγητής τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ. Τηλέμαχος Φιλιππίδης ξανατυπώνει στό βιβλίο του *Ἡ ποινική νομοθεσία κατά τήν Ἐθνεγερσίαν* (σελ. 87-101) τό *Ἀπάνθισμα τῶν ἐγκληματικῶν*, τόν πρῶτο δηλαδή Ποινικό Κώδικα, πού ἐνέκρινε ἡ Β' Ἐθνική Συνέλευσις τῶν Ἑλλήνων στό Ἄστρος τό 1823, ἔργο στό ὁποῖο συνεργάσθηκε οὐσιαστικά ὁ Βενιαμίν.

Τό 1976 ὁ Γιώργος Βαλέτας τυπώνει στήν Μυτιλήνη (Ἄναμνηστική Ἐκδοση Βενιαμινίων) τό μελέτημα *Βενιαμίν ὁ Λέσβιος. Ὁ παραγνωρισμένος τιτάνας τοῦ Ἐθνοφωτισμοῦ* (16 σελ.), μέ νέα καί πάλι στοιχεῖα ἀπό τό μόνιμο ἐρευνητικό καί συγγραφικό πάθος του.

Τό 1977 κυκλοφορεῖ, ὅπως ἐξέθεσα, ἡ ἑλληνική ἔκδοση τοῦ συγγράμματος τοῦ G.P. Henderson μέ δύο κεφάλαια γιά τόν Βενιαμίν (σελ. 169-199), γεγονός πού ἀναμφισβήτητα συνέβαλε οὐσιαστικά στήν καλλιέργεια τοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν πνευματική παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὶν ἀπό τήν Ἀνεξαρτησία. Στήν ἔκδοση αὐτή, ὅπως εἶπα, ἔχει προστεθεῖ ἡ ὡς τό 1977 νέα ἑλληνική συγγραφική παραγωγή καί γιά τόν Βενιαμίν Λέσβιο.

Τόν ἐπόμενο χρόνο 1978 τό ἔγκριτο φιλοσοφικό περιοδικό «Δευκαλίων», ἀφιερώνει ἕνα τεῦχος του στήν Νεοελληνική Φιλοσοφία, ὅπου ἐκτός ἀπό τήν κριτική ἐπισκόπηση τῆς Κας Ρ. Ἀργυροπούλου γιά τήν ἔρευνα

8. Ariadna Camariano-Cioran, *Academile domnesti din Bucuresti si Iasi*, Bucuresti 1971 — Γαλλική ἔκδοση: Les Ecoles Princieres de Bucarest et de Jassy, Thessalonique 1974, 827 σελ. + 53 πίνακες — Ἑλληνική ἔκδοση (περίληψη σέ πολλά σημεῖα καί μετάφραση μεγάλου μέρους ἀπό τήν Μαρία Γ. Παπαγαργίου): *Αἱ «Αἰθνητικά» Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου καί τοῦ Ἰασίου*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ 1972, 158 σελ.

9. *Τά «Στοιχεῖα Ἠθικῆς» τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου καί ἡ Παιδεία τῆς ΝΑ Εὐρώπης* (Πρόδρομη ἀνακοίνωση), «Παρνασσός» 16 (1974) 428-432. — *Le discours de Benjamin de Lesbos à l'Académie Princière de Bucarest (1818)*, στόν τόμο *Symposium «L'Époque Phanariote»*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ 1974, 167-174.

10. Ρωζάνη Δ. Ἀργυροπούλου, *Ὁ Βενιαμίν Λέσβιος καί ἡ τέρωπαλκή σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα*, Διδάκτ. διατριβή Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης (1982), Ἀθήνα 1983, 289 σελ. (σελ. 265-282: Βιβλιογραφία).

ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗΣ.

ΠΑΡΑ
ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΛΕΣΒΙΟΥ.

ΤΟΜΟΣ Α΄.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ,
ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἰωάννου Στείερ.
1818.

τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, μέ στοιχεῖα καί γιά τόν φιλόσοφόν μας¹¹, δημοσιεύεται πρωτότυπη ἐξαντλητική μελέτη τῆς Κας Μυρτώδς Δραγώνα-Μονάχου γιά τήν βούληση καί τό αὐτεξούσιο ὡς βάση τῆς θεωρίας τοῦ Βενιαμίν γιά τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου¹².

Τόν ἴδιο χρόνο ἔχουμε τό μελέτημα ἐνός ἀκόμα γνωστοῦ Λεσβίου ἐπιστήμονα, ἀφιερῶμένο στη μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Βενιαμίν. Ἐναφέρομαι στό μελέτημα τοῦ κ. Ἰωάννου Μουτζούρη, *Βενιαμίν ὁ Λέσβιος, εἰσηγητής τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος στήν Ἑλλάδα*, δημοσιευμένο στό «Λεσβιακά», τόμ. 7 (1978), 14 σελίδες.

Στό σημεῖο αὐτό μνημονεύω τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν καί ἄλλα μικρότερα μελετήματα τῶν Γιώργου Βαλέτα, Θανάση Παπαδόπουλου, Ρωξάνης Ἀργυροπούλου, Ἀντώνη Ἀνδριώτη τά δύο-τρία τελευταῖα χρόνια, καθώς καί ἔμμεσες ἀναφορές στόν Βενιαμίν καί στήν ἐποχή του σέ μελέτες γιά τήν Νεοελληνική Φιλοσοφία καί τά ἰδεολογικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τῶν Γιάννη Καρᾶ, Εὐάγγελου Μουτσόπουλου, Φίλιππου Ἡλιοῦ, Π. Νούτσου, Π. Κονδύλη καί ἄλλων¹³.

Κλείνω τήν ἐπισκόπησή μου μέ τά ἐκδοτικά γεγονότα αὐτῆς τῆς χρονιάς, τά νέα βιβλία τῶν Γιώργου Βαλέτα, *Βενιαμικά. Τά μικρά κείμενα τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου καί οἱ βιογραφικές πηγές του*, Μυτιλήνη, Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Αἰολικῶν Μελετῶν 1982, 398 σελίδες¹⁴ καί Ἰωάννου Μουτζούρη, *Βενιαμίν ὁ Λέσβιος. Οἱ κατηγοροῖ τῶν ἰδεῶν του καί ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1982, 237 σελίδες. Ἀλλά γιά τό θέμα αὐτό καί τή σχετική προβληματική θά ἔχουμε ἀνακοίνωση ἀπό τόν ἴδιο τόν κ. Μουτζούρη στήν αὐριανή συνεδρία.

Ἐκλεκτοί προσκεκλημένοι μας, κυρίες καί κύριοι σύνεδροι, θά συμφωνήσετε ὅτι εἶναι ἐντυπωσιακή ἡ συγκομιδή τῶν δημοσιευμάτων καί τῶν

11. *Νεοελληνική Φιλοσοφία: κριτικός ἀπολογισμός 1953-1977*. «Δευκαλίον», τεύχ. 21 (Μάρτιος 1978) 143-159.

12. *Βενιαμίν ὁ Λέσβιος: Ἐλευθερία, ἡ δύναμη τῆς ἐκπλήρωσης τοῦ αὐτεξουσίου. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Βενιαμίν γιά τή βούληση καί τό αὐτεξούσιο ὡς βάση τῆς θεωρίας του γιά τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου*. «Δευκαλίον», ὁ.π. 96-130.

13. Τίτλοι καί βιβλιογραφικά στοιχεῖα βρίσκονται ἀσφαλῶς στίς παρακομπές τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ Συμποσίου, πού θά δημοσιευθοῦν στό Πρακτικά.

14. Θά κυκλοφορήσει ὡς τό τέλος τοῦ χρόνου. Πρόκειται γιά μιᾶ πολύτιμη συγκέντρωση κειμένων τοῦ Βενιαμίν καί γιά τόν Βενιαμίν: Βενιαμική ἐργογραφία - Βιογραφικές πηγές - Ἀπό τά ἐπιστημονικά ἔργα τοῦ Βενιαμίν: ἀφιερώσεις, Προλεγόμενα, ἀποσπάσματα - Λόγοι - Ἐπιστημονικές διατριβές - Ἀγωνιστικές ἀρμστικές προκηρύξεις - Σαμιακές προκηρύξεις - Ἐπιστολές - Ἀπολογίες - Σκέψεις καί ἀποσπάσματα. Στό τέλος ἕνα χρήσιμο κεφάλαιο γιά τίς Βενιαμικές σπουδές ἀπό τό 1939 ὡς τίς μέρες μας. — Μετά τό Συμπόσιο κυκλοφόρησε ὡς ἀνάτοπο ἀπό τό «Αἰολικά Χρονικά» 1982 ἕνα ἀκόμα δημοσίευμα τοῦ Γ. Βαλέτα, *Ἀγωνιστικά κείμενα τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου (Ἐξ ἰσπανόφωνας ἐπαναστατικές προκηρύξεις τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου καί ἕνας ἀγνωστος Λόγος του)*, 15 σελίδες. — Ἐπίσης μετά τό Συμπόσιο κυκλοφόρησε καί τό βιβλίον τοῦ Θανάση Παπαδόπουλου, *Οἱ φιλοσοφικές καί κοινωνικο-πολιτικές ἀντιλήψεις τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου*, Ἀθήνα, Κέδρος 1982, 287 σελ.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΑΣ
ΕΥΚΛΕΙΔΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

ΕΚΤΕΘΕΝΤΑ

ΠΑΡΑ

ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΛΕΣΒΙΟΥ.

ΤΟΜΟΣ Β΄.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ,
ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σειδίερ.
1820.

έρευνών, πού αὐτά ἀντιπροσωπεύουν, γιά τό μεγάλο τέκνο τῆς Λέσβου, ἰδιαίτερα τά τελευταῖα χρόνια. Καί αὐτή τή στιγμή, στίς 28 Μαΐου 1982, βρισκόμαστε στό κατώφλι ἑνός Πανελληνίου Συμποσίου γιά τόν Βενιαμίν Λέσβιο, πού συγκεντρώνει τό ἐκλεκτότερο ἐπιστημονικό δυναμικό τοῦ τόπου, ὅλους σχεδόν τούς εἰδικούς, πού ἔχουν δώσει σπουδαῖα δείγματα ἀγάπης γιά τό θέμα τους καί τῆς ἀπαραίτητης ἐπιστημοσύνης. Στό διήμερο πού θ' ἀκολουθήσει θά παρουσιασθοῦν νέα στοιχεῖα καί θά συζητηθοῦν θέματα, πού τό ἔργο τοῦ Βενιαμίν προσφέρει γιά διερεύνηση, ὀρθή κατανόηση καί ἀξιολόγηση. Φιλοδοξία μας εἶναι νά συγκεντρώσουμε ἔπειτα τίς ἀνακοινώσεις τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ σ' ἕνα ἀντάξιο τῆς σημασίας του τόμο.

Μποροῦμε λοιπόν, πιστεύω, νά εἴμαστε εὐχαριστημένοι γιά τό ἐπίπεδο τῆς τιμῆς πού ὀφείλουμε καί γιά τό βαθμό τῆς αὐτογνωσίας πού ταυτόχρονα κερδίζουμε μπροστά καί μέσα ἀπό τό λαμπρό πνευματικό φαινόμενο τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, πού λέγεται Βενιαμίν Λέσβιος. Καί μέ τό πνεῦμα αὐτό παρακαλῶ τώρα τόν ἀξιότιμο Νομάρχη Λέσβου κ. Στρατινάκη νά χαιρετίσει τό Συμπόσιο καί νά κηρύξει τήν ἑναρξη τῶν ἐργασιῶν του.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΙΚΚΟΛΟΣ (1792-1865),
Ο ΠΡΩΤΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΟΝΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ ΤΟΥ DESCARTES (1824).
Η ΠΟΛΥΤΑΡΑΧΗ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΟΥΣΙΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Λίνος Γ. Μπενάκης

(Διάλεξη στην « Εταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν », Κέρκυρα 8.2.1994)

Προλογικά τοῦ προέδρου τῆς Ἐταιρείας Πρωτοπρεσβυτέρου Ἀθανασίου Τσίτσα:

Πανοσιολογιώτατε. Κυρίες καί Κύριοι. Γιά τόν Νικόλαο Πίκκολο, Καθηγητή τῆς Φιλοσοφίας στήν Ἴονιο Ἀκαδημία ἀπόψε ὁ λόγος ἀπό ἕναν εἰδικό, εἰδικότατο ἐπιστήμονα, τόν κ. Λίνο Μπενάκη. Τό θέμα ἔχει ἰδιαίτερη σπουδαιότητα καί μεγάλο ἐνδιαφέρον, τόσο γιατί ἀναφέρεται σέ μία προσωπικότητα ἐξαιρετικῆς ἀξίας ὅσο καί γιατί συνδέεται μέ τό πνευματικό ἐκεῖνο Ἴδρυμα, πού ἀποτελέσσε τό καύχημα τῆς Κέρκυρας καί τῶν Κερκυραίων τῆς ἐποχῆς του καί τῶν ἐποχῶν πού ἀκολούθησαν.

Ὁ ὁμιλητής μας εἶναι πολύ γνωστός στήν Κέρκυρα, καί γιατί γεννήθηκε καί ἀνατράφηκε ἐδῶ ὁ ἴδιος, καί ἐξαιτίας τῆς φήμης τῶν μελετῶν καί τῶν συγγραφῶν του στόν τομέα τῆς Φιλοσοφίας, ἀλλά καί γιά τήν προσφορά του στό Ἴονιο Πανεπιστήμιο, τό ὁποῖο ἐμεῖς θέλουμε νά θεωροῦμε διάδοχο Ἴδρυμα τῆς Ἴονίου Ἀκαδημίας καί τοῦ ὁποῖου Πανεπιστημίου ὑπῆρξε μέχρι προχθές Ἀντιπρόεδρος. Εἶναι γνωστός ὁμως ὁ κ. Μπενάκης ἰδιαίτερα στήν Ἐταιρεία μας, τῆς ὁποίας ἐτίμησε τό βῆμα καί κατά τήν περυσινή περίοδο μέ τήν σπουδαία ὁμιλία του γιά ἕναν ἄλλο μεγάλο λόγιο, συνδεδεμένο καί ἐκεῖνον μέ τήν Κέρκυρα, τόν Μητροπολίτη Φιλαδελφείας καί σημαντικό φιλόσοφο Γεράσιμο Βλάχο, πού διακρίθηκε ἰδιαίτερα γιά τήν συμβολή του στίς Ἀριστοτελικές σπουδές στήν Μεταβυζαντινή περίοδο.

Ἐμεῖς εὐχαριστοῦμε τόν κ. Λίνο Μπενάκη, γιατί ἀποδέχθηκε τήν πρόσκλησή μας μέ τήν χαρακτηριστική του εὐγένεια καί προθυμία, καί τόν παρακαλοῦμε νά λάβει τό λόγο.

Σεβαστέ καί ἀγαπητέ κ. Πρόεδρε, πᾶτερ Ἀθανάσιε. Σᾶς εὐχαριστῶ πολύ γιά τά εὐστοχα προλογικά σας λόγια σέ σχέση μέ τό θέμα μου καί ἐπιθυμῶ εἰλικρινά νά ἱκανοποιήσω τό δικαιολογημένο ἐνδιαφέρον τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρείας καί τοῦ ἄλλου ἀγαπητοῦ ἀκροατηρίου.

Πανοσιολογιώτατε, Κυρίες καί Κύριοι, ἐπέλεξα τό ἀποψινό θέμα μέ τό ἴδιο πνεῦμα, μέ τό ὁποῖο εἶχα μιλήσει πρό μηνῶν στήν « Ἀναγνωστική Ἐταιρεία » γιά ἕναν ἄλλο σημαντικό Καθηγητή τῆς Ἴονίου Ἀκαδημίας, τόν Μαθηματικό Ἀνδρέα Μαυρομαμάτη, τονίζοντας ὅτι στίς περιπτώσεις αὐτῶν τῶν σοφῶν διδασκάλων τῆς Ἴονίου Ἀκαδημίας ἔχουμε πρῶτα-πρῶτα

Ἴονιος Ἐταιρεία Ἱστορικῶν Μελετῶν, *Περὶ Ἱστορίας*. Περιοδική ἐκδοση γιά τήν ἱστορία καί τίς βοηθητικές τῆς ἐπιστήμες, τεύχ. 2 (Φεβρουάριος 1999), 5-24.

τό παράδειγμα τοῦ homo universalis, τοῦ «πανεπιστήμονος», πού καλλιεργεῖ τήν καθολική ἐπιστημονική παιδεία καί ἀνταποκρίνεται σ' αὐτό πού τό σωστό Πανεπιστήμιο θέλει νά δώσει στους σπουδαστές του, τήν universitas, δηλαδή μία παιδεία γενική, ὀλοκληρωμένη, καί πέρα ἀπό τήν στενή ἐπιστημονική τους εἰδίκευση. Καί σᾶς θυμίζω ὅτι στήν περίπτωση τοῦ δυστυχῶς πολύ πρόωρα θανόντος, τοῦ Μαθηματικοῦ, ὑπογραμμίζω, Ἀνδρέα Μαυρομμάτη γνωρίσαμε καί ἕνα δεινό φιλόλογο καθὼς καί ἕναν ἐγκριτο γνώστη τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας, πού μαζί μέ τόν φιλόσοφο Πέτρο Βράιλα Ἀρμένη μετέφρασε ἀπό τά γαλλικά ἕνα σημαντικό τρίτομο θεολογικό ἔργο, καί τέλος ἕνα πολιτικό ἄνδρα, πού ἡ παρουσία του στήν πολιτική ζωὴ τοῦ τόπου του τότε εἶχε ἰδιαίτερη βαρύτητα. Προσπάθησα νά μεταδώσω αὐτό τό πνεῦμα, πού ἀκριβῶς μᾶς χρειάζεται καί σήμερα καί πού μᾶς λείπει δυστυχῶς σέ μεγάλη ἔκταση.

Στήν περίπτωση τοῦ Νικολάου Πίκκολου ἔχουμε ἐπίσης ἕνα σημαντικό σοφό, ὁ ὁποῖος –νέος κι αὐτός– ἦταν στήν Κέρκυρα γιά λίγο, ἀλλά ἄφησε ἐντονη τῆ σφραγίδα του, ὅπως θα ἀκούσετε, καί ὁ ὁποῖος ἐξελίχθηκε πραγματικά στά ἐπόμενα χρόνια, κατὰ τά ὁποῖα ἔδρασε στό Παρίσι κυρίως, σέ ἕνα σημαντικό παράγοντα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Θά τολμούσα νά πῶ, ἐπειδή ἐζήση στή σκιά τοῦ Κοραῆ, ὅτι ἂν δέν ἦταν ὁ Κοραῆς θά μπορούσε νά εἶναι ἐκεῖνος στή θέση του. Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο κινήθηκε τό πνεῦμα του, τό ἔργο του καί ἡ δράση του γιά τόν φωτισμό τοῦ γένους, γιά τήν ἑλληνική παιδεία.

Καί τά δύο αὐτά πρόσωπα θά ἦταν πολύ λιγότερο σήμερα γνωστά – καί δυστυχῶς παραμένουν πολύ λίγο γνωστά σέ σχέση μέ ἄλλα ὀνόματα, πού ἔδρασαν στήν Κέρκυρα ἢ στίς ἄλλες ἐστίες παιδείας– ἂν δέν συνέβαινε νά διασωθοῦν στήν πολύτιμη Βιβλιοθήκη τῆς «Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρίας Κερκύρας» ἀπό ἕνα ἀντίτυπο τῶν βιβλίων τους, σπανιότατων σήμερα καί πολυτιμότεων. Στήν περίπτωση τοῦ Ἀνδρέα Μαυρομμάτη εἶχα ἐντοπίσει πρό ἐτῶν μία σπουδαία φιλολογική μελέτη τοῦ 1848, πού ἀφορᾶ τά σχόλια τοῦ Πλουτάρχου στόν Πλατωνικό «Τίμαιο», πῶ συγκεκριμένα τό ἔργο τοῦ Πλουτάρχου «Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας». Τό δημοσίευμα αὐτό τοῦ Μαυρομμάτη δέν ὑπάρχει σήμερα οὔτε στήν πλουσιώτατη σέ δημοσιεύματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς «Γεννάδειο Βιβλιοθήκη» τῶν Ἀθηνῶν, γι' αὐτό καί μίλησα γιά σπάνιο εὔρημα στήν «Ἀναγνωστική Ἐταιρία».

Ἀκριβῶς τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν Νικόλαο Πίκκολο, ὁ ὁποῖος μετέφρασε καί τύπωσε στήν Κέρκυρα τό 1824, τήν πρώτη οὐσιαστικά χρόνια τῆς λειτουργίας τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, μία πάρα πολύ σημαντική ἐπιστημονικά μετάφραση τοῦ κορυφαίου ἔργου τῆς Νεώτερης Φιλοσοφίας, τοῦ «Λόγου περὶ τῆς μεθόδου» τοῦ Ντεκάρτ. Καί αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἔχουμε πάλι ἕνα μόνο ἀντίτυπο στήν «Ἀναγνωστική Ἐταιρία» καί δέν ἔχουμε καν στήν «Γεννάδειο». Ἐνα ἄλλο ἀντίτυπο ἔχουμε μόνο στήν «Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος». Ἀλλά καί ὁ Legrand στήν περίφημη

Bibliographie Ioniennε, τόμος 1 (Παρίσι 1910) σημειώνει «πολύ σπάνιο» (très rare) και μνημονεύει ένα αντίτυπο στην «Βιβλιοθήκη της Σχολής Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν» στο Παρίσι. Τό γεγονός είναι πραγματικά περίεργο, γιατί τό βιβλίο ὡς διδακτικό βοήθημα πρέπει νά τυπώθηκε σέ μεγάλο γιά τήν ἐποχή ἀριθμό ἀντιτύπων. Μόνο οἱ Συνδρομητές, πού καταχωροῦνται στο τέλος τῆς ἐκδοσης ἐγγράφονται γιά περισσότερα ἀπό 300 ἀντίτυπα. Πού πήγαν λοιπόν τά ἀντίτυπα, τά ὁποῖα τυπώθηκαν στην Κέρκυρα σέ κάποιες ἑκατοντάδες τουλάχιστον ἀντιτύπων; Ἀλλά τά βιβλία «ἔχουν τήν μοῖρα τους» (habent fata libelli sua, ἔλεγαν οἱ Ρωμαῖοι). Κάποια γενική ἐκτίμηση μόνο μποροῦμε νά κάνουμε καί γι' αὐτό τό βιβλίο, πού ὡς διδακτικό ἀκριβῶς κατά κύριο λόγο βοήθημα ἦταν στά χέρια τῶν σπουδαστῶν τῆς Ἀκαδημίας κυρίως, σκορπισμένων ἀργότερα παντοῦ τῆς ἐλληνικῆς γῆς.

Ἐνα λοιπόν μόνο ἀντίτυπο τῆς μετάφρασης τοῦ Ντεκάρτ ἀπό τόν Πίκκολο ἔχουμε στην Κέρκυρα, ὅσο μπορῶ νά γνωρίζω ὡς τῶρα, καί μάλιστα κι αὐτό ἑλλιπές κατά τίς πρῶτες ἀθθεντικές σελίδες. Εὐτυχῶς ὁμως, χάρις στην φιλοτιμία κάποιου παλαιοῦ βιβλιοθηκάρου ἢ ἀπλοῦ μέλους τῆς «Ἀναγνωστικῆς Εταιρίας», οἱ τέσσερις σελίδες πού λείπουν συμπληρώθηκαν μέ τό χέρι ἀπό κάποιον ἄλλο ἀντίτυπο. Τόν εὐγνωμονοῦμε γι' αὐτή του τήν πράξη. Ἄν δέν εἶχε κάνει τόν κόπο τῆς ἀντιγραφῆς, μέ ὠραία, λεπτή πέννα καί στρογγυλά καθαρά γράμματα, λίγο μεγαλύτερα ὅπου προφανῶς ὑπῆρχαν ἔντονοι χαρακτήρες (ἡμίμαυρα), θά μᾶς ἔλλειπαν οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς ἐκδοσης, ὁ Πρόλογος καί ἄλλα. Μήν ἐντυπωσιασθεῖτε ἀπό τό φωτοτυπημένο ἀντίτυπο πού ἔχω ἐδῶ νά σᾶς δείξω, μέ δύο σελίδες σέ κάθε φύλλο γιά πρακτικούς λόγους. Τό ἀθθεντικό σχῆμα εἶναι τό 8ο μικρό, ὅπως ὄλων σχεδόν τῶν κερκυραϊκῶν βιβλίων τῆς ἐποχῆς, ὠραία τυπωμένων στην Τυπογραφία τῆς Κυβερνήσεως (*Ἐν Κερκύρα, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Διοικήσεως, 1824*) καί μέ τό γνωστό σῆμα, ἕνα νέο ἐρωτιδέα, πού καίζει ἄρπα. Ὁ ἀκριβῆς τίτλος: *Ρενάτου Καρτεσιῶν Λόγος περί μεθόδου, τοῦ ὀδηγεῖν καλῶς τόν νοῦν καί ζητεῖν τήν ἀλήθειαν εἰς τάς ἐπιστήμας. Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ μεταφρασθεῖς ὑπό Ν. Πικκόλου, διδασκάλου τῆς Φιλοσοφίας εἰς τήν Ἴονιον Ἀκαδημίαν.*

Ἄς δοῦμε ὁμως τό θέμα μας πῶ συστηματικά. Ποιός ἦταν καί πῶς ἦλθε στην Κέρκυρα ὁ Νικόλαος Πίκκολος ἀπό τήν μακρινή πατρίδα του, γιατί ξέρομε ὅτι γεννήθηκε τό 1792 ἀπό Θεσσαλούς γονεῖς στο Τούρνοβο ἢ (Μεγάλο Τίρνοβο τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας, καί ὄχι στόν Θεσσαλικό Τύρναβο). Θά σᾶς δῶσω στην ἀρχή ἕνα πολύ σχηματικό διάγραμμα τῆς ζωῆς του καί θά τονίσω κάποιες χαρακτηριστικές φάσεις τῆς, μιᾶς πραγματικά πολυτάραχης ζωῆς, ὅπως δηλώνω καί στόν τίτλο τῆς ὀμιλίας μου. Ὁ Πίκκολος σπούδασε στο Βουκουρέστι, πού ἦταν τότε τό μεγάλο κέντρο ἐλληνικῆς παιδείας στην Μολδοβλαχία καί εὐρύτερα, μέ διδάσκαλο τόν φημισμένο Κωνσταντῖνο Βαρδαλάχο. Σ' ἐκεῖνον καί στο σπουδαῖο περι-

βάλλον όφείλει τήν μεγάλη έλληνομάθειά του και ιδιαίτερα τήν έπιμελημένη γλώσσα, πού χρησιμοποιεί στά κείμενά του (συγγραφές, αλληλογραφία, «ύπηρεσιακά» κείμενα). Στο Βουκουρέστι έμεινε λίγα χρόνια ακόμη ώς διδάσκαλος τής Γαλλικής, πράγμα πού σημαίνει ότι ή Γαλλική ήταν ή δεύτερη γλώσσα του, γι' αυτό και πρίν από τά ταξίδια του στην επαναστατημένη Ελλάδα και στην Ιταλία πραγματοποίησε ανώτερες σπουδές στο Παρίσι, όπου και τελικά εγκαταστάθηκε και τελείωσε τήν ζωή του τό 1865.

Στήν πρώτη περίοδο τών σπουδών του στην Γαλλία ό Πίκκολος μετέφρασε σέ κατάλληλη γιά θεατρική διαδασκαλία μορφή τόν «Φιλοκτήτη» τού Σοφοκλέους, κι αυτό γιά νά παιχθεϊ από έλληνικό έρασιτεχνικό θίασο τό 1818 στην Όδησσό! Πρόκειται γιά μιá από τίς πιό πρώιμες αναβιώσεις τής αρχαίας τραγωδίας στό πνεύμα τού «ξεσηκωμού» τού άπάνταχού Έλληνισμού γιά τά ελληνικά γράμματα και τήν ελληνική παιδεία και τής προετοιμασίας τής έθνεγερσίας. Και ήταν τόση ή έπιτυχία τού «Φιλοκτήτη», πού και ό «Λόγιος Έρμης», ή ελληνική περιοδική έκδοση τής Βιέννης, αφιέρωσε πολλούς επαίνους γιά τήν προσφορά τών νέων τής Όδησσού. Έτσι μαθαίνουμε και τό ότι στην παράσταση συνέπραξε και ένας Ρώσος, «γνωρίζων άριστα τήν Έλληνικήν», αλλά και ότι δημιουργήθηκε θέμα γιά τό αν ή μετάφραση τού Πίκκολου έγινε από τά αρχαία Έλληνικά ή από κάποια γαλλική μετάφραση. Στο τελευταίο αυτό ό Πίκκολος άντέδρασε άμέσως και κάπως θυμωμένα, εξηγώντας ότι σέ Γάλλο συγγραφέα όφείλει στοιχειά τής θεατρικής μεταφοράς, ενώ τό κείμενο τού «Φιλοκτήτη» τό μετέφρασε από τό πρωτότυπο. Και αυτό επαληθεύεται βέβαια από τήν σύγκριση τών κειμένων. Θά επανέλθω στό θέμα.

Τό 1821 μέ τήν κήρυξη τής Έπαναστάσεως ό Νικόλαος Πίκκολος έρχεται στην Ελλάδα από τό Παρίσι μέσω Μασσαλίας, Μάλτας, Μάνης και Ύδρας γιά νά προσφέρει τίς ύπηρεσίες του στόν άγώνα. Και γίνεται μάλιστα άμέσως «Πολίτης τής Ύδρας», όπως λίγοι άλλοι όμογενείς μέ ύψηλή παιδεία και έπιρροή. Η πρώτη άποστολή του ήταν στην έδρα τής Προσωρινής Κυβερνήσεως, κάπου στην Πελοπόννησο, γιατί τό κύριο ενδιαφέρον του ήταν ή όργάνωση τού κράτους, ή συγκρότηση και ή πειθαρχία ένός οργανωμένου κράτους και οι θεσμοί του. Αυτό φαίνεται καθαρά στα γραπτά του, στα όποια έπίμονα πραγματεύεται τίς αρχές, στις όποιες πρέπει νά βασισθεϊ ένα έλεύθερο κράτος.

Τό τραγικό είναι ότι οι έντονες, όπως φαίνεται, φιλοδοξίες του, μπορεί και τών συνεργατών του, τόν οδήγησαν γρήγορα σέ ρήξη μέ τήν ηγεσία τής Έπανάστασης. Άφορμή ή άντιπροσώπευση τής επαναστατημένης Ελλάδας σέ σύνοδο ηγεμόνων στην Ιταλία και ή άξίωση τών όπλαρχηγών νά συνοδεύσει άπλωδ, ως γλωσσομαθής, έναν εκπρόσωπο τών αγωνιζομένων Έλλήνων. Ό Πίκκολος εγκατέλειψε τήν Ύδρα και κατέφυγε στο Άργοςτόλι, όπου έπεδίωξε νά εργασθεϊ ως οικοδιδάσκαλος ή και δημόσιος διδάσκαλος.

Μας χωρίζουν από τό 1792, τό έτος τής γέννησής του, 28 χρόνια. Ό Πίκκολος είναι ένας ώριμος άνδρας και έπιστήμων. Καί έφυγε από τήν καρδιά του άγώνα πικραμένος, γιατί ματαιώθηκε ή έπίσημη άποστολή που ήθελε νά αναλάβει γιά λογαριασμό του επαναστατημένου γένους, αλλά γράφει πάντα μέ μεγάλη άφοσίωση γιά τόν άπελευθερωτικό άγώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι φεύγοντας από τήν Ύδρα θέλησε νά επιστρέψει τό τιμητικό δίπλωμα, αλλά οι γενναιόφρονες Ύδραίοι του έδήλωσαν, ότι αυτό είναι ένα «τεκμήριον τής φιλογενείας σας και ύπάρχουσι πάντοτε και άμεταθέτως νομίζομεν τά έν αυτό έπαριθμούμενα αίτια...». Καί τό κράτησε. Είναι πολύ χαρακτηριστικό όμως τό γεγονός ότι πριν φύγει ζήτησε από τόν Πόρο (13.10.1822) νά άπαλειφθεί από τό κείμενο ό δρος «προνόμιον», διότι, όπως γράφει, «εις τό πολιτικόν σύστημά μας οι Έλληνες είναι όλοι ισόνομοι».

Εκεί στό Άργοστόλι ήταν λοιπόν που τόν συνάντησε ό Γκίλφορντ σ' ένα ταξίδι του τό 1823. Είχε καλές συστάσεις, ίσως τόν είχε γνωρίσει στό Παρίσι 1-2 χρόνια νωρίτερα σέ κάποια διέλευσή του από εκεί, τόν γνώρισε τώρα προσωπικά και δέν δίστασε καθόλου νά του προτείνει νά έλθει στην Κέρκυρα νά διδάξει τό μάθημα τής Φιλοσοφίας στη νεοσύστατη Ίόνιο Άκαδημία. Ό ίδιος ό Γκίλφορντ γράφει, ότι είχε τήν εξαιρετική τύχη νά βρει στην Κεφαλληνία τόν Νικόλαο Πίκκολο, που ήταν ένας από τους πολυμαθέστερους Έλληνες του αιώνα και τήν περίοδο εκείνη χωρίς άνειλημμένες ύποχρεώσεις... («Ma ho avuto la grandissima buona fortuna di trovare il Signore Niccolo Piccolo, di Tornavo, disimpegnato in Argostoli. Egli è certamente uno dei piu eruditi Greci del secolo ed egli ha rivolto la sua attenzione particolarmente alla Filosofia...», Άρχείο Ιονίου Γερουσίας - Guilford, Εκπαιδευτικά, Φακ. 1, άριθμ. 21, 31.3.1823).

Ό Πίκκολος δέχθηκε μέ ικανοποίηση τήν πρόσκληση και έγινε έτσι ό πρώτος Καθηγητής τής Φιλοσοφίας, «τής Ρητορικής και τής Φιλοσοφίας», όπως ήταν ή έπίσημη όνομασία, στην Ίόνιο Άκαδημία. Σώζεται μάλιστα -και τό έντόπισα αυτό σήμερα μόλις στην «Άναγνωστική Εταιρία»- ένα σημείωμα γιά τήν άμοιβή του, είναι ή έγκριση τής Γερουσίας (7 Ιουλίου 1823) γιά 150 τάλληρα. Δέν μπορώ νά ύπολογίσω πρόχειρα τί άντιπροσώπευε τό ποσό αυτό τότε, θά πρέπει πάντως νά ήταν μία πολύ καλή άποζημίωση. Σέ άλλη κατάσταση των έτήσιων άποδοχών των καθηγητών τό 1823 και 1824 αναφέρεται ως λαβών 666 colonnati. Οι γραπτές μαρτυρίες λένε ότι «στις 2 μ.μ. τέσσερις μέρες τήν έβδομάδα παρέδιδε μαθήματα Μεταφυσικής σέ μία τάξη δεκαέξη μαθητών».

Γιά να καλύψουμε τό θέμα: ζωή και δράση του Νικολάου Πίκκολου στη Κέρκυρα, φθάνει νά επανέλθουμε στην μετάφρασή του του κορυφαίου έργου τής νεώτερης Φιλοσοφίας, του «Λόγου περί τής μεθόδου» του Καρτεσιου. Είναι τό άνευδέστερο τεκμήριο του ζήλου του νά μυήσει στη Φιλοσοφία και νά ώφελήσει ουσιαστικά τους μαθητές του στην Άκαδη-

μία. Βέβαια είναι δικαιολογημένο να διερωτηθούμε, πώς πρόλαβε μέσα σέ ένα μόνο χρόνο να μεταφράσει τό κυρίως κείμενο του μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου, τόν βίο του Καρτεσιού, σέ 44 σελίδες, από ένα έγκυρο Γαλλικό Λεξικό, κεφάλαια από ένα άλλο σημαντικό σύγγραμμα γιά τήν Λογική, τήν περίφημη «Λογική του Port-Royal» (*Περί διττής μεθόδου, ήτοι αναλύσεως και συνθέσεως. Εκ της Λογικής ή Τέχνης του νοείν των Arnaud και Nicole [1662]*) και νά γράψει και δικές του (25) έρμηνευτικές προσθήκες, πού τυπώθηκαν ταχύτατα όλα μαζί στην Κέρκυρα τό 1824, (σύνολο σελίδων 145). Είναι πολύ πιθανό νά είχε αρχίσει τήν έργασία του στό Άργαστόλι, γεγονός όμως είναι ότι στην Κέρκυρα παρουσίασε τό έργο ολοκληρωμένο, έδω τό τύπωσε και βέβαια τό δίδαξε.

Τό βιβλίο αφιερώνεται στόν Κεφαλληνία Ιατρό Ιωάννη Άσάνη: *Άγαθή τύχη. Ιωάννη Άσάνη, Κεφαλληνι Ιατρώ έλλογίμω, πολίτη καλῶ κάγαθῶ, φίλω έν συμφοραίς και εύπραγίαις πιστῶ, τήν βίβλον τήνδε εύγνωμονῶν άνέθηκεν ὁ Μεταφραστής*. Πρόκειται γιά τόν γνωστό γιατρό του Άργαστολίου, πού τόν είχε πρώτος υποδεχθεῖ και προστατεύσει αποτελεσματικά. Η έκφραση βέβαια «έν συμφοραίς και εύπραγίαις» πρέπει νά είναι υπαγορευμένη από τήν σχετικά πρόσφατη πικρία του γιά τά όσα συνέβησαν στην Ύδρα.

Νά επισημάνω έδώ ότι κατά τήν -τόσο χρήσιμη γιά μάς σήμερα- συνήθεια της έποχής δημοσιεύεται στό τέλος του βιβλίου «Κατάλογος τών Συνδρομητῶν» μέ 313 όνόματα εκείνων, πού είχαν προεγγραφεί γιά τήν αγορά ενός ή περισσοτέρων αντίτυπων. Μερικές χαρακτηριστικές λεπτομέρειες: από τήν Κέρκυρα 54 Συνδρομητές γιά 121 αντίτυπα (τά περισσότερα ὁ « Έξοχώτατος Λόρδ Μέγας Άρμοστής Φρεδερίκος Άδαμ» 6, ή «Έυγενεστάτη Λέδη (sic) Άδαμ 5^ς, ὁ « Έκλαμπρότατος Άρχων της Ιονίου Άκαδημίας Κόμης Γυίλφορδ» 10, ὁ « Έφορος της Άκαδημίας Δρ. Ιω. Καρανηνός» 5, ὁ « Δρ. της Θεολογίας Κύρ. Θεόκλητος Φαρμακίδης» 5, ὁ « Δρ. της Φιλολογίας Κύρ. Κωνσταντίνος Άσάπιος» 5, ὁ « Ιατρός Δρ. της Βοτανικής Κύρ. Στυλιανός Σπαθής» 10, ὁ « Έξοχώτατος Στρατηγός Πάτρικ Ρόσς» 4, ὁ « Revd. G. Winnok, chaplain to the forces» 5, κ.ά), από τήν Ζάκυνθο 137 (οἱ περισσότεροι!, 10 αντίτυπα ὁ Πανιερώτατος Μητροπολίτης Ζακύνθου Γαβριήλ), τήν Κεφαλληνία 27 (μόνον!, 5 ὁ « Resident Lt. Colonel C.J. Napier), τήν Ίθάκη 56, τά Κύθηρα 20 και τό Μεσολόγγι 19 (4 αντίτυπα « ὁ Κύρ. Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος).

« Μόττο » του έργου, στό εσάφυλλο ὁ « άφορισμός » του Descartes, στην αρχή του « Λόγου »: « Δέν φθάνει νά έχη τις νούν καλόν, αλλά τό κύριον είναι νά τόν μεταχειρίζεται καλά ». Άκούστε όμως τίς πρώτες παραγράφους του Προοιμίου του Μεταφραστή μας, γιά νά εκτιμήσετε τό παιδαγωγικό και εκπαιδευτικό ήθος του τήν έποχή εκείνη τών άπαρχῶν της Πανεπιστημιακής παιδείας στόν αγωνιζόμενο άκόμη γιά τήν έλευθερία του Έλληνισμό: « Είς τόν βίον του συγγραφέας (ένν. του Descartes) θέλει ιδεί ὁ αναγνώστης δύο από τάς αίτίας, αἱ όποῖαι μέ παρεκίνησαν νά μεταφρά-

σω τόν παρόντα Λόγον. Πρώτον, ὡς καλλίστην προπαρασκευήν εἰς τήν σπουδήν τῆς φιλοσοφίας, καί δεύτερον ὡς περιέχοντα τοὺς ὀρθότερους κανόνους τοῦ φιλοσοφεῖν ἢ ζητεῖν τήν ἀλήθειαν. Μέ ταῦτα τὰ προτερήματα, διά τὰ ὁποῖα τό σύγγραμμα τοῦτο τοῦ Πατρός τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας (ὡς τόν ὀνομάζει ὁ ἑνδοξος Dugald Stewart) νομίζεται κλασικόν..., κανέν βιβλίον ἴσως δέν εἶναι ἐπιτηδειότερον νά ἐρεθίσῃ τήν περιέργειαν καί φιλομάθειαν ἢ νά διεγείρῃ τήν ἐνέργειαν τοῦ λόγου καί τῆς σκέψεως. Ὁ Συγγραφεύς ἐν ᾧ παραστένει σύνοψιν ὄλων τῶν ὑποκειμένων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, τά ἐκθέτει μέ τρόπον ἐλκυστικόν, καί μέ τό θέλητρον τῆς ἡδονῆς βοηθεῖ ἀκόμη τήν προσοχήν τοῦ ἀναγινώσκοντος».

Προσέξτε ὁμῶς καί τήν παράγραφο πού ἀκολουθεῖ: « Ἴσως τό προτέρημα τοῦτο φανῇ ἐλάττωμα εἰς ἐκείνους, ὅσοι πρώτην ἀρετήν τῶν διδακτικῶν βιβλίων νομίζουν τήν ξηρότητα, ἴσως μὴ εὐρίσκοντες εἰς αὐτό ὀρισμούς καί ὑφορισμούς, διαιρέσεις καί ὑποδιαιρέσεις, προτάσεις καί συμπεράσματα, σχόλια καί παρασχόλια, μάλιστα δέ ἀσυνήθεις καί τρομακτικῆς λέξεις .... Ἡ ἀληθῆς μέθοδος τῆς διδασκαλίας συνίσταται εἰς τήν τάξιν, τήν συνάρτησιν καί σαφήνειαν τῶν ἰδεῶν, καί ὄχι εἰς ἐπιτηδευμένα σχήματα...». Καί λίγο παρακάτω: « Ἡ ἱστορία τῶν μεγαλοφυῶν ἀνδρῶν εἶναι ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Κατά τοῦτον τόν λόγον τό ἀνά χειράς σύγγραμμα εἶναι τμήμα φιλοσόφου ἱστορίας πολῦτιμον, ἐπειδή περιγράφει καί τήν κατάστασιν, εἰς τήν ὁποῖαν εὗρηκεν ὁ Καρτέσιος τῆς ἐπιστήμας, καί τήν γενομένην δι' αὐτοῦ ἀνόρθωσιν. Ἐπομένως ὀρίζει τήν ἐποχήν, εἰς τήν ὁποῖαν διελύθη τό σκότος τῆς Σχολαστικῆς καί ἀνέλαμψε τό φῶς τῆς υγιοῦς φιλοσοφίας ...».

Καί σέ ἄλλο σημεῖο τῶν ἐξαιρετικά πλούσιων Προλεγομένων, πλούσιων σέ κρίσεις, στοιχεῖα ἀπό τῆ ζωῆ τοῦ φιλοσόφου καί κυρίως τῆς ἀντιδράσεως στήν Γαλλία, διαβάζουμε ἀκόμη: «Διά νά μὴ βαρύνω τόν ἀναγνώστην μέ πλήθος μαρτυριῶν, ἀρκοῦμαι νά φέρω ἐδῶ μίαν μόνην, πρό ἑνός ἔτους γραφθεῖσαν ἀπό συνेतόν καί πεπαιδευμένον Γάλλον. Ὁ περὶ Μεθόδου Λόγος εἶναι ἐν ἀπό τ' ἀριστουργήματα τοῦ ἀνθρωπίνου νοός.. Κανείς δέν θέλει ποτέ προτείνει φρονιματέρας συμβουλᾶς εἰς τοὺς ζητούντας τήν ἀλήθειαν, οὐδέ φανῇ ἰκανώτερος νά ἐμπνέῃ λογισμοῦς ὀρθοῦς καί ὑψηλά φρονήματα. Τότε θέλω πιστεῦσαι ὅτι σπουδάζεται μεταξὺ ἡμῶν ἡ φιλοσοφία, ὅταν ἰδῶ τόν Λόγον ἐκεῖνον ἀνά χειράς ὄλων τῶν νέων, ὅσοι φοιτῶσιν εἰς τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας». Προσέξτε ὁμῶς καί τήν κατακλείδα: «Πρὸς τοῦτοις τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τὰ συγγραμμάτα ἔχουσι κάποιον ἐξαιρετόν χάρισμα, τό ὅποιον τά φυλάττει διά παντός ἀξιοσπουδάστα... Τῶν τοιοῦτων ἀνδρῶν καί τὰ σφάλματα ἀκόμη εἶναι ὠφέλιμα, διότι εἶναι σφάλματα μεγαλονοίας καί δεικνύουν ἐναργῶς τὰ ὅρια τῆς δυνάμεως καί τῆς ἀδυναμίας ἡμῶν... Παρόμοια σφάλματα ἀπαντῶνται καί εἰς τόν παρόντα Λόγον, τὰ περισσότερα ὁμῶς ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς τήν Φυσικὴν καί τήν Φυσιολογίαν. Ἐν γένει, περιττόν ἐστοχάσθη ν' αὐξήσω τόν ὄγκον τοῦ βιβλίου μέ ἀναιρέσεις, διότι οἱ μὲν

είδημονες τά διακρίνουσιν ἀφ' ἑαυτῶν, οἱ δέ μαθητεύοντες (διά τοὺς ὀποίους ἐξαιρέτως ἔγεινεν ἡ μετάφρασις) ὀδηγοῦνται νά τά γνωρίσουν ἀπό τοὺς διδασκάλους τῶν. Οἱ ἄλλοι δέν ἔχουν κάμμίαν βλάβην νά φοβηθοῦν... Ἐν Κερκύρα, 5 Νοεμβρίου 1824».

Ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Πίκκολου εἶναι ἀσφαλέστατα πολὺ σημαντικὴ. Καί ἦταν βέβαια ὁ Ἕλληνας διδάσκαλος τῆς Φιλοσοφίας καλὰ ἐνημερωμένος γιὰ τίς προόδους τῆς ἐπιστήμης στὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες στὴν Μετανευτώνειο ἐποχῇ, ἀφοῦ ἔχει ζήσει στὸ Παρίσι καὶ ἔχουμε ἀποδείξεις τῆς μεγάλης γλωσσομάθειάς του. Γι' αὐτὸ καὶ ἔχει τὴν παρρησίαν νά μιλάει γιὰ ἀρχές πού ἔχουν μόνιμη ἀξία καὶ γιὰ γνώσεις πού ἔχουν ξεπεραστεῖ ἀπὸ νεώτερες ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις. Μόνιμη ἀξία γιὰ τὸν Πίκκολο ἔχει ἡ ἀρχὴ τῆς ὀρθῆς μεθόδου: «*ἀρχὴ καὶ ψυχὴ τῆς ὀρθῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ὀρθὴ μέθοδος*». Καὶ πραγματικὰ τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου ἔχει βασικὴ θέση στὸ διδακτικὸ ἔργο του. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἐπέλεξε νά διδάξει ἐξ ἀρχῆς Καρτέσιο καὶ ἀνέλαβε τὸ σπουδαῖο ὅσο καὶ δύσκολο καθήκον νά μεταφράσει –σέ μιὰ ἐποχῇ μάλιστα μέ ἀδιαμόρφωτη ἀκόμη σέ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ ὀρολογία– τὸ κορυφαῖο ἔργο τῆς νεώτερης Φιλοσοφίας τὸν «*Λόγο περὶ τῆς μεθόδου*». Γιὰ τὴν σημασία τῆς μάλιστα σπεύδει νά ἐπικαλεσθεῖ τὴν μαρτυρία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας: «*Τόσον πληροφορημένοι ἦσαν οἱ Ἕλληνες περὶ τῆς ἀληθείας ταύτης, ὥστε εἰς τὴν γλώσσαν αὐτῶν τὸ Μέθοδος εἶχε καταντήσει συνώνυμον μέ τὸ Ἐπιστήμη. Ἴδε Ἀριστοτέλους Ἠθικά Νικομάχεια Α, α'».* (Στὸ θέμα θά ἐπανέλθω λίγο παρακάτω).

Στὴν Κέρκυρα λοιπὸν τὸ 1824, τόσο πρῶμα, ἀκούγεται ὁ φωτισμένος λόγος τοῦ πρώτου Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία, τοῦ Νικολάου Πίκκολου, πού ἦλθε ἀπὸ τὴν μακρυνὴ Ἀνατολικὴ Ρωμηλία νά διδάξει Descartes στοὺς νεαροὺς ζηλωτὲς τῆς ἀνώτερης παιδείας στὸ πρῶτο, πρότυπο πραγματικὰ, ἀνώτατο πνευματικὸ Ἰδρυμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀλλά..., ἀλλὰ δυστυχῶς μόλις ἐπρόλαβε νά κυκλοφορήσει τὸ βιβλίον καὶ ὁ Πίκκολος ἐγκατέλειψε τὴν Κέρκυρα! Δίδαξε λοιπὸν μιὰ μόνον ἐκπαιδευτικὴ χρονιά καὶ τὸ 1826 ζήτησε καὶ ἐπῆρε –ἐκπαιδευτικὴ θά λέγαμε σήμερα– ἄδεια γιὰ νά πάει στὴν Ἰταλία, ὅπου ἠθελε νά ὀλοκληρώσει τίς Ἰατρικὲς σπουδές του. Πραγματικὰ αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἦταν ἐξ ἀρχῆς ὁ τελικὸς στόχος του, ἡ Ἰατρικὴ. Στὴν Κέρκυρα ὅμως ὁ Πίκκολος δέν ξαναγύρισε ποτέ.

Καὶ μιὰ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια. Στὴν Ἰταλία ὁ Νικόλαος Πίκκολος ἐνεγράφη καὶ ἐφοίτησε ὡς «*Διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*», γιὰτί ὅπως ἀποδεικνύεται, ἡ Ἀκαδημία στὴν Κέρκυρα, καίτοι μόλις ἀρχίζει τὸ ἔργο τῆς, εἶχε τὸ δικαίωμα ὡς Ἀνώτατο Ἐκπαιδευτικὸ Ἰδρυμα, ἀναγνωρισμένο προφανῶς μέ ἐνέργειες τοῦ Λόρδου Γκίλφορντ ἀπὸ Ἀγγλικὰ Πανεπιστήμια, νά ἀπονέμει ἀκαδημαϊκοὺς τίτλους. Ἐτσι γνωρίζουμε, ὅτι στὴν πρώτη μάλιστα ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῶν μαθημάτων πανηγυρικὴ συνεδρίαση ἡ Ἴονιο Ἀκαδημία ἀπένευσε τὸν τίτλον τοῦ διδάκτορος

στούς τρεις πρώτους Καθηγητές της, που δέν είχαν τόν τίτλο αυτό από ξένα Πανεπιστήμια.

Άς δούμε όμως πώς έκτιμᾶ καί πώς παρουσιάζει τόν Πίτκολο ὁ ἴδιος ὁ Γκίλφορντ. Στήν Έκθεσή του πρὸς τήν Κυβέρνηση τῆς Ἰονίου Πολιτείας μέ χρονολογία 31 Μαρτίου 1823, στήν ὁποία ἀναφέρθηκα ἤδη, γράφει: « Ἐνῶ εὐρισκόμην ἐν μεγάλῃ ἀδημονίᾳ διά τόν διορισμόν Μεταφυσικοῦ, ἔσχον τήν μεγίστην εὐτυχίαν νά εὕρω τόν Κύριον Ν. Πίτκολον ἐκ Τορνάβου (di Tornano)... Οὗτος ἔστρεψε τήν προσοχήν αὐτοῦ ἰδίᾳ εἰς τήν Φιλοσοφίαν, παραδεχθεῖς τάς ἀρχάς τῆς Σκωτικῆς σχολῆς. Ὅθεν μετά θάρρους συνιστῶ αὐτόν εἰς τήν κυβέρνησιν καί θεωρῶ τόν ἑαυτόν μου εὐτυχῆ, διότι δύναμαι νά προσθέσω ὅτι οὗτος εἶναι ἔτοιμος νά ἀρχίσει τάς παραδόσεις του κατά τόν προσεχῆ Νοέμβριον».

Ἐνα χρόνο ἀργότερα ἔχουμε μιά ἀκόμα σημαντική μαρτυρία τοῦ Γκίλφορντ σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Mailland: « Ὁ κ. Νικόλαος Πίτκολος ἐξεπαιδεύθη κυρίως ἐν Παρισίοις. Μετά ταῦτα ἔμεινε ἐπὶ ἕνα χρόνον ἐν Κεφαλληνίᾳ, ὅπου ἐγὼ εὕρον αὐτόν κατά τό παρελθόν ἔτος. Οὗτος διδάσκει Μεταφυσικὴν ἀκολουθῶν τό Σύστημα τοῦ Reid καί τοῦ Stuart (sic) καί δέν ἀποδέχεται τάς ἐπικινδύνους ἀρχάς τῆς Γερμανικῆς σχολῆς (!). Ἦκουσα σχεδόν ὅλας τάς παραδόσεις του, εὕρον δέ αὐτάς σαφεῖς, εἰς γλώσσᾳν γλαφυράν καί καθ' ὄλοκληρίαν ἀπηλλαγμένας τῶν ἐπικινδύνων ἐκείνων ἀρχῶν, αἰτίνες δυστυχῶς ἐνκόλως δύνανται νά εἰσχωροῦν εἰς ἐπιστήμην τόσον ἀναγκαίαν ὅσον καί λεπτήν» (Ἄρχειο Guilford στήν Ἀναγνωστική Ἐταιρία Κερκύρας, Φ. V 3).

Ἄς παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Γκίλφορντ ἐπιμένει, μέ τήν ἀγγλική παιδεία του δικαιολογημένα, στή μνεῖα τοῦ Στιούαρτ (Stewart) καί τῆς Σκωτικῆς σχολῆς, τῶν ὁποίων ὁπαδὸ θεωρεῖ τόν Πίτκολο³. Θά θυμηθεῖτε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πίτκολος στό Προοίμιο τῆς Μετάφρασῆς του ἐπακαλεῖται τόν «ἐνδοξον Dugald Stewart», πού ἀποκάλεσε τόν Descartes «Πατέρα τῆς ἀληθοῦς Φιλοσοφίας». (Μαζί μέ τόν Thomas Reid εἶναι πραγματικά ὁ Stewart ἐκπρόσωπος τῆς Σκωτικῆς σχολῆς, ἡ ὁποία δέχθηκε ἰδιαίτερα τήν ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας τοῦ Descartes).

Στό σημεῖο αὐτό ἔχω τήν ἱκανοποίηση νά σᾶς μεταφέρω μιά ἀγνωστη μαρτυρία ξένων περιηγητῶν (*Tableau de la Grèce en 1825 ou Recit des Voyages de M. J. Emerson et du Cte Pecchio*, traduit de l' Anglais par Jean Cohen, Paris 1826) πού ἀναφέρονται μέ μεγάλη συντομία στήν διέλευσή τους ἀπό τήν Κέρκυρα τό 1825, μνημονεύοντας σχεδόν ἀποκλειστικά τήν λειτουργία καί ταχεία ἀνάπτυξη τοῦ νεοσύστατου «Πανεπιστημίου», «πού ἐνθαρρύνει ἰδιαίτερα τήν καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καί τήν παραγωγή βιβλίων στήν ἑλληνική γλώσσα». Καί ἐπὶ λέξει: « Ὅταν ἐπήγαμε νά συναντήσουμε τόν κ. Πίτκολο, καθηγητὴ τῆς Ρητορικῆς καί τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, τόν εὕρηκαμε ἀπασχολημένο μέ τήν μετάφραση γιά τοὺς μαθητές του ἑνὸς δοκιμίου τοῦ Δρος Brown⁴. Μόλις λίγες ἡμέρες

ένωρίτερα είχε κυκλοφορήσει η Μετάφρασή του σέ Νέα Έλληνική Γλώσσα του έργου του Decartes «Recherche de la Vérité».

Ο Πίκκολος έζησε και σπούδασε στην Bologna και στην Pisa ως τό 1829. Δέν άφοσιώθηκε όμως αποκλειστικά στην Ιατρική. Τό 1829 έχουμε δημοσιευμένη στην Πίζα μία προαγγελία του για έγγραφη συνδρομητών στο έργο του «Φιλομούσου πάρεργα», στο όποιο μεταφέρει σέ καινούργια γαλλική μετάφραση αρχαία λυρική ποίηση, αλλά και παλαιότερους εύρωπαϊους ποιητές (στην Κέρκυρα ή έγγραφη «παρά τῷ κ. Άσωπίῳ», στην Κεφαλληνία «παρά τῷ κ. Ίω. Άσάνη και Δ. Κοριαλένιῳ», «έν Όδησσῶ παρά τῷ κ. Κ. Βαρδαλάχῳ», κλπ. Τό βιβλίό εκδόθηκε τελικά τό 1838 στο Παρίσι). Τό ότι ήταν ένας πραγματικά προικισμένος φιλόλογος τό ξέρουμε και από τά επόμενα έργα του, τυπωμένα τά περισσότερα στο Παρίσι, όπου έζησε ως τόν θάνατό του τό 1865, μέ ένδιάμεσες περιόδους ένδιαφερόσες και πολυτάραχες... Στην συγγραφική του δράση θά αναφερθῶ αναλυτικότερα στο τέλος τῆς όμιλίας μου.

Τόν Νικόλαο Πίκκολο διαδέχθηκε στην Ίόνιο Άκαδημία ένας επίσης «ξένος», ό Σμυρναίος Γεώργιος Ίωαννίδης, καθηγητής κυρίως τῆς Έλληνικής Φιλολογίας. Κι αυτός, παραδόξως έδίδαξε τά φιλοσοφικά μαθήματα ένάμιση χρόνο μόνο. Δέν έχουμε ακριβείς πληροφορίες για τό τί συνέβη και εγκατέλειψε τήν έδρα τῆς Φιλοσοφίας, ενώ παρέμεινε για πάντα στην Κέρκυρα, έδῶ παντρεύτηκε και πέθανε τό 1892 σέ ηλικία 100 ετών! Και ήταν συνομήλικος του Πίκκολου! Πρόσφατα μόνο έχουμε μία πολύ καλή μονογραφία για τόν Γεώργιο Ίωαννίδη και τόν αδελφό του Πανάγιώτη, λόγιο κι αυτόν, πού έδρασε στην Σμύρνη και στην Χίο και δέν ήλθε ποτέ, ούτε για λίγο, στην Κέρκυρα⁵.

Όπως είναι γνωστό, μετά τόν Πίκκολο και τόν Ίωαννίδη, τό 1827 Καθηγητής τῆς Φιλοσοφίας στην Ίόνιο Άκαδημία (ως τό 1835) γίνεται ό Νεόφυτος Βάμβας, ό πού γνωστός βέβαια σοφός δάσκαλος και συγγραφέας, ό λόγιος κληρικός (1770-1855) μέ τήν πολύχρονη δράση και τίς πολλές εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων και άλλων συγγραμμάτων από τήν μετάκλησή του κυρίως στο Πανεπιστήμιο Άθηνών, του όποίου ή ίδρυση και ή ανάπτυξη προκάλεσε δυστυχώς «ως μή ᾤφειλε» τήν αναστολή λειτουργίας και τήν διάλυση τῆς Ίονίου Άκαδημίας! Στην Άθήνα ό Βάμβας εξέδωσε τό 1838 τά «Στοιχεία Φιλοσοφίας», πού περιέχουν (κατά τήν παράδοση, θά λέγαμε τῶν μαθημάτων του Πίκκολου) ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερωμένο στο πρόβλημα τῆς μεθόδου. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στο «Έγχειρίδιον Ἠθικῆς» του (1853) ό Βάμβας προσθέτει Παράρτημα μέ τίτλο «Σύντομος θεωρία μετά κανόνων τῆς αναλυτικῆς και συνθετικῆς μεθόδου»⁶.

Επιτρέψτε μου έδῶ νά αναφερθῶ και νά σᾶς δείξω ένα πρόσφατο παλαιολογικό μου απόκτημα: *Νεοφύτου Βάμβα, Συντακτικόν τῆς Αρχαίας Έλληνικῆς Γλώσσης, εἰς τό όποίον προηγείται Σύντομος θεωρία τῶν*

νοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, τῆς μορφώσεως τῶν ιδεῶν καὶ τῆς Γενικῆς Γραμματικῆς, εἰς τὸ τέλος δὲ ἐπροστέθησαν εἰσαγωγικαὶ τινες ιδέαι περὶ Ποιητικῆς. Ἐν Κερκύρα, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Διοικήσεως 1828. Ὅπως βλέπετε ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο, ὁ συγγραφέας δὲν προσφέρει ἕνα ἀπλό ἐγχειρίδιο Συντακτικοῦ, ἀλλὰ καλύπτει καὶ θεωρητικὰ θέματα Γλωσσολογίας μὲ ψυχολογική-φιλοσοφική ὑποδομή. Τὸ βιβλίον κυκλοφόρησε στὴν Κέρκυρα τὸν πρῶτο ἀκριβῶς χρόνο τῶν μαθημάτων του στὴν ἔδρα τῆς Φιλοσοφίας. Ὁ Βάμβας ἐδίδασκε ὁμως καὶ Ἄρχαία Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φιλολογία. Τὴν φήμη του βέβαια ὡς ἑνὸς ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους νεότερους «διδασκάλους τοῦ γένους» τὴν ὀφείλει στὴν δράση του στὴν Ἀθήνα. Ἐκεῖ δὲν μετακινήθηκαν ὁμως ποτέ οἱ ἄλλοι καὶ ὄχι λιγότερο σπουδαῖοι Καθηγητὲς τῆς Φιλοσοφίας, τῶν Γραμμάτων, τῶν Μαθηματικῶν κ.λπ. τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, πού ἔμειναν ἴσως γι' αὐτὸ σχεδὸν ἄγνωστοι στὸ εὐρύτερο κοινό.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρω ἕναν ἀκόμη σπουδαῖο διδάσκαλο τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, πού δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν μεγάλο ποιητὴ μας Ἀνδρέα Κάλβο. Ἐμεινε κι ἐκεῖνος γιὰ λίγο στὴν Κέρκυρα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, σὲ τρεῖς σύντομες περιόδους (1826-27, 1836-37 καὶ 1840-41), χωρὶς νὰ γνωρίζουμε πολλὰ γιὰ τὴν δράση του. Εἴμαστε ὁμως τῶρα πολὺ εὐτυχεῖς γιὰ μιὰ πρόσφατη σπουδαιότατη ἀνακάλυψη, πού παίρνει τὸ δικαίωμα νὰ ἀνακοινώσω δημόσια σήμερα γιὰ πρώτη φορά. Στὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Ἀλιπράντη στὴν Κεφαλληνία ἀνακαλύφθηκαν τὸ 1987 μιὰ σειρά ἀπὸ ἄγνωστες ἕως σήμερα «παραδόσεις» Πανεπιστημιακῶν Καθηγητῶν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν μαθήματα πού ἐγίναν στὴν Κέρκυρα ἀπὸ τὸ 1828 ἕως τὸ 1844 περίπου. Ἀνήκαν στοὺς ἀδελφοὺς Ἀλιπράντη, καὶ συγκεκριμένα τὰ πενήντα δύο «Μαθήματα Φιλοσοφίας» τοῦ Ἀνδρέα Κάλβου κατὰ τὸ διδακτικὸ ἔτος 1840-41 εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν τότε ἱεροσπουδαστὴ Θεμιστοκλῆ καὶ ἀργότερα ἱερομόναχο Θεοκλήτῳ Ἀλιπράντη. Τὸ χειρόγραφο εὐτύχησε νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ ἔχει στὰ πολὺ καλὰ χέρια του ὁ δισέγγονος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Θεοκλήτου κ. Παναγῆς Ἀλιπράντης, Φιλολόγος στὴν Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν δέουσα ἐνθάρρυνση προχωρεῖ τῶρα στὸ ἐρευνητικὸ μέρος τῆς Διδακτορικῆς Διατριβῆς του στὸ Πανεπιστήμιό μας, μελέτη πού θὰ καλύψει συνολικὰ τὴν διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία ἀπὸ τὸν Νικόλαο Πίγκολο ἕως τὸν Πέτρο Βράλια Ἀρμένη καὶ θὰ συνοδεύσει τὴν ἐκδοσὴ –σὲ λίγα χρόνια ἐλπίζω– τῶν μαθημάτων τοῦ Κάλβου μὲ τὸν ἐπιβαλλόμενο ἀρτίο ἐπιστημονικὸ τρόπο.

Μετά τὸ σημαντικὸ αὐτὸ νέο νὰ ἐπανέλθουμε στὸν Νικόλαο Πίγκολο! Ὁ σπουδαῖος Βρετανὸς μελετητὴς τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας G. P. Henderson, στὸ δεῦτερο σημαντικὸ

έργο του⁷, την 'Ιστορία της 'Ιονίου 'Ακαδημίας, στην τελική έκδοση της Σκωτικής 'Ακαδημίας τοῦ 'Εδιμβούργου τοῦ 1988, ἀφιερώνει στὸν Νικόλαο Πίκκολο ἓνα σύντομο Παράρτημα στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς λειτουργίας τῆς 'Ιονίου 'Ακαδημίας (σελ. 29-32). Ἀπὸ τίς κρίσεις του σὰς μεταφέρω τὴν πρὸ χαρακτηριστική: « Ἀπὸ πολλές ἀπόψεις ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ ἐνδιαφέροντες ἀρχικούς διορισμούς καθηγητῶν, πού ἔκανε ὁ Γκίλφορντ, ἦταν τοῦ Νικολάου Πίκκολου, πού ἀναφέραμε ἤδη ὡς τὸν μεταφραστή τοῦ «Περὶ τῆς μεθόδου λόγου» τοῦ Ντεκάρτ. Ὁ διδάσκαλος αὐτός τῆς φιλοσοφίας λέγεται ὅτι γεννήθηκε ἀπὸ Θεσσαλούς γονεῖς στὸ Τούρναβο τῆς Βουλγαρίας, ὅπου μαθήτευσε σὲ ἑλληνικὸ σχολεῖο ...».

Ὁ 'Απόστολος Βακαλόπουλος στὸν Δ' τόμο τῆς «'Ιστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ» (1973) θέλει τὸν Πίκκολο «ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο βούλγαρου διανοουμένου». Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα, πού σπεύδω νὰ δηλώσω ὅτι δημιουργήσαν σύγχρονοι Βούλγαροι ἱστορικοί γιὰ τὴν καταγωγή καὶ τὴν δράση τοῦ φιλοσόφου μας. Δέν εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ τοποθετήσουμε στὶς πραγματικὲς διαστάσεις τοῦ τὸ βουλγαρικὸ στοιχεῖο, πού περιορίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πίκκολος γεννήθηκε στὴ χώρα ὅπου εἶναι σήμερα ἡ Βουλγαρία. Γνωρίζουμε καλὰ ὅτι ἡ ἐκπαίδευσή του συνεχίστηκε στὸ Βουκουρέστι, στὴν Βολογνία καὶ στὴν Pisa, πρὶν ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι μετὰ τὴν δράση του στὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἶναι ἀλλοστὲ ἐκεῖνα πού τὸν ἀπασχόλησαν συνεχῶς σ' ὅλη τὴ ζωὴ του.

Καὶ γιὰ τὴν νεότερη Φιλοσοφία ἔδειξε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ὁ Πίκκολος, ἐνῶ ἡ ἐπαγγελματικὴ του κατάρτιση καὶ δράση ἀνήκει βέβαια στὸν χῶρο τῆς Πατρικῆς. Μετὰ τὴν σύντομη περίοδο τῆς διδασκαλίας του στὴν Κέρκυρα ὁ Πίκκολος ἐπέστρεψε μέσω Βουκουρεστίου στὸ Παρίσι, ὅπου ἐνῶ ἀσκούσε τὴν ἰατρικὴ ἐπιδόθηκε στὴν ἐκδοση ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων σὲ μεγάλη κλίμακα. Στὸν τομέα αὐτὸν συνεργάσθηκε στενὰ μὲ τὸν 'Αδαμάντιο Κοραῆ, γνωρίζουμε μάλιστα ὅτι κάποτε ἐνήργησε ὡς σύνδεσμος μεταξὺ Κοραῆ καὶ Jeremy Bentham.

Γιὰ τὴν σημασία καὶ τὴν ἀξία τοῦ μεταφραστικοῦ τοῦ ἔργου στὴν Κέρκυρα μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐκδοση τοῦ περίφημου «Λόγου περὶ τῆς μεθόδου» τοῦ Ντεκάρτ πρέπει νὰ σημειωθοῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὁ ἴδιος ὁ Πίκκολος λέγει στὸν Πρόλογο τοῦ βιβλίου, ὅτι ἀνέλαβε τὴν μετάφραση εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν σπουδαζόντων, ἐννοεῖ ὅμως γενικά τοὺς φιλομαθεῖς καὶ τοὺς φίλους τῆς γνώσης καὶ τῆς σοφίας. Ἡ γενικὴ ἐντύπωσή μας εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἐργασία ἐπίπονη καὶ πολὺ σπουδαία, πού δέν μπορεῖ νὰ ἔγινε ὅλη στὴν Κέρκυρα κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἀφιξή του ἐκεῖ ἕως τὸν Νοέμβριο τοῦ 1825, ὅταν τὸ ἔργο δόθηκε γιὰ ἐκτύπωση.

Ἐνας νεότερος μεταφραστής του «Λόγου περὶ τῆς μεθόδου», ὁ Χρήστος Χρηστίδης ('Εκδόσεις Παπαζήση «Φιλοσοφία-Πηγές», 1948, Β' ἔκδοση 1976), ἀθθεντῶ ἀναμφίβολα στὸ θέμα, διατυπώνει τὴν κρίση ὅτι ἡ

μετάφραση του 1825 είναι η επιστημονικότερη ως σήμερα. Ο μεταφραστής κατεχει εξίσου καλά τὰ γαλλικά καὶ τὰ ἑλληνικά καὶ ἔχει πολὺ καλὴ γενικὴ παιδεία. Ὁ Πίκκολος ἔχει ἀκόμη ὕψος, γράφει μιά ἀπλὴ καὶ σαφὴ καθαρεύουσα τῆς ἐποχῆς του, τὴν ὁποία ὑπηρετεῖ τὸ ἴδιο καλὰ ὅταν ἀποδίδει τὰ ἀφηγηματικά, βιογραφικά μέρη τῶν εἰσαγωγικῶν τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ ὅταν μεταφέρει τὴν καθαρὴ φιλοσοφία ἢ τὴν γενικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης στὰ τελευταῖα τμήματα τοῦ βιβλίου. Ἀκόμη, ἡ μετάφραση εἶναι πιστὴ ὡς σύνολο καὶ δὲν καθιστᾷ τὰ πράγματα οὔτε δυσκολώτερα οὔτε εὐκολώτερα ἀπὸ ὅσο τὰ ἤθελε ὁ Ντεκάρτ, διατηρεῖ μάλιστα τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ πρωτότυπο, μὲ πῶς χαρακτηριστικὸ τὸ τέταρτο μέρος, ὅπου ἡ συμπυκνωμένη φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Ντεκάρτ ἀποδίδεται στὰ ἑλληνικά μὲ τὴν ἴση συντακτικὴ πυκνότητα καὶ λεκτικὴ οἰκονομία, ὥστε πραγματικὰ νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἐφάμιλλη τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου. Χαρακτηριστικὸ εἶναι π.χ. τὸ γεγονός ὅτι σὲ μίαν περίπτωσιν ὁ Πίκκολος προβληματίζεται γιὰ μίαν καὶ μόνον λέξιν: στὴν δευτέρην παράγραφον τοῦ τετάρτου μέρους, ὅπου τὸ γαλλικὸ κείμενον ἔχει «je conçois... pense», ὁ μεταφραστὴς μας ἀποδίδει τὸ penser μὲ τὴν ἀβέβαιη διάζευξιν «φρονεῖν ἢ νοεῖν». Σταθερὴ ὁμῶς εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ περιφημοῦ ὀρισμοῦ τοῦ Descartes «Cogito ergo sum» μὲ τὸ «φρονῶ ἄρα ὑπάρχω». Αὐτὸ δὲν μοιάζει μὲ παιγνίδι λέξεων, ἀντίθετα δείχνει πῶς ὁ μεταφραστὴς μας στοχάζεται τὴν πνευματικὴν του ἐργασίαν διὰ μέσου τοῦ φιλοσοφικοῦ κειμένου τοῦ μεταφράζει.

Ὁ μεταφραστὴς ἔχει καὶ ἄλλες ἀρετὰς. Τὴν προτίμησίν του π.χ. γιὰ τὸν «Περὶ τῆς μεθόδου λόγον» ὑπερασπίζεται μὲ πνεῦμα δηκτικὸ ἀπέναντι σ' ἐκείνους, πού νομίζουν ὅτι ἡ πρώτη ἀρετὴ τῶν διδακτικῶν ἔργων εἶναι τὸ αὐστηρὸ καὶ στεγνὸ ὕψος, ἐπιχειρηματολογώντας ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ντεκάρτ, πού πραγματεύεται συστηματικὰ τὴν ἔννοιαν τῆς μεθόδου, ἀξεπέραστο σὲ σύγκρισιν μὲ ὅ,τι ἀνάλογο στὴν εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία, εἶναι καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφῆς καὶ τῆς μεταδοτικότητος τὸ καλύτερον ὅλων. Πολὺ σημαντικὸ θεωρῶ ὁμῶς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πίκκολος προειδοποιεῖ τοὺς μελετητὰς τοῦ ἔργου νὰ μὴ ἐκλάβουν τὴν φυσιολογίαν καὶ τὴν «φυσικὴν φιλοσοφίαν» τοῦ Ντεκάρτ ὡς διδασκαλίαν μὲ κύρον «Εὐαγγελίου». Συμπερασματικὰ ἡ ἐπίδοσις τοῦ Πίκκολου στὸ συγκεκριμένον ἔργο δικαίωσεν ἀναμφίβολα τὴν ἐπιλογὴν τοῦ Γκίλφορντ.

Ἀλλὰ γιὰτί ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιον Ἀκαδημία, ὁ Νικόλαος Πίκκολος τερμάτισε τόσο σύντομα τὴν θητείαν του στὸ Ἰδρυμα; Ἐρώτημα στὸ ὁποῖον δὲν ἀπαντᾷ οὔτε ὁ G. P. Henderson. Πιστεύω ὅτι ὁ κύριος λόγος ἦταν ὁ διακαὴς πόθος του νὰ τελειώσει τίς σπουδὰς του στὴν Ἱατρικὴν στὴν Ἰταλία. Στὸν Γκίλφορντ φαίνεται ὅτι εἶχε ὑποσχεθεῖ ὅτι θὰ ξαναγύριζε στὴν Κέρκυραν νὰ συνεχίσει τὸ διδακτικὸν ἔργον του. Μεσολάβησε ὁμῶς ὁ θάνατος τοῦ προστάτη του, καὶ ὁ Πίκκολος προτίμησε μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῶν σπουδῶν του στὴν Πίζαν νὰ ἐπιστρέψει γιὰ λίγο στὴν πατρίδα του πρὶν ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι. Εἶχε, λέει, νὰ δεῖ

τήν ηλικιωμένη μητέρα του πολλά χρόνια, γι' αυτό και έμεινε λίγο κοντά της. Άλλ' έπηγε και στο Βουκουρέστι, όπου μάλιστα αναμίχθηκε σε πολιτικές δραστηριότητες, αυτές που έδωσαν τό δικαίωμα σε κάποιους νά του αποδώσουν ενδιαφέρον γιά τά βουλγαρικά συμφέροντα, ενώ πρόκειται γιά δράση μέ αποκλειστικό στόχο τόν κλονισμό τής Όθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου αυτό γινόταν δυνατό.

Στό Παρίσι, όπως ήδη είπα, ό Πίκκολος συνέχισε τήν πορεία του σοφου έλλημιστή, που πίστευε βαθειά στην ανάγκη του «φωτισμού του γένους», στην προετοιμασία των νέων Έλλήνων γιά τόν ελεύθερο βίο. Άφοσιωμένος φίλος του Κοραή, πάντοτε κοντά του, υπέγραφε μαζί του διακηρύξεις και διαβήματα ελληνικού ενδιαφέροντος και πριν από τό τέλος του είχε ζητήσει νά ταφεί κοντά του. Σήμερα ό τάφος του στό Παρίσι φέρει τήν έπιγραφή του, μέ τήν ένδειξη τής γέννησής του τό 1792 στό Τούρνοβο τής Βουλγαρίας και του θανάτου τό 1865 στό Παρίσι, σε γαλλική και κυριλική γραφή, που είναι άγνωστο πότε χαράχθηκε και πάντως αποτελεί γεγονός, θά έλεγα, ύποπτο που χρειάζεται διερεύνηση. Υπάρχει και φωτογραφία του Νικολάου Πίκκολου, αναδημοσιευμένη και πρόσφατα (άπό μάλλον κακάτεχνο πρωτότυπο) σε Κερκυραϊκό τευχίδιο. Πολύ καλύτερη είναι ή φωτογραφία, μέ τό χαρακτηριστικό ένδυμα τής έποχής, που δημοσιεύεται στην έκδοση τής Σόφιας, που ανέφερα ήδη και στην όποια δέν έχω δυστυχώς τά χρονικά περιθώρια νά επανέλθω γιά νά κρίνω και νά αποδείξω τόν ελάχιστο αξιόπιστο χαρακτήρα της.

Τό κεφάλαιο τής ζωής και τής δράσης του Πίκκολου μετά τήν Κερκυραϊκή και τήν Ιταλική περίοδο είναι πολύ σημαντικό, όπως ύποδήλωσα, αλλά πολύ ενδιαφέρον και συναρπαστικό θεωρώ και τό προηγούμενο κεφάλαιο τής δράσης του στους χώρους τής Έθνεγερσίας και στο έπίκεντρο των επαναστατικών αγώνων. Πολύ νωρίς, τό 1819, συνυπογράφει ένα προεπαναστατικό κείμενο, που από τήν Εύρώπη απευθύνουν Έλληνες λόγιοι πρós τούς άπανταχοú φιλέλληνες. Τήν ίδια χρονιά ομάδα νεαρών καλλιτεχνών παρουσιάζει στην Όδησσό —μετά τήν παράσταση του «Φιλοκτήτη», γιά τήν όποία μίλησα στην άρχή— τήν δική του τραγωδία «Δημοσθένης», και άκούστε τί τούς γράφει από τό Παρίσι, όταν έλαβε τό προϊόν των εισπράξεων μιας παραστάσεως, «τιμής ένεκεν» και γιά νά τόν ευχαριστήσουν συμβολικά, όπως του λέγουν:

«Πρós τούς έν Όδησσό φιλοθεάτρους Έλληνας.

Φιλογενείς και φιλόμουσοι άνδρες, έλαβον διά των έλλογίμων διδασκάλων τής Σχολής τό φιλότιμον δώρον σας, τά από μιας παραστάσεως του «Δημοσθέ- νους» χρήματα. Άφ' έαυτών κινηθέντες έτιμήσατε μέ τούς αγώνες σας τό δοκίμιόν μου και αύθορημάς πάλιν ήθελήσατε νά μοί δώσετε τό νέον τούτο σημεϊον τής πρós έμέ καλοκαγαθίας σας. Ως τοιούτον και ως παραθαρρυντικόν έν ταυτώ τό δώρον σας μοί είναι προσφιλές και τίμιον και θέλω διασώσει τήν μνήμην αυτού ως μεγίστου και γλυκυτάτου εύτυχήματός. Η Έλλάς, φίλοι, θέλει σάς χρε-

ωστεί ενός των εύγενεστάτων και ώφελιμοτάτων αυτής έπιτηδευμάτων τήν ανάστασιν. και ή ιστορία θέλει σās μνημονεύει ως άρχηγούς και εισηγητάς του μεγάλου τούτου καλού». Άν, καθώς έλπίζομεν, φανώσιν εις τό έξής δράματα τελειότερα και συστάσεις θεάτρων και αγωνιστά των παλαιών αντίζηλοι, εις έσας διακαίως θέλει αναφέρεσθαι ή χάρις και πλείστον μέρος της δόξης. Υγιαίνετε, άνδρες Έλληνες, αγωνιζόμενοι τά των Έλλήνων ενώπιον άξίων Έλλήνων.

Εν Παρίσισις 29 Ιουνίου 1819. Ο φίλος σας Ν. Σ. Πίκκολος».

Άργότερα ό Πίκκολος μέ παρότρυνση του Κοραή έπήγε στην Άγγλία νά συναντήσει φιλέλληνας και νά προωθήσει τήν συγκέντρωση βοήθειας για τόν άγώνα. Μέ τόν Κοραή και άλλους συνυπέγραψε και μιá έπιστολή προς τόν σπουδαίο Άμερικανό κλασικό φιλόλογο Eduard Everett, έπιστολή μέ θερμή έκκληση για ύποστήριξη του άγώνα της ανεξαρτησίας. Σās μεταφέρω μερικά χαρακτηριστικά άποσπάσματα:

« Εντιμότατε, Ως πολίτην ελευθέρου πολιτείας και ως έλληνιστήν σοφόν και φιλέλληνα σε γράφομεν, παρακαλούντες σε νά εκδώσεις τήν προς τούς συμπολίτας σου πρόσκλησιν των Έλλήνων. | Η έπιστολή συνοδεύει κείμενο της Έπαναστατικής Κυβέρνησης μέ ημερομηνία 27 Ιουλίου 1821|. Δέν άμφιβάλλομεν ότι ή εύγενής ψυχή σου, μη άρκούμενη εις τούτο, θέλει φιλοτιμηθεί νά μεταδώσει εις όλην τήν Άμερικανικήν Συμπολιτείαν τόν θερμόν ύπερ του έλληνικού γένους ζήλον, από τόν όποιον φλέγεται. Από τόν νέον κόσμον αναμένει ή ανθρωπότης τήν ανακαίνισίν της. Πλήν, αν εις άλλους άρκει τό παράδειγμά σας, εις ημάς και ή συνεργεία σας είναι προς τό παρόν αναγκαία. Ψ, πόσον ένδοξον θέλει είσθε διά τήν πατρίδα σου νά συνδράμει εις τήν ελευθέρωσιν των Έλλήνων, ένω αι άλλαι δυνάμεις μένουں αναίσθητοι εις τήν φωνήν της δικαιοσύνης, της θρησκείας, της φιλανθρωπίας ... Οί Έλληνες δέν έφάνησαν ποτέ άχάριστοι ... Σύν θεώ, σοφέ άνερ, νά αξιωθεί ή Έλλάς νά σε απολαύσει πάλιν όχι δακρύοντα διά τήν πώσιν της αλλά φαιδρόν και περιχαρή διά τήν ανάστασιν αυτής και ευδαιμονίαν».

Τέτοια διαβήματα έκαναν και τέτοια κείμενα έστελναν οι Έλληνες σοφοί, οι έγκατεστημένοι στίς πρωτεύουσες της Εύρώπης. Άλλά ό Νικόλαος Πίκκολος, άκολουθώντας τήν πορεία πού τόσοι ξένοι φιλέλληνας έπαιρναν για νά φθάσουν στην αγωνιζόμενη Έλλάδα, άφησε τό Παρίσι και μέσω Μασσαλίας, Μάλτας (μέ τίς ναυσιπλοϊκές συνθήκες της εποχής) και Τζιάς έφθασε και ό ίδιος τό 1822 στην Ύδρα (Νικόλαος Πίκκολος, *Τουρναβίτης λόγιος, έτών 30, έρχομός από Μαρσίλια και Τζιά*», είναι ή καταχώρηση στο βιβλίο διαμονής της Άστυνομίας Ύδρας μέ ημερομηνία 12 Ιουλίου 1822). Από τήν Μασσαλία άκόμη συνυπογράφει μέ τόν Κοραή και τούς Χριστόδουλο Κλωνάρη και τόν Ζακύνθιο Ιωάννη Μάη μιá συστατική έπιστολή για κάποιον Γάλλο Φιλέλληνα, πού καιτόι είχε έγκυςτικές προτάσεις νά έργασθεί στην Πορτογαλία ή και τήν Κολομβία «έ-

προτίμησεν μολοντούτο τόν υπέρ της ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνα»:

«Φιλογενέστατοι δημογέροντες τῆς νήσου Ὑδρας. Ἄφ' οὗτοι οἱ Ἕλληνες τρέχουσι τόν ἐνδοξον υπέρ ἐλευθερίας ἀγῶνα εἶδατε νά συρρέουν πανταχόθεν τῶν ξένων ἐθνῶν οἱ φιλόανθρωποι, οἷτινες ἀφήνοντες πατρίδα καί τύχην ἐρχονται προσφέροντες εἰς τήν Ἑλλάδα ἄλλοι τόν βραχίονά των, ἄλλοι τὰ διάφορα προτερήματά των, μεταξύ αὐτῶν ὀλιγότατοι ὅμως εἶναι ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι ἠμποροῦν νά μᾶς χρησιμεύσουν εἰς τό ναυτικό, τήν κυριωτέραν δύναμιν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις σχεδόν θέλει ἀποφασίσει διά τήν τύχην της ...» [Ἀκολουθεῖ μία παραινετική ὑπόδειξη γιά τό πρός ποιούς πρέπει νά ἀπευθυνθοῦν γιά νά ἔχουν καί πολεμική ὑποστήριξη ἀπό φιλέλληνες ἐθελοντές].

Μόλις ὁ Πίκκολος ἐφθασε στήν Ὑδρα, ἔχοντας ἀμέσως σχεδόν ὀνομασθεῖ «Πολίτης τῆς Ὑδρας», τιμῆ πού σπάνια ἀπονεμήθηκε σέ ἄλλοδαπούς (στούς Ἱταλούς φιλέλληνες Ἰωσήφ Κιάππε καί Φελίτσε Καζέρτα, στόν Νεόφυτο Βάμβα καί στούς ἀδελφούς Βιάρο καί Αὐγουστῖνο Καποδίστρια), παρακλήθηκε νά μεταβεῖ στούς Μύλους, ὅπου ἦταν ἡ ἔδρα τῆς Κεντρικῆς Διοίκησης. Σάζονται τό ἔγγραφο τῆς πολιτογραφησεῶς του («ἀνὴρ φιλόπατρις, ἐπιστήμων καί κατὰ πάντα σπουδαῖος, ἐπιδείξας ἐνθερμον ζῆλον διά τὰ συμφέροντα τῆς πατρίδος») καί ἡ πρώτη ἐπιστολή του ἀπό ἐκεῖ πρός τόν Λάζαρο Κουντουριώτη (19.8.1822):

«Φιλογενέστατε κύριε Κουντουριώτη, Χθές βράδου κατενοδόθην εἰς Μύλους καί σήμερον ἀνταμώθημεν εἰς τήν γολέταν μέλη τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Σώματος. Ἀπό ὅσα μέ εἶπεν ὁ κ. Καλλέργης καί ὁ γαμβρός σας κ. Ἰωάννης Ὁρλάνδος ἐκατάλαβα ὅτι εἶναι ἐπικίνδυνον νά ἀναφερθεῖ τίποτε εἰς τήν Βουλὴν περὶ τῶν γνωστῶν γραμμάτων. Τοῦτο μόνον ἐκέρδισα ἀπὸ τήν εἰς Μύλους περιηγησιν... Τὰ οἰκονομικά τῆς Ἑλλάδος εὐρίσκονται εἰς ἀθλίαν κατάστασιν. Αἰτοῦσιν ἀπὸ τήν Διοίκησιν βοήθειαν εἰς ἐφόδια Πόθεν; ...».

Ἀκολουθεῖ ἀναφορά στό θέμα ἀποστολῆς ἀντιπροσωπείας στήν Ἱταλία (Συνέδριο τῆς Βερόνας) γιά ἐξασφάλιση οἰκονομικῆς βοήθειας. Ἐνα θέμα, πού –ὅπως ἐξέθεσα ἐξαρχῆς– ἐμελλε νά ὀδηγήσει σέ μεγάλη ἀπογοήτευση τόν Πίκκολο, σέ σύγκρουση μέ τοὺς Δημογέροντες τῆς Ὑδρας (ἀπέκλειαν τήν συμμετοχὴ τοῦ Πίκκολου παρά τήν ὑποστήριξη τῶν Ὁρλάνδου, Κανακάρη καί Νέγρη) καί στήν πρόωρη ἀποχώρησή του ἀπὸ τὰ κέντρα τοῦ ἀγῶνα. Ἀναφέρθηκα στήν ἀρχὴ στό μοιραῖο γιά τήν ζωὴ καί δράση τοῦ Πίκκολου στήν Ἑλλάδα αὐτό ἐπεισόδιο. Τότε ἦταν πού κατέφυγε στήν Κεφαλληνία, ὅπου τόν «ἐντόπισε» ὁ Γκίλφορντ καί τόν κάλεσε στήν Κέρκυρα. Εἶναι ὅμως πολὺ χαρακτηριστικό, ὅτι ὁ Πίκκολος βρέθηκε ἀπὸ τήν πρώτη στιγμή μέσα στόν ἀπελευθερωτικό ἀγῶνα, διακινδύνευσε μετακινήσεις ἀπὸ τήν μία στήν ἄλλη ἐμπόλεμη περιοχὴ, δημιούργησε σημαντικὲς γνωριμίες καί διατύπωσε μέ θάρρος ἀπόψεις καί προτάσεις

γιά τό καλό τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα. Ἀπό μιὰ ἄλλη καλή συγκυρία ἔχω στά χέρια μου ἓνα αὐθεντικό γράμμα τοῦ Ἀμερικανοῦ φιλέλληνα Charles Kennedy, ὁ ὁποῖος ἦλθε γιά λίγο στήν Ἑλλάδα τό 1822 καί γράφει στίς 27 Σεπτεμβρίου 1822 ἀπό τήν Μάλτα πρὸς τόν Νικόλαο Πίκκολο στήν Ὑδρα, γιά νά τόν εὐχαριστήσει γιά τήν γενναιοφροσύνη καί τήν φιλοξενία, πού ἀπόλαυσε στήν Ὑδρα. Τό γράμμα βρέθηκε στό Ἀρχειο τῆς Οἰκογένειας Βούλγαρη τῆς Ὑδρας, τό ὁποῖο ἐντοπίσθηκε πρόσφατα στό ἐξοχικό τῆς σπίτι στήν Ἑρμιονίδα. Οἱ οἰκογένειες Κουντουριώτη, Βούλγαρη καί ἄλλων προκρίτων τῆς Ὑδρας ὑποδέχονταν καί φιλοξενοῦσαν τοὺς φιλέλληνες μόλις ἔφθαναν ἀπό τίς πατρίδες τους (ὁ Πίκκολος συνδέθηκε ἰδιαίτερα μέ τοὺς Κουντουριώτη) καί τοὺς κατηύθυναν ἔπειτα στά πεδία τῶν μαχῶν.

Μετά τήν ἀναχώρησή του καί ἀπό τήν Κέρκυρα ὁ Πίκκολος διατήρησε στενές σχέσεις μέ συναδέλφους καί φίλους του στήν Ἑλλάδα, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν σωζόμενη ἀλληλογραφία, π.χ. ἀπό Ἀγκῶνα (25.6.1825) γιά ἐξόφληση λογαριασμῶν στήν Κέρκυρα, ἀπό Παρίσι (9.7.1826) γιά παρόμοιες ὑποχρεώσεις του καί γιά τήν καθυστέρηση ἀποστολῆς μιᾶς ἐκδοσης τοῦ Πausanias, πού τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ «ὁ κ. Ρόκος Πυλαρινός»... Γενικά τά σύντομα ἀλλά καί μερικά ἐκτενῆ γράμματα δείχνουν ἐνσωμάτωσή του στίς ἐλληνικές ὑποθέσεις καί κυρίως στά ἐλληνικά γράμματα πλέον. Ἀνταλλάσσει δημοσιεύματα καί ἐνδιαφέρεται γιά τήν κυκλοφορία στήν Ἑλλάδα τῶν μεταφράσεών του, κυρίως ἀπό τά Γαλλικά, βιβλίων, πού θεωρεῖ χρήσιμα γιά τό γένος⁹.

Γιά τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Νικολάου Πίκκολου, τῆς περιόδου τῆς ζωῆς καί δράσης του στό Παρίσι, θά περιορισθῶ σέ λίγα χαρακτηριστικά στοιχεία. Τό 1838 κυκλοφοροῦν στό Παρίσι τά *Φιλομούσου Πάρεργα*, πού περιέχουν πρωτότυπα στιχουργήματά του καί μεταφράσεις ἀρχαίων λυρικών ἀλλά καί παλιότερων εὐρωπαϊῶν ποιητῶν, τό 1841 τά *Διηγήματα* τοῦ Βερνανδίνου Σαμπιέρρου (Bernanden de Saint Pierre) σέ πολύ καλή μετάφρασή του, ἐνῶ πολύ πιό γνωστό ἔγινε καί εὐρύτατα κυκλοφόρησε τό μυθιστόρημα τοῦ ἰδίου *Τά κατά Παῦλον καί Βιργινίαν*. Ἡ πρώτη ἐκδοχή τοῦ ἔργου αὐτοῦ πρέπει νά εἶναι πολύ πρόωμη, ἀφοῦ ἡ ἐπαναλαμβανόμενη καί στίς ἐπόμενες ἐκδόσεις Ἀφιέρωση στόν δάσκαλό του ἔχει χρονολογία 8 Ἰουνίου 1822.

Πρὸς τόν σοφόν Κωνσταντῖνον Βαρδαλέχον. Σεβασμιώτατε διδάσκαλε τοῦ μικροῦ τούτου συγγράμματος ἡ μετάφρασις ἐχρημάτισεν ἡ γλυκύτερα ἀπόλαυσις μου, εἰς δέ τοὺς λυπηροὺς χρόνους μόνη σχεδόν παρηγορία μου... Πρῶτον καί μέγιστον κέρδος νομίζω ὅτι εἶναι ἡ ἄφορμὴ νά δεῖξω δημοσίως τήν πρὸς τόν πατέρα καί διδάσκαλον καί εὐεργέτην εὐγνωμοσύνην μου ...

Τό 1860 ἔχουμε τήν *Ἐκδοσιν τρίτην γνήσιαν καί ἐπιδιορθωμένην*.

Ἐν Παρισίοις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Φερμινίου Διδότου, αωξ, xxxi+311 σελ. (σχήμα μικρό 8x12). Στὴν ἔκδοσιν αὐτή, πού εἰμαι πολὺ εὐτυχῆς γιὰ τὸ ὅτι τὴν ἀπέκτησα πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια παλαιοπωλικά στὸ Παρίσι, μαζί μὲ τὸ σπουδαιότερο ὅλων ἔργου του, τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἀριστοτέλους *Περὶ ζῴων Ἱστορίας*, ὁ Πίκκολος καταγγέλλει δριμύτατα τὸν γνωστὸ Ἀθηναῖο ἐκδότη Ἀνδρέα Κορομηλά γιὰ τὴν κλεψίτυπη καὶ μὲ πλῆθος τυπογραφικῶν λαθῶν (καλύπτουν 3 ὁλόκληρες σελίδες) ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του (Ἐν Ἀθήναις, Ἐκδοσις Τρίτη 1837), καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἐδῶ εἶναι ὅτι παραθέτει πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν νομοθεσίαν στὴν Γαλλία καὶ στὸ Βέλγιο γιὰ τὴν προστασίαν τῆς πνευματικῆς ιδιοκτησίας.

« Ἀξιοκατάκριτος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις χωρὶς νὰ κοπιᾶζει σφετερίζεται δολίως τὰ τῶν κοπιόντων... Τὴν καταδίκην τῶν ἔργων τῶν λογοκαπῆλων εὐχεται πᾶσα φιλόκαλος ἑλληνικὴ ψυχὴ, ἀλλὰ ὀφείλει νὰ συνδράμει καὶ ὁ νόμος, ὑπερασπίζων τὴν ιδιοκτησίαν καὶ καταδικάζων αὐστηρῶς τὴν πειρατείαν. Χρέος μου ἐνόμισα νὰ ὑποδείξω τὸν κίνδυνον διὰ νὰ μὴ ριζωθεῖ τὸ κακὸν καὶ ἀπλώσει τοὺς φαρμακεροὺς κλάδους του».

Καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ἐπεισόδιον τοῦ 1860 δείχνει πόσο δεμένους μὲ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα αἰσθανόταν ὁ Πίκκολος ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσης του, ὥστε νὰ συμβουλευε τὸ ἐλευθερωμένο ἔθνος. Τὴν καλύτερὴ ἐπιβεβαίωσιν ἔχομε ἄλλωστε ἀπὸ τὸν φίλον τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου, ὁ ὁποῖος στὸ *Διάλογος Ἀριστοβούλου καὶ φυγοπατρίδος* ἀποδίδει στὸν Πίκκολον ἐπαινετὰς ἀπόψεις γιὰ τὰ δημοκρατικὰ ἰδεώδη καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ψήφισιν Συντάγματος καὶ τὸν περιορισμὸ τῶν βασιλικῶν ἐξουσιῶν.

Ἔως τὸν θάνατόν του τὸ 1865 ὁ Πίκκολος δημοσίευσε πολλὰ φιλολογικὰ κυρίως ἔργα: ἓνα πολὺ ὄραϊο, χαριτωμένο θὰ ἔλεγα, ποιητικὸ τοῦ κείμενου μὲ τὸν τίτλον *Παρηγορήματα* (Λειψία 1839), τὰ *Λυρικά* τοῦ Ἀθανασίου Χριστόπουλου (1841), τρεῖς μελέτες γιὰ τοὺς μύθους τοῦ ἐξελληνισμένου Ρωμαίου συγγραφέα Babrius (1845 καὶ 1846), ἔκδοσιν τοῦ Βίου τοῦ Καίσαρα Αὐγούστου τοῦ Νικολάου Δαμασκηνοῦ (1850), συμπληρώματα στὴν *Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία*, τόμος 400 σελίδων (1853), μία μελέτη γιὰ νέα ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ Πλουτάρχου (1855), ἔκδοσιν τῶν *Ποιμνικῶν τοῦ Λόγγου* καὶ τέλος τὸ πῶς σημαντικὸ ἔργον του, ὅπως προεδήλωσα, τό: *Ἀριστοτέλους Περὶ ζῴων Ἱστορίας Βιβλία Θ', ἐφ' οἷς καὶ δέκατον νόθον. Ἐπιμελεῖα καὶ διορθώσεις Ν.Σ. Πικκόλου, Ἰατροῦ. - Aristotle, Histoire des Animaux. Tome Ier, contenant le texte. Paris, Firmin Didot Frères 1863, xxiii+468 σελ. (135X205)*. Τὸ ἔργον αὐτὸ τοῦ Πικκόλου γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία «ζωολογικά» ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, πού ἔχει ἰδιαίτερη ἀξίαν γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδον τοῦ φιλοσόφου, ἀναφέρεται καὶ σήμερον στὴ σχετικὴ βιβλιογραφίαν καὶ εἶναι πραγματικὰ πολὺ χρήσιμον καὶ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι περιέχει πολὺτιμους Πίνακες ὀνομάτων καὶ ὄρων. Σέ 55 σελί-

δες ο Πίκκολος πραγματοποιεί μιά άπαιτήση τής έρευνας, αυτονόητη σήμερα αλλά πρωτοποριακή για τήν εποχή του, να καλύπτονται οι έκδόσεις και οι μελέτες από αναλυτικά Έβρετήρια. Ο φιλόσοφος μας, ο πρωτοποριακός διδάσκαλος στην Ίόνιο Ακαδημία, είχε επίγνωση τής μεθοδολογικής σημασίας του πολύ λιγότερο τότε γνωστού έργου του Άριστοτέλους και τό αντιμετώπισε έκδοτικά μέ έντυπωσιακά «μοντέρνο» τρόπο. Είναι κρίμα πού δέν πρόλαβε να συνεχίσει τό έργο αυτό και για άλλα από τά λεγόμενα φυσικά έργα του Άριστοτέλους. Μετά τόν θάνατό του δημοσιεύθηκε ή κριτική έκδοση τής πολύ αγαπητής σ' όλες τές εποχές «μυθιστορίας» *Δάφνης και Χλόη*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πλουτάρχου *Περί τής έν Τιμαίω ψυχολογίας, έκδότος και είς τήν αρχαίαν συνέχειαν άποκαταστήσαντος Άνδρέου Δ. Μαυρομαμάτου, Κορυφαίου, Καθηγητού τής ύψηλοτέρας Μαθηματικής έν τή Ίονία Ακαδημία τακτικού μέλους τής έν Κερκύρα Εταιρίας τών Φιλομαθών, μέλος άντεπιστέλλοντος τής έν Αθήναις Εταιρίας τών Ώραίων Τεχνών. Έν Αθήναις 1848, ιστ' +47 σελ. Βλέπε τό σχετικό είδικό δημοσίευσμά μου: «Άνδρέας Δ. Μαυρομαμάτης (1822-1855), Καθηγητής τής ύψηλοτέρας Μαθηματικής τής Ίονίου Ακαδημίας, δεινός φιλόλογος και πνευματικός αγωνιστής», στόν Β' τόμο *Μνήμη Ε.Π. Παπανούτσου, Αθήνα 1984, 421-439*.*
2. Είναι γνωστό ότι τό ζεύγος Adam ενίσχυε χρηματικά τήν έκδοση βιβλίων Καθηγητών τής Ίονίου Ακαδημίας. Έτσι έγινε δυνατή έκδοση τών Μαθηματικών έγχειριδίων του Ίωάννη Καραντινού, και είναι μιά ώραία ευκαιρία να σάς κάνω έδώ γνωστό, ότι ή βιβλιοθήκη του Ίονίου Πανεπιστημίου απέκτησε πρόσφατα, χάρι ή μία ευτυχή συγκυρία, από Παλαιόπωλειο του Λονδίνου τό ίδιο τό δημοφωδερματόδετο άντίτυπο τών «Στοιχείων Γεωμετρίας», πού ο Καραντινός έδώρησε στην Λαίδη Άδαμ, χερύσσοντας λόγια ευγνωμοσύνης στην δερμάτινη «κουβερτούρα» του (ώραία ισχύει κι έδώ τό *habent fata libelli sui!*).
3. Βλέπε σχετικό δημοσίευμα του Καθηγητού Α.Ν. Ζούμπου, «Ο Ιατροφιλόσοφος Νικόλαος Πίκκολος και αι έπ' αυτού επιδράσεις τής Σκωτικής σχολής», *Ακτίνας 257/ Ιαν. 1965, 33-34*.
4. Ο Thomas Brown, παπάδος και αυτός τής Σκωτικής Σχολής, είναι ο συγγραφέας του πολύ γνωστού συγγράμματος *Lectures on the Philosophy of the Human Mind, Edinburgh 1820*, σέ 4 τόμους μέ επανειλημμένες έκδόσεις (ή 14η τό 1844). Στόν Brown αναφέρεται και ο Λευκάδιος λόγιος Κ. Στρατούλης (1824-1892), πού έφοίτησε στην Θεολογική Σχολή τής Ίονίου Ακαδημίας και άργότερα έγινε ιερέας τής Ελληνικής παροικίας του Liverpool.
5. Ρωζάνη Αργυροπούλου, «Οί άδελφοί Παναγιώτης και Γεώργιος Ίωαννίδη, Συμβολή στην προσωπογραφία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Ο Έραμιστής 1Δ' (1976) 61-77.
6. Τό θέμα καλύπτει αναλυτικά, και για τές επόμενες δεκαετίες στην Κέρκυρα έως τήν εποχή του Πέτρου Βράιλα Άρμένη, πού έγκαινίασε τά μαθήματα Φιλοσοφίας στην Ίόνιο Ακαδημία στις 11.11.1854 μέ θέμα του άκριβώς «Τό πρόβλημα τής μεθόδου», ή Άθανασία Γλυκοφρύδη-Λεονισίνη. «Η διδασκαλία τής Φιλοσοφίας στα Έπτά-

- νησα: τό πρόβλημα τῆς μεθόδου (Ἐνακοίνωση στό Β' Συνέδριο Ἑπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ, Λευκάδα 3-9. 9.1984), στό Ἐπιστ. Περιοδικό τοῦ Συλλόγου Ε.Δ.Π. τῆς Φίλοσ. Σχ. Π/μίου Ἀθηνῶν *Παρουσία*, τόμ. Γ' (1985) 219-232 –Γιά τόν Βάμβα στήν Κέρκυρα: Ε. Μουτσόπουλος «Ὁ Νεόφυτος Βάμβας καί ἡ θέσις αὐτοῦ ἐν τῇ ἑλληνικῇ διανοήσει τοῦ 19' αἰῶνος», στό *Φιλοσοφικοί Προβληματισμοί*, Β', Ἀθήναι 1978, 382-392.
7. Τό πρῶτο εἶναι ἡ πρώτη συστηματική Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας στήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μέ τόν τίτλο *The Revival of Greek Thought (1620-1830)*, State University of New York Press 1970, 216 σελ. (ἀφιερωμένο στούς Ἑλληνας καί Βρετανούς συναδέλφους του, πού πολέμησαν γιά τήν Ἑλλάδα τό 1944-45) ἑλληνική μετάφραση Φ.Κ. Βόρου καί ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μέ ἐπιμέλεια καί συμπληρώσεις Α. Μπενάκη: *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ. Ἡ ἑλληνική Φιλοσοφία στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1977, Β' ἔκδοση 1994, 316 σελ.
8. Ἐννοεῖ τήν ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, καί εἶναι γνωστό ὅτι εἶχε προηγηθεῖ ἡ «διδασκαλία» τοῦ «Φιλοκτήτου» τοῦ Σοφοκλέους σέ μετάφραση Νικολάου Πίτκολου στήν Ὀδησσό ἐπίσης. Ἀλλά ἡ ἀναβίωση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας στούς νεώτερους χρόνους μέ πρωταγωνιστή τόν Ν. Πίτκολο εἶναι ἓνα ἄλλο σημαντικό θέμα. Παραπέμπω πρόχειρα στό χρησιμο ἄρθρο τοῦ Δ. Σπάθη, «Ὁ Φιλοκτήτης» τοῦ Σοφοκλή διασκευασμένος ἀπό τόν Ν. Πίτκολο. Ἡ πρώτη παρουσίαση ἀρχαίας τραγωδίας στό νεοελληνικό θέατρο» *Ἐρανιστής* 15 (1979) 276 ἑκ. Ἄς προστεθεῖ ὅτι τό 1824 ὁ Πίτκολος, ἀπό τήν Κέρκυρα, ἐφρόντισε νά τυπωθεῖ στό Cambridge ἀγγλική μετάφραση τοῦ «Δημοσθένους» του, στά πλαίσια τοῦ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων λογίων νά συγκινήσουν τήν εὐρωπαϊκή κοινὴ γνώμη καί νά συγκεντρώσουν βοήθεια γιά τόν ἀπελευθερωτικό ἀγῶνα.
9. Στό ἄρθρο τοῦ Ἀλέξη Πολίτη, «Ν.Σ. Πίτκολος καί Φοριέλ», *Ἐρανιστής* 16 (1980) 1-27 περιέχονται πολλά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τήν πρώτη περίοδο στό Παρίσι καί τίς σχέσεις του μέ τόν κύκλο τοῦ Κοραῖ (1818-) καθὼς καί ἡ ἰδέη του «Ἀποχαιρετισμός εἰς τήν Γαλλίαν» (27.6.1822, ἀφιερωμένη στόν Φοριέλ μέ τό χαρακτηριστικώτατο Ὑστερόγραφο: «*Βλέπετε φίλε Faurel, ὅτι δέν ἀμελῶ τά τραγούδια. Ἐλπίζω ἀπὸ τήν Ἑλλάδα νά σέ στείλω πολλά καί καλῆτερα πολὺ ἀπὸ τά παρόντα. Ἐνας Ὑδραῖος μέ εἶπεν ἐδῶ ὅτι οἱ κλέφταις ὅσον περισσότερο Τούρκους σκοτώνουν, τόσο καλῆτερα τραγουδοῦν. Εὐτύχει!*». Ἀκόμη μιά πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐπιστολὴ τοῦ Πίτκολου πρὸς τόν Φοριέλ ἀπὸ τήν Κέρκυρα (6-18.7.1823) καί στοιχεῖα γιά τὰ ἐνδιάμεσα ταξίδια του καί τήν συγγραφικὴ δράση του ὡς τό 1844, ἔτος δημοσίευσής τῆς Νεκρολογίας τοῦ Πίτκολου γιά τόν «σοφὸν Κάρολον Φοριέλ». Βλέπε καί τό Συμπλήρωμα (*Ἐρανιστής* 16/1980, 301-5) μέ τήν ἀθησαύριστη ἀγγελία τοῦ Πίτκολου γιά τήν ἔκδοση τῶν μεταφράσεων τῶν ἔργων τοῦ Σαιμπιέρου (Παρίσι 1821).

ΑΝΔΡΕΑΣ Δ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ (1822-1855),
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΥΨΗΛΟΤΕΡΑΣ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΙΟΝΙΟΥ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ,
ΔΕΙΝΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΙΣΤΗΣ

Σε παλαιότερη επίσκεψή μου στην πολύτιμη Βιβλιοθήκη της «Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας» προσέλκυσε το ενδιαφέρον μου ο τίτλος ενός αθηναϊκού εντύπου του 1848, σύμφωνα με τον οποίο ο Κερκυραίος Καθηγητής των Ανωτέρων Μαθηματικών στην Ιόνιο Ακαδημία (1847-1855) Ανδρέας Δ. Μαυρομμάτης «ἐξέδωσε καί εἰς τὴν ἀρχαίαν συνέχειαν ἀποκατέστησε» το ἔργο του Πλουτάρχου *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας*⁽¹⁾.

Μια πρώτη εκτίμηση της προσφοράς του μαθηματικού Μαυρομμάτη σε έκδοση αρχαίου κειμένου – που την επιλογή του εξηγεί βέβαια το περιεχόμενό του – διευκολύνεται τόσο από τον υπότιτλο («εἰς τὴν ἀρχαίαν συνέχειαν ἀποκαταστήσαντος») όσο και από τα «Προλεγόμενα» (σελ. δ'-ιστ'), που αποτελούν κατά κύριο λόγο «Ανακοίνωση» του ευρηματός του νεαρού συγγραφέα σε συνεδρία (13 Νοεμβρίου 1847) της «ἐν Κερκύρα Ἐταιρίας τῶν Φιλομαθῶν», αλλά και από το Υπόμνημα της νεώτερης ὄλων των εκδόσεων των *Ἠθικῶν* του Πλουτάρχου (Vol. VI.1, C. Hubert - H. Drexler, Lipsiae, Teubner, 1959), όπου η έκδοση Ανδρέου Μαυρομμάτου αναφέρεται ως η πρώτη νεώτερη (ακολουθεί η έκδοση B. Müller, 1873) και, το σπουδαιότερο, υιοθετείται η ανακατάταξη των κεφαλαίων του έργου, όπως πρώτος εκείνος εισηγήθηκε^(1α).

Εἶναι πραγματικά αξιοπερίεργο ὅτι κανεὶς ἀπὸ τοὺς δεινοὺς φιλόλογους, που ἐξέδωσαν τὸ σημαντικό ἔργο τοῦ Πλουτάρχου (Xylander

---

(1) Πλουτάρχου *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας, ἐκδότος καί εἰς τὴν ἀρχαίαν συνέχειαν ἀποκαταστήσαντος Ἀνδρέου Δ. Μαυρομμάτου*, Κερκυραίου, Καθηγητοῦ τῆς ὑψηλοτέρας μαθηματικῆς ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ, τακτικοῦ μέλους τῆς ἐν Κερκύρα ἑταιρίας τῶν Φιλομαθῶν, μέλους ἀντεπιστέλλοντος τῆς ἐν Ἀθήναις ἑταιρίας τῶν Ὁραίων Τεχνῶν. Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως 1848, 8ον, ιστ' + 47 σελ.

(1α) Στον Μαυρομμάτη αποδίδεται ἡ ὀρθὴ ἀναδιάταξη τῶν κεφαλαίων τῆς *Ψυχογονίας* ἤδη στὸ ἄρθρο *Plutarchus* τοῦ R. Beutler στὴν *R.E.* XXI 1 (1951), στήλη 745. Εκεί σημειώνεται ὅτι ὁ B. Müller πρότεινε τὴν ἰδίαν ἀναδιάταξη τὸ 1870 καὶ δημοσίευσε καὶ ἀνάλογη ἐκδοση τὸ 1873 χωρὶς νὰ γνωρίζει τὴν ἐκδοση Μαυρομμάτη τοῦ 1848.

1624, Wyttenbach 1795, Hutten 1801, Dübner 1841)⁽²⁾, δεν θεράπευσε την εκδοτική κακοτυχία του έργου, γιατί «πάντες κεκρίκασιν ἑλλείπειν οὐ βραχέα τινά, ὑπὸ τῶν μεταγραφῶν παραλειφθέντα - τοῦτο δ' ἔστι τό ἐν ᾧ κείται ἢ ἐν πολλοῖς αὐτοῦ ἀσυναρτησία», κατά τη διατύπωση του Μαυρομαμάτη, ενώ ο ἴδιος «μετ' ἐπιμελείας ἐπιστήσας τῷ βιβλίῳ τὸν νοῦν, εὗρεν τὴν ἀληθῆ τῆς ἀσυναρτησίας αἰτίαν οὐκ ἑλλειψιν οὖσαν ἀλλὰ μετάθεσιν».

Στις σελ. δ'-ια' των Προλεγομένων ο Μαυρομαμάτης εκθέτει, πως με βάση το περιεχόμενο του χωρίου του πλατωνικού *Τιμαίου*, που υπομνηματίζει στο κρίσιμο σημείο ο Πλούταρχος, και του ίδιου του έργου του Πλουτάρχου, που οι πρώτοι εκδότες διαίρεσαν σε 33 κεφάλαια, βεβαιώθηκε ότι «οὐ συνέχεται τό ΧΙ τῷ Χ, οὐδ' αὐθις τό ΧΧΙ τῷ ΧΧ καί ὅτι ἐν τῷ ΧΧΧ αἱ λέξεις τῶν περιπτῶν· τὴν γάρ μονάδα κτλ. οὐδόλως συνάπτουσι ταῖς προηγουμέναις», και ὅτι οἱ υποθέσεις των Xylander, Fries κ.ά. για την ὑπαρξη κενῶν ἢ για αναφορά του Πλουτάρχου σε ἄλλα πλατωνικά ἔργα δεν ευσταθοῦν. Με την παρακολούθηση των αναλύσεων του Πλουτάρχου (ειδικότερα για την Πυθαγορική τετρακτὴν) και με την ελάχιστη αναγκαία διόρθωση στην αρχή του κεφ. ΧΙ *τριῶν καὶ τεσσάρων (συζυγιῶν) ἀντὶ τριῶν καὶ μιᾶς*, ο Κερκυραῖος εκδότης βρίσκει την θεραπεία της ανακολουθίας του Πλουτάρχου στην αναδιάταξη των κεφαλαίων του έργου, που πρέπει να εἶναι: I-X, XXI-XXX, XI-XX, XXXI-XXXIII.

Ἡ ανακατάταξη αὐτὴ ανταποκρίνεται ἀπόλυτα στη λογικὴ διαίρεση του έργου: α) Ανασκευή των δοξῶν Ξενοκράτους και Κράντορος και ἀπόδειξη «τοῦ μὴ ἀγέννητον εἶναι κατὰ Πλάτωνα τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ προϋπάρχειν μὲν αὐτῆς τὴν οὐσίαν, τετάχθαι δὲ καὶ διακεκοσμηθῆαι ὑπὸ τοῦ θεοῦ» (κεφ. I-X), β) «Ἀνατροπὴ τῆς δόξης τοῦ Ποσειδωνίου καὶ ὀρισμὸς τῆς ἀμερίστου καὶ τῆς μεριστῆς οὐσίας» καθὼς καὶ «τοῦ ταύτου καὶ τοῦ θατέρου» (κεφ. XXI-XXVIII, ὅπου και το συμπέρασμα: *Οὕτως ἐνδείκνυται πολλαχόθεν ἡμῖν τὸ μὴ πᾶν ἔργον εἶναι θεοῦ τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ σύμφυτον ἔχουσιν ἐν ἑαυτῇ τὴν τοῦ κακοῦ μοῖραν ὑπ' ἐκείνου διακεκοσμηθῆαι, κτλ.*), γ) Μετάβαση (εὐλογία πια) στους ἀριθμούς του *Τιμαίου* (ποσότης καὶ τάξις τῶν ἀριθμῶν) και ομαλή ως το τέλος ἀνάπτυξη «περὶ τῆς δυνάμεως τῶν ἀριθμῶν» (κεφ. XI-XX καὶ XXXI-XXXIII).

Με ἐκδηλὴ ικανοποίηση και μεγάλη βεβαιότητα ο Μαυρομαμάτης

(2) Ο Μαυρομαμάτης σημειώνει ὅτι τις εκδόσεις Βυττεμβαχίου και Ουττενίου δεν βρέθηκε στην Ελλάδα, «ἀλλ' ὁ συμπολίτης μοι ἐφημέριος τῆς ἐν Ἐνετία ὀρθοδόξου ἐκκλησίας ἱερομόναχος Στυρίδων ὁ Ζερβός, φιλοφρόνως ... ἐπέστειλε μετὰ πάσης ἀκριβείας ἀντιβαλῶν τὰς διαφορὰς αὐτῶν τὰς πρὸς τὴν Δυβνέρου ἄμα ταῖς τῶν ἐκδοτῶν σημειώσεις».

καταδικάζει τους προγενέστερους του φιλόλογους για την αδυναμία τους να κατανοήσουν ορθά το έργο του Πλουτάρχου («'Αλλ' οὐδέ σοφιστῆ κραιπαλῶντι, πόθεν γε δὴ Πλουτάρχῳ, τοιαύτην ἂν τις ἀναθεῖη, περὶ οὗς ἐσπουδάκει μάλιστα τῶν λόγων ταραχὴν καὶ ἀνωμαλίαν»⁽³⁾) και προβαίνει ακόμη σε μία «πρόχειρη», όπως λέει, λύση της απορίας «πόθεν ἢ τοσαύτη σύγχυσις καὶ ταραχὴ». Τα πρώτα τρία τμήματα του συγγράμματος, εξηγεί ο Μαυρομαμάτης, είναι ισομεγέθη (340 περ. στίχοι κάθε ένα) ενώ το τέταρτο μικρότερο· σε κάποιο λοιπόν από τα αρχαία (χειρόγραφα) αντίγραφα, τα τέσσερα μέρη αποτελούσαν τέσσερα τετράδια, τα οποία «ὁ τό τεῦχος συρράψας, νυστάζων ὡς ἔοικεν, ἔλαβε πρὸ τοῦ δευτέρου θεῖς τό τρίτον!».

Ο Μαυρομαμάτης θεωρεῖ τέλος δίκαιο να αναγνωρίσει, ὅτι «ὁ σοφὸς ἐκδότης τῶν Πλουτάρχου Ἑθικῶν Βυττεμβάχιος προήσθητό τι ἀμυδρῶς περὶ ταύτης τῆς μετατάξεως..., ἀλλ' οὐκ ἐνέμεινε τῷ στοχασμῷ», διότι —ὡπως εξηγεί αναλυτικά— προτίμησε την εκδοχή «περὶ δυοῖν βιβλίων τὴν αὐτὴν ἐχόντων ὑπόθεσιν εἰς ἓν συγκεχυμένων».

Ἡ ἐκδοσὴ Ἀνδρέου Μαυρομαμάτου (Ἀθήναι 1848), ὡπως ἐξαγγέλλεται και στα Προλεγόμενα, περιλαμβάνει και διορθώσεις πολλῶν χωρίων «ὑπὸ τῶν ἀντιγραφῶν διεφθαρμένων, ἃ οὐδεὶς πῶς τῶν φιλόλογων διώρθωκεν» καθὼς και «προσθετέα μὴ ἀναγνωσκόμενα παρὰ τοῖς ἐκδόταις»· στὶς περιπτώσεις αὐτές ο ἐκδότης μας χρησιμοποιεῖ ἀγκύλες ([...]), «εἴτ' ἐξ ἐμῆς εἴτ' ἐξ ἐτέρων εἰκασίας ἢ διώρθωσις». Για ὅλες τις διορθώσεις και τις προσθήκες του ο Μαυρομαμάτης παρέχει ἐξηγήσεις στὶς «Σημειώσεις», που ἀκολουθοῦν το κείμενο του Πλουτάρχου (σελ. 37-46).

Στις Σημειώσεις αὐτές συναντοῦμε ακόμη:

α) παραπομπές και συσχετίσεις με ἄλλα πλατωνικά κείμενα, π.χ. για τον ὄρο *κίνησιν αὐτοκίνητον* (III 4)⁽⁴⁾ παραπομπή στους *Νόμους*, σελ. 894-896 και στον *Φαῖδρος*, σελ. 245-(IV I) *ῥῆ Πλάτων ὁμολογεῖ ...: Νόμοι*, σελ. 892-907, πρβλ. *Ἐπινομίς*, σελ. 980 και *passim*.

β) προσδιορισμὸ τῶν χωρίων, ὅπου στο κείμενο ἀναφέρονται πλατωνικά, ἀριστοτελικά κλπ. ἔργα, π.χ. (III 5) *ἐν τῷ Περί ψυχῆς*: σελ. 91-92 — (III 6) *ἐν τῷ Σοφιστῆ*: σελ. 254-255.

γ) ευκαιριακές διορθώσεις ἄλλων κειμένων, με τα οποία γίνονται συσχετίσεις, π.χ. (VII 1) *περὶ τοῦ κόσμου γέγραφεν ἐν τῷ Πολιτικῷ*: σελ.

(3) Σελ. ιβ', με ἀραίωση ἀπὸ τον συγγραφέα.

(4) Ο Μαυρομαμάτης ἐκράτησε (σε παρένθεση) τὴν ἀρίθμηση των κεφαλαίων και των παραγράφων τῆς «Διδοτείου ἐκδόσεως» (Dübner 1841), πράγμα που δηλώνει και στα Προλεγόμενα, «ὡπως εὐχερέστερον ἐξη παραβάλλεσθαι πρὸς τὰς προτέρας ἢ ἐκδοσεις».

273, ἔνθα κεῖται ἡμαρτημένως κέκληται ἀντί κέκτηται, Φικίνος δέ ὁ τόν Πλάτωνα Λατινιστί ἐρμηνεύσας, πρὸς τοῦτο ὡς ἔοικε τό Πλουτάρχου χωρίον ἀποβλέψας, possidet ἀπέδωκεν. Ὡσαύτως καί Στέφανος (Να σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐκδοσὴ Burnet 1900 υιοθετεῖ τὴν γραφὴν κέκτηται με βάσιν τὸν κώδ. Β του Συμπλικίου) - (XXIII 6): Σημειωτέον ὅτι ἐν τῷ μνημονευθέντι Πλουτάρχου χωρίῳ *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* στ' κακῶς γράφεται οὐ μουσικὰν ὀρθάν.

δ) πολλές ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις ἢ καὶ διορθώσεις στὴ Λατινικὴ μετάφραση τοῦ Dübner καὶ τῶν ἄλλων ἐκδοτῶν, π.χ. (V 6) τρίτον δὲ παρὰ ταῦτα μηθέν;: Αἱ λέξεις αὗται παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐκδόταις κατ' ἀπόφασιν ἀναγινώσκονται καὶ ἐρμηνεύονται Λατινιστί nihil enim est tertium· οὐ μέντοι καλῶς, ὡς ἔμοιγε δοκεῖ. Φησί γὰρ· πόθεν ἐγγέγονε τοῖς πράγμασι τό κακόν, εἰ μηδέν ἦν τρίτον παρὰ τὴν ὕλην καὶ τόν θεόν - (VII 5) ἀνέστησε: Παρὰ Δυβνέρω γράφεται ἂν ἔστησε, καὶ Λατινιστ. Nequo deus materiam otiosam constituere volebat. Ὁ δὲ Ξύλανδρος, καίτοι ἀνέστησε γράφων, ἐρμηνεύει constituit. Ἄλλὰ τηρητέον τό ἀνέ- στησε, ἐρμηνευτέον δὲ ἐκίνησε (movit). Τοῦτο γὰρ βούλεται ἐνταῦθα Πλούταρχος, ἢ δῆλον ἔκ τε τῶν προηγουμένων ἔκ τε τῶν ἐπιφερομένων, ὅτι κατὰ Πλάτωνα οὐ κίνησιν ἐνεποίησεν ὁ θεὸς τῇ ὕλῃ ἡρεμούσῃ, ἀλλὰ κινουμένην ἀτάκτως εἰς τάξιν μετήγαγε. Προβλ. καὶ Τίμαιον, σελ. 30 - (IX 6) ὅτι πυρός καὶ γῆς ὕδωρ ἀέρα τε ὁ θεός ἐν μέσῳ θείσ: Ἀπορον πῶς οἱ Λατίνοι μεταφρασταὶ igne, terra, aqua et aera in medio positit. Ὁ δὲ Φικίνος ὀρθῶς inter ignem et terram deus aera aquamque locavit. Βλ. καὶ πολλὰ ἄλλα συχνά, ὅπου ἀναφέρονται λατινικὲς ἐρμηνείες καὶ τῶν Κουσίνου, Στεφάνου, Σνεϊδέρου, Τουρνέβου, ἀλλὰ συνηθέστερα «αἱ Λατινικαὶ ἐρμηνεῖαι» ἢ «οἱ Λατίνοι μεταφρασταί».

Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη τῶν «Σημειώσεων» συνάγεται λοιπὸν μιὰ ἐντυπωσιακὴ ἀρχαιομάθεια τοῦ Κερκυραίου ἐκδότη, ποὺ κύρια ἐιδίκευσή του ἔχει βέβαια τὰ Ἀνώτερα Μαθηματικά καὶ αὐτὰ διδάσκει στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία. Οἱ παραπομπές καὶ οἱ συσχετίσεις τοῦ καλύπτουν ἓνα πλήθος κειμένων τῆς ἀρχαίας γραμματείας⁽⁵⁾. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπίδοσή του στὴν «κριτικὴ τοῦ κειμένου»⁽⁶⁾ καθὼς καὶ ἡ

(5) Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ μεταφερθοῦν ἐδῶ οἱ κυριώτερες ἀναφορές στο περιεχόμενο κειμένων τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Καταγράφονται μόνον οἱ τίτλοι τους (πλὴν τῶν Πλατωνικῶν διαλόγων): *Εὐκλείδου Στοιχεῖα* καὶ *Κατατομὴ κανόνος*, *Ψευδο-Πλουτάρχου Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις*, *Πλουτάρχου Περὶ μουσικῆς*, *Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς*, *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος*, *Περὶ τῶν ἐκλειπόντων χρηστηρίων*, *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν*, *Πρόκλου Εἰς Τίμαιον*, *Ἀράτου Φαινόμενα*, *Γεμίνου Εἰσαγωγή εἰς τὰ Ἀράτου Φαινόμενα*, *Ἀριστοτέλους Περὶ οὐρανοῦ*, *Περὶ κόσμου*, κ.ά.

(6) Ἐλάχιστα παραδείγματα: (III 3) Προσέθηκα τόν γάρ, ἀπαιτούμενον ὑπὸ τῆς ἐννοίας

λατινομάθειά του: παρακολουθεί συστηματικά όλες τις λατινικές μεταφράσεις, διαφωνεί συχνά με την ερμηνεία των φημισμένων φιλολόγων, που εξέδωσαν και μετέφρασαν το κείμενο του Πλουτάρχου, και δεν διστάζει να προτείνει δική του λατινική απόδοση των επίμαχων χωρίων⁽⁷⁾.

Έγκυρη αξιολόγηση της προσφοράς του Μαυρομάτη στο φιλολογικό μέρος της εργασίας του μπορεί βέβαια να προσφέρει η σημερινή (1959) κριτική έκδοση της Bibliotheca Teubneriana⁽⁸⁾. Στο υπόμνημά της, όπως δηλώθηκε ήδη, αναγνωρίζεται και υιοθετείται η αναδιάταξη των κεφαλαίων της εκδόσεως Μαυρομάτου (155, 19 post κόσμον: lac. 6 lit. E, 9 lit. B; ... capita transp. Maurommates ...). Αυτή και μόνο η προσφορά του θά ήταν αρκετή να δικαιώσει την ελληνική έκδοση του 1848. Στο κριτικό υπόμνημα της εκδόσεως Teubner αναφέρονται ωστόσο αρκετές γραφές του Μαυρομάτη, που υιοθετούνται από τον εκδότη (146,9 add. Maur., 156,10 corr. M., 161,23 corr. M., 168,1 add. M., 173,6 corr. M., 174,1 add. M., 177,16 scr. M., 181,4 corr. M., 181,13 interpr. M., 181,18 scr. M., 184,14 scr. M., 185,14 add. M., 188,4 suppl. M.), ενώ άλλες δεν μνημονεύονται, επειδή προφανώς στηρίζονται σε γραφές των κωδίκων της σύγχρονης έκδοσης, πράγμα που έχει μεγαλύτερη αξία, καθώς μαρτυρεί δικαίωση του Κερκυραίου εκδότη από καλύτερους κώδικες που εκείνος δεν εγνώριζε (π.χ. 185,2 186,1 187,21). Τέλος στο Υπόμνημα της Teubneriana μνημονεύονται γραφές του Μαυρομάτη, τις οποίες δεν υιοθετεί ο εκδότης (150,15-16 165,21 167,11-13 167,15 172,18. Βλ. και 187,9 όπου ο Hubert υιοθετεί διόρθωση του Emperius από έκδοση του 1847, την οποία ασφαλώς δεν εγνώριζε ο Μαυρομάτης, όταν το 1848 επέλυσε την δική του έκδοση με την ίδια διόρθωση). Στα παραπάνω ας προστεθούν και κάποιες σιωπηρές παραδοχές γραφών του, καθώς και η αναμφισβήτητη συμβολή του στη διαμόρφωση των Testimonia του κειμένου του Πλουτάρχου.

Αλλά μονιμότερο ενδιαφέρον έχουν ασφαλώς τα ερμηνευτικά σχόλια του Ανδρέα Μαυρομάτη, που με αφετηρία κατά κανόνα την

(η διόρθωση αυτή υιοθετείται επώνυμα στην έκδοση Hubert). - (XX 2). Έκρινα δὲν μετατιθέναι τὸ κῶλον ... παραλαβὸν τὴν γραφὴν συμπληροῦν ἐξ ἐνός κώδικος παρὰ Βυτιεμβαχίῳ (και η γραφή αυτή υιοθετείται στην έκδοση Hubert με βάση τους καλύτερους κώδικες). - (XXXI 5) θαυμάσειεν ἂν τις πῶς ὁ Δύβνερος, καίτοι δωδεκάμοιρον ὁρθῶς ἀναγινώσκων, ἀντὶ τῆς ἀρχαίας γραφῆς δωδεκατημόριον, οὐ διόρθωσε τὴν Σουλάνδρου ἐρμηνείαν uncialem. Ὅτι δὲ δωδεκάμοιρον ἢ γηγοία γραφή, δῆλον ἐκ τοῦ Γεμίνοῦ· φησὶ γάρ ... (κεφ. δ').

(7) Δύο παραδείγματα: (Σελ. 39) Ὡστε αὐτός ὡδε ἂν διόρθουεν τὴν Σειδῆρειον ἐρμηνείαν: terminos haberet in ratione numeri ad numerum, (nempe) CCLVI ad CCXLIII. - (Σελ. 42) Ὅτ' καλῶς ἢ Δυβνέρειος ἐρμηνεία ... Διόρθου Allii vero terminos ponunt.

(8) Plutarchus, *Moralis*, Vol. VI, Fasc. 1. Recensuit et emendavit C. Hubert, curavit H. Drexler, Lipsiae, Teubner 1959 (Το Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας στις σελ. 143-188).

αποκατάσταση του κειμένου συμβάλλουν στην κατανόηση δυσχερών σημείων της φιλοσοφικής και κυρίως της αριθμολογικής και αρμονικής διδασκαλίας του Πλάτωνος, μέσα από το έργο βέβαια του Πλουτάρχου, που θέμα του έχει την κοσμολογία και την ψυχογονία του *Τιμαίου*⁽⁹⁾. Για την ολοκληρωμένη εκτίμηση της προσφοράς αυτής του Μαυρομάτη –καθώς μάλιστα το τεύχος του 1848, που περιέχει τον αξιοθαύμαστο φιλολογικό και επιστημονικό μόχθο του νέου τότε (και νεώτατου στην ηλικία) Καθηγητή των Μαθηματικών στην ένδοξη Ιόνιο Ακαδημία⁽¹⁰⁾, ανήκει στα σπάνια πια έντυπα των μέσων του περασμένου αιώνα– μεταφέρω εδώ συστηματικά τα κυριότερα ερμηνευτικά σχόλιά του, με την πεποίθηση όμως ακόμη ότι μπορούν να είναι και σήμερα χρήσιμα στον μελετητή του πλατωνικού *Τιμαίου* και των ερμηνευτικών προσεγγίσεων του Πλουτάρχου.

- 6,31 Μαυρομάτης (150,15-16 Hubert) *τρίτον δὲ παρά ταῦτα μῆθεν;*
«... φησί· πόθεν ἐγγέγονε τοῖς πράγμασι τό κακόν, εἰ μῆδέν ἦν τρίτον παρά τήν ὕλην καί τον θεόν;».
- 8,3 (151,23-24) *ὁ γὰρ θεὸς οὐκ ἀνέστησε τὴν ὕλην ἀργοῦσαν...*
«Τοῦτο βούλεται ἐνταῦθα ὁ Πλούταρχος..., ὅτι κατὰ Πλάτωνα οὐ κίνησιν ἐνεποίησεν ὁ θεὸς τῇ ὕλῃ ἡρεμούσῃ, ἀλλὰ κινουμένην ἀτάκτως εἰς τάξιν μετήγαγε. Πρβλ. καὶ *Τίμαιον*, σελ. 30».
- 10,6 (154,10-11) *ἔτι δὲ πρότερον εἰπών, ὡς οὐ μᾶς ἔργον ἦν ἀναλογίας, ἀλλὰ δυεῖν τὸ συνδῆσαι...* «Κακῶς ὁ Κουσίνοσ ἀντιμαχόμενον οἰεταὶ ταῖς γεωμετρικαῖς ἀρχαῖς τό τοῦ Πλάτωνος, ὅτι «τά στερεὰ μία μὲν οὐδέποτε, δύο δὲ αἰεὶ μεσότητες συναρμόττουσιν»

(9) Για τον πλατωνικό *Τίμαιο*, το περιεχόμενο της πλατωνικής κοσμογονίας και την αξία του διαλόγου παραπέμπω πρόχειρα στην Μετάφραση Π. Γρατσιάτου (*Πλάτωνος Τίμαιος*, Ἀθήναι, Βιβλιοθήκη Φέξη 1911, ιδ' + 190 σελ.), επειδή εκτός των άλλων (κρίσεις Hegel κ.ά.) αναφέρεται και στο έργο του Πλουτάρχου, του οποίου την έκδοση Μαυρομάτη γνωρίζει και χρησιμοποιεί (σελ. ιδ': «Μεγάλην συμβολὴν εἰς ἐξηγήσιν τῶν θεωριῶν τοῦ Τιμαίου παρέχει ὁ Πλούταρχος διὰ τῆς συγγραφῆς *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχολογίας* [γε. ψυχογονίας]», τῆς ὁποίας ἀξιόλογον μετὰ σχολίων ἐκδοσὶν ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Κερκυραῖος Καθηγητὴς Ἄνδρ. Μαυρομάτης, 1845 [γε. 1848]»). - Για την ψυχογονία του Πλάτωνος, εκτός των αρχαίων σχολιαστών (Πρόκλος, Πλούταρχος, Θέων ο Σμυρναῖος, Καλκιδίσιος κ.ά.), έχει γράψει και ο κορυφαῖος Βυζαντινὸς σοφὸς Μιχαὴλ Ψελλὸς πέντε τουλάχιστον ερμηνευτικὰ κείμενα: *Εἰς τὴν ψυχογονίαν τοῦ Πλάτωνος* (ἐκδ. Linder 1854), *Ἐξηγήσεις τῆς ἐν τῷ Τιμαίῳ τοῦ Πλάτωνος μαθηματικῆς περὶ ψυχῆς ὑπάρξεως καὶ γενέσεως* (ἀνέκδοτο), κ.ά. Βλ. Λ. Μπενάκης, *Μιχαὴλ Ψελλοῦ Περὶ τῶν ἰδεῶν, ἃς ὁ Πλάτων λέγει*. Εἰσαγωγή, κριτικὴ ἐκδοσὴ καὶ νεοελλην. μετάφραση, «Φιλοσοφία» 5-6 (1975-76) 393 επ. — Σύντομη ἀνάλυση καὶ ἀξιολόγησις καθὼς καὶ τὶς θέσεις τῆς νεώτερης κριτικῆς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Πλουτάρχου βλ. στο ἄρθρο Beutler τῆς R.E. (βλ. Σημ. 1α), στήλη 745 επ.

(10) Ο Ἀνδρέας Μαυρομάτης –ὅπως θα δοῦμε στα ἐπόμενα– διορίσθηκε Καθηγητὴς τῶν Ἀνωτέρων Μαθηματικῶν τὸ 1847 σὲ ηλικία 25 ἐτῶν. ἀλλὰ καὶ πέθανε νέος, 33 μόλις ἐτῶν, ἀφήνοντασ καὶ ἄλλο πολὺπλευρο ἐκδοτικὸ ἔργο.

- καί μάτην πονεῖ πειρώμενος τόν Πλάτωνα, οὐδέν δεόμενον, δικαιῶσαι».
- 11,11 (155,20) *** *κατά ταῦτά ἔχον ὡς μορφήν καί εἶδος...* «Ἐλλείπει ὀλίγα τινά. Ὁ δέ νοῦς τοιοῦτός τις δοκεῖ· ὅτι οἱ περί τόν Κράντορα θεωροῦσι τό μὲν ἀμέριστον καί αἰεὶ κατά τὰ αὐτά ἔχον, ὡς μορφήν καί εἶδος, τό δέ κτλ. ὡς ἔστι συμβαλεῖν ἐξ ὧν φησι μικρόν παρακατιῶν, ὅτι τήν περί τὰ σώματα μεριστήν οὐσίαν, ὕλην μὲν ἔξεστι καλεῖν, οὐ μὴν δέ καί σωματικήν ὑπολαμβάνειν· ἃ πρός τόν Κράντορά ἔστι προδήλως λεγόμενα».
- 19,21 (166,8) *τήν μὲν ταυτῶ μέρει τῶν ἄκρων ὑπερέχουσαν...* «Ἀποκατέστησα τήν ἀρχαίαν γραφήν [βλ. τό ὑπόμνημα Hubert], ὅτι καί ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἡ ἀριθμητική μεσότης λέγεται ἴσῳ κατ' ἀριθμόν ὑπερέχουσα, ἴσῳ δέ ὑπερεχομένη, ὡς ἐν τῷ *Τιμαίῳ*, ἐξ οὗ πᾶσα ἡ ῥῆσις μεταγέγραπται».
- 19,25 (166,11) *γενομένων ἐκ τούτων τῶν δεσμῶν ἐν ταῖς πρόσθεν διαστάσεσι...* «Ταῦτα πρός τό γενομένων σύνταξον..., ἵν' ἦ ὁ νοῦς, ὅτι ἐκ τούτων τῶν δεσμῶν ἐν τοῖς πρόσθεν διαστάσεσι ταῖς διπλασίαις καί τριπλασίαις, ἡμιόλια καί ἐπίτριτα καί ἐπόγδοα ἐγένετο διαστήματα ... Δεσμούς δέ τὰς μεσότητος καλεῖ ὁ Πλάτων, ὡς καί *Τίμ.* σελ. 32».
- 19,29 (166,15-17) *ἐχούσης τοὺς ὄρους ... καί διακόσια.* «Ἐχούσης τοὺς ὄρους ἐν λόγῳ ἀριθμοῦ πρός ἀριθμόν, τοῦ σιστ' πρός τόν σμγ' ... Οὐκ ἀκριβῶς τοίνυν αἱ Λατινικαὶ ἐρμηνεῖαι ... οἶμαι γάρ τόν Πλάτωνα διά τούτων τῶν λέξεων τό ῥητόν τοῦ διαστήματος, ὃ ἔστι τό σύμμετρον τῶν ὄρων αὐτοῦ, βούλεσθαι δηλῶσαι. Πρβλ. *Εὐκλείδου Στοιχ. βιβλ. ι', πρότ. ε' καί στ'.* Ὡστε αὐτός ὦδε ἂν διώρθουν τήν *Σνεϊδέρειον ἐρμηνείαν*: *terminos haberet in ratione numeri ad numerum, (nempe) CCLVI ad CCXLIII*».
- 21,11 καί 26 (168 καί 170) *ὡς ὑπογέγραπται.* Για τήν επιτυχημένη διόρθωσή του (ἀντί συντιθέμενον τῶν κωδίκων) ὁ Μαυρομαμάτης ἐξηγεῖ: «Ἄλλ' ὃ ἐκ τῆς προσθέσεώς τινων ἀριθμῶν προκύπτων ἀριθμός οὐκ ἂν ποτε λέγοιτο συντιθέμενος, καίτοι συντεθείς ἐνίοτε λεγόμενος, εἰ προεῖρηται ὅτι συντίθενται ...».
- 23,21 (173,8) *ὁ μὲν ἅπας ἀριθμός...* Ὁ Μαυρομαμάτης διορθώνει σε ὃ μὲν ἄρτιος ἀριθμός καί επιχειρηματολογεῖ ὡς ἐξῆς: «Ἄλλά τό μὲν ἴδια τάττοντα τοὺς ἀρτίους καί ἴδια τοὺς περιττούς, ἐκατέρους συναριθμεῖν τήν μονάδα, καλῶς ἔχει· τό δέ πάντας ὁμοῦ συντιθέντα, δῖς τήν μονάδα λαβεῖν, εἰκότος λόγου οὐκ ἔχεται. Εἶτα πῶς ἂν ἔλεγεν ὅτι ὁ ἅπας ἀριθμός τό τῆς δεκάδος παρέχεται πλῆθος, εἰ μὴ τόν δέκα, ἀλλά τό ἀπό δεκάδος τρίγωνον παρείχετο; Διά τοι

- ταῦτα βέλτιον ἡγησάμην πρὸς τὸ τῶν ἀρτίων κεφάλαιον ἀναφέρειν τὸν λόγον, τρέψας τὸ μὲν ἅπας εἰς τὸ ἀρτιος, τὸ δὲ δέκα (I) εἰς H, προσθεῖς δὲ πρὸ τοῦ δεκάδος τὸ πεντάδος καί, καὶ ἀναπληρώσας τὸ κενὸν διὰ τῶν ὀγκίνοις περιειλημμένων λέξεων». Στις «Ἐπισημειώσεις» προσθέτει ὅτι «ἐν τῷ *Περὶ τῶν ἐκλελ. χρηστ. ια'* συντιθεῖς τοὺς ἐνταῦθα ἀριθμούς ὁ Πλούταρχος οὐ τὸν νε' παράγει, ἀλλ' ὡς εἰκὸς τὸν νδ' μεσοῦσης δρον ἀνθρωπίνης ζωῆς».
- 23,28 (173,14) τὸ μὲν δίδειν τὸ δὲ τόνον καλοῦντες. «Δίδειν ἐνταῦθα μὴ τὴν ἑναρμόνιον νόει, ὡς κοινῶς ἐκλαμβάνεται, καὶ ὡς ἐν ἄλλοις (*Περὶ τοῦ EI τοῦ ἐν Δελφοῖς, ι'*, *Περὶ τῶν ἐκλελ. χρηστ. λστ'*) αὐτὸς Πλούταρχος ἐχρήσατο τῇ λέξει, ἀλλ' ὁ μικρὸν ἀνωτέρω εἶρηκε λείμμα «Ἐπειδὴ καὶ τὸ ἡμιτόνιον τῶν παλαιῶν τινες δίδειν ἐκάλουν» (Πρόκλου, σελ. 191)».
- 23,29 (173,15) τῆς τετρακτύος... «Οὐ τῆς Πλατωνικῆς, ὡς οἱ Λατίνοι ὑπέλαβον ..., ἀλλ' ἥς μέλλει ἐρεῖν, τῶν πρώτων τεσσάρων ἀριθμῶν».
- 24,23 (175,3) τῷ αὐτῷ μέρει... «Παρά Δυβνέρῳ τῷ αὐτῷ μέρει τῶν ἄκρων [βλ. τὸ Ὑπόμνημα Hubert], ὅπερ ψευδές... καὶ οὐκ ἀποδίδον τὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου. Τοῦτο γὰρ φησι Πλούταρχος, ὅτι τῶν αὐτῶν ὄντων ἄκρων, ᾧ μέρει ἑαυτοῦ ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται ὁ ἀριθμητικὸς μέσος, τῷ αὐτῷ μέρει τῶν ἄκρων καὶ ὁ ἀρμονικὸς ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται, καὶ δῆλον ἐκ τοῦ ἐπαγομένου· ἐκεῖ μὲν γὰρ τὰ τρία κτλ. Τοῦτο δ' οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ δεκαπλασίου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ παντός λόγου ἀληθές. Ἐστῶσαν γὰρ ἄκροι οἱ α, β, καὶ μείζων ὁ β· ἔσται δὴ ἀριθμητικὸς μὲν μέσος ὁ $\frac{\alpha+\beta}{2}$, ἀρμονικὸς δὲ ὁ $\frac{2\alpha\beta}{\alpha+\beta}$. Ὁ μὲν ἄρα ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται τῷ $\frac{\beta-\alpha}{2}$, ὁ δὲ τοῦ μὲν α ὑπερέχει τῷ $\frac{\alpha\beta-\alpha^2}{\alpha+\beta}$, τοῦ β λείπεται τῷ $\frac{\beta^2-\alpha\beta}{\alpha+\beta}$, καὶ φανερόν ὅτι ἔστιν ὡς $\frac{\beta-\alpha}{2}$ πρὸς $\frac{\alpha+\beta}{2}$, οὕτως $\frac{\alpha\beta-\alpha^2}{\alpha+\beta}$ πρὸς α, καὶ $\frac{\beta^2-\alpha\beta}{\alpha+\beta}$ πρὸς β». - Τους αλγεβρικοὺς αὐτοὺς τύπους τῶν δύο μέσων καὶ τῆς σχέσης τοὺς μεταφέρει στα ερμηνευτικὰ του σχόλια στον *Τίμαιο* ὁ Π. Γρατσιατάτος, ὁ.π., σελ. 59.
- 25,10 (176,5) ἐπὶ δὲ τῆς ὑπεναντίας... «Ἐν οἷς δ' ἂν ὦσι τὰ ἄκρα πρὸς ἄλληλα λόγῳ, εὐρήσεις τὸν μέσον ἐπὶ τῆς ὑπεναντίας, ἐάν τὸν δὲς ἐκ τῶν ἄκρων γενόμενον διὰ συναμφοτέρου διέλης».
- 26,10 (177,10) συνεπιτεινομένου τῷ πρώτῳ τῶν ἀριθμῶν. «Τουτέστιν συνοξυνομένου, ἧ ἔστι τεκμαίρεσθαι ἐκ τῆς συμφράσεως. Παρά

γάρ τοῖς ἁρμονικοῖς μεταβολή ἐστὶν ὁμοίου τινός εἰς ἀνόμοιον τόπον μετάθεσις (Εὐκλ. *Εἰσαγ. ἁρμον.*): ἢ ὅταν γίνηται κατὰ τήνον (αὐτόθι περὶ τὸ τέλος), ἐπιτείνει ἢ ἀνίησι τὸ μέλος. Ἐλαθε τοῦτο τοὺς Λατίνους, ἐκδεξαμένους τὴν λέξιν ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ συναύξεσθαι...».

- 26,14 (177,14) *τοῖς δ' ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος λεγομένοις...* «Ὅν ὀρθῶς φησι Πλούταρχος συμφωνότερον εἶναι τοῖς ὑπὸ Πλάτωνος λεγομένοις πρῶτον ὄρον τιθέναι τὸν ρηβ'. Ὁ γάρ Πλάτων τοῦτο μόνον λέγει, ὡς προσεσημείωται, ὅτι τῆς διαστάσεως ἐκάστου λείμματος οἱ ὄροι λόγον ἔχουσι πρὸς ἀλλήλους, ὃν τὰ σσστ' πρὸς τὰ σμγ'. Εἶτα ἐάν πρῶτος ὑποτεθῆ ὁ ρηβ', τρίτος ἔσται ὁ σση', οὐ δύο ἐφεξῆς λαβεῖν ἐπογδόους οὐχ οἷον τε, μὴ τῆς μονάδος τεμνομένης. Ἐπόγδοα γάρ τῶν μὲν σση' τὰ τκδ', τούτων δε τξδ' Κ. Ὡστε εὐλόγως οἱ περὶ τὸν Κράντορα πρῶτον ἐτίθεντο τὸν τπδ'».
- 26,28 (178,11) *καὶ πρῶτον τρίγωνον καὶ ἡμιόλιον ...* «Γράφεται καὶ πρῶτον τέλειον ὄντα καὶ ἡμιόλιον, ὅπερ ψευδές. Τέλειος γάρ ἀριθμὸς ἐστὶν ὁ τοῖς ἑαυτοῦ μέρεσιν ἴσος ὢν (Εὐκλ. *Στοιχ.*, βιβλ. ζ', ὄρ. κβ'), ὅπερ καὶ Πλούταρχος αὐτὸς ἠπίστατο... Ὁ δέ γ', πρῶτος ὢν, οὐκ ἄλλο ἔχει μέρος ἢ τὴν μονάδα».
- 27,ρ (178,22) *λείμμα τὸ ἔλαττον ὀνομάζουσιν, ὅτι τοῦ ἡμίσεος ἀπολείπει.* «Ὁὐ διὰ τοῦτο οἶμαι λείμμα κεκληθῆσθαι τὸ διάστημα, ἀλλὰ διὰ τὸ λείπεσθαι ὅταν ἀπὸ τοῦ διὰ τεσσάρων δίτονον ἀφαιρεθῆ. Περβλ. σελ. 29... καὶ μικρὸν κατωτέρω ... καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρω (σελ. 19) ἐκτεθέντι Πλατωνικῷ χωρίῳ».
- 27,20 (179,5) *τῶν δὲ χορδῶν ἢ τῷ διπλασίᾳ κατατεινομένη...* «Ὅν ἀληθές τοῦτο. Ἐάν γάρ δύο χορδαὶ ἰσομήκεις τε καὶ ἰσοβαρεῖς ἀνίσοις ταθῶσιν βάρεσιν, ἔσονται οἱ ὑπ' αὐτῶν ἀναδιδόμενοι φθόγγοι πρὸς ἀλλήλους ἐν ὑποδιπλασίῳ λόγῳ τῶν βαρῶν, ὡς τοῖς μηχανικοῖς ἀποδείκνυται. Οἷον, ἐάν τὸ ἕτερον βᾶρος τοῦ ἑτέρου τετραπλάσιον ἦ, τὸ μεταξὺ τῶν φθόγγων διάστημα ἔσται διπλάσιον, ὃ ἐστὶ διὰ πασῶν».
- 28,4 5 (179,22) *τῶν δὲ στ' διπλάσια· < αὐθις δὲ τὰ μὲν θ' τῶν στ' ἡμιόλια, τῶν δ' ἠ' ἐπίτριτα > .* «Προσέθηκα τὰς λέξεις ταύτας εἰς συμπλήρωσιν τῆς ἀποδείξεως, ἀναγκαΐας οὖσας. Ἐπεὶ γάρ ὁ λόγος τῶν ἰβ' πρὸς τὰ στ' σύγκειται ἐκ τε τοῦ ὄν ἔχει τὰ ἰβ' πρὸς τὰ θ', καὶ τοῦ ὄν ἔχει τὰ θ' πρὸς τὰ στ', ἢ ἐκ τε τοῦ τῶν ἰβ' πρὸς τὰ ἠ' καὶ τοῦ τῶν ἠ' πρὸς τὰ στ' ἔστι δ' ὁ μὲν ἡμιόλιος, ὁ δ' ἐπίτριτος. Ὁ ἄρα διπλάσιος λόγος ἐκ τε τοῦ ἡμιολίου συνέστηκε καὶ τοῦ ἐπιτρίτου. Περβλ. Πλουτ. *Περὶ μουσ.* κβ'».
- 28,24 (180,11) *εἰς ἄνισα τοίνυν τέμνεται τὸ ἐπόγδοον.* «Ἐλλειπτής ἢ ἐπα-

- χθείσα απόδειξις, ἐπεὶ οὐ δείκνυσιν ὅτι οὐδ' ἐν ἄλλοις ἀριθμοῖς τὸν αὐτὸν λόγον ἔχουσι γίνεται ἡ διχοτομία. Ἄλλ' οὐχ ἥττον ἐστὶν ἀδύνατον εἰς ἴσα διαιρεῖσθαι τὸ ἐπόγδοον· ἐπιμορίου γὰρ διαστήματος μέσος οὔτε εἰς οὔτε πλείους ἀνάλογον ἐπιπίπτουσιν ἀριθμοὶ (Εὐκλ. Κατατομή κανόνος, Θεώρ. γ')».
- 29,20 (181,10) *ἕτεροι δὲ τοὺς διὰ τεσσάρων ὄρους θέμενοι...* «Οὐ καλῶς ἡ Δυβνέρειος ἐρμηνεία ... Καὶ γὰρ καὶ οἱ πρότερον ὑπὸ Πλουτάρχου ληφθέντες ἀριθμοί, οἱ σιστ' καὶ ρηβ', ἐν τῷ τοῦ διὰ τεσσάρων λόγῳ ἦσαν πρὸς ἀλλήλους. Διόρθου ...».
- 29,29 (181,19) *τὰ μὲν γὰρ σπη' τῶν σιστ' ὑπερέχει...* «Οὐ τοῦτο ἀπόδειξις τοῦ τὸ λείμμα ἐλάσσον εἶναι ἡμιτονίου· δεῖ γὰρ ἐν τοῖς διαστήμασι μὴ τὰς διαφορὰς ἀλλὰ τοὺς λόγους θεωρεῖν. Ἀποδειχθήσεται δὲ τὸ προτεθέν οὕτως. Ἐστω ὁ αϞμδ' μέση· ἔσται δὴ ὁ μὲν βμη' τρίτη συνημμένων, ὁ δὲ βρηζ' παραμέση· τὰ γὰρ βμη' πρὸς τὰ αϞμδ' λόγον ἔχει, ὃν τὰ σιστ' πρὸς τὰ σμηγ', τὰ δὲ βρηζ' τῶν αϞμδ' ἐπόγδοά ἐστιν· ὥστε τὸ μὲν ἀπὸ αϞμδ' μέχρι βρηζ' τόνος ἐστὶ, τὸ δὲ ἀπὸ αϞμδ' μέχρι βμη' λείμμα, λοιπὸν δὲ τὸ ἀπὸ βμη' μέχρι βρηζ' ἀποτομή, ᾧ ὁ τόνος ὑπερέχει τοῦ λείμματος. Ἐχει δὲ τὰ βρηζ' πρὸς τὰ βμη' μείζονα λόγον, ἥπερ τὰ βμη' πρὸς τὰ αϞμδ'· τὰ μὲν γὰρ βρηζ' τῶν βμη' μείζονά ἐστὶν ἡ ἐπιπεντεκαιδέκατα, τὰ δὲ βμη' τῶν αϞμδ' ἐλάσσονα ἢ ἐποκτωκαιδέκατα. Μείζων ἄρα τοῦ λείμματος ἡ ἀποτομή· ὥστε καὶ ὁ τόνος μείζων ἐστὶν ἢ δυοῖν λειμμάτων». «Παρά δὲ Πρόκλῳ (195) δύο ἕτεραι κείνται ἀποδείξεις, ὅτι ἐλαττον ἡμιτονίου τὸ λείμμα».
- 31,13 (183,19) *γίγνεται δὲ τοῦτο κατὰ μὲν τὸ πῦρ ...* «Ἐπιθι τὰ παρ' Ἀριστοτέλει *Περὶ οὐρανοῦ Β'*, ιγ' περὶ τῶν Πυθαγορικῶν λεγόμενα».
- 32,3 (184,14) *τοῦ διὰ μέσων τῶν ζωδίων ἐφ' ἑκάτερα ...* «Ὁ διὰ μέσων τῶν ζωδίων ὁ ἐκλειπτικός ἐστὶ κύκλος, ἐφ' οὗ ὁ ἥλιος τὴν φαινόμενην ἐνιαυσιαίαν αὐτοῦ κίνησιν ἀνύει (ἰδ. Γεμίν. *Εἰσαγ. εἰς τὰ Ἀράτου Φαινόμενα*, κεφ. δ', θ' καὶ ι'). Παρὰ δὲ Δυβνέρῳ γράφεται «τῆς διαμέτρου τῶν ζωδίων». Ἄλλὰ τί ἂν εἶη ἡ τῶν ζωδίων διάμετρος οὐκ οἶδα».
- 32,4 (184,15) *ἐφ' ἑκάτερα δωδεκάμοιρον.* Ὁ Μαυρομιάτης ἀκολουθεῖ τὸν Dübner στὴν γραφὴν *δωδεκάμοιρον* «ἀντὶ τῆς ἀρχαίας γραφῆς *δωδεκατημόριον*», παρατηρεῖ ὅμως «τῇ δὲ ἀληθείᾳ οὐκ ἐστὶ (ἐνν. τὸ πλάτος τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου) *δωδεκάμοιρον*, ἀλλ' ὀλίγῳ μείζον ἢ *δεκάμοιρον*».
- 32,25 (185,13) *Στὶλβωνα καὶ Φωσφόρον.* «Στὶλβωνα: τὸν Ἑρμοῦ ἀστέρα. Ἴδε Ἀριστοτέλους *Περὶ κόσμου β'*, Πλάτωνος *Ἐπινομίδα* σελ. 987».

- 33,17 (186,9) ὁ δὲ Πλάτων δηλὸς ἐστὶν ἐπὶ τὸ δὲξὺ προσλαμβάνων· «Ἐπεὶ δηλονότι ἡ τῶν ἀπλανῶν σφαῖρα, ἐν ἣ ὁ προσλαμβανόμενος, ἀνωτάτη ἐστὶ καὶ μάλιστα ἀπέχουσα τῆς γῆς, ἐν ἣ θετέον τὴν ὑπάτην».
- 34,28 (187,26) τοῦ θεοῦ φησὶν ἐπακούοντ<α μ>ου<σι>κάν ὄρ<θ>άν ἐπιδεικνυμένο<υ> τὸν Κάδμον. Βλ. Hubert 187,26-188,1 καὶ τὸ Υπόμνημά του. Ὁ Μαυρομαμάτης σημειώνει: «Παρέλαβον παρὰ τοῦ Βυττεμβαχίου τὴν διόρθωσιν, μικρὸν παραλλάξας... ὁ γὰρ Πίνδαρος εἰς τὸν Ἄπολλωνα τὴν μουσικὴν ἀναφέρων, συνάδει τοῖς πάλαι θεολόγοις, οἱ ὄργανα μουσικὰ θεῶν ἐνεχειρίζον ἀγάλμασι. Σημειωτέον δέ ὅτι ἐν τῷ μνημονευθέντι Πλουτάρχῳ χωρίῳ *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν*, στ' κακῶς γράφεται οὐ μουσικὰν ὄρθάν».

Ἀς προσεχθεῖ τέλος καὶ τὸ ἀκόλουθο χαρακτηριστικὸ σχόλιο τοῦ Κερκυραίου επιστήμονα τοῦ περασμένου αἰῶνα στο χωρίο 31,25 (184,5) τοῦ Πλουτάρχου, ὅπου προσδιορίζεται ὁ λόγος τῆς διαμέτρου τοῦ ἡλίου πρὸς τὴν διάμετρο τῆς γῆς ὡς δωδεκαπλάσιος: «Ὅτι πολλὰ τῶν ἐνταῦθα λεγομένων οὐ πάνυ συνάδουσι ταῖς τῶν νεωτέρων ἀκριβεστέραις παρατηρήσεσι, περιττὸν καὶ σημειῶσθαι».

Για τὸ συγγραφικὸ ἔργο καὶ τὴν πνευματικὴ δράση τοῦ Ἀνδρέα Μαυρομαμάτη οἱ μαρτυρίες πού ἐγίνε δυνατό νὰ συγκεντρωθοῦν συνθέτουν τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα. Γεννήθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ 1822 καὶ φαίνεται ὅτι σπούδασε Θεολογία, Φιλολογία καὶ Μαθηματικά. Βέβαιο εἶναι ὅτι τὸ 1847 σὲ ηλικία 25 ἐτῶν διορίσθηκε Καθηγητὴς «τῆς Ὑψηλοτέρας Μαθηματικῆς» στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία. Ἐγίνε ἐτοῖ ὁ τέταρτος καὶ προτελευταῖος Καθηγητὴς τῶν Μαθηματικῶν στὴν Ἀκαδημία τοῦ Γκίλφορδ (1824-1864). Ἡ σειρά εἶναι: Ἰωάννης Καραντινὸς ἢ Καρανδηνὸς 1824-1833, Ἰωάννης Κουντούρης 1833-1836, Οκτάβιος Μοσσότης (Οττανίω Μοσσότι) 1836-1847, Ἀνδρέας Μαυρομαμάτης 1847-1855 καὶ Σπυρίδων Κατσαίτης 1857-1864⁽¹¹⁾. Τὸ μάθημα τῶν Μαθηματικῶν καὶ οἱ

(11) ΓΙΑ ΤΟΥΣ ἄνδρες αὐτοὺς καὶ τὰ ὡς σήμερα γνωστὰ γιὰ τὴν δράση τους στοιχεῖα πολὺτιμες πηγές εἶναι τὰ ἐξῆς δημοσιεύματα, ὅπου καὶ παραπέμπω γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες: Γεράσιμος Σαλβάνος, *Περὶ τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτῆς Κόμτος Γκίλφορδ*, «Ἑλληνικὴ Δημοσιεύσις», τ. 3 (1949) 763-801 - Βάσω Γ. Σαλβάνου, *Ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν τῶν σπουδαστῶν τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*, ὁ.π. 802-812 (808 καὶ 811 γιὰ τὸν Ἰω. Κουντούρη). - Κων. Α. Διαμαντῆς, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία τοῦ Κόμτος Γκίλφορδ* (κατὰ χειρόγραφον 1870 τῆς Συλλογῆς Βλαχογιάννη), ὁ.π. 725-741 (733 καὶ 740 γιὰ τοὺς Ι. Καραντινὸ καὶ Ο. Μοσσότη) - G. P. Henderson, *Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία*. Μετάφραση Φ. Κ.

Διδάσκαλοι και Καθηγητές του ανήκαν εξ αρχής στη «Σχολή Φιλοσοφίας» της Ιονίου Ακαδημίας⁽¹²⁾.

Ο Ανδρέας Μαυρομάτης, «νέος ἀληθινά ἀξιαγάπητος, ἐκτελῶν ἐξαίρετα καὶ τό ἔργον του»⁽¹³⁾, διέκοψε τη διδασκα-

Βώρου, Κέρκυρα (Κέντρον Ἑρεῦνης καὶ Διεθνούς Ἑπικοινωνίας «Ἴονιος Ἀκαδημία», Παράρτημα Ι) 1980, 149 σελ. (147-9 Γενική Βιβλιογραφία) - Γεώργιος Δ. Μεταλλινός, *Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία. Κριτική παρουσίαση τοῦ ὁμωνύμου βιβλίου τοῦ G. P. Henderson*, «Παρνασσός» 23 (1981) 321-375, με πολύτιμα συμπληρωματικά στοιχεία ἀπὸ ἀνέκδοτο ἀρχεαῖο κλιτύδι καὶ κυρίως τὴν Ἱστορία τῆς Ἴονιας Ἀκαδημίας (για τὴν περίοδο 1823-1837) τοῦ Γεωργίου Τυπάλδου-Ἰακωβάτου, τώρα Ἐκδοσις - Εἰσαγωγή - Σχόλια Σπύρου Ι. Ἀσδραχά, Ἀθήνα, «Ἑρμῆς» 1982, 58+232 σελ. (ὅπου βλ. κυρίως σελ. ιη', κγ', λγ'-λασ' τῆς Εἰσαγωγῆς καὶ 27, 36 καὶ passim για τοὺς Καραντινοὺς καὶ Κουντούρη, ἀνδρες κι αὐτοὺς με πλούσια δρᾶση καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἐιδικότητά τους).

(12) Το πρόγραμμα μαθημάτων για τὸ ἔτος π.χ. 1832/33 παρουσιάζει τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα: Σχολή Θεολογίας ... - Σχολή Νομικῆς ... - Σχολή Φιλοσοφίας (με δύο Τμήματα ἀρχικά: Ἐπιστημῶν - Φιλολογίας): 1. Φιλοσοφία ἐν γένει (Ν. Βάμβας), 2. Ἐφαρμογὴ τῆς Ἀλγέβρας εἰς τὴν Γεωμετρίαν - Ὀλοκληρωτικὸς Ὑπολογισμὸς - Μηχανικὴ (Ι. Καραντινός), 3. Χημεία (Α. Πολίτης), 4. Φυσικὴ (Γ. Θεριανός), 5. Ρητορικὴ (Ν. Βάμβας), 6. Ἑλληνικὴ Φιλολογία (Κ. Ἀσώπιος), 7. Λατινικὴ καὶ Ἰταλικὴ Φιλολογία (Γ. Γρασσέτης). - Στὸ πρόγραμμα τοῦ 1836 ὁ Οκτάβιος Μοσσότης διδάσκει «Ἐπιπέδη Ἀνάλυσις, Μηχανικὴ καὶ Ἀστρονομία», τὸ 1837 ὁ ἴδιος «Περὶ ἀρχῶν κινήσεως, ἰσοσταθμίας τῆς μηχανῆς, βαρύτητος καὶ παγκοσμίου ἔλξεως, περὶ βαρομέτρου, ὀπτικῆ καὶ περὶ ὀπτικῶν ἐργαλείων», τὸ 1838 ὁ Ἰωάννης Κουντούρης διδάσκει «προσωρινῶς» Στερεὰ Γεωμετρία καὶ Ἀρχῆς τῆς Ἀλγεβρας (Α' ἔτος) καὶ Ἀλγεβρα καὶ Ἐπίπεδη Τριγωνομετρία (Β' ἔτος). Τὸ 1843 ὁρίζεται στὸ πρόγραμμα τῆς «σοφίας τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Γραμμάτων: ... δ) Ἐπιπέδη Μαθηματικὰ καθ' ἡμέραν» (καὶ στα δύο ἔτη). «Λαβούσης πέρας τῆς σειρᾶς τῶν δύο ἐτῶν, ἡ Σχολὴ τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Γραμμάτων θέλει ἀπονέμει, μετὰ προσηγηθεῖσαν ἐξετάσιν εἰς ἑκάστης τῶν ἀνηκούσας σοφίας (ἐξαίρουμένης ἐκεῖνης τῶν Ἐπιπέδων Μαθηματικῶν, ἧτις μένει εἰς τὴν προαίρεσιν τῶν νέων), τὸν βαθμὸν Δοκίμου ἐπὶ Γραμματολογία καὶ Φιλοσοφία» (ἀρθρ. 8). Τέλος στὴ δεκαετία 1850-1860 λειτουργοῦσαν 4 Σχολές, ἡ Θεολογικὴ, ἡ Νομικὴ, ἡ Ἰατρικὴ καὶ ἡ Φιλοσοφικὴ, ποὺ περιελάμβανε Φιλοσοφία, Κλασικὰ γράμματα, Ἀγγλικά, Μαθηματικά, Χημεία, Στοιχειώδη Φυσικὴ καὶ Φυσικὴ Ἱστορία.

(13) Νεώτερη μαρτυρία, ποὺ οφείλω στὴν πρόθυμη προσφορὰ τοῦ Πρωτοπρεσβ. π. Γεωργίου Μεταλλινού καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ὁ εὐφύμιος χαρακτηρισμὸς του, δημιουργεῖ κάποιο πρόβλημα σχετικὰ με τὴν χρονολογία τοῦ διορισμοῦ του στὴν Ἴονια Ακαδημία. Σχέδιο ἐπιστολῆς τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου, Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς 1825-1838, «ἀπὸ Κερκυρας τὴν 16 Ἰανουαρίου 1839 Ε.Ν.» πρὸς τὸν Ἰωάννη Κουντούρη, ποὺ εσοῦδαζε τότε στὸ Παρίσι (Ἀρχεῖο Κ. Τυπάλδου, φάκ. 2, ἀριθμ. 402) περιέχει τὴν ἀκόλουθη περιεκτικὴ: «Διάδοχος τοῦ θρόνου σου εἰς τὴν Κέρκυραν ἔγινεν ὁ νέος Μαυρομάτης, νέος ἀληθινά ἀξιαγάπητος, ἐκτελῶν ἐξαίρετα καὶ τό ἔργον του ὡς ἀξίος μαθητῆς σου. Εἰς τὴν Κεφαλληνίαν διωρίσθη ὁ ἄλλος μαθητῆς σου καὶ μαθητῆς μου ὁ καλὸς Μαζαράκης, ἐπίσης καὶ οὗτος ἀξίος τῆς κλάσεώς του ... Νομίζω ὅτι καλῆτερα ἀπὸ ἐτζι δὲν ἔμποροῦσε νὰ γένη...». Καὶ για μεν τὸν Ιω. Κουντούρη ὑπάρχει ἡ μαρτυρία ἀπὸ τὸ ἴδιο Ἀρχεῖο (βλ. Γ. Μεταλλινός, *Ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία...*, «Παρνασσός» 23/1981, 369) ὅτι καὶ τὸ 1838 ἐδίδασκε «προσωρινῶς» Γεωμετρία, Ἀλγεβρα καὶ Τριγωνομετρία, ἀλλὰ βεβαία εἶναι καὶ ἡ διαδοχὴ του ἀπὸ τὸν Οκτ. Μοσσότη τὸ 1836. Εἶναι πιθανὸ ὁ προκλινομένος «νέος Μαυρομάτης», ὁ 17 τότε ἐτῶν, να εἶχε θέση Βοηθοῦ τοῦ Ἰταλοῦ Μοσσότη. Ο θεσμὸς τοῦ Βοηθοῦ μας εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸν προκατόχου τοῦ Κουντούρη Ιω. Καραντινοῦ, ποὺ τὸ 1827/28 εἶχε βοηθὸ κάποιον Φερεντίνου. Βλ. καὶ τὴν Ἱστορία τῆς Ἴονιας Ἀκαδημίας τοῦ Γ. Τυπάλδου-Ἰακωβάτου, ἐκδ. Ἀσδραχά, ὁ.π., σελ. 101-102 για τὴν τακτικὴν τοῦ Εφόρου τῆς

λία του το 1855 με τον πρόωγο θάνατό του σε ηλικία 33 ετών. Είχε εν τω μεταξύ προλάβει να δημοσιεύσει, μετά την έκδοση του Πλουτάρχου (1848), και τα εξής πολλά και αξιόλογα:

Περί τῶν πολιτικῶν ὁμολογιῶν, Κέρκυρα 1850⁽¹⁴⁾.

Φυλλάδιο 16 σελίδων σε συνεργασία με τον Ν. Τιμολέοντα Βούλγαρι⁽¹⁵⁾. Το θέμα του είναι η αντίκρουση της αρθρογραφίας της Κερκυραϊκής Εφημερίδας «Πατρίς» (φ. 51-53)⁽¹⁶⁾, η οποία «εσυμβούλευε νά

Ακαδημίας (από το 1833) Γ. Θεριανού να «εμποδίζει νά ἔμπει ὁ Κουντούρης στὴν Ἀκαδημία ... καὶ νά τοῦ δίνει ὄνομα δασκάλου τῆς Ἀκαδημίας» (αντὶ «καθέδρα τῆς ὑψηλῆς μαθηματικῆς»). - Μία ἄλλη ἀνέκδοτη μαρτυρία ἀπὸ τὶς ἐρευνες τοῦ π. Μεταλληνού στο Ἀρχεῖο Ἰακωβάτου ἀφορᾶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰω. Κουντούρη πρὸς τὸν φίλο τοῦ Γεώργιο Ἰακωβάτο (Κορυφαῖο 5 Μαΐου 1841 Ε.Ν.): «... ἀπερνώντας ἐδῶ ὁ Κόντες <Διονύσιος Σολωμός> μοῦ εἶπε νά μείνω τὸν ἀγροίκηρα, καὶ δέν εἶναι πολὺς καιρὸς, ὅπου μοῦ ἔδωσαν τὸν τίτλον τοῦ Καθηγητῆ. Παραδίνω γιὰ τὴν ὥρα τὴν Τριγωνομετρία, ὡς ποῦ νά φύγη ὁ ἄλλος». Βλ. τὶς παραπάνω μαρτυρίες γιὰ τὸν τίτλο τοῦ δασκάλου καὶ τὴν προσωρινὴ διδασκαλία τῆς Τριγωνομετρίας ἀπὸ τὸν Ἰω. Κουντούρη μετὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Μοσοῦτη, τὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ ἀφορᾶ καὶ ἡ φράση «ο ἄλλος». Γιὰ τὶς ἀντιδράσεις στὴν πρόσληψη Ἰταλῶν Καθηγητῶν στὴν Ακαδημία βλ. Γ. Σαλβάνος, ὁ.π. 798/9 (γιὰ τὴν «μὴ ἐμπιρῆσαν» συμπεριφορὰ τοῦ ἄλλου Ἰταλοῦ Καθηγητῆ τῆς Φυσικῆς Φ. Οριόλη), G. P. Henderson, ὁ.π. 93-94, καὶ Γ. Μεταλληνός, ὁ.π. 366-8. Γιὰ τὸν Μοσοῦτη ὅμως ὑπάρχουν ἀγαθὲς μαρτυρίες. Τέλος ὁ π. Μεταλληνός ἔχει δημοσιεύσει καὶ τὴν μαρτυρία, ὅτι «γιὰ τὸν προσωρινὸ Καθηγητῆ τῆς Τριγωνομετρίας Ἰ. Κουντούρη ἔχομε μιὰ πληροφορία ἀπὸ 16.2.1838, ὅτι ἡ Γενικὴ Επιτροπὴ Παιδείας ἔκαμε δεκτὴ τὴν παραίτησή του (Κ3, αρ. 133). Ὁ Κουντούρης πῆγε στὴ συνέχεια γιὰ εὐρύτερες σπουδὲς στο Παρίσι, ἀπ' ὅπου ἀλληλογράφουσε με τοὺς Ἰακωβάτους» (ὁ.π. 371).

(14) *Περί τῶν πολιτικῶν ὁμολογιῶν ὑπὸ Ἀνδρέου Δ. Μαυρομαμάτου καὶ Τιμολέοντος Βουλγάρου*, Ἐν Κερκύρα, Τυπογραφεῖον Ἑρμῆς Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφῆς 1850, 8ον, 16 σελ. (Γκίνης-Μέξας 5271).

(15) Ὁ Νικόλαος Τιμολέων Βούλγαρις (1825-1895), Μέλος τῆς «Ἰονίου Ἐταιρείας πρὸς προαγωγὴν τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν» καὶ Ἀρχιεπιφύλαξ Κερκύρας (βλ. τὴ μελέτη τοῦ Τό Ἀρχιεπιφύλακτον Κερκύρας, «Παρνασσός» Δ'1880), ἐμφανίσθηκε στα ἐπτανησιακὰ γράμματα με δύο Τραγωδίαις (*Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος*, Ἀθήνα 1847, *Μιχαὴλ ὁ Ψαρομήλιγγος*, Κέρκυρα 1851) καὶ ἓνα *Ἐθνεγεργικὸν ἄσμα* (Ἀθήνα 1848), ἡ κύρια ἐπίδοσή του ὅμως συγκεντρώνεται σὲ ιστοριοπολιτικὰ δημοσιεύματα: *L'Orient chrétien et l'Europe*, Paris 1853, 36 σελ. - *Ἡ ἐν τῇ 11ῃ Βουλῇ συζήτησις περὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀντιπροσώπων Κεφάλληνας*, Κέρκυρα 1857, 75 σελ. - *Les Sept-Iles Ioniennes et les Traités qui les concernent*, Leipzig 1859, 74 σελ. - *Τὸ ἔθνικόν ἡμῶν καθήκον πρὸς τὴν κινδυνεύουσα ἀνατολικὴν Χριστιανοσίην*, Ἀθήνα 1860, 28 σελ. - *Τὸ Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἑλληνικὴ ὁλομέλεια*, Κέρκυρα 1862, 202 σελ.

(16) Ἀπὸ τὸ πρόσφατο ἐνδιαφέρον δημοσίευμα τῆς Ἀγάθης Νικοκάβουρα, Ἡ Εφημερίδα «Πατρίς» στὴν Κέρκυρα (15.1.1849 - 13.1.1851), «Κερκυραϊκὰ Χρονικά» 26 (1981), 57-78 μαθαίνουμε ὅτι ἡ «Πατρίς» ἦταν τὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο μιᾶς Ἐταιρείας, «ποῦ κύριον σκοπὸ τῆς εἶχε νὰ διαφωτίσει τὴν κοινὴ γνώμη ἀπάνω στα νέα δεδομένα τῆς ἐλευθεροτυπίας» καὶ ποῦ τὸ ἰδρυτικὸ κείμενό τῆς (Σκοποὶ τῆς Ἐταιρείας καὶ τῆς «Πατρίδος») διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Πέτρο Βράβλια Ἀρμένη (τὸ αὐτόγραφο στο Ἀρχεῖο τῆς «Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας»), ὁ ὁποῖός ἦταν καὶ ἡ ψυχὴ τῆς Ἐταιρείας μαζί με τὸν Ναπολέοντα Ζαμπέλη καὶ ὄμιλο διαλεχτῶν Ἐπτανησίων.

συστηθῶν ἐκλογικαὶ ἐπιτροπαὶ ... συνιστῶσαι ὠρισμένα ἄτομα εἰς τοὺς ἐκλογεῖς, αἱ ὁποῖαι νὰ ἀπαιτήσωσιν παρὰ πάντων τῶν ὑποψηφίων χωρὶς ἐξαίρεσιν τὴν ὁμολογίαν τῶν πολιτικῶν αὐτῶν δοξασιῶν, μὴ λογιζόμενοι ἂν τινες τούτων εἶναι ἀξιότιμοι καὶ φωτισμένοι ... καὶ ἂν ὑπέφεραν διὰ τὰ κοινὰ συμφέροντα εἰς τὸ παρελθόν ... Ἡ ἐντολὴ τοῦ βουλευτοῦ δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀμοιβή τοῦ παρελθόντος, ἀλλ' ἐγγύησις διὰ τὸ μέλλον καὶ ὁ τόπος ἔχει δικαίωμα νὰ γνωρίσῃ τί διανοοῦνται, τί θέλουσιν, τί προτίθενται νὰ κάμωσιν ὅσοι θηρεύουσι τὰς ψήφους του ...». Οἱ δύο συντάκτες τοῦ φυλλαδίου συνοψίζουν ἔτσι, καὶ αναλυτικότερα ἀκόμη, τὴν επιχειρηματολογία τῆς «Πατρίδος» καὶ δηλώνουν ὅτι σκοπὸς τοὺς εἶναι νὰ αναπτύξουν «ὅπως οὖν τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι πειθουσι νὰ μὴ παραδεχώμεθα ταύτην τὴν περὶ πολιτικῶν ὁμολογιῶν γνώμην τῆς Πατρίδος».

Δεν εἶναι δυστυχῶς ἐδῶ ἡ θέση γιὰ μιὰ αναλυτικὴ παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μαυρομμάτη καὶ τοῦ συνεργάτη του, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ζωηρό — καὶ ὄχι μόνον ἱστορικό — ενδιαφέρον καὶ δεν εἶναι καθόλου μάλιστα ἀνεπίκαιρες. Παραθέτω μόνον τὴν κατακλείδα τοῦ φυλλαδίου: «Ἡ μόνη συμβουλή, τὴν ὁποῖαν πρέπει τις νὰ δώσῃ εἰς τοὺς ἐκλογεῖς, εἶναι νὰ ἐξετάσουν τίνες οἱ πολῖται, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ παρελθόν ἠγωνίσθησαν ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ λαοῦ καὶ διεφύλαξαν πάντοτε ἀμετάτρεπτον τὸν χαρακτήρα καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν. Τούτους νὰ προτείνουν καὶ νὰ ψηφίσουν, μὴ περιμένοντες μήτε νὰ ζητήσουν αὐτοὶ ψήφους, μήτε νὰ ἐκδώσουν προγράμματα καὶ ὁμολογίας· διότι δυσκόλως ἄνθρωπος σεβόμενος τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἐρχεται νὰ εἴπῃ, Ἴδού ἐγὼ διαμένω πιστός εἰς τὰς ὁποίας ἄλλοτε ἐπρέσβευον ἀρχὰς· ἐκλέξατέ με βουλευτὴν. Μήτε πάλιν νὰ τοὺς εἴπουν τί καὶ τί διανοοῦνται νὰ προτείνουν καὶ νὰ ψηφίσουν εἰς τὴν βουλὴν. Τῶν τοιούτων ἀνδρῶν ἡ ἐκλογή θέλει εἶναι τρανωτάτη διαμαρτύρησις κατὰ τοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἤδη ἔτη μᾶς καταθλίβει, καὶ θέλει δείξει, ὅτι ὁ Ἑπτανησιακὸς λαὸς εἶναι τῷ ὄντι ἀξίος τῆς ἐλευθερίας, ἥτις εἰς αὐτὸν τώρα ἀποδίδεται, καὶ τῆς πληρεστερας ἐκείνης, τὴν ὁποῖαν δικαιωματικῶς ἀπαιτεῖ. Ὡς πρὸς δὲ τοὺς τιμίους μὲν ἀλλὰ πρωτοφανεῖς εἰς τὰ πολιτικά, τῶν ὁποίων τὰ φρονήματα ἀγνοεῖ τὸ κοινόν, παρὰ ν' ἀπαιτοῦν οἱ ἐκλογεῖς ὁμολογίας, ἅς ὀδηγῶνται μᾶλλον ἀπὸ τὴν ὑπόληψιν τῶν ὑποστηριζόντων καὶ προτεινόντων αὐτούς, οἷτινες εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ γνωρίζουν τὴν ἀξίαν καὶ τὰ φρονήματα αὐτῶν, καὶ ἀπὸ τὰς συμβουλὰς τῶν δεδοκιμασμένων καὶ εὐύποληπτοτέρων πολιτῶν. Τοιοῦτοτρόπως ὁ Ἑπτανησιακὸς λαὸς, χωρὶς νὰ δεχθῇ δουλικῶς τὸ ξένον τῶν ὁμολογιῶν σύστημα, τὸ ὁποῖον ὠφελεῖ μόνον τὴν ἐξουσίαν καὶ τοὺς δημαγωγούς, θέλει κατορθῶσει τὴν ἐκλογὴν καλῆς ἀντιπροσωπείας, καὶ δὲν θέλει ἐκτεθῆ εἰς τὸ μέγιστον παντὸς ἔθνους κακόν, τὴν γέννησιν πλείστων πολιτικῶν κομμάτων».

Ἀκολουθία τῶν ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ... καὶ τῆς ἁγίας παρθενομάρτυρος Κερκύρας ... <Νικολάου Βουλγάρεως>, Κέρκυρα 1850⁽¹⁷⁾.

Ο Ανδρέας Μαυρομαμάτης υπογράφει τον Πρόλογο (σελ. ε'-ζ': Ἄνδρέας Μαυρομαμάτης πᾶσι τοῖς ἐντευξομένοις ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς εὐ πράττειν), και στον ἴδιο οφείλεται και η προσθήκη του «διεξοδικωτέρου βίου τῶν ἁγίων»⁽¹⁸⁾, για τις διαφορές του οποίου από τον «ἐν τῷ Μηναιῷ ὑπάρχοντα» παρέχονται αναλυτικά στοιχεία στον Πρόλογο. Η πρώτη ἔκδοση του Νικολάου Βούλγαρι εἶχε γίνει το 1774 «διὰ τῶν Ἐνετίησι πιεστηρίων Ἄνδρέου Ἰουλιανοῦ». Για την «μετατύπωση» της Ἀκολουθίας ἀπὸ τον Μαυρομαμάτη ὁ Μητροπολίτης Κερκύρας Ἀθανάσιος παρέχει «τῇ γ' Ἀυγούστου αὐτῶν ε.α.» την επιδοκμασία του, «τόν δέ κύριον Ἄνδρέαν Μαυρομαμάτην, νέον πολυμαθεῖα καὶ ἤθεσι χρηστοῖς καὶ ἐνθέρμῳ ζήλῳ πρὸς τὴν ἀμώμητον ἡμῶν θρησκείαν κατηρτισμένον, ἀρχιερατικαῖς εὐλογίαις καταστέφει...».

Κατήχησις Ἰερά, ἥτοι τῆς θείας καὶ Ἰεράς Λειτουργίας Ἐξήγησις παρὰ Νικολάου Βούλγαρι..., νῦν πάλιν ἐκδιδόμενα μετὰ σημειώσεων ὑπὸ Ἄνδρέα Μαυρομαμάτου, Κέρκυρα 1852⁽¹⁹⁾.

Πρόκειται για την τρίτη ἀνατύπωση της ἔκδοσης Βενετίας (Γλυκὺς 1681) του ἔργου του Νικολάου Βούλγαρι, του σοφοῦ γόνου της ιστορικής οικογένειας, για τον οποίο βλέπε πρόχειρα Κ. Σάθας, *Νεοελληνική*

(17) *Ἀκολουθία τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, τῶν καὶ πρώτων ἐν Κερκύρα τῇ πόλει τῆν τοῦ Χριστοῦ ὁμολογίαν κηρυξάντων, καὶ τῆς ἁγίας ἐνδόξου παρθενομάρτυρος Κερκύρας τῆς βασιλίδος καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς. Νῦν τὸ δεῦτερον ἐκδιδομένη μετὰ προσθήκης διεξοδικωτέρου βίου τῶν ἁγίων. Ἐν Κερκύρα, Τυπογρ. Ἐρμῆς Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως αὐτῶν (1850), 8ο, ζ' +48 σελ. (Γκίνης-Μέξας 5113. Στο ἀντίτυπο της Βιβλιοθήκης της Βουλῆς ἰδιόχειρη ἀφιέρωση: Κωνσταντῖνῳ πρεσβυτέρῳ τῷ Οἰκονόμῳ, Ἄνδρέας Μαυρομαμάτης).*

(18) «Ἦν δ' οὗτος ἀνέκδοτος ἐν χειρογράφῳ τῆς ἐθνικῆς τῶν Παρισίων βιβλιοθήκης (κῶδ. 1534), ὃν ὁ κλεινὸς Ἄνδρέας ὁ Μουσταξόδης τῆτες μεταγραφάμενος καὶ ἐν πολλοῖς διορθώσας, κατεχώρισεν ἐν οἷς ἐκδίδωσι Κερκυραϊκοῖς· καὶ μοι ἡ τοῦ ἀνδρὸς φιλοφροσύνη ἐπέτρυνε μετὰ τῆς ἀκολουθίας δεῦτερον τυπῶσαι» (Πρόλογος, σελ. στ').

(19) *Κατήχησις Ἰερά, ἥτοι τῆς θείας καὶ Ἰεράς Λειτουργίας ἐξήγησις παρὰ Νικολάου Βούλγαρι τοῦ ἀδελφοῦ, κριτοῦ τῆς Πολιτείας, ἱατροῦ καὶ φιλοσόφου, συντεθέντα ὁμοῦ καὶ ἀφιερωθέντα τῇ ἐκλαμπροτάτῃ Συγκλήτῳ τῶν Κορυφῶν, νῦν δέ πάλιν ἐκδιδόμενα μετὰ σημειώσεων ὑπὸ Ἄνδρέα Μαυρομαμάτου. Ἐν Κερκύρα, Τυπογραφεῖον Ἐρμῆς 1852, 8ο ἰσ' +214 σελ. (Γκίνης-Μέξας 5720). - Η Κατήχησις του Βούλγαρι ἐπανεκδόθηκε και το 1861 στην Κωνσταντινούπολη. Αὐτῆς τῆς ἔκδοσης ἐγένετο το 1940 (Ἀθήναι, Τύποις Φοίνικος) ἀνατύπωση με δαπάνη τῆς «Ἀδελφότητος τῶν Ζηλωτῶν τῆς Ὀρθοδοξίας» (Νέα Ὑόρκη) και ἐπιμέλεια του Μητροπ. Μυτιληνῆς Ἰακώβου.*

Φιλολογία, Ἀθήναι 1868, σελ. 341-343. Η πρώτη και δεύτερη ανατύπωση: 1799 (παρά Δημ. Θεοδοσίω), 1818 (ἐπιμελεία Σπ. Βλαντή). Για την παρούσα ἐκδοση ο Σάθας σημειώνει: «Τῷ 1852 ἀνετυπώθη ἐν Κερκύρα ἀπαραλλάκτως κατὰ τὴν πρωτότυπον ἐκδοσιν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέου Μαυρομμάτου, τοῦ δεινοῦ ἐκείνου περὶ τὰς φυσικομαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν Θεολογίαν Κερκυραίου, ὃν ἀώρως ἀφῆρπασεν ὁ θάνατος. Ὁ Μαυρομμάτης ἵνα καταστήσῃ τὴν χρῆσιν τῆς Κατηγήσεως ἀκίνδυνον παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις προσέθηκε καὶ σημειώσεις, δι' ὧν διώρθου τὰ μὴ καλῶς ἔχοντα, καὶ διασαφεῖ τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως λεγόμενα, πλουτήσας ἅμα καὶ τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων. Ὁ φιλόπονος ἐκδότης διετήρησε καὶ τὴν προσφώνησιν τοῦ συγγραφέως πρὸς τὴν Σύγκλητον τῆς Κερκύρας Ἰταλιστὶ γεγραμμένην, ἣτις δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ ἡμέτερον ἀντίτυπον τῆς πρωτοτύπου ἐκδόσεως, προσφωνουμένης ὡς ἐλέχθη εἰς Λεόντα τὸν Γλυκύν, προσθέσας καὶ ἐγγράφα τινα Ἰταλικά περὶ τῆς μὴ ἀνεξετάστου χειροτονήσεως, καὶ ἐγκώμιον Ἰωάννου Βουλγάρεως λατινιστὶ εἰς τὸν συγγραφέα καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Κερκυραϊκῆς Συγκλήτου...».

Φιλοσοφικαὶ Μελέται περὶ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ Αὐγούστου Νικολάου, ἐξελληνισθεῖσαι ὑπὸ Π. Βράϊλα-Ἀρμένη καὶ Α. Μαυρομμάτου ..., Κέρκυρα τόμ. Α' 1855, τόμ. Β' 1855²⁰.

Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο του J. J. Auguste Nicolas (1807-1888), *Études philosophiques sur le Christianisme*, Bordeaux 1843, Paris 1864 και ἀργότερα. Χωρὶς τὴ σύμπραξη του Μαυρομμάτη ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θάνατό του και τρίτος τόμος (1857)⁽²¹⁾. Ὁ Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης ἦταν Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία ἀπὸ τὸ 1854, οἱ σχέσεις του Μαυρομμάτη μαζί του εἶναι ὅμως παλαιότερες. Ὅπως θα δούμε, τὸ 1845 υπογράφουν μαζί με 34 ἄλλους Τακτικούς Ἐταίρους τὴν ἰδρυτικὴ Πράξη τῆς «Ἐν Κερκύρα Ἐταιρίας τῶν Φιλομαθῶν», ἀπὸ τὸ 1849 ἔχουν σχέση

(20) Φιλοσοφικαὶ Μελέται περὶ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ Αὐγούστου Νικολάου, ἐξελληνισθεῖσαι ὑπὸ Π. Βράϊλα-Ἀρμένη καὶ Α. Μαυρομμάτου (sic), ἐκδοθεῖσαι δὲ δαπάνῃ Ἀντωνίου Τερζάκη, Τόμος Πρῶτος, Ἐν Κερκύρα, Τυπογρ. Ἐρμῆς Α. Τερζάκη καὶ Θ. Ρωμαίου 1855, 8ο θ' +619 σελ., Τόμος Δεύτερος 1855, 588 σελ., Τόμος Τρίτος 1857, 564 σελ. (Γκίνης-Μέξας 6580).

(21) Ὁ Γερ. Σαλβάνος, ὁ.π., σελ. 799 παραθέτει Σημείωση τοῦ Λ. Βροκίνη, κατὰ τὸν ὁποῖο «ὁ Βράϊλας εἰργάσθη μετὰ τοῦ γνωστοῦ Κερκυραίου Μαθηματικοῦ καὶ ἀρίστου Ἑλληνιστοῦ Μαυρομμάτου εἰς μόνον τοῦ Α' τόμου τὴν μετάφρασιν, τῶν δὲ λοιπῶν, κατόπιν τοῦ ἐπελθόντος θανάτου τοῦ συνεργάτου του, μόνος ἠναγκάσθη νὰ ἐξακολουθήσῃ ἵνα μὴ διακοπῇ τὸ ἔργον...». Βλ. και G. P. Henderson, ὁ.π., σελ. 140, ὅπου και σχετικὸ με τὴ μετάφραση αὐτὴ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Αυτοβιογραφία τοῦ Π. Βράϊλα Ἀρμένη (τοῦ ἔτους 1857).

ή και συνεργάζονται γύρω από την φιλελεύθερη Εφημερίδα «Πατρίς» (βλ. Σημ. 15), κλπ.

Άλλα στοιχεία για την πνευματική δράση του Ανδρέα Μαυρομάτη δίνει ο ίδιος στον τίτλο της εκδόσεως του Πλουτάρχου. Είναι Ιδρυτικό Μέλος της «έν Κερκύρα Ἑταιρίας τῶν Φιλομαθῶν». Στα Πρακτικά του έτους 1845-46 (Κερκύρα, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῆς Κυβερνήσεως 1846) δημοσιεύεται ὁ «Κανονισμός» και ὁ «Κατάλογος τῶν Τακτικῶν Ἑταίρων» τῆς Εταιρίας, που περιλαμβάνει 36 μέλη με πρώτους τους Ανδρέα Μουστοξύδη, Γεώργιο Μαρκορά, Πέτρο Βράϊλα, Ανδρέα Δ. Μαυρομάτη κλπ.

Στο ίδιο τεύχος (σελ. 9-24) δημοσιεύεται το γνωστό Ἔγγραφο περί τῶν ἐν Κερκύρα Ἀκαδημιῶν καὶ τῶν συγχρόνων αὐταῖς λογίων του Ανδρέου Μουστοξύδου (ἀναγνωσθέν εἰς τὴν Ἑταιρίαν τῶν Φιλομαθῶν τῆ 5 Ὀκτωβρίου 1845). Στον Μουστοξύδη (1785-1860), τον σπουδαίο Φιλολόγο και Ιστορικό, οργανωτή τῆς Παιδείας ἐπὶ Καποδίστρια και αγωνιστὴ τῆς ἑνώσεως τῆς Ἑπτανήσου⁽²²⁾, αφιερώνει ὁ Μαυρομάτης τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ Πλουτάρχου: «Τῷ κλεινῷ Ἀνδρέᾳ τῷ Μουστοξύδῃ φίλιᾳ καὶ τιμῆς ἱερατικῆς». Ὅπως εἶδαμε, τὰ Προλεγόμενα σὴν ἔκδοσίν του αὐτὴ εἶχε ἀναγνώσει ὁ Μαυρομάτης «ἐν τῇ παρ' ἡμῖν Ἑταιρίᾳ τῶν Φιλομαθῶν κατὰ τὴν 13 Νοεμβρίου 1847».

Ὁ Μαυρομάτης δηλώνει ἀκόμη ὅτι εἶναι «Ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑταιρίας τῶν Ὠραίων Τεχνῶν». Για τὴν Ἑταιρίαν αὐτὴ και τὶς συνθήκες ἐκλογῆς τοῦ νεοῦ Κερκυραίου Ἐπιστήμονα θα χρειασθεῖ ἐιδικότερη ἔρευνα. Γνωστὸ πάντως εἶναι ὅτι για τὴν πρώτη διετία 1845-1846 ἔχουν ἐκδοθεῖ Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑταιρίας τῶν Ὠραίων Τεχνῶν, τῆς ὑπὸ τὴν ἰδιαιτέραν προστασίαν τοῦ Μεγάλ. Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος Ὁθωνος προεδρευομένης ὑπὸ τῆς Α.Μ. τῆς Βασιλίσσης τῆς Ἑλλάδος Ἀμαλίας, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Π.Β. Μελαχούρη και Φ. Καραμπίνη, 1845-46^(*).

(22) Για τὴν δράσιν τοῦ Μουστοξύδου σὴν Ἰόνιον Ἀκαδημία ἐιδικότερα βλ. τώρα και τὴν Ἱστορία τῆς Ἰονίας Ἀκαδημίας τοῦ Γ. Τυπάλδου-Ιακωβάτου, ἔκδοσιν Ἀσδραχά, ὁ.π., σελ. 94 ἐπ., καὶ Ἐισαγωγή, σελ. χγ' ἐπ.

(*) Πῆν ἀπὸ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς συμβολῆς μῦν ἔλαβον γνῶσιν τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Α. Γ. Παπαϊωάννου, Ἀνέκδοτο γράμμα (1846) τοῦ Ἀνδρέα Δ. Μαυρομάτη πρὸς τὸν Παναγιώτη Χιώτη, «Δελτίο τῆς Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρίας Κερκύρας» 19 (1982), 85-92. Το γράμμα που δημοσιεύεται (Κερκύρα τῆ 4/16 Ὀκτωβρίου 1846) ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀρχαιομάθεια (και λατινομάθεια) τοῦ Μαυρομάτη: «Παραθέτει ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης στο Διονύσιο τὸν Περιήγητὴ καὶ ἄλλους και περικοπὲς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ λατινοῦ συγγραφέα Πομπόνιου Μίλα» (σελ. 87). Στὸ ἴδιο ἄρθρο (Σημ. 2) μνεία δημοσιευμάτων με ἑμμεσες «σύντομες ἐιδήσεις για τὸν Α. Μαυρομάτη» και ἡ πληροφορία ὅτι διετέλεσε και συντάκτης τοῦ περιοδικοῦ «Ὁ Φοῖνιξ» (1852).

A. D. MAUROMMATES (1822-1855),
PROFESSOR DER MATHEMATIK AN DER IONISCHEN
AKADEMIE UND BEWANDTER ALTPHILOLOG

Zusammenfassung.

Andreas Maurommates (1822-1855), junger Professor für Höhere Mathematik (seit 1847) an der Ionischen Akademie in Korfu, ist der Herausgeber (Athen 1848) der viel gelesenen Schrift des Plutarchos «Über die Seelenschöpfung im *Timaios*». Das große Verdienst von Maurommates ist die glückliche Neuordnung (überzeugende Argumentation in den Prolegomena) der gestörten Kapitelreihe des Werkes, welche in der modernsten kritischen Ausgabe der Schrift von C. Hubert – H. Drexler (Teubner, 1959) übernommen wurde.

Maurommates erweist sich in seiner editorischen Arbeit als bewandter Philolog; im plutarcheischen Text nimmt er Korrekturen und Ergänzungen vor, die er in den Erläuterungen seiner Ausgabe auch entsprechend begründet. Weiterhin gibt er Verweise auf Texte Platons und des gesamten antiken Schrifttums und erklärende Bemerkungen und Korrekturen zu den vorangegangenen lateinischen Übersetzungen der Schrift von Xylander, Wyttenbach, Hutten und vor allem Dübner (1841). Zur Würdigung der philologischen Leistung von Maurommates werden alle seine Emendationen angeführt, welche im kritischen Apparat der Hubert-Ausgabe erwähnt sind. Von bleibendem Interesse sind jedoch die Erläuterungen Maurommates', die von Textfragen ausgehend zum Verständnis der philosophischen, arithmologischen und harmonischen Lehre Platons im *Timaios* und deren Kommentierung durch Plutarch beitragen. Die wichtigsten dieser Erläuterungen werden wiedergegeben.

Alle erhaltenen Hinweise der Zeitgenossen über die Lebensführung und die schriftstellerische Tätigkeit von Maurommates, der frühzeitig (33-jährig) starb, werden hier gesammelt; sie sprechen von einem lebenswürdigen, hochbegabten, tüchtigen und in seiner Lehrtätigkeit erfolgreichen, jungen Gelehrten. Von seinen weiteren Publikationen dient eine der politischen Aktualität («Über das politische credo der Parlamentskandidaten», Korfu 1850) und zwei sind ekklesiologischen-theologischen Inhalts (Korfu 1850 und 1852). Schließlich hat Andreas Maurommates als Mitarbeiter des bekannten Philosophen Petros Vrailas-Armenis bei der Übersetzung des großangelegten Werkes von Auguste Nicolas, *Études philosophiques sur le Christianisme* (Bände 1-2, Korfu 1855, 1207 Seiten) mitgewirkt.

ΔΗΜΜΑΤΑ
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ
ΛΕΞΙΚΟΥ

Κορέσσιος, Γεώργιος (Χίος, 1563 – Αλεξάνδρεια Αιγύπτου, 1661). Πολυγραφότατος γιατρός, θεολόγος και φιλόσοφος, γόνος της αρχοντικής οικογένειας των Κορεσσιών της Χίου, που καταγόταν από την Κορεσσό της Ιωνίας. Το 1580 ο πατέρας του, Νικόλαος Κορέσσιος, τον έστειλε στη Βενετία για ανώτερες σπουδές, τις οποίες συνέχισε στην Πάντοβα και ολοκλήρωσε στην Πίζα το 1590 με δίπλωμα Ιατρικής και Φιλοσοφίας. Ύστερα από περίοδο ταξιδιών στις πρωτεύουσες της Ευρώπης κατέληξε στη Βενετία, όπου δίδασκε ως το 1601. Έπειτα έζησε για λίγο στη Φλωρεντία, ταξίδεψε στη Χίο και την τουρκοκρατούμενη Ανατολή για να αγοράσει ελληνικά χειρόγραφα και το 1609 διαδέχτηκε στο Πανεπιστήμιο της Πίζας τον Κρητικό καθηγητή της ελληνικής γλώσσας Γεώργιο Μοσχέτη. Το 1611 τυπώθηκε στη Βενετία το πρώτο έργο του Κορέσσου, η *Διήγησις του κλεινού αγónος των Φλωρεντινων* σε 432 στίχους, που μεταφράστηκε στα λατινικά από τον ίδιο (1611) και αργότερα στα ιταλικά (1688).

Το 1612 ο Κορέσσιος δημοσίευσε στη Φλωρεντία ιταλικά το έργο *Πονημάτων για τη συμπεριφορά των στερεών σωμάτων* (*Operetta intorno al caleggiare de corpi solidi*, αφιερωμένο στο φίλο και προσάτη του πρίγκιπα Φραγκίσκο των Μεδίκων*), με το οποίο υπερασπίζεται τη διδασκαλία του Αριστοτέλη* για τη συμπεριφορά των στερεών σωμάτων στο νερό ανηκρούοντας τις νέες

θεωρίες του, όχι πολύ γνωστού ακόμη τότε συναδέλφου και φίλου του, Γαλιλαίου*, που τον ίδιο χρόνο είχε δημοσιεύσει σχετικό έργο. Το 1614 αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Πίζα (με πραγματική αιτία την απειλητική και για τη ζωή του εχθρότητα των Ιησουϊτών θεολόγων) και μέσω Μασσαλίας και Λιβόρνου κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε τρία χρόνια και συνδέθηκε με σπουδαίους λογίους της εποχής (Θεόφιλο Κορυδαλέα*, Μητροφάνη* Κρητόπουλο, Γαβριήλ Σεβήρο* κ.ά.). Από το 1618 ο Κορέσσιος άσκησε το ιατρικό επάγγελμα και δίδαξε θεολογία και φιλοσοφία στην πατρίδα του Χίο (στο προσαρτημένο στην αδελφότητα των Αγίων Αναργύρων σχολείο), ταξιδεύοντας κάποτε (π.χ. το 1635) στην Κωνσταντινούπολη με πρόσκληση του Πατριαρχείου για να υπερασπιστεί την ορθόδοξη διδασκαλία απέναντι στους καλβινιστές κυρίως και άλλους ετεροδόξους. Το 1661 επιχειρήσε ταξίδι στους Αγίους Τόπους, αλλά πέθανε στην Αλεξάνδρεια, «φαρμακωθείς υπό τινος Ιησουίτου», κατά την παράδοση.

Του Γεωργίου Κορέσσου εκδόθηκαν κυρίως θεολογικά έργα: *Περί ευχαριστίας διάλεξις μετά τινων των φλάρων* (1624), *Διάλεξις μετά τινων των φλάρων* (1628), *Εγχειρίδιον περί εκπορεύσεως του αγίου Πνεύματος* (στην *Τόμο καταλλαγής του Δοσίθεου** Ιερουσαλύμων, 1692), *Συντομία των Ιταλικών αμαρτημάτων του αριθμού* (1859) και μία *Ακαλουθία ασματική του αγίου μάρτυρος Θεοφίλου του Ζακυνθίου* (Ζακύνθος 1856). Το πλουσιότερο, ωστόσο, θεολογικό έργο του Κορέσσου (περισσότεροι από 40 τίτλοι στα ελληνικά και 15 στα λατινικά) έμεινε ανέκδοτο. Χειρόγραφα με θεολογικά του έργα βρίσκονται στη βιβλιοθήκη της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος και σε όλες σχεδόν τις μεγά-

λες βιβλιοθήκες της Ευρώπης. Ξεχωρίζει το ογκώδες *Σύνταγμα Θεολογίας*, στο οποίο ο Κορέσιος δείχνει καλή γνώση και ασκεί κριτική της Θεολογικής Σχολίας του Θωμά* Ακινάτη. Άλλα έργα του είναι: *Ότι άκτιστος η θεία έλλαμνις και ότι ουκ έστιν ουσία Θεού*, *Περί της θείας Προνοίας*, *Περί προορισμού, Χάριτος και αυτεξουσίου*, *Περί ειμαρμένης*, *Περί εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος* κτλ., καθώς και πολλά αντιρρητικά κατά καθολικών, λουθηρανών και καλβινιστών στα ελληνικά και στα λατινικά.

Το 1660 εκδόθηκαν στη Βενετία Σχόλια του Κορέσιου στο *Περί ψυχής* του Αριστοτέλη (με εικοσασέλιδη αφιέρωση - προσφώνηση στο Λουδοβίκο ΙΔ΄* της Γαλλίας, που στόχο της έχει την παρεμπόδιση του έργου των Ιησουϊτών μισσιονάριων στον ορθόδοξο χώρο), ενώ έμειναν ανέκδοτα τα σχόλια στη *Φυσική άκρόαση* και ένα έργο με τίτλο *Μετεωρολογικά και διάφορα ζητήματα και λύσεις*, αφιερωμένο «τω εγκαρδίω φίλω Γαλιλαίω» (εδώ ο Κορέσιος δηλώνει ότι παραδέχεται όλες τις θεωρίες του μεγάλου φυσικού). Ο Κορέσιος έχει, τέλος, και ιστοριοφυλολογικό έργο. Το 1622 εκδόθηκε στη Βενετία το ογκώδες έργο του *Χρονογραφία της πόλεως της Φλωρεντίας* (*Memorie istoriche della città di Firenze*). Στο χειρόγραφο του *Περιγραφή του όρους Άθω* βασίστηκε ο Ιωάννης Κομνηνός στο δικό του έργο *Προσκυνητάριον του αγίου Όρους Άθω* (Βενετία 1701). Ανέκδοτα έμειναν τα έργα *Παραλειπόμενα εις την Μυριόβιβλον Φωτίου* και *Περί ελληνικών εθίμων*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δημ. Ροδοκανάκης, *Δοκίμιον περί του θίου και των συγγραμμάτων Γεωργίου Κορεσίου του Χίου* (Αθήνα 1872).

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Κορυδαλεύς, Θεόφιλος (Αθήνα, περ. 1570 – 1646). Ο σπουδαιότερος φιλόσοφος της Τουρκοκρατίας, που με τη διδασκαλία του και το συγγραφικό έργο του (σχόλια κυρίως στον Αριστοτέλη*) σφράγισε όλη τη μεταβυζαντινή ελληνική φιλοσοφία ως την εποχή του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Γεννήθηκε και πέθανε στην Αθήνα. Ο ίδιος άλλαξε το οικογενειακό του όνομα Σκορδαλός στο αρχαιότερο Κορυδαλεύς. Ανώτερες σπουδές Θεολογίας, Φιλοσοφίας και Ιατρικής έκανε στο Ελληνοκαθολικό Κολλέγιο της Ρώμης (περ. από το 1604) και στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβα (από το 1608), όπου υπήρξε μαθητής του Τσέζαρε Κρεμονίνι και επηρεάστηκε ουσιαστικά από το νεοαριστοτελισμό της σχολής του. Συγχρόνως δίδαξε στην Ελληνική Κοινοτική Σχολή της Βενετίας (1609 – 13) και, αφού πήρε τα πτυχία του, στη γενέτειρά του Αθήνα, στην Κεφαλληνία (1620) και στη Ζάκυνθο (1621 – 22 και 1628 – 36), όπου ασκούσε και την ιατρική. Στη Ζάκυνθο χειροτονήθηκε ιερέας με το όνομα Θεοδόσιος, στην Κεφαλληνία ήταν έξαρχος του Πατριαρχείου και το 1625 με πρόσκληση του φωτισμένου πατριάρχη Κυρίλλου Α'* Λούκαρη έγινε διδάσκαλος και, αργότερα, διευθυντής της Πατριαρχικής Ακαδημίας στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία με ενδιάμεσες διακοπές δίδαξε δέκα περίπου χρόνια, ανεβάζοντας το επίπεδο των σπουδών με βάση τα ιταλικά πανεπιστημιακά πρότυπα και εισάγοντας τη συστηματική διδασκαλία της Φιλοσοφίας και τη σπουδή των κυριότερων αριστοτελικών συγγραμμάτων. Στην περίοδο αυτή ανέδειξε σπουδαίους μαθητές (Ιωάννης Καρυοφύλλης, Ευγένιος Γιαννούλης*, Μελέτιος Συρίγος*, Γερμανός* Λοκρός, Νεκτάριος* Ιεροσολύμων κ.ά.) και έθεσε τις βάσεις για τη μετέπειτα επιρροή του, που ονομάστηκε «Κορυδαλισμός» (από μερικούς υποτιμητικά ως συνώνυμο

του σχολαστικισμού) και απλώθηκε σε όλο τον ελληνικό χώρο και στις χώρες της Βαλκανικής.

Ιδιαίτερη ήταν η επίδραση της ελληνικής φιλοσοφικής παιδείας που διαμόρφωσε ο Κορυδαλεύς στις Ηγεμονικές Ακαδημίες του Ισίου και του Βουκουρεστίου, όπου οι εκπαιδευτικές - παιδαγωγικές αρχές, η διδασκαλία του Αριστοτέλη και η ελληνική γλώσσα επιβάλλοντο ως το 19ο αι. με ευεργετικά αποτελέσματα για τις χώρες της Χερσονήσου του Αίμου. Το 1641 ο Θεόφιλος – Θεοδόσιος Κορυδαλεύς (αν και είχε επανέλθει στην τάξη των λαϊκών από το 1624) εκλέχθηκε μητροπολίτης Άρτης και Ναυπάκτου, παρατήθηκε όμως σύντομα από το επισκοπικό αξίωμα και αποδέχτηκε την πρόσκληση των Αθηναίων να διδάξει και πάλι τη φιλοσοφία στην πατρίδα του. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ήταν πολύ δύσκολα εξαιτίας της κακής υγείας του και της πολεμικής των αντεπάλων του. Φαίνεται ότι ο Κορυδαλεύς είχε δύσκολο χαρακτήρα και δημιούργησε πολλές προσωπικές αντιθέσεις από την εποχή της δράσης του στην Κωνσταντινούπολη. Οι κατηγορίες για «καλβινισμό» και «αθεϊσμό» εναντίον του είχαν ασφαλώς προσωπικά και όχι ιδεολογικά κίνητρα.

Από το συγγραφικό έργο του Θεόφιλου Κορυδαλέα είναι τυπωμένα τα εξής βιβλία: *Περί επιστολικών τύπων* και *Έκθεσις ρητορικής* (1624 και αργότερα τρεις εκδόσεις). Είς άπασαν την *Λογικήν Αριστοτέλους υπομνήματα και ζητήματα* (1729), *Εισοδος Φυσικής ακροάσεως κατ' Αριστοτέλην* (1779), *Γενέσεως και φθοράς περί κατ' Αριστοτέλην* (1780), *Διαιρέσις της ποιητικής και τα είδη αυτής* (1781), *Επιστολή δογματική περί εκπορεύσεως του αγίου Πνεύματος* (1797 και ροιμανική μετάφραση 1890), *Προοίμιον εις Λογικήν* (Βουκουρέστι 1970 με γαλλική μετάφραση Κ. Νόικα* πρόκειται για έργο του 1636 με τίτλο *Έκθεσις*,

κατ' επιτομήν της λογικής πραγματείας σε απλούστερη γλώσσα), Σχολαστικά παρασημειώσεις εις τα Μετά τα φυσικά Α - Δ (Βουκουρέστι 1973 με γαλλική μετάφραση Κ. Νόικα). Ανέκδοτα μένουν τα Σχόλια στο *Περί ούρανού* και στο *Περί ψυχής*

(αποσπάσματα μόνο περιλαμβάνει η διδ. διατριβή του Ο. Γιόχεμ, 1935) του Αριστοτέλη, καθώς και το *Σύνοψις εισαγωγικώτερα εις Γεωγραφίαν και Θεωρίαν σφαιρικήν*, επικήδειοι λόγοι και επιστολές. Στον Κορυδαλέα αποδίδονται τέλος και άλλα θεολογικά και φιλοσοφικά κείμενα με αμφίβολη πατρότητα, καθώς και μετάφραση έργου του Κρεμονίσι για την ψυχολογία του Αριστοτέλη. Τα ερμηνευτικά στον Αριστοτέλη έργα του Κορυδαλέα και κυρίως η *Λογική* και η *Φυσική* του εξακολούθησαν να αντιγράφονται και μετά την έντυπη έκδοσή τους και ξεπερνούν σε συνολικό αριθμό χειρογράφων τα έργα κάθε άλλου συγγραφέα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Στο διδακτικό και συγγραφικό έργο του ο Θεόφιλος Κορυδαλέος αντιπροσωπεύει έναν «ορθόδοξο» Αριστοτελισμό, που συνεχή και επίμονο στόχο του έχει να ερμηνεύσει αυθεντικά τον Αριστοτέλη μακριά από την αυθαίρετη «θεολογική» ερμηνεία των δυτικών Σχολαστικών (Θωμιστών) και του αβερροϊσμού. Για τον Κορυδαλέα αυθεντικότερη είναι η ερμηνεία των αρχαίων σχολαστών με επικεφαλής τον Αλέξανδρο* τον Αφροδισία, τους οποίους και χρησιμοποιεί συστηματικά. Η ερμηνεία αυτή πρέπει να είναι ανεξάρτητη από την πίστη, που ασφαλώς είναι υπέρτερη, αλλά δεν εξυπηρετεί τη γνώση και την κατανόηση του αριστοτελικού συστήματος. Αυτό ισχύει και όταν το χριστιανικό δόγμα αποδέχεται ορισμένες θέσεις της αριστοτελικής διδασκαλίας. Η διαφορά, η αξία και ο τίτλος του Κορυδαλέα ως σχολιαστή του Αριστοτέλη είναι ακριβώς ότι, σύμφωνα και

με την κατεύθυνση του ιταλικού νεοαριστοτελισμού, δεν αναζητεί στο φιλόσοφο την επαλήθευση των χριστιανικών δογμάτων και ότι κύριος σκοπός του είναι η υπεράσπιση της συνέπειας στο αριστοτελικό σύστημα, ως βάσης για τη φιλοσοφική παιδεία όλων των εποχών, με σαφή αντιδιαστολή, όπου χρειάζεται, προς τη χριστιανική αλήθεια. Αυτό γίνεται δυνατό με τη λύση της «διπλής αλήθειας», που έβγαλε τον Κορυδαλέα από τη δύσκολη θέση του χριστιανού αριστοτελικού, του εξασφάλισε την επιδοκιμασία της επίσημης Εκκλησίας και ισοχρωποίησε τον αριστοτελισμό των Ελλήνων φιλοσόφων της Τουρκοκρατίας ολόκληρο το 17ο και 18ο αι. Ως προς το ύφος και τη γλώσσα των έργων του είναι γεγονός ότι τα «αριστοτελικά» χειρόγραφα του Κορυδαλέα δεν αποβλέπουν στην καλλιέργεια της λαϊκής παιδείας, αλλά απευθύνονται σε μημμένους. Η διδακτική τους χρησιμότητα απασχόλησε πολλούς από τους μαθητές του και τους μεταγενέστερους λογίους, που τα σχολίασαν, τα συνόμισαν ή και τα απλούστευσαν γλωσσικά. Ήταν ως τις αρχές του 19ου αι. το βασικό βοήθημα για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας στις σχολές του Ελληνισμού. Από νεότερους μελετητές ο γενικός εκπαιδευτικός προσανατολισμός του Κορυδαλέα και των μαθητών του ονομάστηκε «θρησκευτικός ανθρωπισμός».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: G. P. Henderson, *Η αναγέννηση του ελληνικού στοχασμού (1620 - 1830)*, (Αθήνα 1977). C. Nalca, «La signification historique de l'oeuvre de Th. Corydalès», στο *Revue des Etudes Sud - Est Europ.* XI/1973. Ε. Παπανούτσος, *Νεοελληνική Φιλοσοφία Α'* (Αθήνα 1959² Βασική Βιβλιοθήκη 35, με δείγματα κειμένων του Κορυδαλέα). Cl. Tsoukas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalès*, (Θεσσαλονίκη 1967) (βλ. όμως την κριτική βιβλιοκρισία Λ. Μπενάκη, *Ελληνικά* 23/1970).

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Κούρσουλας, Νικόλαος (Ζακύνθος, τέλη 16ου αι. - Άγιον Όρος, 1652). Θεολόγος και φιλόσοφος, σύγχρονος του Θεοφίλου Κορυδαλέα*. Από το 1616 σπούδασε «γραμματική», θεολογία και φιλοσοφία στο Ελληνικό Καλλέγιο της Ρώμης και το 1625 πήρε το διδακτορικό του δίπλωμα. Για τέσσερα χρόνια ακόμη συνέχισε νομικές σπουδές στην Πάντοβα, αλλά γύρισε στην Ελλάδα χωρίς αντίστοιχο πτυχίο, προτιμώντας το έργο του διδασκάλου της θεολογίας και φιλοσοφίας. Στη Μονή Στροφάδων (της Ζακύνθου) χειροτονήθηκε μοναχός και αργότερα πρεσβύτερος. Όταν όμως συνάντησε την αντίδραση των συνδίκων της Ζακύνθου για το διορισμό του σε αρχιερατικό επίτροπο του νησιού, αποφάσισε να ζήσει στην Αλεξάνδρεια ως ιεροκήρυκας, αλλά σύντομα γύρισε στην πατρίδα του, όπου επιδόθηκε στη συγγραφή. Το 1635 δίδασκε φιλοσοφία στην Κέρκυρα, όπου ονομάστηκε και *Preceptor Latino* για το 1637. Το 1645 δίδασκε στα Ιωάννινα, ενώ το 1647 ήταν υποψήφιος για τον επισκοπικό θρόνο Ζακύνθου μετά το θάνατο του προσάτη του Νικόδημου Α΄ Μεταξά. Οι Ζακύνθιοι όμως προτίμησαν το συνυποψήφιό του Τιμόθεο Σοπραμασάρο και τότε ο Κούρσουλας αποσύρθηκε στο Άγιον Όρος, όπου και πέθανε λίγα χρόνια αργότερα.

Από τα θεολογικά έργα του Νικόλαου Κούρσουλα έχει εκδοθεί η *Σύνοψις της ιεράς θεολογίας* (2 τ., 1862), όπου είναι φανερή η επίδραση της δυτικής σχολαστικής και εριστικής στη μέθοδο και τη διατύπωση. Ορισμένα χειρόγραφα αποδίδουν στον Κούρσουλα και το έργο *Περί της θείας του Σωτήρος ημών Ιησού Χριστού σαρκώσεως*. Σημαντικό σε έκταση και ποιότητα είναι το σχολιαστικό στον Αριστοτέλη έργο του Κούρσουλα. Από αυτό ανέκδο-

τα μένουν τα *Υπομνήματα και ζητήματα εις την Αριστοτέλους φυσικήν πραγματείαν*, *Εις το Αριστοτέλους περί γενέσεως και φθοράς*, *Εις το Αριστοτέλους περί ουρανού και εις τα περί ψυχής του Αριστοτέλους διβλία*. Όλα είχαν αρκετά μεγάλη διάδοση σε χειρόγραφη μορφή, κυρίως στα Επτάνησα και στην Ήπειρο. Στην ερμηνεία του Αριστοτέλη φαίνεται ότι ο Κούρσουλας ακολουθούσε αντίθετη από τον Κορυδαλέα κατεύθυνση, τον οποίο κατηγορεί ότι στηρίζεται μόνο στον Αλέξανδρο* τον Αφροδισιέα και εμφανίζει τη χριστιανική διδασκαλία να διαφωνεί με τον Αριστοτέλη. Από τους αρχαίους σχολιαστές (τους οποίους γνωρίζει καλά, όπως και τους Βυζαντινούς, το Θωμά* Ακινάτη και τους Άραβες), ο Κούρσουλας προτιμά το Σιμπλίκιο*, που η νεοπλατωνική του κατεύθυνση τον οδηγεί σε συμπληρωτικές της αριστοτελικής με την πλατωνική ερμηνείες, πράγμα που τον διευκολύνει στο συμπληρωστικό αριστοτελικής και χριστιανικής διδασκαλίας.

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ, τόμ. 5 (1986) 75-76

Αθανάσιος Ρήτωρ ο Βυζάντιος (Σαλαμίνα [Κωνσταντία] Κύπρου, 1571 – Παρίσι, 1663). Ρωμαιοκαθολικός ιερωμένος και φιλόσοφος κυπριακής καταγωγής. Σπούδασε στο Κολλέγιο των Ιησουιτών στην Κωνσταντινούπολη και αναδείχτηκε πρωτοσύγκελος του Πατριαρχείου. Το 1614 πήγε στη Ρώμη για να σπουδάσει στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου, αλλά τελικά κατέληξε στο Παρίσι. Εκεί το 1638 οι θεολόγοι της Σαρβόννης ενέκριναν το πρώτο σύγγραμμά του «*Anticampnella*» (λατιν. έκδ. 1655), στο οποίο αντικρούει το έργο «*Περι αισθήσεων*» του Ιταλού φιλοσόφου Τομμάζο Καμπανέλλα.* Με την υποστήριξη του Γάλλου καγκελάριου Πιέρ Σεγκιέ* τύπωσε τα επόμενα χρόνια στα ελληνικά και στα λατινικά πέντε μικρά φιλοσοφικά έργα, για τα οποία κύριες πηγές του ήταν οι αρχαίοι σχολιαστές και οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι («*Φιλοσοφικά συνταγμάτια τέτταρα*», «*Αριστοτέλης εαυτόν περὶ τῆς ἀθανάσιος τῆς ψυχῆς διατρανών*» κτλ.).

Το 1643 επέστρεψε στην Ελλάδα και την Κύπρο με αποστολή να συγκεντρώσει ελληνικά χειρόγραφα για λογαριασμό του Σεγκιέ και του καρδινάλιου Ζυλ Μαζαρέν*. Τα 300 περίπου χειρόγραφα που αγόρασε τότε ο Αθανάσιος, κυρίως από το Ἅγιον Ὄρος και τα Μετέωρα, αποτέλεσαν τον πυρήνα των μεγάλων συλλογών των ελληνικών χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού. Ο Αθανάσιος ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα για την ένωση των Εκκλησιών με προσωπικά διαβήματα και συγγραφικό έργο. Μεγάλη είναι επίσης η συμβολή του στην καλλιέργεια των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων στο Παρίσι. Το φιλοσοφικό έργο του και ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του για το νεοπλατωνισμό δεν είναι πολύ γνωστό, καθώς τα περισσότερα έργα του και κυρίως

τα σχόλιά του σε πλατωνικούς διαλόγους («*Παρμενίδης*», «*Σοφιστής*», «*Τίμαιος*» κ.ά.) και σε αριστοτελικά έργα («*Λογική*», «*Φυσική*») είναι ανέκδοτα.

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Μακρής, Βησσαρίων (1635-1699). Ηπειρώτης πολυμαθής ιερομόναχος, πρώτος καθηγητής και διευθυντής της Σχολής Εμμανουήλ Γκιούμα στα Ιωάννινα (1673 - 83), με πλούσια παιδευτική και συγγραφική δράση. Ο Μακρής (κατά κόσμον Βασίλειος) φοίτησε στα Ιωάννινα με δάσκαλό του το φιλόσοφο Νικόλαο Κούρσουλα* (1645) και το 1647 πήγε στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε εγκατασταθεί επαγγελματικά ο πατέρας του. Το 1658 χειροτονήθηκε ιεροδιάκονος στη Χάλκη αλλά σύντομα γύρισε στα Ιωάννινα ως εφημέριος στο Αρχιμανδρειό, σπουδάζοντας συγχρόνως κοντά στο σοφό Κερκυραίο δάσκαλο Σπυριδωνα Τριανταφύλλου. Το 1664 πήγε πάλι στην Κωνσταντινούπολη για να συνεχίσει τις σπουδές του στην Πατριαρχική Ακαδημία, όπου δίδασκαν τότε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος* και ο Ιωάννης Καρυοφύλλης*. Την ίδια εποχή εργαζόταν ως οικοδιδάσκαλος και αντέγραφε χειρόγραφα. Το 1673 πήγε για λίγο στο Άγιον Όρος και στην Κέρκυρα, όπου ζούσε ο Γεράσιμος Βλάχος*, και από το 1673 δίδασκε στα Ιωάννινα με μεγάλο αριθμό μαθητών. Το 1683 αποσύρθηκε στη Μονή Αγίου Γεωργίου Λυγκάδων, γνωστή από τότε ως «Μονή Βησσαρίωνος», εφηυσχάζοντας και γράφοντας. Η μονή καταστράφηκε το 1695 από Τούρκο τοπάρχη και ο Μακρής δεν πρόλαβε να την ξανακτίσει, όταν πήρε τη σχετική άδεια το 1699.

Στα τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Μακρής αναμίχθηκε σε σοβαρή θεολογική έριδα με το διάδοχό του στη Σχολή Γκιούμα ιερέα Γεώργιο Σουγδαυρή*, που είχε σπουδάσει στη Βενετία και στην Πάντοβα. Στο επίκεντρο της διαμάχης αυτής ήταν το ζήτημα της Θείας ουσίας και ενεργείας, που αποτελούσε ένα από τα θέματα της ηουχαστικής έριδας στο Βυζάντιο το 14ο αι. Την ηουχαστική σκέψη εκπροσωπούσε ο Μακρής, ενώ ο Σουγδαυρής φαίνεται να ήταν φορέας του δυτικού σχολαστικισμού.

Από τις συγγραφές του Βησσαρίωνα Μακρή τυπώθηκαν: *Σταχυολογία τεχνολογική της γραμματικής τέχνης* (Βενετία, 1686, με πολλές επανεκδόσεις ως το 1813). *Εισαγωγική Έκθεσις περί των τριών μεγίστων αρετών, πίστεως, ελπίδος και αγάπης* (Βουκουρέστι, 1699 το έργο είναι γνωστό και ως *Ορθόδοξος ομολογία της πίστεως της καθολικής εκκλησίας της Ανατολής*). Πολλοί ανέκδοτοι λόγοι του, ερμηνευτικά σχόλια σε εκκλησιαστικά κείμενα και αρχαίους συγγραφείς για διδακτικούς σκοπούς και πολλά ιδιόγραφα φιλοσοφικά κυρίως κείμενα συγχρόνων του (Θεόφιλου Κορυδαλέα*, Γεράσιμου Βλάχου, Νικολάου Κούρσουλα κ.ά.) βρίσκονται στις Συλλογές χειρογράφων πολλών Βιβλιοθηκών. Η προσωπική βιβλιοθήκη του, που περιλαμβάνει και κατάλογο βιβλίων τα οποία ο Μακρής είχε μελετήσει στα χρόνια 1674 - 98, δωρήθηκε στη Μητρόπολη Αχριδών και κατέληξε στη Βιβλιοθήκη της Κοινότητας Καλλιπόλεως της Ανατολικής Θράκης, η οποία όμως διασκορπίστηκε μετά το 1922.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ε. Ι. Σαβράνης, «Ο Βησσαρίων Μακρής», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930).

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Λειχουδής, Ιωαννίκιος (1635 - 1717) και **Λειχουδής, Σωφρόνιος** (1652 - 1720). Λόγια αδελφοί, διδάσκαλοι και κληρικοί από την Κεφαλληνία, με μεγάλη εκπαιδευτική και συγγραφική δράση στη Ρωσία κατά τη βασιλεία του Μεγάλου Πέτρου*. Ήταν γόνοι γνωστής βυζαντινής οικογένειας. Πατέρας τους ήταν ο Μάρκος Λειχουδής και τα κοσμικά ονόματά τους ήταν Ιωάννης και Σπυρίδων αντίστοιχα. Μετά τις πρώτες σπουδές στην πατρίδα τους και παρά τη διαφορά της ηλικίας τους μαθήτευσαν μαζί στη Βενετία κοντά στο σπουδαίο διδάσκαλο της φιλοσοφίας και των επιστημών Γεράσιμο Βλάχο*, από τον οποίο επηρεάστηκαν σημαντικά στην απασχόλησή τους κυρίως με την ερμηνεία του Αριστοτέλη*. Αργότερα και για εννέα χρόνια συνέχισαν στην Πάδοβα σπουδές φιλοσοφίας, θεολογίας και λατινικής γλώσσας. Το 1670 μαρτυρείται η αποφοίτηση του Σωφρόνιου από τη σχολή του ιατροφιλοσόφου της Πάδοβας.

Ιερομόναχοι χειροτονήθηκαν οι δύο αδελφοί μετά την επιστροφή τους στην Κεφαλληνία, όπου ο Ιωαννίκιος ανέπτυξε σπουδαία εκπαιδευτική δράση ως διδάσκαλος και επόπτης των σχολείων του Αργαστολίου και του Ληξουρίου, ενώ ο Σωφρόνιος προσκλήθηκε από το λόγο μητροπολίτη Ναυπάκτου Βαρθολομαίο να διδάξει στην ακμάζουσα τότε σχολή της Άρτας. Λίγο αργότερα υπηρέτησε ως ιεροκήρυκας σε πόλεις της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Το 1683 οι δύο αδελφοί πήγαν στην Κωνσταντινούπολη και έζησαν για λίγο στον κύκλο του οικογενειακού πατριάρχη Διονυσίου Δ* Μουσελίμη, ο οποίος καλλιεργούσε στενές σχέσεις με τους ηγεμόνες της Βλαχίας και της Ρωσίας. Με σύσταση του Διονυσίου αλλά και του Δοσίθεου* Ιεροσολύμων, που παρεπιδημούσε τότε στην Κωνσταντινούπολη, οι αδελφοί Λειχουδής

δέχτηκαν πρόσκληση του πατριάρχη Μόσχας Ιωακείμ να διδάξουν ελληνική και λατινική γραμματική, ρητορική, λογική και φυσική καθώς και ιταλικά στην Σλαβο-Ελληνική-Λατινική Ακαδημία της Μόσχας, όπου έφθασαν το 1685. Βαθύτερος λόγος για την πρόσκληση αυτή ήταν η ενίσχυση της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ρωσίας, που την συντάραζαν τότε θρησκευτικές έριδες και η δράση των ρωμαιοκαθολικών. Ηγνώση των ελληνικών θεολογικών κειμένων θεωρήθηκε πρώτητη ανάγκη τότε. Στο ταξίδι τους προς τη Μόσχα οι αδελφοί Λειχουδής πέρασαν από το Βουκουρέστι, όπου δίδαξαν και κήρυξαν. Εκεί μάλιστα ο Σωφρόνιος μετέφρασε από τα λατινικά στα νέα ελληνικά το βίο του συναυτοκράτορα Ματθαίου Καντακουζηνού*. Σώζεται επίσης και ένας πανηγυρικός λόγος του με τίτλο *Η Κοινή Χαρά*, αφιερωμένος στον Κωνσταντίνο Μπρινκοβέανου, ανιψιό του ομώνυμου ηγεμόνα της Βλαχίας (Μπραγκοβάνος*).

Η διδακτική και εκκλησιαστική δράση των αδελφών Λειχουδής στη Ρωσία (1685 - 1720) συνδέεται και με την αναγέννηση της ρωαϊκής παιδείας, που κορυφώθηκε στα χρόνια του Μεγάλου Πέτρου, σημαίνει όμως και μια σημαντική ανάπτυξη της σπουδής των ελληνικών γραμμάτων εκεί. Ας σημειωθεί ότι το 1692 ήλθε στη Μόσχα και ο αρχιμανδρίτης Χρυσάνθος*. Νοταράς, ανιψιός και διάδοχος του πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεου καθώς και άλλοι Έλληνες διδάσκαλοι και κληρικοί. Στην Ακαδημία της Μόσχας, το μοναδικό τότε ανώτατο ίδρυμα της Ρωσίας, όπου δίδαξαν οι αδελφοί Λειχουδής, μετέφεραν και το πνεύμα της δυτικής παράδοσης, όπως ειδικότερα το είχαν γνωρίσει στο πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Σύμφωνα, ωστόσο, αντιμετώπισαν πολλές αντιδράσεις από καθολικούς και ορθόδοξους κύκλους, που έβλεπαν να θίγεται η πνευματική επιρροή

τους. Την αντίδραση αυτή όξυνε η ρηξη των Λειχούδη με το Χρυσάνθο Νοταρά και τον προστάτη του Δοσίθεο. Με δικές του ενέργειες και καταγγελία στο Μεγάλο Πέτρο και στον πατριάρχη Μόσχας Ανδριανό, αλλά και εξαιτίας εμπλοκής τους σε θεολογικές έριδες, οι αδελφοί Λειχούδη απομακρύνθηκαν από την Ακαδημία το 1694. Ακολούθησε ο περιορισμός τους για πολλά χρόνια στη μονή Νοβοσπάσκι και αργότερα στη μονή Υπατίου της επαρχίας Κοστρόμα. Στην περίοδο αυτή (καθώς και σ' ένα προγενέστερο ταξίδι του Ιωαννίκιου στη Βενετία το 1688 - 1691) ανήκει το μεγαλύτερο μέρος της συγγραφικής παραγωγής των δύο αδελφών.

Από το 1706 οι Κεφαλλήνες λόγιοι είχαν την προστασία του μητροπολίτη του Νοβγκορόντ, που επίζητούσε τη βοήθειά τους στο πνευματικό έργο του. Ο Σωφρόνιος στάλθηκε στη Μόσχα για αγορά τυπογραφικών στοιχείων και βιβλίων, γνωρίστηκε όμως εκεί με τον μητροπολίτη Καζάν και διορίστηκε διδάσκαλος της ελληνικής στη «Σχολή ελληνικής γλώσσας», που λειτουργούσε στο μετόχι της επισκοπής Καζάν κοντά στη Μόσχα. Ο Ιωαννίκιος ωστόσο πήρε την άδεια να γυρίσει στη Μόσχα μόλις το 1716, ένα χρόνο πριν από το θάνατό του. Με εντολή του Μεγάλου Πέτρου έλαβαν τότε ενεργό μέρος στη διόρθωση της αλαβονικής μετάφρασης της Άγιας Γραφής. Την ίδια εποχή επανήλθε στη θέση του στη Σλαβο-Ελληνική-Λατινική Ακαδημία ο Σωφρόνιος Λειχούδης και η δεύτερη πολύ γόνιμη αυτή περίοδος της διδασκαλίας του στη Μόσχα κράτησε ως το 1722, οπότε τον διαδέχθηκε ο επίσης Κεφαλλονίτης απόφοιτος της Πάδοβας Αθανάσιος Σκιαδάς. Από το 1724 και ως το θάνατό του, ο Σωφρόνιος Λειχούδης έζησε ως ηγούμενος της μονής Σολότσιν της ρωσικής επαρχίας Ριαζάν. Ο κύκλος των μαθητών των αδελφών Λειχούδη, που διακρίθηκαν στη διοίκηση

και στα γράμματα, καθώς και στο διδακτικό έργο και στη διεύθυνση της Ακαδημίας της Μόσχας, ήταν πολύ μεγάλος.

Το πλούσιο συγγραφικό έργο των αδελφών Λειχούδη περιλαμβάνει μεταφράσεις από τα ελληνικά και τα λατινικά στα ρωσικά και πολλά πρωτότυπα γραμματικά, θεολογικά, φιλοσοφικά έργα, λόγου κ.ά. α) Γραμματικά: *Περί γραμματικής μεθόδου* (ελληνικά και ρωσικά), *Ελληνική Γραμματική*, *Λατινική Γραμματική* (λατινικά και ελληνικά με ρωσική μετάφραση), *Περί ποιητικής είτε μετρικής τέχνης*, *Ρητορική και Βιβλίο περί ευγλωττίας* (*Liber de eocutione*) (τα δύο τελευταία του Σωφρόνιου Λειχούδη), *Το της βασιλικής ευγλωττίας παλάτιον* (του Ιωαννίκιου) β) Θεολογικά: *Απόδειξεις της αληθείας* (1689), *Αποφανέρωσις και έλεγχος των αιρέσεων Λουθήρου και Καλβίνου* (1706), *Έλεγχος κατά των μάντεων της Ελληνικής Γραφής των Ο' Ερμηνευτών*. Άκος ανηπατάμενον... προς θεραπείαν των μη ορθοφρονούντων εν τη εκτελέσει του μυστηρίου της ευχαριστίας, *Πνευματικόν εγχειρίδιον κ.ά.* γ) Σχόλια στον Αριστοτέλη (ανέκδοτα): *Έκθεσις φωταυγεστάτη απάσης της λογικής πραγματείας* (Σωφρόνιου Λειχούδη), *Έκθεσις των Φυσικών σε οκτώ βιβλία...* (*In octo libros physicorum ... expositio*) και *Έκθεσις περί ψυχής σε τρία βιβλία...* (*In tres Libros de anima... expositio*) Ιωαννίκιου Λειχούδη, γραμμένα στη Βενετία το 1689). Το τελευταίο περιλαμβάνει και έκθεση της διδασκαλίας του Θωμά* Ακινάτη δ) Λόγοι: *Θρίαμβος του γαληνοτάτου Πέτρου Αλεξιοθήζου άμα τε και παραινέσεις προς τον αυτόν αυτοκράτορα*, κ.ά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Α. Ε. Καραθανάσης, «Ιωαννίκιος και Σωφρόνιος αδελφοί Λειχούδη», *Κεφαλληνικά Χρονικά* 2 (1977). Αλ. Λακάρης, «Ιστορική έπαισις περί της εν Μόσχα Ελληνικής Ακαδημίας, ήτοι περί των αδελφών Λειχουδών», *Περιοδικόν του Ελλην. Φιλολ. Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* 2 (1854). Κ. Παπουλίδης, «Οι αδελφοί Λειχούδη», *Γρήγορος Παλαμός* 53 (1970). Μ. Σμεντσονέκι, *Bratia Lichoudi* (Πετρούπολη 1899).

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ
τόμ. 5 (1986) 207-8

Καλλιάκης, Νικόλαος (Χάνδακας Κρήτης [σημ. Ηράκλειο], 1644 – Πάντοβα, 1707). Σπουδαίος εκπαιδευτικός και πανεπιστημιακός δάσκαλος του ελληνισμού της Ιταλίας, πρώτος διευθυντής της περίφημης Φλαγγινείου Σχολής της Βενετίας (1665 – 76) και καθηγητής της Λογικής (1677 – 81), της Φιλοσοφίας (1681 – 86), της Ρητορικής και των ανθρωπιστικών γραμμάτων (1686 – 1707) στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας. Ο Καλλιάκης είχε σπουδάσει από πολύ μικρή ηλικία Θεολογία και φιλοσοφία στο Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης (Γρηγοριανόν Ελληνομουσεϊόν) και ήταν μόλις 21 ετών, όταν για τη μόρφωση και την αντιληψή του τον επέλεξαν πρώτο διευθυντή της Φλαγγινείου Σχολής. Στα ένδεκα χρόνια της θητείας του εκεί ανέπτυξε εξαιρετική δράση, εμόρφωσε πολλούς καλούς μαθητές και κατόρθωσε να συνδυάσει ανώτερες σπουδές του στη σχολή των Ιατροφιλοσόφων της Πάντοβας. Το 1671 έγινε «*Doctor Philosophiae, Medicinae ac Sacrae Theologiae*» και από το 1677 ως το θάνατό του δίδασκε στο φημισμένο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας κυρίως (αριστοτελική) Λογική και Ρητορική (κλασική φιλολογία). Παράλληλα με το διδακτικό και επιστημονικό έργο του ο Καλλιάκης ασχολήθηκε ενεργά με τα δημόσια πράγματα της Ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας και από το 1682 ήταν και πρόεδρος του Ελληνικού Κολλεγίου Παλαιοκάπα της Πάντοβας. Την πλουσιότατη βιβλιοθήκη του κληρονόμησε ο ανιψιός του Αντώνιος Μαδερός, βιβλιοθηκάρχης της Μαρκανής Βιβλιοθήκης, ο οποίος και εξέδωσε το 1713 το έργο του Καλλιάκη *Σύνταγμα περί των σκηνικών αγώνων των μίμων και των παντομίμων* (*De ludis scenicis mimorum et pantomimorum syntagma*, με από τις πιο σοφές

πραγματείες για το αρχαίο θέατρο. Τυπωμένο είναι και το ερμηνευτικό έργο του Καλλιάκη στο *Περί γενέσεως και φθοράς του Αριστοτέλη** (*In Aristotelis Stagyrityae De ortu et interitu libros*, Πάντοβα 1686).

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Σουγδουρής, Γεώργιος (μέσα 17ου αι. – 1725). Ηπειρώτης πολυμαθής λόγιος, σχολάρχης για περισσότερα από 30 χρόνια της Σχολής Γκιούμα στα Ιωάννινα. Γεννήθηκε στην ηπειρωτική πρωτεύουσα από παλιά αρχοντική οικογένεια και σπούδασε φιλολογία, φιλοσοφία, φυσικές επιστήμες και θεολογία στη Βενετία (από το 1673) και για λίγο στην Πάντοβα (1679). Στη Βενετία συνεργάστηκε με τον Νικόλαο Γλυκή* (που είχε παντρευτεί την αδελφή του) στην επιμέλεια γνωστών εκδόσεών του. Το 1681 χειροτονήθηκε ιερέας από τον Γεράσιμο Βλάχο*, επίσκοπο τότε Φιλαδελφείας (Βενετίας), με τον οποίο, όπως και με άλλους λογίους της Βενετίας, είχε στενή συναναστροφή. Το 1683 διαδέχτηκε τον Βησσαρίωνα Μακρή* στη σχολαρχία της Σχολής Γκιούμα στα Ιωάννινα, όπου δίδαξε ελληνικά, φιλοσοφία, φυσική και μαθηματικά, καθώς και θεολογία ως το 1715, όταν σε πρόχωρημένη ηλικία παραχώρησε τη θέση του στον σπουδαίο μαθητή του Μεθόδιο Ανθρακίτη*. Για τις διδακτικές ανάγκες ο Σουγδουρής έγραψε μια *Επιτομήν Γραμματικής*, που εκδόθηκε στη Βενετία μόνο το 1752 (και επανεκδόθηκε το 1763 και 1781), και μια σύντομη εισαγωγή στην αριστοτελική λογική (*Εις άπασαν την λογικήν του Αριστοτέλους μέθοδον Προδίοικησις ήτοι Εισαγωγή*, Βενετία 1792), που μαρτυρεί καλή γνώση της αριστοτελικής φιλοσοφίας και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στις σχολές της Τουρκοκρατίας. Της εισαγωγής αυτής σώζεται και μία επίτομη *Τεχνολογία κατ' ερωταπόκρισιν*, χφ. ΕΒΕ 1154, έτους 1767, έργο ίσως του Δωροθέου Μυτιλήνης ή *Λογική κατὰ πεύσιν και απόκρισιν*, χφ. Ιστορ. Εθνολ. Εταιρείας 171, 19ου αι.

Οι καλές θεολογικές γνώσεις του Σουγδουρή μαρτυρούνται στη διαμάχη του προς τον Βησσαρίωνα Μακρή και τον μητροπολίτη Ιωαννί-

νων Κλήμη το 1695 για το «εάν η θεία ουσία διαφέρει της θείας ενεργείας πραγματικώς ή τω λόγω οριστικῶ μόνω». Σώζεται σχετικά η *Ομολογία πίστεως του ιερέως Γεωργίου Σουγδουρή* (1699), με την οποία απέκρουσε τις κατηγορίες ότι ακολουθεί τις αιρετικές θέσεις των αντιπάλων του Γρηγορίου* Παλαμά, δηλ. των Βαρλαάμ* και Ακίνδυνου* κατά την ηουχαστική έριδα του 14ου αι. και διδάσκει την «κατ' επίνοιαν διαφοράν της θείας ουσίας και ενεργείας». Υπερασπίστηκε κατόπιν την ερμηνεία του με επιτυχία απέναντι στο Πατριαρχείο, όπου έφτασε η διένεξη των Ιωαννίνων. Έγραψε ακόμη μία *Συμφωνία ή Συστοιχία της Παλαιάς και Νέας Θείας Γραφής*, που δεν διασώθηκε, και μετέφρασε από τα ιταλικά το εγχειρίδιο εκκλησιαστικής ομιλητικής του Φρ. Πανιγκαρόλα *Rhetorica ecclesiastica* με τον τίτλο *Περί του πώς δει ομιλίαν συγγράφειν*, που σώζεται σε πολλά χειρόγραφα. Ο Σουγδουρής μόρφωσε στα Ιωάννινα πολλούς καλούς μαθητές, που δίδαξαν έπειτα σε όλες σχεδόν τις σχολές του Ελληνισμού. Ιδιαίτερα εκτιμήθηκε ότι στη διδασκαλία του χρησιμοποίησε την απλουστευμένη γλώσσα και ήταν από τους πρώτους, που εισήγαγαν τη διδασκαλία της γεωμετρίας και της φυσικής και δίδαξαν συστηματικά αριστοτελική λογική.

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

Ανθρακίτης, Μεθόδιος (Ιωάννινα, περ. 1660 – περ. 1749). Θεολόγος, φιλόσοφος και μαθηματικός. Σπούδασε στα Ιωάννινα, όπου υπήρξε μαθητής του Γεωργίου Σουγδουρή* και στη συνέχεια στην Ιταλία. Αργότερα δίδαξε φιλοσοφία και μαθηματικά στην Καστοριά, στη Σιάτιστα και στα Ιωάννινα. Η προσφορά του στην ελληνική παιδεία της Τουρκοκρατίας είναι ότι εισήγαγε τις μαθηματικές επιστήμες στο πρόγραμμα των σχολείων και ότι προσανατόλισε τη φιλοσοφική διδασκαλία του στα νεότερα ευρωπαϊκά συστήματα. Για την απόκλιση του αυτή από την παραδοσιακή φιλοσοφία ο Ανθρακίτης κατηγορήθηκε ως οπαδός του Ισπανού αιρετικού θεολόγου Μιγκέλ ντε Μολίνος*, και η Σύνοδος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως του απαγόρευσε να διδάσκει (1723). Η απαγόρευση όμως ανακλήθηκε σύντομα (1725) με τον όρο να διδάσκει «την περιπατητικήν φιλοσοφίαν κατά το σύστημα του Κορυδαλλέως». Ο Ανθρακίτης οπωσδήποτε συνέβαλε στο νέο προσανατολισμό της ελληνικής φιλοσοφίας και παιδείας κατά το 18ο αι., και τα έργα του έχουν και σήμερα μεγάλο ενδιαφέρον, ειδικότερα για τους νέους φιλοσοφικούς όρους που χρησιμοποιεί σε ελληνική μορφή. Το κύριο έργο του «*Οδός Μαθηματικής*», που περιλαμβάνει και γεωμετρία, τριγωνομετρία, σφαιρική, γεωδαισία, εικονομετρία, αστρονομία κ.ά., το επεξεργάστηκε και το δημοσίευσε το 1749 ο μαθητής του Μπαλάνος Βασιλόπουλος*. Από τα άλλα έργα του Ανθρακίτη η «*Λογική ελάττων*» εκδόθηκε μόλις το 1953, ενώ η «*Εισαγωγή της Λογικής*» παραμένει ανέκδοτη.

ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ, τόμ. 1 (1983) 275.

Ζερζούλης, Νικόλαος (Μέτσοβο, περ. 1706 - Ιάσιο, 1772 ή 73)

Σπουδαῖος νεωτερικός φιλόσοφος (ἀναφέρεται καὶ ὡς Ζερτζούλης ἢ Ζορτούλλιος ἢ Τζαρτζούλης ἢ Τζερτζέλης). Μαθήτευσε ἀρχικὰ στὸ Μέτσοβο, ἀργότερα στὰ Ἰωάννινα (κοντὰ στὸν Μπαλάνο Βασιλόπουλο) καὶ ὕστερα ἀπὸ μία περίοδο διδασκαλίας στὴν Τρίκη (1736-48) καὶ στὰ Ἰωάννινα (Σχολὴ Γκιούμμα 1748-50) σπούδασε φιλοσοφία, μαθηματικά καὶ ἰατρικὴ στὴν Ἰταλία (1751-55). Ἀργότερα δίδαξε στὸ Μέτσοβο καὶ ὡς ὑποδιδάσκαλος στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ 1759 κλήθηκε νὰ διαδεχθεῖ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη στὴν σχολαρχία τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας, στὰ 1761-66 σχολάρχησε πάλι στὸ Μέτσοβο, στὸν Τύρναβο καὶ στὴν Τρίκη, καὶ κατέληξε στὸ Ἰάσιο, ὅπου ἐδίδαξε στὴν ἐκεῖ Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία καὶ ἐδρασε συγγραφικὰ ὡς τὸν θάνατό του.

Τὸ συγγραφικὸ καὶ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Ζερζούλη εἶναι ὄλο σχεδὸν ἀνέκδοτο. Σῶζονται δύο χαρακτηριστικὰ κείμενα, ποὺ ἔχουν θέμα τους προβλήματα φυσικῆς φιλοσοφίας (στὰ πλαίσια τῆς διαμάχης του μὲ τὸν γνωστὸ «περιπατητικὸ» φιλόσοφο Δωρόθεο Λέσβιο), καθὼς καὶ ἡ μετάφραση (ἀπὸ τὰ λατινικά) τῆς *Ἀριθμητικῆς, Γεωμετρίας καὶ Τριγωνομετρίας* τοῦ Κρίστιαν Βόλφφ. Δὲν σῶζονται δυστυχῶς οἱ μεταφράσεις τῶν *Στοιχείων* τοῦ Νευτώνος (ἡ πρώτη μετάφραση σὲ ἄλλη γλῶσσα τοῦ ἔργου-σταθμοῦ στὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης) καὶ τῆς *Πειραματικῆς Φυσικῆς* τοῦ φημισμένου Ὁλλανδοῦ Πέτερ βαν Μούσσημπρουκ*.

Γιὰ τὴν ἀξία τοῦ Ζερζούλη καὶ τὴν θέση του στὴν φιλοσοφικὴ παιδεία τῆς ἐποχῆς τὴν καλύτερη μαρτυρία ἀποτελεῖ ἡ κρίση τοῦ Ἰωσήπου Μοισιοδάκα : «Ἕνας Εὐγένιος Βούλγαρης, ἕνας Νικηφόρος Θεοτόκης, ἕνας Νικόλαος Ζορτούλλιος εἶναι οἱ πρῶτοι λογάδες, ὄξιοι καὶ οἱ τρεῖς νὰ συγγράφουν καὶ νὰ παραδίδουν μὲ ἀκρίβειαν πᾶσαν ἐπιστήμην. Ὅλη ἡ Ἑλλάς πρέπει νὰ τοὺς σέβεται, διότι αὐτοὶ σπουδάζουν ν' ἀνακαλέσουν τὰς Μούσας εἰς τὸν πάτριον Ἑλικῶνα τῶν».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Λ.Γ. Μπενάκης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στον ἑλληνικὸ χῶρο. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7 (1977) 416-54 - Τοῦ ἴδιου «Ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Νικολάου Ζερζούλη . . . γιὰ θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης», *Δευκαλίων*, τεύχ. 21 (1978) 86-95.

ΝΕΟΤΕΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ : Λ.Γ. Μπενάκης, «Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστὴς τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Christian Wolff», *Ὁ Ερανιστής* 20 (1995) 47-57 - Τοῦ ἴδιου «Ἡ διδασκαλία τῆς Φυσικῆς τοῦ Νευτώνος κατὰ Musschenbroek ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ζερζούλη στὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία. Ἀνέκδοτο χειρόγραφο τοῦ 1760», στὸν τόμο *Ἡ Νευτώνεια Φυσικὴ καὶ ἡ διάδοσή της στὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ χῶρο. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου* (Ἀθήνα 1993), Ἀθήνα 1996, 157-169 [* Ἀφορὰ πρόσφατη ἀνεύρεση στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἰαίου τῶν μαθημάτων τοῦ Ζερζούλη μὲ βάση τὴν Νευτώνεια Φυσικὴ].

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ, τόμ. 4 (1985) 11.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Αλέξανδρος Αφροδισιεύς 16, 18, 21,
 28, 53, 74, 75, 141-143, 224, 225
 Αλκίνοος (= Αλβίνος) 137, 160
 Αμμώνιος 53
 Ανδρόνικος ὁ Ρόδιος 28, 53, 54
 Ἀρατος 206, 212
 Ἀριστοτέλης 10-14, 16-20, 21-24, 25-
 32, 33-72, 73-78, 79-88, 97, 98, 101-
 103, 108, 115-128, 129-153, 155-166,
 190, 200, 206, 212, 221-225, 228-231
 Ἀρχιμήδης 10
 Ἀφθόνιος 40
 Babrius 200
 Γαληνός 10
 Γεμίνιος 206, 207, 212
 Δαβίδ, Σχολιαστής Ἀριστοτέλους
 24
 Δημόκριτος 10, 35, 48, 50, 52, 53, 57,
 58, 59, 62, 63, 66, 70, 71, 89, 104,
 107, 108, 111, 123
 Διονύσιος ὁ Περιγητής 219
 Ἐπίκουρος 58, 66, 111
 Εὐδήμος 123
 Εὐκλείδης 175, 206, 209, 211, 212
 Ζήνων ὁ Ἐλεάτης 82, 112
 Ἡλιόδωρος 56
 Ἡρόδοτος 42
 Θεόφραστος 46, 58, 80, 123
 Θέων ὁ Ἐμμεναῖος 133, 208
 Θεουκίδης 41, 42, 43
 Ἰάμβλιχος 123
 Ἰωάννης Φιλόπονος 53, 119, 141
 Καλλίμαχος 120
 Κλεομήδης 132
 Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς 58, 59, 108

Κράντωρ 209
 Λεύκιππος 111
 Λόγγος 200, 201
 Λουκιανός 56
 Lucretius (Λουκρέτιος ἢ Λουκρήτιος
 Κάρος) 58, 59, 111
 Macrobius (Μακρόβιος) 10
 Νικόλαος Δαμασκηνός 200
 Νικόμαχος Γερασηνός 98, 131, 135,
 160
 Ξενοφών 41, 43
 Πλάτων 10, 12, 18, 26, 30, 47, 58, 59,
 74, 98, 99, 123, 137, 160, 184, 205,
 206, 208, 209, 211, 213, 220, 226
 Πλούταρχος 184, 200, 201, 203-220
 Πορφύριος 21, 23, 24, 120, 161
 Πρόκλος 98, 131-133, 165, 206, 208,
 212
 Πτολεμαῖος 120
 Πυθαγόρας, Πυθαγόρειοι 36, 70,
 123, 136, 160
 Σιμπλίκιος 53, 123, 141, 206, 225
 Σοφοκλής 186, 202
 Χαλκίδιος 208
 Ψευδο-Αλέξανδρος Αφροδισιεύς 17
 Ψευδο-Πλούταρχος 206

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ἀρέθας Καισαρείας 29
 Βαρλαάμ 158, 231
 Γεώργιος Παχυμέρης 27
 Γεώργιος Σχολάριος 22, 27
 Γρηγόριος Ακίνδυνος 158, 231
 Γρηγόριος Παλαμάς 158, 231

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης 219
Ευστράτιος Νικαίας 27, 54
Ζαχαρίας Χαλικηδόνης 26
Θεόδωρος Μετοχίτης 10, 27
Ιωάννης Δαμασκηνός 26, 59
Ιωάννης Ιταλός 27
Λέων Μαγεντινός 10, 27, 54
Μιχαήλ Ἐφέσιος 17, 27
Μιχαήλ Ψελλός 26, 27, 40, 54, 132-
136, 141, 160, 208
Νικηφόρος Βλεμμύδης 75, 135, 136
Σοφονίας μοναχός 27
Συμεών Σήθ 135, 160
Φώτιος 222

Λατινοί συγγραφείς

Albertus Magnus 141
Pomponius Laetus (1428-97 =
Πομπόνιος Μέλα ;) 219
Thomas Aquinas (Θωμάς ὁ Λατίνος)
81, 141, 143, 222, 224-226, 229

Ἀραβες συγγραφείς

Ἀβερρόης 141, 143, 161, 224
Ἀβικέννας 161
Al-Farabi 165
Al-Tawhidi 165

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ (17^{ος}-19^{ος}) συγγραφείς, διδάσκαλοι, ἀντιγραφείς, κτήτορες, λόγιοι κληρικοί, ἀξιωματοῦχοι

Ἀδამ Φρειδερίκος, Μέγας Ἀρμοστής
Ἰονίων Νήσων 118
Ἀθανάσιος ἱεροδιάκονος (ἀ., κτ.) 147
Ἀθανάσιος, μητροπολίτης Κερκύρας
217
Ἀθανάσιος Ρήτωρ ὁ Βυζάντιος 226
Ἀλέξανδρος παππᾶ Αναστασίου (δ.)
118
Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης βλ. Τυρνα-
βίτης Ἀλέξανδρος
Ἀλιπράντης Θεόκλητος (Θεμιστο-
κλῆς), ἱερομόναχος 193
Ἀναγνώστου Νικόλαος ἐξ Ἰθάκης
(κτ.) 145, 146
Ἀνανίας Ἀντιπάριος 36, 37, 43, 44,
79-88, 90
Ἀνανίας, μητροπολίτης Τραπεζούν-
τος 126
Ἀνδριανός, πατριάρχης Μόσχας 229

Ἀνθρακίτης Μεθόδιος 34, 37, 47, 76,
77, 231, 232
Ἀντωνίου Ἰωάννης τοῦ Ἰουλιανοῦ
(ἐκδότης) 136
Ἀρσένιος, μητροπολίτης Κερκύρας
137
Ἀρσένιος Μονεμβασίας 135
Ἀσάνης Ἰωάννης, Κεφαλλῆν, ἱατρός
188, 192
Ἀσιώπιος Κωνσταντίνος 188, 214
Βάμβας Νεόφυτος (καθ. Ἰονίου Ἀκα-
δημίας) 192, 193, 198, 201, 214
Βαρδαλάχος Κωνσταντίνος 185, 192,
199
Βαρθολομαῖος, μητροπολίτης Ναυ-
πάκτου 228
Βάρκοσης Νικόλαος 39
Βασιλείου Αναστάσιος (ἀδελφός
Μπαλάνου Βασιλόπουλου) 138
Βελαράς Νικόλαος 44
Βενιαμίν Λέσβιος 43, 68, 109, 111,
167-181
Βεντότης Γ. 43
Βλαντῆς Σπυριδῶν 218

- Βλάχος Γεράσιμος** 21, 31, 32, 73, 129-153, 156, 158, 159, 227, 228, 231
 Βούλαρις Ευγένιος 39-44, 47, 68, 76, 89, 92, 93, 95, 96, 103, 109, 233
 Βούλαρις Ιωάννης, 218
 Βούλαρις Νικόλαος Κερκυραίος 130, 217
 Βούλαρις Νικόλαος Τιμολέων 215
 Βούλαρις Σπυρίδων (κτ.) 145
 Βουλισμάς Δωρόθεος 136
 Βράιλας Αρμένης Πέτρος (καθ. Ι. Α.) 184, 193, 201, 215, 218-220
 Βρετός Μάρκος ὁ Κυδωνίος 142
 Γαβριήλ, ἐπίσκοπος Ζακύνθου 188
 Γερμανός Λοκρός 223
 Γεώργιος Λαρισσαῖος (δ.) 17, 18
 Γιαννούλης Ευγένιος 223
 Γκίλφορντ, κόμης, Ἀρχων τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας (Guilford Frederic North) 187, 188, 190, 191, 195, 198, 213
 Γλυκῆς Νικόλαος (ἐκδότης) 231
 Γόρδιος Αναστάσιος 47, 76
 Γρασσέτης Γ. (καθ. Ι. Α.) 214
 Γρηγόριος Γκίκας βοεβόδας 118
 Γρηγόριος ἱερομόναχος Κεφαλληνίτης (κ.) 126
 Δαμιᾶδος Βικέντιος 21, 31, 47, 67, 103
 Δαπόντες Καισάριος 43
 Δαράκιος Σαφρόνιος Κερκυραίος 131
 Δάρβαρις Δημήτριος 39
 Διονύσιος Δ' Μουσελίμης, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 228
 Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 221, 228
 Δωρόθεος Λέσβιος 12, 30-32, 34-72, 75, 76, 78, 79-88, 89, 90, 102, 104, 106, 107, 129, 155, 231, 233
 Ευγένιος Αἰτωλός 140
 Ευγένιος ἱερομόναχος Σουμελιώτης (κτ.) 118
 Ευστάθιος, «λογιώτατος ἀδελφός» 50, 51
 Ζαμπέλης Ναπολέων 215
 Ζερβός Σπυρίδων, ἱερομόναχος 204
 Ζερζούλης Νικόλαος (καὶ Ζερ-
 ζούλης, Ζορζούλης, Ζορτού-
 λιος, Ζουρζούλης, Κύρκος Νικό-
 λαος, Ντερντζέλ, Ντερτζέλ,
 Τζαρτζούλης, Τζετζέλης, Cercel
 Nicolae, Giarguli Nicolaus) 12,
 30, 32, 34-72, 75-78, 79-86, 89-99,
 101-113, 129, 155, 233
 Ηλιάδης Μανασσῆς 44, 77, 92
 Θεοδόσιος Δημήτριος (ἐκδότης) 218
 Θεοτόκης Νικηφόρος 38, 40, 43, 44,
 47, 68, 76, 89, 92, 96, 107, 109, 111,
 233
 Θεοφάνης ἡγούμενος μονῆς Ἀγ.
 Νικολάου ἐν χωρίῳ Σκαμνέλι
 133
 Θεόφιλος Ζακύνθιος, ἱερομάρτυς 221
 Θεριανός Γ. 215
 Θωδωράκης ἰατρός 44
 Ἰάκωβος, μητροπολίτης Μυτιλήνης
 217
 Ἰαννακός διδάσκαλος 47, 76
 Ἰερόθεος διδάσκ. Καστοριάς 47, 76
 Ἰουλιανός Ἀνδρέας (ἐκδότης) 217
Ἰωάννης ἱερεὺς καὶ Οἰκονόμος
Τραπεζούντος 115-128, 130
 Ἰωαννίδης Γεώργιος (καθ. Ι. Α.) 192,
 201
 Ἰωαννίδης Παναγιώτης 192, 201
 Καβαλιώτης, Νάστος Θεόδωρος, ν
 Μοσχολοίτης (κτ.) 144, 147
 Κάλβος Ἀνδρέας (καθ. Ι. Α.) 193
 Καλλιᾶκης Νικόλαος
 Καλλίνικος Γ', πατριάρχης Κων/πό-
 λεως (κτ.) 166
 Καλλιᾶκης Νικόλαος
 Καλλίνικος Γ', πατριάρχης Κων/πό-
 λεως (κτ.) 166
 Καλλίνικος, μητροπολίτης Πρεσπῶν
 (κτ.) 131, 157
 Καλλιόπιος Κουρκουμέλιος (ἀ.) 140,
 145, 146
 Κανακάρης 198
 Κανδήλογλου Ηλίας (δ.) 127
 Καποδίστριας Αὐγουστίνος 198
 Καποδίστριας Βιάρος 198
 Καραντινός (Καρανδηνός) Ἰωάννης
 (καθ. Ι. Α.) 188, 201, 213, 214

- Καρυοφύλλης Ιωάννης 19, 31, 73, 156, 158, 223, 227
- Καταρτζής Δημήτριος 34, 37, 40, 42-44, 47, 76, 77, 82
- Κατήφορος Αντώνιος 47, 76, 103
- Κατσαίτης Νικόλαος 49, 77
- Κεραμείς Νικόλαος 31, 73, 156, 159
- Κλαροντζάνος Νικόλαος (= Νικηφόρος πατριάρχης Αλεξανδρείας) (κτ.) 144
- Κλήμης, μητροπολίτης Ιωαννίνων 231
- Κλωνάρης Χριστόδουλος 197
- Κομνηνός Ιωάννης (= Τερόθεος, μητροπολίτης Δρύστας) 222
- Κονταρής Γρηγόριος (Γεώργιος ?) 31
- Κοντονής Ιωάννης 31
- Κοραής Αδαμάντιος 43, 184, 194, 196, 197
- Κορέσιος Γεώργιος 9-14, 31, 32, 73, 156, 221, 222
- Κοριαλένιος Δ. 192
- Κορομηλάς Ανδρέας (έκδότης) 200
- Κορυδαλέις Θεόφιλος (Θεοδόσιος) 9, 12, 15-24, 30, 31, 36-38, 40, 42, 46, 47, 49, 53, 54, 73-75, 115-128, 129, 132-134, 138, 140, 141, 145, 146, 148, 152, 156, 159, 161, 166, 221, 223-225, 227, 232
- Κούμας Κωνσταντίνος 39, 41, 42, 49, 68, 90, 96, 104, 109
- Κουντούρης Ιωάννης 213-215
- Κουντουριώτης Λάζαρος 198
- Κούρσουλας Νικόλαος (καί Κούρζουλας, Κούρζουλας, Κούρσουλας, Κούρτζουλας, Κούρτζουλος) 31, 32, 53, 54, 73, 129-153, 156-159, 225, 227
- Κριτίας Νικόλαος 166
- Κριτίας Μάνος 76
- Κριτόπουλος Μητροφάνης 12, 135, 221
- Κυμινήτης Σεβαστός 31, 73, 80, 119, 120, 125, 126, 156
- Κυπριανός αρχιμανδρίτης Κύπριος 118
- Κύριλλος Α' Λούκαρις 223
- Κωνσταντᾶς Γρηγόριος 48
- Κωνσταντῖος ἀπὸ Σιναιῶν 42, 43
- Λάσκαρις Ιανός 135
- Λειχούδης Ιωαννίκιος (Ιωάννης) 31, 228, 229
- Λειχούδης Σαφρόνιος (Σπυρίδιον) 31, 228, 229
- Λέσβιος Βενιαμίν βλ. Βενιαμίν Λέσβιος
- Λογοθέτου, Αργυρή, σύζ. Θωμά Β' τοῦ ἐκ Καστορίας (κτ.) 149
- Μαδερὸς Αντώνιος (κτ.) 230
- Μάης Ιωάννης, Ζακύνθιος 197
- Μοσσότης Ὀκτάβιος (Mossotti Ottavio) (καθ. Ι. Α.) 213-215
- Μακραιὸς Σέργιος 39, 41, 43, 104
- Μακρῆς Βησσαρίων (Βασίλειος) 32, 129-153, 155-166, 227, 231
- Μακρῆς Μιχαήλος (ἀ.) 137, 145, 148, 159
- Μαρκοῦρας Γεώργιος 219
- Μαρκο(υ)ρᾶς Ιωαννίκιος 136, 137, 160
- Μαρκοῦρας Ὀκταβιανὸς Κερκυραῖος 140
- Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος ὁ ἐξ Ἀπορητῶν 43, 73, 133, 148, 156, 158, 227
- Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (1824) 188
- Μαυροκορδάτος Νικόλαος 12, 31, 47, 48, 59, 77
- Μαυροκορδάτος-Μπαλτατζῆς Γ. (κτ.) 141
- Μαυρομμάτης Ἀνδρέας (καθ. Ι. Α.) 184, 201, 203-220
- Μελῆτιος Ἀθηνῶν 41, 43
- Μελῆτιος ὁ Γεωγράφος (Μῆτρου) 31
- Μελῆτιος Πελοποννήσιος (κτ.) 137
- Μελισσηνὸς Γρηγόριος ὁ Κρής (ἀ.) 150
- Μεραδάρης Δημήτριος 49, 77
- Μηνιατῆς Ἡλίας 140
- Μιχαήλ (ἀ. κῶδ. Βουκουρεστίου 67, ἐτ. 1750) 118

- Μοισιόδαξ Γιώσηπος 34, 38, 40-44, 47, 76, 77, 87, 92, 93, 104, 107, 111, 123
- Μοσσοτής Οκτάβιος (Mossotti Ottavio) (καθ. Ι. Α.) 213-215
- Μοσχέτης Γεώργιος, καθηγητής Πίζας 221
- Μοσχόπουλος Αντώνιος 93
- Μουστοξύδης Ανδρέας 219
- Μπαλάνος Βασιλόπουλος, Κοσμάς 37, 38, 89, 138, 232, 233
- Μπραγκοβάνος Κωνσταντίνος, ηγεμών Βλαχίας 228
- Μπρινοβεάνου Κωνσταντίνος, άνεψιός του άνωτέρω 228
- Νέγρης 198
- Νεκτάριος Τερσολύμων 223
- Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης 44
- Νεόφυτος Κύπριος (ά.) 144
- Νικόδημος Α' Μεταξάς, επίσκοπος Ζακύνθου 225
- Νικολόπουλος Ανάστασιος 76
- Νομικός Ευστάθιος 49, 77
- Νοταράς Χρυσάνθος 76, 228, 229
- Όθων - Αμαλία, Βασιλείς της Ελλάδος 219
- Οικονόμος Κωνσταντίνος, πρεσβύτερος 217
- Οικονόμος Σοφοκλής 42, 146, 149
- Οριόλης Φ. (καθ. Ι. Α.) 215
- Ουράνδος Ιωάννης 198
- Παΐσιος ιερομόναχος (κτ.) 138
- Παρασκευάς Δαμιανός 93
- Παχώμιος (δ.) 47, 76
- Πέζαρος Ιωάννης (κτ.) 147
- Πετριτής Πάνος (κτ.) 133
- Πίκκολος Νικόλαος (καθ. Ι. Α.) 183-202
- Πολίτης Α. (καθ. Ι. Α.) 214
- Πολυκαλάς Ιωάννης 49, 78
- Πορφυρόπουλος Μάρκος 135
- Προκόπιος Πελοποννήσιος 44
- Προκοπίου Δημήτριος 42
- Πυλαρινός Ρόκος 199
- ΄Ραρτούρος Αλέξιος, πρωτοπαπάς Κερκύρας 137
- ΄Ραρτούρος Πρίαμος, Κερκυραίος 137
- Ρούσης Γεώργιος, διδάσκαλος Σιατίστης 47, 67
- Ρωμαίος Θ. 218
- Σεβήρος Γαβριήλ 12, 221
- Σκαρλάτος Αλέξανδρος 134
- Σκιαδάς Αθανάσιος, Κεφαλλην (δ.) 229
- Σκορδαλός βλ. Κορυδαλείς Θεόφιλος
- Σκριβας Γυνάτιος, αρχιεπίσκοπος Χαλδαιάς 126
- Σκριβας Λάζαρος (δ.) 126
- Σολωμός Διονύσιος 215
- Σουγδουής Γεώργιος 73, 156, 158, 227, 231, 232
- Σούτσος Αλέξανδρος 200
- Σπαθής Στυλιανός, ιατρός 188
- Σταμούλης Σωτήριος βλ. Σωφρόνιος πρώην Έλευθερουπόλεως
- Στρατηγός Νικόλαος 49, 77
- Στρατούλης Κ., Λευκάδιος 201
- Στύγης Νικόλαος 37
- Συρίγος Μελέτιος 31, 73, 156, 223
- Σωφρόνιος πρώην Έλευθερουπόλεως 130, 157
- Τερζάκης Α. (1855) 218
- Τζιγαράς Στέφανος, υιός Κωνσταντά (ά.) 144, 148
- Τιμόθεος Σοπραμασάρος, επίσκοπος Ζακύνθου 225
- Τριανταφύλλου Σπυριδών (δ.) 130, 158, 227
- Τυπάλδος Κ. 214
- Τυπάλδος - Τακωβάτος Γ. 214, 215, 219
- Τυρναβίτης Αλέξανδρος 17, 37, 38, 44, 45, 50, 119, 127
- Φαρμακίδης Θεόκλητος 188
- Φιλιππίδης Δανιήλ 77
- Φιλόθεος ιερομόναχος Περιστερώτης (κτ.) 118
- Φωτιάδης Δημήτριος βλ. Καταρτζής Δημήτριος
- Χιώτης Παναγιώτης 219
- Χρηστοβασίλης Χρήστος 144
- Χριστόπουλος Αθανάσιος 200
- Χρυσάνθος Ηπειρώτης ή Ζιτοαίος (δ.) 149
- Χρυσάνθος, μητροπολίτης Τραπεζούντος 80, 125

Ξένοι συγγραφείς, Λόγιοι,
ἀξιωματοῦχοι 17^{ου}-19^{ου} αἰ.

- Αριότος ὁ Ἄγγλος βλ. Harriot
Arnaud Antoine 188
Bacon Francis (Βάκων) 48, 77, 111
Βασνάγε Έρρικος (* 1656) 113
Baumeister Fr. 39, 70, 90, 104
Bayle Pierre (Βαίλιος, Βαύλος) 112
Bentham Jeremy 194
Boerhaave Hermann (Βοχεράβιος, Βο-
χερόβιος) 38, 111, 112
Βόλφιος βλ. Wolff
Borrelli Giannalfonso (Βορέλλιος Ἀλ-
φόνσος) 112
Βουρνούλιος Ἰωάννης 113
Boyle Robert (Βοϋλέος) 112
Brown Thomas, 191, 201
Buonomico 10
Byron (Βύρων) 43, 70
Γαλιλαῖος βλ. Galilei
Campanella Tomaso 226
Γιαμάχης 112
Γραβεζάνδος βλ. Gravesande
Γραδενίγος Αλοίσιος-Αμβρόσιος 146
Clarke Samuel (Κλάρκιος Σαμουήλ)
103, 112
Coppernicus Nicolaus (Κοπέρνικος) 36
Cremonini Cesare (Κρεμωνίνος
Καίσαρ Παταβιεύς) 9, 10, 17, 19,
31, 142
Δανγκούρτιος 95
Dauberton (Ντωμπαντόν) 45
Δελανίς 113
Δελαροκ 113
Delle Colombe Lodovico 9
Descartes (Καρτέσιος) 96, 103, 112,
183-185, 187-192, 194, 195
Dessaguliers (Δεξαγουλιέριος) 112
Δισαλό 113
Duchatelet, Marquise (Διχαστελλέτο,
μαρκέζα) 112
Εἰρτσικέριος βλ. Hartsoeker
Emerson J., περιηγητής Ἰονίων
νήσων 191
Everett Eduard, Ἀμερικανός
φιλόλογος 197
Fauriel Charles (Φοριέλ, Φοριέλ
Κάρολος) 202
Ficino Marcilio (Φικίνος) 206
Foliani Mutinenses 38
Galileo Galilei (Γαλιλαῖος) 9-14, 32,
82, 112, 221, 222
Gassendi Petrus 103, 111, 112
Gravesande (Γραβεζάνδος) 111
Gregorius David 40
Harriot Thomas (Αριότος ὁ Ἄγγλος) 95
Hartsoeker Nicolas (Εἰρτσικέριος) 112
Hobbes Thomas (Χόμπς) 48, 77
Καλβίνος 229
Καρτέσιος βλ. Descartes
Keill John (Κεῖλλιος, Κεῖλλος
Ἰωάννης) 111, 112
Kennedy Charles, Ἀμερικανός φιλέλ-
λην 199
Κιάππε Ἰωσήφ, Ἰταλός φιλέλλην 198
Κλάρκιος Σαμουήλ βλ. Clarke S.
Κοπέρνικος βλ. Coppernicus
Κουζέρτα Φελίτσε, Ἰταλός φιλέλλην 198
Κρεμωνίνος βλ. Cremonini
Κρόλανδος 113
Lamy Guillaume (Λαμύ) 95
La Rochefoucauld (Λα Ροσφουκώ)
48, 77
Lazar Gheorghe (μεταφραστής τοῦ
Wolff) 94
Leibniz (Λεῖβνίτιος) 96, 112
Λέων ὁ Γλυκύς 218
Litseti, Lizzetti Fortunio (Λιτσίτι
Φορτούνιο) 11
Λιχτσχεϊδίδιος Φερδινάνδος Ἐλφρίκος
113
Locke John (Λώκιος Ἰωάννης) 112, 173
Λουδοβίκος ἸΔ' Γαλλίας 222
Λούθηρος 229
Μαζαρέν Ζύλ, καρδινάλιος 226
Malebranche Nicole (Μαλεμ-
βράγγχιος) 112
Manfredi Eustachius 40
Μαρίνος ὁ Μερσένιος 113

Maupertuis, Pierre de (Μαουπέρτουλος) 112
 Mazzoni 10
 Montbeillard, Gueneau de (Μουμπε-
 Λιάο, Γκενώ ντέ) 45
 More Henry (Μώρος Ένρίκος) 112
 Μουσχεμβροέκ(ιος) βλ. Musschen-
 broek
 Muratori Lodovico Antonio 40, 92
Musschenbroek, P. van (Μουσχενβοέμ
 Πέτρος, Μουσκεμβροέκιος, Μου-
 χεμβροέκ, Μουσχεμβροέκιος) 39,
 70, 90-92, 101-113, 233
 Napier, C.J. Γάλλος άξιοματικός στα
 Έπτάνησα 188
Newton Isaak (Νεουτόνος, Νεουτών,
 Νευτόνος, Νεύτων, Νευτώνιος)
 12, 38, 41, 45, 48, 58, 59, 62, 70, 71
 77, 90-92, 101-113, 173, 233
 Nicolas Auguste, J.J. (Νικολάου
 Αύγουστος) 218, 220
 Nicole P. 188
 Nieywentyt Bernhard (Νιεβεντίτιος)
 112
 Ντωμπαντόν βλ. Dauberton
 Ουάλιστος βλ. Wallis
 Ουϊγέλιος Έρχάρδος 85
 Ουϊστων 95
 Ουόλφ(ιος) βλ. Wolff
 Πανγκαρόλα Φρ. 231
 Πεμβερτόνος 111
 Πέτρος Αλεξιοβήτζος βλ. Πέτρος
 Μέγας
 Πέτρος Μέγας, τσάρος Ρωσίας 228,
 229
 Picinelli F. 38
 Poleni Giovanni (Πολένιος Ιωάννης,
 μαρκέζος Παταβίου) 113
 Ραφλών 113
 Reid Thomas 191
 Renieri Vincenzo 14
 Riccioli Giovanni Battista (Ρικκίολος)
 113
 Rohault J. (Ρωόλτιος, Ροχόλτιος) 113
 Ross Patrick, Άγγλος στρατηγός
 στην Κέρκυρα 188

Saint Pierre, Bernanden de (Σαμπιέ-
 ρος) 199, 202
 Σεγκιέ Πιέρ, Γάλλος καγκελάριος 226
 Σουεδενβόργιος βλ. Swedenborg
 Stewart Dugald 189, 191
 Swedenborg Emmanuel (Σουεδεν-
 βόργιος Έμμανουήλ) 95
 Tacquet Andreas (Τακουέτος) 95
 Torricelli E. (Τορρικέλλιος) 112
 Trincavellius Vettore (έκδότης Βενε-
 τίας) 119
 Φικίνος βλ. Ficino
 Φραγκίσκος τών Μεδίκων 221
 Φαριέλ βλ. Fauriel
 Χόμπς βλ. Hobbes
 Wallis John (Ουάλιστος) 95
 Winnock G., στρατ. ιερείς στην Κέρ-
 κυρα 188
Wolff Christian (Βόλφιος, Ουόλφ,
 Ουόλφιος) 39, 70, 89-99, 104,
 106, 112, 233

Νεώτεροι και σύγχρονοι συγγραφείς και έρευνήτες

Αγγέλου Αλκης 30, 40, 42, 44, 47, 48,
 77, 93, 173, 175
 Αθανασίου Θ. 119
 Αινιάν Γ. 37, 42, 43
 Αλιπράντης Παναγής 193
 Αναστασιάδης Μιχαήλ 68, 173
 Ανδριώτης Αντώνιος 179
 Αποστολάκης Ι. 169
 Αποστολόπουλος, Δ.Γ. 148
 Αποστολοπούλου Γεωργία 95
 Αραβαντινός Π. 131
 Αργυροπούλου Ρωξάνη 137, 144, 177,
 179, 201
 Αριστείδης, Γ.Α. 169
 Ασδραχάς Σπύρος 214, 219
 Βακαλόπουλος Απόστολος 171, 194
 Βαλέτας Γεώργιος 42, 43, 169, 171,
 175, 177, 179
 Βέης (Bees) N. 35, 115, 119

- Βρανούσης Λεάνδρος 129, 144, 147
 Βροκίνης Α. 218
 Βώρος, Φ.Κ. (μεταφραστής) 34, 175, 202, 213
 Γεδεών Μανσήλ 36, 41-43, 47
 Γεωργιάδης Ευστάθιος 169
 Γκίνης Δημήτριος 217, 218
 Γλυκοφρύδη-Λεοντοίνη Α. 201
 Γρατσιάτος Π. 58, 208, 210
 Γριτσόπουλος Τ. 42, 43
 Δημαράς, Κ.Θ. 31, 42, 44, 48, 77, 82, 131, 175
 Δημητρακόπουλος Α. 133
 Διαμαντής, Κ.Α. 213
 Δόσιος Ν. 149
 Δραγώνα-Μονάχου Μυστώ 179
 Δυοβουνιώτης Κ. 131
 Ευαγγελίδης Τρύφων 119
 Ζαβίρας Γ. 39, 41, 43, 93, 104, 166
 Ζούμπος, Α.Ν. 201
 Ηλιού Φίλιππος 168, 179
 Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν. 34, 171, 175
 Ιατρίδου Μ. (μεταφρ.) 14
 Καβαρνός Κ. (Cavarnos C.) 173
 Καλπουρτζή Εύα (μεταφρ.) 25
 Κανδυλάπτης Γ. 125-127
 Καραθανάσης, Α.Ε. 229
 Καρανάσιος Χαρίτων 91, 105
 Καρανικόλας Α. 23, 175
 Καράς Γιάννης 35, 36, 39, 93, 137, 144, 146, 179
 Κιτρομηλίδης Πασχάλης 168
 Κόμης Σ. 131
 Κονδύλης Παναγιώτης 179
 Κουρνούτος Γεώργιος 168
 Κούρτοβικ Δ. (μεταφρ.) 14
 Κυπριανίδης Τ. (μεταφρ.) 12
 Κυριακίδης Ε. 115, 125
 Κωτσάκης Δ. 173
 Λαδάς Γ. 119
 Λάμπρος Σπυριδών 35, 80
 Μανούσακας Μ. 146
 Μελίρυντος Κ. 41
 Μεταλληνός Γεώργιος 214, 215
 Μέζας Β. 217, 218
 Μουτζούρης Ι. 173, 179
 Μουτσόπουλος Ευάγγελος 179, 202
 Μπαγιόνας Αύγουστος 168
 Μπενάκης, Α.Γ. 12, 25, 27, 29, 34, 38, 89, 90, 129, 130, 138, 143, 138, 143, 183, 202, 208, 214, 233
 Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική 131, 148, 152
 Νικοκάβουρα Αγάθη 215
 Νούτσος Π. 93, 179
 Παλατιολόγου, Π.-Μ. (μεταφρ.) 27
 Πανταζάκος Π. 10
 Παντελάκης Ε. 118
 Παπαγεωργίου Μαρία (μεταφρ.) 39, 177
 Παπαγούνος Γεώργιος 168
 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Αθ. 36, 115, 117, 120, 125, 127, 130, 132, 133, 150, 157, 159
 Παπαϊωάννου, Α.Γ. 219
 Παπανούτσος, Ε.Π. 171, 175, 201, 224
 Παπουλίδης Κ., 229
 Πλουμίδης Γ. 38
 Πολίτης Αλέξης 202
 Πολίτης Λίνος 118, 129, 139-141, 147, 159
 Ροδοκανάκης Δ. 13, 222
 Σαβράμης, Ε.Ι. 130, 158, 227
 Σάθας Κωνσταντίνος 41, 146, 217, 218
 Σακκάρης Γ. 169
 Σακελλίων Ιωάννης 36, 146
 Σαλβάνος Γεράσιμος 213, 215
 Σαλβάνου Βάσω 213
 Σαλτέλης, Ν.Ι. 169
 Σκουβαράς Ε. 19
 Σκουτερόπουλος, Ν.Μ. 93
 Σπάθης Δ. 202
 Στεργέλλης Αρ. 49
 Στεφανίδης Μ. 10, 169
 Σωτηράκης Ν. 169
 Ταμπάκη Άννα 166
 Τατάκης, Β.Ν. 25, 148, 152
 Τσίτσας Αθανάσιος 183
 Τσουρκας Κλεόβουλος (Tsourkas Cléobule) 15-20, 21-24, 31, 49, 73, 74, 120, 121, 129, 143, 156, 224

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΛΙΝΟΥ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗ

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Βιβλιοκρισία στην Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών *Φιλοσοφία* 1 (1971) 440-444 : Karl Bornmann, *Parmenides. Untersuchungen zu den Fragmenten*, Hamburg 1971, 263 σελ.
2. Η Ελληνική Φιλοσοφία μετά τον Άριστοτέλη (ως τους Νεώτερους Κυνικούς) : *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Ε' (1974), 280-305.
3. Η Ελληνική Φιλοσοφία των πρώτων χριστιανικών αιώνων : *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΣΤ' (1977), 430-448.
4. Ο «Ανώνομος Ιαμβλίχου» (5ος π.Χ. αι.) για την τυραννίδα : *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Αθήνα 1980, 759-767.
5. Βιβλιοκρισία στον τόμο *Φιλοσοφία* 12 (1982) 435-444 : H.J. Blumenthal - R.A. Markus (Eds), *Neoplatonism and Early Christian Thought. Essays in Honour of A.H. Armstrong*, London 1981 και D.J. O'Meara (Ed.), *Neoplatonism and Christian Thought*, New York 1982.
6. Οι σπουδές Δημοκρίτου σήμερα : *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Δημόκριτο (Ξάνθη 6-9.10.1983)*, τόμ. Α', Ξάνθη 1984, 49-77 (σελ. 67-77 : The Study of Democritus today).
7. Η νεώτερη έρευνα για τον Ανδρόνικο των Ρόδου και την «διάσωση-έκδοση» των έργων του Άριστοτέλους : *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου της Ακαδημίας Αθηνών «Πόλις της Ρόδου : 24 αιώνες» (Ρόδος 1-3.10.1992)*, Αθήνα 1995, 113-124.
8. Aristoteles in der Westeuropäischen Geistesgeschichte. Repräsentative Beispiele seines Einflusses : Wissenschaftliche Fachtagung der Vereinigung der Deutsch-Griechischen Gesellschaften - *Der Einfluß der Griechischen Philosophie auf die Ausformung und die Entwicklung der Philosophie und der Kultur in Europa* (Athen, Akademie Athen 20.11.1993) - υπό δημοσίευση.
9. Aristoteles und Nicolai Hartmann : *Aristotle on Metaphysics*, Edited by T. Pentzopoulou-Valalas and St. Dimopoulos, Thessaloniki, Aristotle University of Thessaloniki, Dept. of Philosophy 1999, 67-71
10. Η Φιλοσοφία στην Αθήνα (Άπό τον Αναξαγόρα ως τον Δαμάσκοιο) : *Αθήνα. Από την Κλασική Εποχή έως Σήμερα*, Αθήνα, Κότινος 2000, σελ. 107-143.

Μεταφράσεις με προσθήκες

1. Άνχστ. Γιαννιρά, 'Η προοπτικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Σκεπτικισμοῦ: *Μνήμη Ἀναστασίου Γιανναρά*, Ἀθήνα 1981, 71-86.
2. K. Allgaier: *Aristoteles, Kategorien*, übersetzt und erläutert von Klaus Oehler, Berlin, Akademie Verlag 1984, 296 p.: «Φιλοσοφία» 13-14 (1983-84) 491-495.

B. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1. 'Η «Σύνοψις εἰς τὴν Ἀριστοτέλους Λογικὴν» καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός: *Ἑλληνικά* 16 (1958) 222-226.
2. Studien zu den Aristoteles-Kommentaren des Michael Psellos (Dissertation Köln 1960), Berlin, W. de Gruyter 1962, 53 S. [= 1. Ein unedierter Kommentar zur *Physik* des Aristoteles von Michael Psellos: *Archiv für Geschichte der Philosophie* 43 (1961) 215-238. 2. Die aristotelische Begriffe Physis, Materie, Form nach Michael Psellos: *δ.π.*, 44 (1962) 33-61]*.
3. Michael Psellos' Kritik an Aristoteles und seine eigene Lehre zur Physis-und Materie-Form-Problematik: *Byzantinische Zeitschrift* 56 (1963) 213-227.**
4. Doxographische Angaben über die Vorsokratiker im uneditierten Kommentar zur *Physik* des Aristoteles von Michael Psellos: *Χάρις Κωνσταντίνῳ Βουρβέρη*, Ἀθήνα 1964, 345-354.
5. 'Η σπουδὴ τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας. Κριτικὴ ἐπισκόπηση 1949-1971: *Φιλοσοφία* 1(1971) 390-433.
6. 'Η γένεσις τῆς λογικῆς ψυχῆς στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὴν χριστιανικὴ σκέψη. Μὲ ἀφορμὴ ἓνα νέο κείμενο τοῦ Ἀρέθου: *Φιλοσοφία* 2 (1972) 327-336.
7. Νικηφόρου Χούμνου, *Περὶ τῆς ὕλης καὶ τῶν ἰδεῶν*. Εἰσαγωγὴ, κριτικὴ ἔκδοσις καὶ νεοελληνικὴ μετάφρασις: *Φιλοσοφία* 3 (1973) 339-381.
8. Πλήθωνος, *Πρὸς ἠρωτημένα ἅπαντα ἀπάντησις* (Γιὰ τὸ ἀριστοτελικὸ ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως καὶ γιὰ τὴ σύνθετη φύσις τοῦ ἀνθρώπου). Πρώτη κριτικὴ ἔκδοσις μὲ νεοελληνικὴ μετάφρασις καὶ εἰσαγωγὴ: *Φιλοσοφία* 4 (1974) 330-376.
9. Zum gegenwärtigen Forschungsstand in der Byzantinischen Philosophie: *Akten des XV. Weltkongresses für Philosophie* (Varna

* V. Cilento, Sul Commentario Aristotelico di Psello: *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 92 (1964) 377-380.

** K. Δ. Γεωργιάδης, Βιβλιοκρισία: *Πλάτων ΙΣΤ'* (1964) 349-351.

17-22.9.1973), Sofia 1975, Bd. 5, 627-629 [Βουλγαρική μετάφραση = *Filosofska Misul*, Sofia 1976, 120-121].

10. Ἡ χριστιανικὴ σκέψη καὶ τὸ Βυζάντιο στὸ ἔργο τοῦ I.N. Θεοδωρακόπουλου: *Δεσμός. Ἀφιέρωμα στὸν I.N. Θεοδωρακόπουλο*, Ἀθήναι 1975, 415-439.

11. Μιχαὴλ Ψελλοῦ, *Περὶ τῶν ἰδεῶν, ἃς ὁ Πλάτων λέγει*. Εἰσαγωγή, κριτικὴ ἔκδοση καὶ νεοελληνικὴ μετάφραση: *Φιλοσοφία* 5-6 (1975-76) 393-423.

12. Aus der Geschichte des christlichen Gottesbegriffes: Die Problematik bei Photios († 893), dem Begründer des ersten byzantinischen Humanismus: D. Papemfuß - J. Söring (Hrsg.), *Transzendenz und Immanenz. Philosophie und Theologie in der veränderten Welt*, Stuttgart, Kohlhammer Verlag 1977, 159-168.

13. Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Βιβλιογραφία 1949-1976: Β. Ν. Τατάκη, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, Ἀθήνα, Ἐπιχειρήματα Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας 1977, 339-368.

14. Τὸ πρόβλημα τῶν γενικῶν ἐνοσιῶν καὶ ὁ Ἐνωσιολογικὸς Ρεζλισμὸς τῶν Βυζαντινῶν: *Φιλοσοφία* 8-9 (1978-79) 311-340.

15. Ἡ Φιλοσοφία στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸ 1078 ἕως τὸ 1453: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμ. Θ' (1980), 348-371, 467-468.

16. Χρόνος καὶ αἰὼν. Ἀντιπαράθεση ἐλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας στὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ: *Φιλοσοφία* 10-11 (1980-81) 398-421 (σελ. 403-415: πρώτη ἔκδοση τριῶν κειμένων τοῦ Ψελλοῦ ἀπὸ τὸν κώδ. Paris. gr. 1182).

17. Ἀγνοήθηκε στὸ Βυζάντιο ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους;: *Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ. Πρακτικὰ Ἀ' Πανελληνίου Συνεδρίου Φιλοσοφίας* (Ἀθήνα, Μάιος 1981), Ἀθήνα, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιχειρήματα 1982, 230-236.

18. The Problem of General Concepts in Neoplatonism and Byzantine Thought: D. J. O' Meara (ed.), *Neoplatonism and Christian Thought* (Intern. Congress «Neoplatonism and Christian Thought» Washington D.C. 12-15.10.1978), Albany, State Univ. of New York Press 1982, 75-86, 248-249.

19. David der Armenier in den Werken der byzantinischen Kommentatoren des Aristoteles: *Scientific Conference dedicated to the 1500th Anniversary of David the Invincible* (Yerevan 13-15.5.1980) Yerevan, Academy of Sciences of Armenian SSR 1983, 558-570 [Ἀρμενικὴ μετάφραση μὲ ρωσικὴ περίληψη = *Istorko-Filologeskii Schyrial*, Erevan 1981/1, 46-55 - Συμπληρωμένη μορφή: Δαβίδ ὁ Ἀρμένιος

καὶ ἡ περὸς τὰ ἐργα τῶν Βυζαντινῶν Σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους: Ἀρετῆς μνήμη. Ἀφιέρωμα εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Βουρβέση, Ἀθήνα, Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἐταιρεία 1983, 279-290].

20. Ὁ Δημόκριτος καὶ οἱ Βυζαντινοὶ φιλόσοφοι: Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Δημόκριτο (Ξάνθη 6-9.10.1983), Ξάνθη 1984, τόμ. Β', 267-276.

21. Βυζαντινὴ Φιλοσοφία: κατάφραση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου («κύττεξούσιον») καὶ ἀναγωγή τῆς ἀναγκαιότητος στὴν βούληση καὶ δόνημη τοῦ Θεοῦ («Θεία Πρόνοια»): Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνoῦς Ἀνθρωπιστικοῦ Συμποσίου Ἀθηνῶν-Πηλίου 1981, Ἀθήνα, Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἐταιρεία 1985, 163-177.

22. Die Stellung des Menschen im Kosmos in der Byzantinischen Philosophie. I. Besonderheit und kosmische Verbundenheit des Menschen; II. Wille und Notwendigkeit: *L'homme et son univers au Moyen Age. Actes du 7e Congrès Intern. de Philosophie Médiévale (Louvain-la-Neuve 30.8.-4.9.1982)*, Louvain-la-Neuve, Editions de l'Institut. Supér. de Philosophie, vol. I, 1986, 56-76.

23. Griechenland 1972-1985. Beiträge zur Erforschung der Byzantinischen Philosophie in Griechenland bzw. durch griechische Wissenschaftler: *Bulletin de la S.I.E.P.M.* 27 (1985) 197-201.

24. Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατία. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα, Διαβάζω, τεύχ. 135/15.1.1986, 52-55 (=σὲ συμπληρωμένη μορφή): Ἀριστοτέλης. Ἀφιέρωμα στὸν J. P. Anton, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας 1994, 368-375, Β' ἔκδοση Ἐπαυξημένη, Ἀθήνα Ἐκδόσεις Τ. Πιτσιλῶς 1996, 553-561.

25. Μετάφραση μὲ βιβλιογραφικὲς προσθήκες τοῦ κεφαλαίου «Φιλοσοφία» τοῦ ἔργου τοῦ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Α', Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος 1987, β' ἔκδ. διορθωμένη 1991, 39-122.

26. Neues zur Proklos-Tradition in Byzanz: *Proclus et son influence. Actes du Colloque de Neuchâtel (Juin 1985)*, Zürich, Editions du Grand Midi 1987, 241-253.

27. Grundbibliographie zum Aristoteles-Studium in Byzanz: *Aristoteles. Werk und Wirkung, Paul Moraux gewidmet*, Bd. 2 (Kommentierung, Überlieferung, Nachleben), Berlin/New York, W. de Gruyter 1987, 352-379.

28. Commentaries and Commentators on the Logical Works of Aristotle in Byzantium: *Gedankenzeichen. Festschrift für Klaus Oehler*, Tübingen, Stauffenburg Verlag 1988, 3-12.

29. Commentaries and Commentators on the Works of Aristotle (except the Logical ones) in Byzantium: *Historia Philosophiae Medii Aevi. Studien zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Festschrift für Kurt Flasch*, Amsterdam/Philadelphia, B.R. Grüner Publ. Co. 1991, Bd. I, 45-54.

30. Τρεῖς βυζαντινοὶ φιλόσοφοι ἀπὸ τὴν Νίκαια: Εὐστράτιος Νικαίας, Νικηφόρος Βλεμμύδης, Θεόδωρος Β' Λάσκαρις: *Νίκαια. Ἱστορία-Θεολογία-Πολιτισμὸς 325-1987*, Νίκαια, Ἱερὰ Μητρόπολις Νικαίας 1988, 128-137.

31. Lemma «Phantasia. II. Byzanz»: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Basel, Schwabe Verlag, Bd 7 (1989) 525-6.

32. Westeuropäischer Geist und griechische Orthodoxie. Philosophisch-theologische Tendenzen im Übergang von Byzanz zum Neugriechentum: *Verantwortung der Kirche für Europa. Interdisziplinäre Gespräche zwischen Orthodoxen und Katholiken* (Ökumenisches Symposion «Die Verantwortung der Kirche für das Europa von morgen», Kolymari/Kreta 20-25.9.1988), Wien 1989, 55-65.

33. Die theoretische und praktische Autonomie der Philosophie als Fachdisziplin in Byzanz: *Knowledge and the Sciences in Medieval Philosophy. Proceedings of the Eighth Intern. Congress of Medieval Philosophy* (S.I.E.P.M., Helsinki 24-29. 8. 1987), Helsinki 1990, Vol. 1, 223-227 (p. 227: Abstract: The Theoretical and Practical Autonomy of Philosophy as a Discipline in Byzantium) [= 'Η θεωρητική και πρακτική αὐτονομία τῆς Φιλοσοφίας ὡς ἐπιστήμης στὸ Βυζάντιο: Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, Ἀθήνα, Παιπζήσης 1991, 237-241].

34. Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen philosophischer Texte bis zum 14. Jahrhundert (Zusammenfassung): *Bulletin de Philosophie Médiévale* 32 (1990) 159-160.

35. J. - M. Hornus (†), La philosophie grecque de 415 à 750 (texte révisé et complété par L. Benakis et L. Couloubaritsis): *Contemporary Philosophy. A New Survey*, ed. by G. Floistad, Vol. 6/2: Philosophy and Science in the Middle Ages, Dordrecht / Boston / London 1990, 605-638.

36. Bibliographie Byzantine. IV. Philosophie (Bibliographie Internationale sur la Philosophie Byzantine 1949-1990): Association Intern. des Études Byzantines / Comité Hellénique, *Bibliographie Byzantine. Publié à l'occasion du XVIIIe Congrès International d'Etudes Byzantines (Moscou 1991)*, Athènes 1991, 319-384.

37. 'Η σπουδή τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίης στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ σήμερον (Résumé: L'étude de la Philosophie Byzantine aujourd'hui. Données et perspectives): Γ' Διεθνὲς Συμπόσιο Βαλκανικῶν Φιλοσοφικῶν Ἑταιρειῶν «Ἡ Φιλοσοφία στὰ Βαλκάνια σήμερον» (Δελφοὶ 5-8.6.1992), Ἀθήνα, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία - Ἐκδόσεις Μ. Κερδαμίτσα 1994, 161-170.

38. Ἡ Φιλοσοφία στὴ Βυζαντινὴ Περίοδο: Μακεδονία. Τόμ. Β' Ἀρχαιολογία-Πολιτισμὸς, Ἀθήνα, Ἑλλην. Ἐθνικὴ Γραμμὴ 1993, 275-283 (312: Βιβλιογραφία). [23×32 ἐκ.].

39. L'héritage patristique et la Philosophie Byzantine: *Les Philosophies morales et politiques au Moyen Age - Moral and Political Philosophies in the Middle Ages. Textes présentés au IXe Congrès International de Philosophie Médiévale* (Ottawa, Canada 17-22. 8. 1992), Vol. I., Ottawa 1995, 67-73.

40. L'état actuel des recherches Dionysiennes: *Premier Congrès International «Denys l'Aréopagite» (Athènes 29.6.-2.7.1993)*, Actes, Athènes (Diotima, Revue de recherche philosophique 23) 1995, 17-24.

41. Βιβλιοκρισίς: Michel Psellus, *Philosophica Minora*, Vol. I, edidit J.M. Duffy [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Stuttgartiae et Lipsiae 1992, σελ. XLIX, 308, πίν. 2-Vol. II, edidit D.J. O' Meara 1989, σελ. XXXIV, 233: Ἑλληνικά 45 (1995) 191-199.

42. Griechische Philosophie im Mittelalter. Stand der Forschung: *The Dano-Hellenic Symposium on Byzantine and Latin Philosophy* (Athens, The Danish Institute at Athens 12-14.11.1993), *Cahiers de l'Institut du Moyen - Age Grec et Latin*, No 66 Kopenhagen 1996, 51-65.

43. Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen philosophischer Texte: *Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, 35-42. Ἑλληνικὴ μετάφραση μὲ συμπληρώσεις: Λατινικὴ γραμματεία στὸ Βυζάντιο. Οἱ μεταφράσεις φιλοσοφικῶν κειμένων: Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης τῆς «Διεθνoῦς Ἑταιρείας Πληθονικῶν καὶ Βυζαντινῶν Μελετῶν» (Μυστράς 26-28.5.2000), Ἀθήνα 2001

44. Der heutige Stand der Studien im Bereich der mittelalterlichen griechischen (Byzantinischen) Philosophie: *Europa Forum. Philosophie: Europa und die griechische Philosophie. Regionalkongress in Delphi* (31.3.-2.4.1994), Association Intern. des Professeurs de Philosophie. Documentation, Novembre 1996, 33-42.

45. Ἡ Ἀριστοτελικὴ Ἠθικὴ στὸ Βυζάντιο : Α' Διεθνὲς Συνέδριο Ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας, Ἡ Ἀριστοτελικὴ Ἠθικὴ καὶ οἱ ἐπιδράσεις της (Ἀθήνα 24-26.5.1995), Ἀθήνα, Ἐταιρεία Ἀριστοτελικῶν Μελετῶν 1996, 252-259.

46. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία. Λήμμα στὸν Τόμο «Φιλοσοφία καὶ Κοινωνικὲς Επιστῆμες» τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1997, 62-66.

47. Nikephoros Choumnos' Schrift *Über die Seele gegen Plotin* : *Néoplatonisme et Philosophie Médiévale. Actes du Colloque International de la S.I.E.P.M (Corfou 6-8.10.1995)*, édités par Linos G. Benakis, Turhout (B), Brepols 1997, 319-326.

48. Article «Byzantine Philosophy» : *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London, Vol. 2 (1998) 160-165.

49. Τὸ πρόβλημα τοῦ τόπου σ' ἓνα ἀνέκδοτο φιλοσοφικὸ κείμενο τοῦ 12ου αἰῶνα : *Συνάντηση τῶν Βυζαντινολόγων τῆς Ελλάδος καὶ τῆς Κύπρου (25-27.9.1998)*, Ἰωάννινα 1999, 71-78.

50. Τὸ Corpus τῶν Βυζαντινῶν Φιλοσόφων καὶ τῶν Βυζαντινῶν Σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν : 5.π. 109-111.

51. Ἡ Μουσικὴ Θεωρία (Ἀρμονικὴ) τῶν Βυζαντινῶν : *Μουσικὸς Λόγος* 1 (2000) 4-11 (Abstract 205)

52. Ἡ παρουσία τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη στὸ Βυζάντιο. Ἡ νεώτερη ἐρευνα γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς καὶ τοὺς ἀντιπάλους τῆς Σχολαστικῆς στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή : *Τιμητικὸς Τόμος Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Κου Δημητρίου* (ὕπο ἐκτύπωση).

* Λήμματα Βυζαντινῶν φιλοσόφων στὸ *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν (1983-1988) : Μιχαὴλ Ἀποστόλης (1422-1480) : 1 (1983) 1353 - Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (1415-1487) : 1, 377 - Ἀρέθας (850-944) : 1, 380-381 - Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς (1290-1350) : 2 (1984) 190 - Βησσαρίων (1403-1472) : 2, 273-274 - Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197-1272) : 2, 323 - Ἰωάννης Ἰταλὸς (1023-1083) : 4 (1985) 174 - Νικόλαος Καβάσιλας (1320-1371) : 4, 190 - Ἰσαὰκ Κομνηνός (11/12ος αἰ.) : 4, 431-2 - Θεόδωρος Μετοχίτης (1260-1332) : 6 (1987) 160-162 - Μιχαὴλ Ἐφέσιος (1050-1129) : 6, 215 - Νικόλαος Μεθώνης († 1166) : 7 (1987) 226 - Γεώργιος Παχυμέρης (1242-1310) : 8 (1988) 204 - Μάξιμος Πλανούδης (1255-1305) : 8, 295-296 - Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων (1360-1452) : 8, 307-309 - Νικηφόρος Χοῦμνος (1250-1327) : 9B (1988) 463 - Μιχαὴλ Ψελλός (1018-1078) : 9B, 489-490.

Γ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

1. 'Ο έλλοτε κώδιξ Φροντιστηρίου Τραπεζούντος 16 καί ό 'Ιωάννης Οικονόμος Τραπεζούντιος (Θεοφίλου Κορυδαλέως, *Εισαδος Φυσικής 'Ακροάσεως κατ' 'Αριστοτέλην*): 'Ερανιστής Ε' (1967) 86-97.

2. Βιβλιοκρισία: Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. Théophile Corydalée (1570-1646)*, Thessalonique 1967 (2ème édition), 441 p.: 'Ελληνικά 23 (1970) 399-404.

3. Βιβλιοκρισία: *Oeuvres philosophiques de Théophile Corydalée. Tome I. Introduction à la Logique*, Bucarest 1970, XXXVIII + 273 p.: 'Ελληνικά 24 (1971) 437-441.

4. Βιβλία πού τυπώθηκαν στην Αίγινα στα πρώτα χρόνια της 'Ανεξαρτησίας καί οι συγγραφείς τους: 'Εβδομάδα Μελέτης 'Ελληνικής 'Ιστορίας καί Πολιτισμού, Αίγινα, Αύγουστος 1977, 114-125.

5. 'Από την Ιστορία του Μεταβυζαντινού 'Αριστοτελισμού στον έλληνικό χώρο. 'Αμφισβήτηση καί υπεράσπιση του φιλοσόφου στον 18ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος: *Φιλοσοφία* 7(1977) 416-454.

6. 'Ανέκδοτο κείμενο του Νικολάου Ζερζούλη (1706-1773). Μία πρώιμη σύγκρουση με τον Δωρόθεο Λέσβιο σέ θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας καί έπιστήμης. Παράρτημα: 'Ανανίας 'Αντιπάριος πρὸς Ζερζούλην περί της λογικής ψυχής: *Δευκαλίον*, τεύχ. 21/1978, 86-95.

7. Νεωτερική κριτική του Μεταβυζαντινού 'Αριστοτελισμού στον έλληνικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα: *Πρακτικά του Παγκοσμίου Συνεδρίου «'Αριστοτέλης»* (Θεσσαλονίκη 7-14.8.1978), τόμ. Β' ('Αθήνα 1981) 408-413.

8. Τὸ συγγραφικό έργο του Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου: 'Αναφορά στον Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο, στην προσωπικότητα καί τὸ έργο του, 'Αθήνα, «Τετράδιον Εὐθύνης» 18, 1983, 79-87, 143-147.

9. 'Ανδρέας Μκυρομαμάτης (1822-1855), Καθηγητής της 'Υψηλοτέρας Μαθηματικής της 'Ιονίου 'Ακαδημίας, δεινός φιλόλογος καί πνευματικός αγωνιστής: *Μνήμη Ε.Π. Παπανούτσου*, τόμ. Β', 'Αθήνα 1984, 421-439.

10. Βενιαμίν Λέσβιος. 50 χρόνια σπουδής της δράσης καί του έργου του. 'Εγκυκλιχία όμιλίζ στο Πανελλήνιο Συμπόσιο για τον Βενιαμίν Λέσβιο (Μυτιλήνη 28-30.5.1982): *Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμίν*. 'Αθήνα 1985. 23-31.

11. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν Σχολίων στὸ *Περὶ ψυχῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη τῶν Νικολάου Κούρσουλα καὶ Γερζσίμου Βλάχου. Ἀπὸ ἀφορμὴ τὴν ἀνέυρεση τοῦ κώδικος ἄλλοτε Κκαλλιπόλεως 23 τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ: *Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας*, τ. Β' (Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Αἰνῶ Πολίτη), Κέρκυρα 1986, 141-167.

12. Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατίαν. Ἡ σύγχρονη ἔρευνα: «Διαβάζω» 135/15. 1. 1986 (Ἀφιέρωμα Ἀριστοτέλης), 52-55 = Ἀριστοτέλης. Ἀφιέρωμα στὸν J. P. Anton, Ἀθήνα 1994, 368-375 (μὲ προσθήκες), Β' Ἐκδοση Ἐπαυξημένη, Ἀθήνα, Τ. Πιτσιλὸς 1996, 553-561.

13. Ὁ Εὐάγγελος Παπανούτσος καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Φιλοσοφίας στὸ «Ἀθῆναιον»: *Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου «Ε.Π. Παπανούτσος, ὁ Παιδαγωγὸς καὶ ὁ Φιλόσοφος»*, Ἰωάννινα 1987, 209-224.

14. Οἱ Ἑλληνεὶ σοφοὶ στὴν εἰκονογραφία τῶν ὀρθόδοξων μεταβυζαντινῶν νκῶν: *Ἀναφορὰ Μνήμης Ι.Ν. Θεοδοωρακοπούλου, Σκάλα Λακωνίας*, Ἐκπολιτιστικὸς Σύλλογος Κυριῶν 1993, 59-97.

15. Ἐνα ἀνέκδοτο ἑλληνοκρατικὸ λεξιλόγιον Ἀριστοτελικῆς λογικῆς ὀρολογίας τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ (1670): Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία 1600-1950* (Πρακτικὰ Τρίτης Φιλοσοφικῆς Ἡμερίδας, Ἰωάννινα 28-29. 3. 1988), Θεσσαλονίκη, Ἐκδόσεις Βάνιζ 1994, 98-108.

16. Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστὴς τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Christian Wolff (Ἀνακοίνωση στὸ Πανελλήνιο Συνέδριον «Οἱ φυσικέ-θετικὲς ἐπιστῆμες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», Λάρισα 22-24.4.1988, μὲ προσθήκες) : *Ὁ Ἐρανιστὴς* 20 (1995) 47-57.

17. Ἡ διδασκαλία τῆς Φυσικῆς τοῦ Νεύτωνος κατὰ Musschenbroek ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ζερζούλη στὴν «Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία». Ἀνέκδοτο χειρόγραφο τοῦ 1760 : *Πρακτικὰ Διεθνῶς Συμποσίου «Ἡ Νευτώνεια Φυσικὴ καὶ ἡ διάδοσή της στὸν ἐρῦτερο Βαλκανικὸ χῶρον»* (Ἀθήνα 17-18.12.1993), Ἀθήνα, Ε.Ι.Ε. 1996, 157-169.

18. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου : *Νέα Ἔστιά*, Χριστούγεννα 1997, 93-98.

19. Ἡ ἐπιστημονικὴ διαμάχη Γεωργίου Κορεσσίου - Galileo Galilei τοῦ 1612 καὶ μία ἀγνωστὴ πτυχὴ τῆς : *Πρακτικὰ τοῦ Διεθνῶς Συνεδρίου Ἱστορίας τῶν Ἐπιστημῶν «Ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη στὸν ἑλληνικὸ χῶρον. Προσλήψεις, ρήξεις, ἐνωματώσεις»* (Ἀθήνα 19-21.6.1997), Ἀθήνα, Ε.Ι.Ε. 1998, 81-86.

20. Νικόλαος Πίκκολος (1792-1865), ὁ πρῶτος Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὴν Ἰόνιον Ἀκαδημία καὶ μεταφραστὴς τοῦ Descartes (1824). Ἡ πολυτάραχη δράση καὶ τὸ πλούσιον ἔργο του (Διάλεξη στὴν «Ἐταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν», Κέρκυρα 5.2.1994) : *Περὶ Ἱστορίας* 2 (Κέρκυρα 1999) 5-24.

Δ. ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ ΒΙΒΛΙΩΝ
(ΜΕ ΠΡΟΛΟΓΟ Ή ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΣΕ ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΕΡΓΑ)

1. *Φιλοσοφία*, 'Επιστημονική 'Επετηρίδα του Κέντρου 'Ερεύνης της 'Ελληνικής Φιλοσοφίας της 'Ακαδημίας 'Αθηνών, τόμοι 1/1971 - 12/1982.
2. W. G. Tennemann, *Σύνοψις της 'Ιστορίας της Φιλοσοφίας*. Μετάφρασις Κ.Μ. Κούμα ('Επανεκδόση με 'Επίμετρο και Πίνακες), 'Ακαδημία 'Αθηνών, Κέντρον 'Ερεύνης της 'Ελληνικής Φιλοσοφίας 1973, 262 σελ. (Πρόλογος Λ.Γ.Μ.).
3. *Δεσμός*. 'Αφιέρωμα στον Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλο, 'Αθήνα, Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» 1975, 554 σελ. ('Εργογραφία Ι.Ν.Θ. υπό Λ.Γ.Μ., σελ. 547-554 - Βλέπε και «Δημοσιεύματα Ι.Ν. Θεοδωρακοπούλου»: *Φιλοσοφία* 10-11/1980-81, 35-47).
4. G. P. Henderson, *'Η αναβίωση του έλληνικού στοχασμού. 1620 - 1830. 'Η 'Ελληνική Φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*. Μετάφραση Φ.Κ. Βώρου, 'Ακαδημία 'Αθηνών, Κέντρον 'Ερεύνης της 'Ελληνικής Φιλοσοφίας 1977, η' + 302 σελ. (Συμπληρωματική Βιβλιογραφία και εικονογράφηση Λ.Γ.Μ.).
5. Β. Ν. Τατάκη, *'Η Βυζαντινή Φιλοσοφία*. Μετάφραση από την Γαλλική έκδοση Ε.Κ. Καλπουρτζή. 'Εποπτεία και βιβλιογραφική ένημέρωση (σελ. 339-368) Λ.Γ.Μ., 'Αθήνα, 'Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1977, 378 σ.
6. A' Szabo - E. Maula, *'Εγκλιμα. Untersuchungen zur Frühgeschichte der Griechischen Astronomie*, 'Ακαδημία 'Αθηνών, Κέντρον 'Ερεύνης της 'Ελληνικής Φιλοσοφίας 1982, 253 σελ. + Πίνακες.
7. *Φιλοσοφία και Πολιτική*, 'Αθήνα, 'Ελληνική Φιλοσοφική 'Εταιρεία ('Εκδόσεις Καρδαμίτσα) 1982, 366 σελ.
8. Διεθνές Δημοκρίτειο 'Ιδρυμα, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου για τον Δημόκριτο (Ξάνθη 6-9.10.1983)*, Ξάνθη 1984, τόμοι 1-2, 544 + 388 σελ. (Πρόλογος Λ.Γ.Μ.).
9. *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, 'Αθήνα, Νομικά 'Εκδόσεις 'Αντ. Ν. Σάκκουλα 1984, 824 σελ. ('Εργογραφία Κ.Δ. Τσάτσου υπό Λ.Γ.Μ., σελ. 815-824).
10. Σειρά «Βυζαντινοί Φιλόσοφοι - Philosophi Byzantini» του Corpus Philosophorum Medii Aevi (CPhMA), 'Ακαδημία 'Αθηνών (υπό την αιγίδα της International Union of Academies), τόμοι 1 (1984) - 10 (2000).
11. *Πρακτικά Πανελληνίου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιος (Μυτιλήνη 28-30.5.1982)*, 'Αθήνα 1985, 252 σελ. ('Εναρκτήρια όμιλία, σελ. 49-77).

12. Β.Ν. Τατάκης, *Στή χάρα των στοχασμών. Φιλοσοφικός Διάλογος* (1936), Έπανάκδοση Εκδοτικού Οίκου Άσθηρ 1985, 96 σελ. (Πρόλογος Λ.Γ.Μ.).
13. Β.Ν. Τατάκης, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη. Έπανάκδοση με βιβλιογραφικό συμπλήρωμα* υπό Λ.Γ.Μ., Άθήνα, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών 1989, 286 σελ.
14. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Άθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, τ. Α' 1987, 2η έκδ. 1991, 442 σελ. (Γενική έποπτεία και μετάφραση τοῦ Κεφαλαίου «Φιλοσοφία» υπό Λ.Γ.Μ., σελ. 37-122), τ. Β' 1992, 654 σελ., τ. Γ' 1994, 470 σελ.
15. *Άφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο*, Άθήνα, Παπαζήσης 1991, 383 σελ. (Έργογραφία Κ.Δ. υπό Λ.Γ.Μ.).
16. Γ. Μουρέλος, *Φιλοσοφικά και Αίσθητικά Μελέτηματα*, Άθήνα, Έλληνική Έταιρεία Αίσθητικής 1992, 416 σελ.
17. Β.Ν. Τατάκης, *Άπομνημονεύματα. Βιογραφική μυθιστορία*, Άθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης 1993, 672 σελ. (Πρόλογος Λ.Γ.Μ., σελ. VII-X)
18. Σειρά «Βυζαντινά Σχόλια εἰς τὸν Άριστοτέλη - Commentaria in Aristotelem Byzantina», Άκαδημία Άθηνών (ὑπό τὴν αἰγίδα τῆς Διεθνούς Άκαδημαϊκῆς Ένώσεως), τόμ. Ι (1994) - (στὸν τ. Ι, σελ. VII-IX : Πρόλογος L.G. Benakis)
19. *Νεοπλατωνισμὸς καὶ Φιλοσοφία Μεδιέvale. Actes du Colloque International de la S.I.E.P.M. (Corfou 6-8.10.1995)*, Turnhout (B), Brepols, 1997, 364 σελ. (Πρόλογος Λ.Γ.Μ. σελ. V-XI).
20. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ίονική Βιβλιογραφία (16ος-19ος αἰ.)*, τ. Α' 1998, μβ' + 592 σελ. (Προλογικὸ Σημείωμα Λ.Γ.Μ., σελ. ε'στ').

*** Λήμματα Φιλοσόφων τῆς Τουρκοκρατίας στὸ Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ τῆς Εκδοτικῆς Άθηνών (1983-1988) : Άθανάσιος Ρήτωρ (1571-1663) : τόμ. Ι (1983) 74 Μεθόδιος Άνθρακίτης (1660-1749) : 1, 275-6 - Νικόλαος Ζερζούλης (1706-1772) : 4 (1985) ΙΙ - Νικόλαος Καλλιτάκης (1644-1707) : 4, 221 - Γεώργιος Κορέσσιος (1563-1661) : 5 (1986) 29 - Θεόφιλος Κορυδαλεύς (1570-1646) : 5, 40-41 - Νικόλαος Κούρσουλας († 1652) : 5, 75-76 - Ίωάννης Λειχοῦδης (1635-1717) καὶ Σαυρόνιος Λειχοῦδης (1652-1720) : 5, 207-208 - Βησσαρίων Μακρῆς (1635-1669) : 5, 389 - Άνδρέας Μαυρομμάτης (1822-1855) : 6 (1987) 104-5 - Γεώργιος Σουγδουρῆς († 1725) : 9Α (1988) 326 - Γεώργιος Τραπεζούντιος (1395-1472) : 9Β (1988) 174-5.

*** Λήμματα Νεοελλήνων Φιλοσόφων στὸ Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ : Χρήστος Άνδρουτσός (1869-1935) : 1 (1983) 271 - Κωνσταντῖνος Ι Δεσποτόπουλος (1911-) : 3 (1985) 259-260 - Νεοκλῆς Καζάκης (1894-1936) : 4 (1985) 197-8 - Β. Ν. Τατάκης (1887-1986) : 9Β (1988) 81.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΛΙΝΟΥ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗ
*ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ (17ος-
19ος ΑΙΩΝΑΣ)*. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΙΣ ΠΗΓΕΣ
ΕΙΝΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ
15 ΑΡΘΡΩΝ ΚΑΙ 11 ΛΗΜΜΑΤΩΝ, ΔΗ-
ΜΟΣΙΕΥΜΕΝΩΝ ΣΕ ΤΟΜΟΥΣ ΣΥΜΜΙ-
ΚΤΩΝ, ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΣΥΝΕΔΡΙΩΝ, ΠΕ-
ΡΙΟΔΙΚΩΝ ΚΛΠ. Η ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ, ΤΑ
ΦΙΛΜΣ, ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΚΑΙ Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΕΓΙΝΑΝ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ ΤΩΝ
Χ. Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ - Δ. ΣΙΤΑΡΑ -
Σ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΛΕΥΚΑΔΟΣ 9,
183 46 ΜΟΣΧΑΤΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
«ΠΑΡΟΥΣΙΑ» ΤΟ Β' ΕΞΑΜΗΝΟ 2001.
ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ.